Kim deyə bilərdi ki, Sovet imperiyasının
viranəlikləri içərisindən Heydər Əliyev dühası
yüksələcək və hərc-mərclik burulğanında boğulan
Azərbaycana sabitlik və əmin-amanlıq gətirəcək.
Bu elmi əsər Prezidentimizin
şəxsi fədakarlığına ithaf olunur.

Rövşən Mustafayev

FİKİR AZADDIR

[illegible] Mərkəz[illegible]
[illegible] iversiteti
[illegible]

Bakı - 2000

Аллаһа инама кәлдикдә, биринчиси, мән мүсәлманам, икинчиси, мән мүсәлманам вә ән нәһајәт, мүсәлмандан гејри-кимсә дејиләм.

Етник түрк олмагымы мән өзүмә бөјүк шәрәф билирәм вә бүтүн түрк мәканыны өзүмә догма јурд сајырам.

Азәрбајчан Республикасынын там мүстәгил, азад вә демократик өлкә олмагына кәлдикдә исә, биринчиси, мән Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыјам, икинчиси, Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыјам вә ән нәһајәт, гејри-кимсә дејиләм.

Рөвшән МУСТАФАЈЕВ

(Даһи индус алими Мәһәммәд Әлинин тарихи чыхышлары мөвзусунда вариасијалардан)

МҮӘЛЛИФДӘН

Талејимизә көрә һеч кими тәгсирләндирмәк фикриндә дејилик. Иш елә кәтириб ки, һәјатымыз, јашадығымыз дөвр өзүмүздән асылы олмајараг Икинчи минилликин сонуна, XXI әсрин әввәлләринә вә Үчүнчү дүнја демократија далғасынын зирвәсинә тәсадүф етмишдир. Кәлин һәр биримизә ачыг олан рәгәмләр үзәриндә дүшүнәк (доғрудур, Шәрг дүнјадујумунда рәгәм системи ән'әнәви олараг мистик идрак сәчијјәси дашыјыр). Лакин бунларын архасында чохларынын билмәдији Хүсуси Мә'на дурур.

Үчүнчү минниллик Инсанын улдузлар системи, ән азы Күнәш галактикасыны тәдгиг едәчәји вә мәнимсәјәчәји кими прогнозлашдырылыр.

XXI әср информасија вә билкиләр әсридир, бу заман компүтерин һәр һансы хәтасы үзүндән бәшәријјәт өтән јүзиллијә, бәлкә дә ибтидаи дөврләрә гајыда биләр.

ССРИ-нин, Варшава Мүгавиләсинин вә сосиалист дүнја тәсәррүфаты әлагәләринин бүтүн системинин дағылмасы илә әламәтдар олан Үчүнчү дүнја демократија далғасынын зирвәси конкрет инсан, онун конкрет аиләсинин һәјатыны һеч дә һәмишә һесаба алмајан бејнәлхалг сијасәтин глобаллашдырылмасы гаршысында хүсуси тәләбләр гојур. Бизим азәрбајчанлы тәфәккүрүмүздә, шүурумузда дүнјанын бу мәнтиги ирәлиләјиши өз инкишафында адамларын јени шәраитдә бачарыгсызлыға, даһа доғрусу, дәјишмиш шәраитдә ев, аилә үчүн бир тикә чөрәк пулу газанмаг гүдрәтини итирмәјә кәтириб чыхара биләр. Һалбуки Азәрбајчан дөвләтчилији дејәк ки, ән'әнәви шәкилдә орду структурларынын мөвчудлуғу илә бағлы рус дөвләтчилијиндән фәргли олараг аиләдән башлајыр. Ев, аилә — бизим гибләкаһымыз да, галамыз да будур, Азәрбајчан дөвләт структуру идејасынын өзү мәһз бу тохунулмаз дајаглар үзәриндә гурулуб, гәрар тутуб, учалыб вә учалачагдыр да.

Таледән гачмаг: бу, садәчә риторик суал дејилдир.

Нә кизләдәк, бә'зи һөрмәтли оппонентләрин шүурундакы әталәт бизи чох нараһат едир. Белә ки, республикамыз дөвранын кәрдишиндән сијаси-интеллектуал артымын бејнәлхалг мәркәзинә тәсадүф етдијиндән бу әталәт өзүнү даһа фәал бүрузә верир. Кечмишә гајытмаг олармы?! Чәтин ки. Дүнјанын ағыр талели инсанлар мәскәни артыг Африка вә Мәркәзи Асијанын бир сыра мәзлум дөвләтләри тәрәфиндән тутулмушдур. Онлар һәләлик дүнјада ејнијјәтә говуша билмәјибләр. Ајдындыр ки, биз мә'нән, руһән инкишаф етмәлијик, башга чарәмиз јохдур. Доғрудур, бу јол әзаблыдыр, чәтиндир, бә'зән ағласығмаз дөзүмлүлүк көстәрмәк лазым кәлир, лакин ән јени гајда вә давраныш нормалары-

на мүвафиг инкишаф етмәли, јүксәлмәлијик: өз дөвләтчилијимизи вә демәли, шәхси "Мән"и, мәнлијимизи сахламаг наминә.

Мүасир вә кәләчәк сивилизасијанын әсас гајдаларындан бири онун демократик инкишаф јолу дәјәрләринә бағлылығындан ибарәтдир. Бу сәбәбдән демократик чәмијјәт идеолокијасы кетдикчә даһа чох әксәријјәтин һәјат тәрзинә чеврилир. Ахы, бүтүн ичтимаи тә'сисатлар — һәм рәсми игтидар, һәм дә мүхалиф јөнүмлүләр дә дахил олмагла — һәмин әксәријјәт тәрәфиндән јараныр. Мәһз буна көрә чәмијјәтин сијаси елитасы (һансы шәкилдә — мүхалиф вә ја игтидар — ифадә олунса да) һеч вахт јухарыдан халга доғру јох, халгын ичиндән јухары галхыр. Бизчә халгын әхлаги сә'јләри вә мә'нәви руһу бунда өзүнү бүрузә вермәлидир.

Чәмијјәтин инкишафынын јени гајда вә нормаларынын јарадылмасынын әсас нәзәријјәчиләриндән бири — Томас Чефферсон дүнја динләри, даһи философлар вә сијасәтчиләрин дүнјакөрүшүнә истинад едәрәк јазырды: "Мән Халигин бүтүн инсанлары бәрабәр јаратдығыны, онлара өтүрүлмәси мүмкүн олмајан һәјат вә азадлыг һүгугу, хошбәхт олмаг һүгугу вердији илә там разыјам вә бу, бир һәгигәтдир".

Бәс мәним үчүн вә әтрафда јаранмыш мүһитин нүмајәндәләри үчүн талејүклү бир заманда халгын ганунаујғун (мәнтиги) сечим вә демәли, дүнјанын инкишафынын ән мүрәккәб дөврүндә фираван һәјат арзулары принсипләри нәдән ибарәтдир?

Ән әввәл, "Азәрбајчан арзусу" принсипинин спесификасындан. Фикримизчә бураја ашағыдакы дәјәрләр дахилдир: инсан азадлығы вә онун евиндә (аиләсиндә) сабитлик, әмәк вә јахшы газанч, ушагларын јахшы тәһсил алмасы вә достларын, һәмкарларын һөрмәти, пешә сәриштәлилији.

Беләликлә, лајигли өвладлар, нәвә-нәтичәләр елә кәләчәјә сағлам бахыш, мејл демәкдир. Кәләчәк бизим дүшүнчәмиздә гырылмаз сурәтдә ермәни тәчавүзкарлары тәрәфиндән ишғал олунмуш торпагларымызын гајтарылмасы илә бағлыдыр. Бу күн һәмин тарихи просесин конкрет һансы тәрздә динч јолла баш верәчәјини күман етмәк чәтин олса да, биз әминик ки, Азәрбајчан Республикасы өзүнү дүнја системиндә даһа фәал көстәрир, дүнја исә үмумгәбуледилмиш гајдалара мүвафиг һәрәкәт едәрәк кеч-тез етник мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг фашизмлә фәал мүбаризәјә башлајачагдыр. Азәрбајчан бу һалда мә'нәви јүксәклијини тә'мин едә биләр вә артыг өзүндә belə ән'әнәни јетишдирмәкдәдир.

Бәлкә дә биз она көрәдир ки, бу күн индики дөвр үчүн јени олан — дөвләт фикирдән башланыр идејасыны дәрк етмәјә әввәлкиндән гат-гат јахыныг.

Бәлкә дә буна көрәдир ки, инкишафын индики мәрһәләсиндә сөз азадлығын-

дан чох, фикир азадлығынын тəрəфдарыјыг. Демократијанын əсл идејалары јалныз шүурун дəринликлəриндə пејда ола билəр. Əкс тəгдирдə, чəмијјəтин јени идејалар јаратмаг гүдрəтиндə олмадығы бир вəзијјəтдə биз јенидəн керијə – "ишыглы кечмишə" доғру сүрүклəнə билəрик ки, бу да фəлакəтдəн савајы һеч нə кəтирмəјəчəк. Чүнки мə'насыз сөз сахта нот кими гарышыглыг јарадыр. Тəсадүфи дејил ки, Азəрбајчанын мүасир сијаси мəдəнијјəтиндə хронотоп да хүсусилə гурулур – мејдан јох, трибуна. Ону тəблиғатчынын кафедрасы, јахуд өзүнүн билији вə глобал тəфəккүр габилијјəти үчүндан дөврүн рəмзинə чеврилмəји бачаран интеллектуалын гəзет-журнал сəһифəси əвəз едə билəр. Белəликлə, фəрдилик демократијаја вə һəтта радикализмə зидд дејил, əксинə, о, ирадə вə шүур тəлəб едир вə буну шəхси мүлкијјəт əлдə етмəк истəјəн, саһибкарлыға чан атан өлкə вəтəндашларына өтүрүр, фираванлыг јолуну ачыр. Ејни заманда чəмијјəтимиздə мəһз шүурун фəрдилији инкишафын јени идејаларыны доғурмаға гејри-габиллији пəрдəлəјəн форма кими күтлəви митинг чəмијјəтини нəзəрдə тутан өтəн дөврлəрин сосиал вə сијаси тəзјигинə гаршы үсјанын стимулу вə дајағына чеврилир.

Дəриндəн дүшүнсəк, көрəрик ки, əсл елм һəмишə мөвһуми шүурун ојанышы, инсанын көрүнмəјəн имканларынын кəшфи, һəр шејдəн əввəл, астрал системлəр сəвијјəсиндə дүшүнмə бачарығы илə һəјата вəсигə газанмышдыр. Даһи азəрбајчанлы Низамини мə'нəви дəјəрлəр барəдə дүшүнчəлəрə далмаға һеч нə вадар етмəмишди. Бу дəјəрлəр һəр заман чəмијјəтимизи зəнкинлəшдирмəјə гадирдир. Һеч кəс чичəклəнəн чəмијјəтдəн тəчрид олунмасына бахмајараг Америка президентлəри елитасына дахил олмуш Чефферсону инди һамы үчүн үмуми олан һүгуги код јаратмаға мəчбур етмəмишди. Һеч кəс XIII əсрдə јашамыш көркəмли јапон Ниттеренə бу өлкəни XX əсрдə өзүнү маддилəшдирмиш уғур фəлсəфəси – технонасионализмə (Made in Japan) кəтириб чыхармыш прагматик нəзəријјə јаратмағы тəлгин етмəјибдир. XIX əсрин вə индики əсрин əввəллəринин даһи рус јазычылары вə философлары харичдəн һеч бир тəзјиг олмадан кечмишдə баш верəнлəр үзəриндə кəлəчəјə јол тапмаг наминə дүшүнмүшлəр.

Елə һəгигəтлəр вар ки, онларын шəрһə еһтијачы јохдур.

Биз һəр һансы шəхсијјəтин вə елəчə дə истəнилəн фикрин бөјүклүјүнү гəбул едирик. Планетимиз үчүн 101-чи имканы ачмаға гадир оланлар гаршысында баш əјирик. Нечə ки, бүтүн бəшəријјəт Мəһəммəд (с), Иса, Будда гаршысында, инсанларын кəлəчəјə доғру ирəлилəјишинин бүтөв системини јараданлар гаршысында баш əјир.

Мəһəммəд пејғəмбəр (с) Илаһидəн она назил олмуш Гур'аны өзүнүн əсас мө'чүзəси адландырмышдыр. Шəргдə дə она инанмыш, иман кəтирмишлəр, чүнки о, узагкөрəн адам, сөзлəрилə инсанлары мə'нəви тəмизлијə чағырырды

вә онлар да пejғәмбәрин дили илә Аллаһа — бүтүн јаранышларын Халигинә дуа едирдиләр.

Иса пejғәмбәр үчүн дөзүлмәз дәрәчәдә чәтин олмушдур: о, нәинки кәләчәјин инкишаф шараитини јаратмаг мәчбуријјәтиндә галмышды, һәм дә өз идејалары намина мө'чүзәләр төрәтмәли иди: хәстәләри мүаличә етмәк, инсанларда шүур вә инамы мөһкәмлатмәк, һәтта өлүләри дирилтмәк.

Өлмәз Будда милјонларла инсанын азадлыг, инам, мәһәббәт һаггында, һәјатын биза бәхш едилмиш ән әзиз не'мәт кими дарк олунмасы һаггында мин иллик арзуларыны өзүндә тәчәссүм етдирир.

Јери калмишкән, әкәр бу күн Шәрг фәал сурәтдә инкишаф едирса, чох әчәб. Һеч олмаса она көрә ки, јүзфаизли чәдвәлдә бизим һәмишә еһтијатда гүсурсуз Аристотел мәнтиги илә 101-чи имканымыз вар.

Бу, фөвгалинсан, фөвгәлидеја, фөвгәлһәрәкәтләрдир. Онлар нәјә истинад едир? Әчдадларымыз биза руһи, мә'нәви бөјүклүјүн чохсајлы нүмунәларини мирас гојмушлар. Онлар өтәнләрин хазинәсинә кәләчәк әсрин үфгүндә парлајан улдуз кими бахмағы бачарырлар.

Биз билирик ки, өз дөвләт мүстәгиллијини газанмыш Шимали Азәрбајчанда садәчә 8 милјон әһали јох, сәккиз милјон фәрд јашајыр. Бу һалда елементар һесаб мәнтигинә ујмајараг, чохлугла бир араја кәлмәјән категорија кими шәхсијјәтләрин чәми уғрунда чыхыш едирик.

Биз әминик ки, руһун, мә'нәвијјатын бәнзәрсизлијинин ојанышы зәманамизин хүсуси ва даһа дәгиг десәк, зәрури әмәлинә чеврилмишдир. Фәрди бәрабәрлијин тәзаһүрү дә мәһз бундадыр.

Бу асәримда мән дүнја гајдасынын јени гурулушунда дөвләт унитаризм вә ма'нәви федерал мәнбәнин мүасир идракы һаггында радикал тасәввүрләр арасында дәгиг анлашма һәддини чәкмәјә чалышмышам. Зәманәмиз дүнјанын бөјүк дөвләтләр тәрәфиндән идарә едилмәсинин классик моделиндән јени вә перспективли идараетмәлара кечид дөврүдүр вә инди идарәетмә трансмилли ширкәтлар мүстәвисинә кечир. Бу ма'нада Азәрбајчанын дүнја мәканында калачак ролу илә бағлы китабда, инанмаг истәрдим, көстәрилән алгоритмләр мараг доғурур.

Азәрбајчанын кәләчәјини мән мәһз бу чүр даркетмә предмети контекстиндә көрүрәм. Тәсадүфи дејил ки, китабда јени әсрин ән јени тәзаһүрләри вә чағырышларыны дарк етмәјә гадир ачыг мүасир типли милләт кими Азәрбајчан миллатинин ментал схеминә хүсуси јер верилмишдир.

ДӘРКЕТМӘ
ИРӘЛИЛӘЈИШИН АМИЛИ КИМИ

Азәрбајчан Дөвләт Гуручулуғу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун хүсуси елми коллекијасында мә'рузә

1993-чү ил

Бу күн республикамызда јаранмыш вәзијјәт јол ајрычыны хатырладыр. Һазыркы гејри-мүәјјәнлик вә бунунла әлагәдар, Азәрбајчанын мүмкүн кәләчәјинин мүхтәлифлији хүсуси чохвариантлы тәфәккүр, индики вәзијјәтин вичданла, сәрт мөвгедән вә бәлкә дә һәтта амансызчасына тәһлил олунмасыны тәләб едир. Бу күн һамы вә һәр кәс баша дүшмәлидир ки, нәинки өзүмүзүн, һәм дә кәләчәк нәсилләрин талејинин асылы олдуғу гәрарлар гәбул етмәк кими тарихи мәс'улијјәти мәһз биз өз үзәримизә көтүрмәлијик.

Нефт бизим харичи сијасәт вә харичи игтисади әлагәләр истигамәтиндә чох күчлү амил олса да, һәләлик бу потенсиалдан лазымынча истифадә едилмир. Көрүнүр, мәһз бу амил дүнја һакимијјәт мәркәзләриндә Азәрбајчана даир гәрарлар гәбул едилмәси просесини сүр'әтләндирмәли, сабитләшдиричи рол ојнамалы вә бундан әлавә, Азәрбајчанын дүнја игтисади системинә гошулмасы үчүн зәрури шәраит јаратмалыдыр.

Кәнч мүстәгил дөвләтин һәр бир вәтәндашындан өтрү хејли мүрәккәб вә ағрылы бир мәсәлә гаршыја чыхыр: биз атачағымыз илк аддымы ахырадәк көтүр-гој едәчәјик, јохса јенә дә бизим әвәзимизә бу иши өз локал, груп вә башга мәнафеләриндән чыхыш едән башга бириси һәјата кечирәчәкдир. Ачығыны дејим ки, Һекелә мәхсус бир кәламын Азәрбајчанын тимсалында тәсдиг едилмәсини истәмәздик: "тарихин әсас дәрси ондан ибарәтдир ки, о, һеч бир ибрәт көтүрмүр".

Беләликлә, Азәрбајчан дүнја бирлијинә дахил олур. Унутмаг олмаз ки, дүнја бирлији дејилән мәкан илк дәфә бизим гәдәм гојачағымыз чөллү-бијабан, ја хам торпаг дејил, кифајәт гәдәр мүрәккәб, милјонларла көрүнән вә көрүнмәз телләрлә дахилән бағлы олан бир организмдир. Бу организмдә һәр шеј сазланмыш вә ән дәрин мүнасибәтләр чохдан тәнзимләнмиш-

дир. Бу фикирләри иллүстрасија етмәк үчүн белә бир вәзијјәт тәсәввүр един: сәһнәдә чохсајлы персонажларын иштиракы илә сизин баша дүшмәдијиниз бир дилдә мүрәккәб тамаша көстәрилир. Гәфләтән сизи һәмин сәһнәјә итәләјирләр. Белә бир вәзијјәтдә сизи фитә басыб сәһнәдән говачаглары, јахуд ојуна дахил едәчәкләри, сонрадан исә тамашачыларын ајаға галхараг исте'дад вә бачарығынызы алгышлајачаглары јалныз сиздән асылыдыр. Буна көрә дә бу күн ашағыдакы мәсәләләри өзүмүздән отрү дәгиг ајдынлашдырмалыјыг: биз кимик, "онлар" кимдир, бизи һансы ојунлар вә һансы гајдалар көзләјир? Даһа бир мәсәлә: индики вәзијјәтдә вә ону дәрк етмәк чәһдиндә биз һамыны вә илк нөвбәдә өзүмүзү алдада билмәрик.

Мүдрик әҹдадымыз Дәдә Горгуд дүнја јарадылан илк вахтларда һәр бир варлыға ад вердији кими, биз дә һәр шеји өз ады илә адландырмалы, јә'ни аға ағ, гараја гара, чөрәјә чөрәк, гана ган демәлијик...

Дахили сијаси вәзијјәт

Сијаси аспект. Дөвләтин формалашмасынын кечид дөврүнүн әсас контурлары бунлардыр: сијаси структурларын јеткин олмамасы, мафиоз типли тәшкилатлар јаратмаг мејли, партија лидерләринин бир гисминин популизми, партија тәшкилатларынын чох вахт тајфабазлыг әламәтинә көрә јарадылмасы, јахын вахтлара гәдәр мөвҹуд дөвләт апаратынын әслиндә мүстәмләкә һөкумәтинин астар тәрәфи олмасы, ирси сәбәбләр үзүндән бу һөкумәтин интеллектуал мәркәзләринин олмамасы (структур дәјишикликләри просеси јалныз сон заманларда һәјата кечирилмәјә башланмышдыр), дүрүст көтүр-гој едилмиш дөвләт гуруҹулуғу програмынын олмамасы, иҹраедиҹи структурларын зәифлији, дөвләтин һүгуги тәмәлинин ашынмасы, азадлыг вә демократија идеалларынын һәгиги мә'насынын там баша дүшүлмәмәси вә үмуми һәрҹ-мәрҹлијин илкин сәбәбләрини бу идеалларла әлагәләндирмәк мејли, әввәлки сабитлик дөврү үчүн носталкија һисси, "үмуммилли" лидерләр сајылан ән'әнәви һәмрә'јлик мәркәзләринин девалвасијасы, јорғунлуг вә скептисизм.

Кечид дөврүндә экс просесләрин јаранмасы горхусу кет-кедә артыр. Топланмыш зоракылыг капиталы вә әввәлки болшевизм тәҹрүбәси исә бу шәраитдә һәр һансы вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн јеканә чарә кими гәбул едилир.

Јени јаранмыш мүстәгил дөвләтин формалашмасында мүһарибә тамамилә тәбии атрибутлардан бири олса да, о, ејни заманда чох көзләнилмәз һадисәдир. Вәзијјәтин парадоксаллығы ондан ибарәтдир ки, башланғыҹда Азәр-

бајчан халгынын сијаси фəаллығынын артмасында ән чидди детонатор, өзүнүдəрк вə мүстəгиллик идејаларынын һəјата кечирилмəси үчүн һəгигəт мəгамы ролу ојнамыш мүһарибə бир сыра истеʼдадлы сијаси лидерлəри сəһнəјə чыхармыш, суверен Азəрбајчан Республикасынын формалашмасы просесини гат-гат сүрʼəтлəндирмишдир. Лакин мүəјјəн мəрһəлəдə мүһарибə мəһз онун сијасилəшдирилмəси нəтичəсиндə тамамилə көзлəнилмəз характер алмышдыр. Даһа конкрет десəк, чох гəрибə бир просес баш вермишдир: објектив үмуммилли характер алмыш вə Азəрбајчанын мүстəгиллији идејасына тəһлүкə доғуран мүһарибəнин реал əһатə даирəси кенишлəндикчə субјектив ичтимаи рəʼј бахымындан о, дахили сијаси гүввəлəрин — групларын, кланларын вə башгаларынын мүбаризə аренасы образы кəсб етмəјə башлајыр. Үстəлик, сон дəрəчə тəһлүкəли олан халис психоложи бир мејл мүшаһидə едилир: инсанлар бу доһшəтли реаллыға вəрдиш етмəјə башлајырлар.

Бүтүн дөврлəрдə мүһарибə коррупсија илə, сијаси шантажла, халгын бир һиссəси олан ордуну һөрмəтдəн салмаг чəһдлəри илə бағлы олмушдур. Һəр һалда бир мəсəлə ајдындыр: мүһарибəнин үмуммилли фəлакəт кими принсипиал бахымдан јенидəн дəрк едилмəси зəруридир. Белə бир ашкар факты анламаг хүсусилə вачибдир ки, əввəлки идеоложи тəʼсисатлар, һəјаты һəртəрəфли əһатə едəн, дəгиг ишлəјəн, мүһарибəни тəчавүзү дəф етмəк факты кими гаврамаг үчүн халгы (ән əввəл идеоложи бахымдан) сəфəрбəр етмəјə гадир дөвлəт апараты олмадығы һалда, мүһарибəни əввəлки болшевик методлары илə давам етдирмəк гејри-мүмкүндүр. Реал керчəкликлə бирбаша, бəʼзəн чох бəсит тəшвигат арасындакы һејрəтамиз тəзад, дəгиг идеоложи һəрби програмын, конкрет олараг орду үчүн бу чүр програмын олмамасы ордуда идеоложи вəзијјəти кет-кедə пислəшдирир, онун мүбариз руһуна хəлəл кəтирир. Һəрчəнд мəʼлумдур ки, идеоложи зəминə əсасланмајан мүһарибəни јалныз муздлу гошунларын көмəји илə апармаг мүмкүндүр. Əһалинин бир һиссəсинин шəхси вəзијјəтинин чичəклəнмəси фонунда һəр шејə инамыны итирмиш адамлары дөјүшмəјə мəчбур етмəк, хүсусəн мадди јардым структурларынын олмадығы, əскəрин аилəси үчүн, онун ушагларынын кəлəчəји үчүн мəсʼулијјəти дөвлəтин өз үзəринə көтүрмəк игтидарында олдуғуну тəсдиг едəн мөһкəм зəманəт олмадығы шəраитдə чох чəтин мəсəлəдир. Азəрбајчан халгынын ганына-чанына һопмуш əдалəт һисси индики вəзијјəтдəн чыхмаг үчүн ики чарə олдуғуну шəртлəндирир: 1. Керчəклији мүһарибəнин идеоложи мотивлəринə ујғунлашдырмаға чалышмаг; 2. Һəрби хидмəтдə контракт схеминə кечмəк, ордунун вə һəрбчилəрин аилə үзвлəринин сахланмасы үчүн дөвлəт хəрчлəринин хејли һиссəсини əһалинин дөјүшмəјəн гисми һесабына тəʼмин етмəли.

Гачгынлар мәсәләси илә әлагәдар сон дәрәчә гејри-мүәјјән вәзијјәт јаранмагдадыр. Бу факты илк нөвбәдә идеоложи чәһәтдән әсасландырмаг вә бүтүн дүнја ичтимаијјәтинә беләбир факты чатдырмаг лазымдыр ки, Азәрбајчандакы гачгынлар рекионал мүһарибәнин нәтичәси дејил, етник бахымдан "тәмиз зоналар" јаратмаг мәгсәди күдән ермәниләрин мономилли режиминин јеритдији планлы сијасәтин ганунаујғун јекунудур.

Индики вәзијјәтин ән үмдә әламәти ондан ибарәтдир ки, гачгынлар Азәрбајчанын сијаси һәјатынын һәлледичи амилләриндән биринә чеврилмишләр. Тәсадүфи дејилдир ки, бә'зән һәтта белә бир тәсәввүр јараныр: ири сәнаје мәркәзләриндә, ән әввәл республиканын пајтахтында гачгынларын сајынын кет-кедә артмасы мүәјјән мә'нада онларын тамамилә тәбии олан сосиал фәаллығындан өз мәнафеләри үчүн истифадә едән ајры-ајры сијаси гүввәләрин вә кланларын марағындан ирәли кәлир.

Республикада кәркинлији азалтмаг вә гачгынларын артмасы нәтичәсиндә сијаси гејри-сабитлијин тәбии кенишләнмәси мүһитини локаллашдырмаг мәгсәдилә јахшы оларды ки, дүнја тәчрүбәси өјрәнилсин, мүнагишә зонасы әтрафында гачгын дүшәркәләри золағы јарадылсын, гачгынларын сосиал фәаллығындан ордуда кениш истифадә едилсин, онларын јахшы бәләд олдуғу рекионларда партизан һәрәкаты тәшкил едилсин.

Игтисади аспект. Республиканын әсас сәнаје говшаглары үмумиттифаг игтисади просес системиндә фәалијјәт үчүн нәзәрдә тутулмуш олдугуна көрә онлар тәчрид едилмиш шәкилдә фәалијјәт көстәрмәк игтидарында дејилдир. Дәгиг игтисади сијасәтин олмадығы бир шәраитдә бу факт чох фәлакәтли нәтичәләр верә биләр. Республика игтисадијјатынын мәчбурән һәрбиләшдирилмәси, һәрби мәсрәфләрин һәдсиз артмасы исә бу саһәдә вәзијјәти даһа да кәркинләшдирир.

Кәнд тәсәррүфаты мүстәмләкәчи — гамчы күчүнә идарәетмә системинә әсасланырды. Јени шәраитдә гамчынын тә'сири зәифләјир, башга стимуллар исә һәләлик ишә салынмајыб.

Јәгин ки, республиканын дүнја игтисади системинә дахил олмасынын реал јолларындан бири әчнәби капиталы чәлб етмәк үчүн конкрет мүгавиләләр имзаланмасындан ибарәт ола биләрди. Сөһбәт илк нөвбәдә нефт контрактларындан кедир. Һәмин контрактлар верки, хаммал сатышындан әлдә едилән мәнфәәт вә саир шәклиндә әсас кәлир кәтирмәклә јанашы, нефт сәнајесинин модернләшдирилмәси просесини хејли сүр'әтләндирәр, үмуми инфраструктура мүсбәт тә'сир көстәрәр, кичик вә орта саһибкарлыг формаларынын инкишафы вә мөһкәмләнмәси үчүн

әлавә игтисади стимул јарадар вә бундан һеч дә аз әһәмијјәтли олмајан иш јерләринин сајы артарды.

Өзәлләшдирмә. Бу просесин үмуми һиддәтә сәбәб олачаг әлавә бир амилә чеврилмәси еһтималы кет-кедә артмагдадыр. Истисна олунмур ки, демократија вә әдаләт кими јүксәк идеаллардан дәм вурулдуғу һалда, әслиндә әввәлки клан структурлары вә јени јарадылмыш мафиоз груплар мүлкијјәти ганунн јолла әлә кечирәчәкләр. Бу исә өз нөвбәсиндә өзәлләшдирмә идејасыны һөрмәтдән салачагдыр.

Мүсбәт амилләр:

— интеллектуал капитал топланмышдыр;

— әһалинин хејли һиссәсинин кифајәт гәдәр јүксәк професионал ихтисасы вардыр (нефт һасилаты саһәсиндә мүһәндис вә техникләр, кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисләри, ири мүәссисәләрин фәһләләри, кимја вә нефт кимја сәнајесиндә күчлү кадрлар, фундаментал елм саһәсини тәмсил едән танынмыш алимләр, јарадычы зијалылар);

— мәдәнијјәт вә мәишәт саһәсиндә мөвчуд ән'әнәләрин јүксәк сәвијјәси вә горунуб сахланмасы, аиләдә сағлам мә'нәви мүһит, гәдирбиләнлик, әдаләт вә с. үмумбәшәри дәјәрләрә һөрмәт, јашлылара еһтирам, коллективчилик һиссинин јүксәк инкишаф етмәси;

— коммунист, фундаментал вә саир тоталитар режимләрә гаршы давамлы иммунитет, дүнјәви дөвләт идејаларынын популјарлығы;

— ирги вә милли хурафат мејлинин олмамасы;

— республиканын тарихи хүсусијјәтләриндән вә кеосијаси мөвгејиндән ирәли кәлән саһибкарлыг мејли;

— инсан еһтијатларынын вә мадди ресурсларын боллуғу коммуникасијаларын ишләк вәзијјәтдә олмасы.

Дахилдәки негатив амилләр дөнмәз характер кәсб етмәдијинә көрә онларын һәләлик идарә едилә билән олмасы да мүсбәт мәгамлар сырасына аид едилмәлидир.

Азәрбајчан халгынын өзүнәмәхсус менталитетинин характери дә мүсбәт амил сајылмалыдыр. Бу халгын мә'нәви аләми тарихи инкишаф просесиндә зәрдүштиликдән башламыш, иудаизмә, манихејлијә вә буддизмә, христианлыға вә ислама гәдәр бүтүн әсас динләрин мәзмунуна хас олан мүсбәт дәјәрләрлә зәнкинләшмишдир. Тәкчә бу амилин мөвчуд олмасы бизим милли бирлији ачыг типли милләтләрә аид етмәјә, онун зәнкин мә'нәви имканлары, чохвариантлы тәфәккүрә мејл етмәси, дүнјанын бүтүн кәрчәкликләрини вәһдәтдә гаврамаға мејл етмәси барәдә данышмаға әсас верир.

Әчнәби политологлар мүһарибә амилини дә мүәјјән мә'нада сијаси амил һесаб едир, мүһарибәни милли бирлик мәгамы, дөвләт тә'сисатларынын вә сијаси тә'сисатларын артмасы вә формалашмасы просесинин сүр'әтләндиричиси кими гәләмә верирләр.

Вәзијјәтә кәнардан бахыш

Харичи амил. Республикада вәзијјәтин прогнозлашдыра билмәмәсини шәртләндирән әсас негатив амилин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, дүнја һакимијјәт мәркәзләри һәләлик Азәрбајчана өз мүнасибәтләрини билдирмәјиб, јахын кәләчәкдә Азәрбајчанын дүнја бирлијиндә тутачағы јери, дашыјачағы функсијалары, онун реқиондакы мәхсуси ролуну һәлә баша дүшмәјибләр. Һәрби мүнагишәнин тәнзимләнмәси мәсәләсиндә васитәчилик едәнләрлә бағлы сијаси анлашылмазлыг, гејри-мүәјјән бәјанатлар верилмәси буну сүбут едир. Әслиндә бүтүн бунлар тамамилә тәбиидир, чүнки һәлә өлкәнин өзү дә јахын реқион барәдә тәсәввүрләрини там мә'нада бәјан етмәјиб. Әкәр дүнјада бизә һөрмәт бәсләнилмәсини истәјириксә, öз дөвләт мәнафеләримизи дүрүст ифадә етмәлијик. Бәлкә дә белә бир һиссин бизи тәрк етмәмәси дә онунла бағлыдыр ки, талеләри барәдә гәрар гәбул едилмәсини көзләјән өлкәләрин дүнја һакимијјәт мәркәзләринә мүрачиәт үчүн дүзүлдүкләри нөвбәдә биз һәлә чох узагдајыг вә бизим "сәнәдләр" чидди нәзәрдән кечирилмәк үчүн һәлә гәбул едилмәјиб.

Һәрчәнд, Азәрбајчанын истәр игтисади, истәр етник, истәрсә дә дини бахымдан јахын әһатәсиндәки нәһәнк реқионун инкишаф јолларынын сечилмәсиндә әсас котүрүлән тенденсијаларын дәјишмәсиндә Азәрбајчанын мүһүм рол ојнамасы шүбһә доғурмур. Сөһбәт — кениш бир мәканда дүнјәви дөвләт вә базар игтисадијјаты идејаларынын, демократија идејаларынын јајылмасында Азәрбајчанын јени, сәлаһијјәтли нүмајәндә кими ролундан кедир. Тәкчә бу факт, мүстәгил дөвләт олмаг е'тибары илә бизи мәчбур едир ки, дүнја һакимијјәт мәркәзләринә јахынлашмаг үчүн мүстәгил аддым атаг вә онун бизим республика барәдә јаранмыш фикрини – кечмиш трансмилли коммунист структурларынын давамлы тә'сири алтында галмыш бир реқион олмасы фикрини тәкзиб едәк. Биз (илк нөвбәдә өзүмүзә) сүбут етмәлијик ки, бизә конфиденсиал сөһбәт апарылмасыны тәләб едән чидди тәрәфдаш кими јанашмаг олар. Јалныз дүзкүн харичи сијасәтин көмәји илә мөвчуд бөһранлары арадан галдырмаг, индики мүнагишәни тәнзимләмәк вә кәләчәкдә бизә мејдан охујанлары зәрәрсизләшдирмәк мүмкүндүр.

Дүнја һакимијјәт мәркәзләринин Азәрбајчан барәдә тезликлә гәрар гәбул етмәси мәсәләси Русијада гејри-сабитлијин кет-кедә артмасы илә әлагәдар даһа да актуал олур. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һазырда Азәрбајчанда мөвчуд олан вәзијјәтдә бу чүр гәрарын олмамасы рекиондакы гүввәләрә имкан верир ки, онлар өз мәһәлли марагларына ујғун мәсәләләри гаршыја гојсунлар вә һәлл етсинләр. Бу исә Азәрбајчанын вә онунла һәмһүдуд, бир сыра параметрләрә көрә она јахын өлкәләрин кәләчәк инкишаф јолунун сечилмәси проблемидир. Вәзијјәти бу истигамәтдә моделләшдирсәк, онсуз да нараһат олан бу рекионда дүнја бирлијинин јахын кәләчәкдә гаршылашачағы проблемләрин даһа да мүрәккәбләшәчәјини көзләмәк олар.

Јери кәлмишкән, вәзијјәтин моделләшдирилмәси барәдә. Бу күн Азәрбајчан тәмәркүзләшмиш енержинин бир формасыны хатырладыр. Үмуми тәнәззүл шәраитиндә бу, бизим реал капиталымыздыр. Һәмин капиталдан нә дәрәчәдә сәмәрәли вә бачарыгла истифадә едилмәси милләтин кәләчәк талејини һәлл едәчәкдир.

Харичи сијасәтин инкишафы илә бағлы бир нечә вариант вардыр.

1. Бу күн республикамызын һәлә чох кәнч олмасы бизә имкан верир ки, дүнјаны јенидән гурулмалы бир објект кими нәзәрдән кечирәк. Бу вариантын башланғычда конструктив олдуғуну инкар етмәсәк дә онун тәһлүкәли нәтичәләр верә биләчәјини дә унутмаг олмаз. Бу, сијаси иллүзијаларын ролунун артмасы илә бағлыдыр. Сөһбәт илк нөвбәдә ингилабын ихрачыны тәблиғ едән ингилаби идеолокијадан кедир. Көкләри ингилаби романтизм илә бағлы олан бу идеја өз принсипләрини глобал мигјасда јајмаға чәһд едән һәр бир ингилабын сәчијјәви чәһәтидир. Лакин дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, бу принсипләр тәһриф олунараг империја амбисијаларына чеврилә биләр. Бу исә күчлү (тоталитар) һакимијјәт, һәрби инфраструктурун сүр'әтлә инкишаф етдирилмәсини вә с. сосиал дәјишикликләр тәләб едир. Бундан әлавә, емосијалары илә көз гамашдыран идеја чәмијјәтдә елә бир вәзијјәт јарада биләр ки, дөвләт сијасәтинин милли мәнафеләрә нә дәрәчәдә мүвафиг олдуғуну дүзкүн гијмәтләндирмәк чәтин олар.

2. Республиканын дүнја бирлијинә интеграсијасынын дикәр вариантыны халис протокол характерли ашағыдакы тезисләрлә ифадә етмәк олар: "Азәрбајчан дикәр өлкәләрин мәнафеләринә хәләл вурмаг һесабына өз милли мәнафеләринин тә'мин олунмасыны истисна едир вә өз харичи сијасәтини динч јанашы јашамаг, меһрибан гоншулуг, мәнафеләрин таразлығы, бир-биринин суверенлијинә һөрмәт вә дахили ишләринә гарышмамаг принсипләри әсасында гурур". Мәсәләјә бу чүр мүнасибәтин заһирән агла-

батан олмасы әслиндә о демәкдир ки, Азәрбајчан дипломатијасы бејнәлхалг аренада јалныз халис тәмсилчилик мә'насында иштирак едир вә үстәлик, фәал харичи сијасәт стратекијасындан имтина едир.

3. Бу вариант бизим дөвләтчилијимизин инкишафынын индики мәрһәләси үчүн тәбии олан харичи сијасәтдә "Азәрбајчан амили" декларасијасы илә бағлыдыр. Азәрбајчанлылардан өтрү бу вариант нә гәдәр рәғбәт доғурса да онун тәһлүкәли чәһәтләри аз дејилдир. Белә чәһәтләрдән ән башлычасы исә республиканы чыхылмаз вәзијјәтә сала биләчәк тәчридетмә просесләринин фәаллашмасындан ибарәтдир.

4. Дүнјада јаранмыш сијаси вәзијјәти, хүсусән "јени дүнја низамы" дејилән шәраити нәзәрә алараг Азәрбајчан тәшәббүсү әлә кечирмәк вә "јени мүстәгил дөвләтләр" групунун мәнафеләри мөвгејиндән чыхыш етмәк шансы газанмышдыр. Бундан өтрү јеканә тә'сирли васитә (мүһарибә, игтисади вәзијјәтин гејри-сабит олмасы вә с. амилләр нәзәрә алынмагла) республикада топланмыш интеллектуал потенсиалдыр.

Бу күн Азәрбајчан әчдадларымызын мә'нәви шүчаәтини тәкрар едәрәк бејнәлхалг интеллектуал мәркәзләриндән биринә чеврилмәк шансына маликдир.

Вәзијјәти идарә етмәјин мүмкүнлүјү

Бәри башдан гејд едәк ки, республикада бөһранлы нөгтәләр, дүјүнә дүшмүш проблемләр чохдур: чәбһәдә мүвәффәгијјәт газанмаг, довләт структурларынын ислаһаты, малијјә саһәсиндә вәзијјәтин сағламлашдырылмасы, игтисадијјатын сәрбәст инкишафы барәдә шуарларын реал мәзмун кәсб етмәси, әсас фондларын, ән әввәл база саһәләринин кејфијјәтчә јени зәминдә тәкрар истеһсалы вә бир сыра башга мәсәләләр бу гәбилдәндир. Биз исә индики мәрһәләдә хүсусилә зәрури олан ики мәсәлә үзәриндә дајанмаг истәрдик.

1. Ермәни тәчавүзүнү тәсдиг едән, һүгуги бахымдан санбаллы, дүнја стандартлары сәвијјәсиндә сәнәдләрин тәртиб едилмәси: а) вәзијјәтин сабитләшдирилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрәчәк; б) Азәрбајчанда марағы олан харичи өлкәләрә өз һокумәтләри гаршысында Азәрбајчанын мәнафеләрини мүдафиә етмәк үчүн аргументләшдирилмиш шәкилдә чыхыш етмәк, өз өлкәләриндә вә дүнја бирлијиндә Азәрбајчан лоббисинин ачыг фәалијјәтиндән өтрү республикамызын күзәштли инвестисија шәртләринә наил олмасы үчүн әлверишли фон јаратмаг имканы верәчәкдир.

2. Танынмыш експертләрин иштиракы илә мүвафиг ганунверичи база һа-

зырланмасы вә јахын вахтларда гәбул едилмәси, күзәштли (гарәтчи олмајан) контрактлар бағланмасы.

Нефт — Азәрбајчанын харичи-сијаси вә харичи игтисади фәалијјәтләринин чох күчлү амили олса да бу потенсиалдан һәлә лазымынча истифадә едилмир. Ашкардыр ки, мәһз бу амил дүнја һакимијјәт мәркәзләриндә Азәрбајчана даир гәрарлар гәбул едилмәси просесини сүр'әтләндирмәли, сабитләшдиричи рол ојнамалы вә бундан әлавә, Азәрбајчанын дүнја игтисади системинә гошулмасы үчүн зәрури шәраит јаратмалыдыр.

Гејд едәк ки, о гәдәр дә баһа баша кәлмәјән вә һәјата кечирилмәси тамамилә мүмкүн олан бу тәдбирләрин реаллашдырылмасы Азәрбајчанын дүнја бирлијинә дахил олмасында мүһүм рол ојнамагла бәрабәр, һәм дә бизим потенсиал мүттәфигләримизи мүәјјән етмәк үчүн зәрури шәраит јарадар. Чүнки һәмин тәдбирләрдә бизи һамыдан әввәл вә фәал дәстәкләјәчәк өлкәләр узун мүддәт үстүн һүгуга малик олачаг, сијаси вә игтисади инкишаф саһәсиндә конкрет нүмунәләрә чевриләчәкләр. Мә'нәви инкишаф саһәсиндә Азәрбајчан халгына хас олан чохвариантлылыг үмид етмәјә әсас верир ки, биз бу һалда да мүттәфигләримизи уғурлу сечмәјә наил олачағыг.

Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, бу мәсәләләрин һәллинин ән реал механизми јахын кәләчәкдә ичтимаи рә'јә, партија һәјатына тә'сир көстәрмәјә, республика парламентинин ишиндә иштирак етмәјә гадир олан мүстәгил коллективләрлә бирликдә мүвафиг сәнәдләр үзәриндә мүштәрәк иш апаран конкрет систем јаратмагдыр. Јери кәлмишкән, бу чүр интеллектуал мәркәзләрлә әмәкдашлыг чәмијјәт тәрәфиндән мүсбәт гаршыланыр. Она көрә дә белә әмәкдашлыг сијаси вәзијјәтин бу гәдәр гејри-сабит олдуғу рекионда сијаси конјунктура илә бағлы олмајачагдыр. Интеллектуал мәркәзләрин үмуммилли приоритетләрә әсасланан фәалијјәти илк нөвбәдә дөвләт мәнафеләринин формалашмасына јөнәлдиләчәк вә республикамызын кәләчәкдә инкишаф етмиш демократик дөвләтә, һәр һансы формаларда (игтисади вә сијаси һәјатда) тәзаһүр едән азадлыг принсипләринә әсасланан бир өлкәјә чеврилмәси бу фәалијјәтлә бағлы олачагдыр.

Демократик ојаныш далғасында мејдана чыхан мүстәгил ичтимаи интеллектуал мәркәзләр чәмијјәтин даһа да демократикләшмәсиндә марагдырлар вә јалныз онлар јени рәһбәрлик үчүн интеллектуал гида мәнбәји олмаг е'тибары илә өлкәни дөнмәз просесләрдән хилас етмәјә гадирдирләр.

Јени реаллыглар нәзәрә алынса, республиканын дөвләт сијасәти дүнјаја сәмтләнмәлидир. Онда дүнја да бизә реал көмәк едә биләр.

Нәтичә

Нәһајәт, даһа бир мүһүм мәгам үзәриндә дајанмағы вачиб билирик. Истәр игтисади, истәрсә дә сијаси характерли һәр һансы аксија халгын дүнјакөрүшү, онун психолокијасы вә дини илә баглы хүсусијјәтләри, бир сөзлә, һәмин халгын менталитетини нәзәрә алмаса, мүсбәт нәтичә верә билмәз.

Биздә тез-тез дејирләр ки, Азәрбајчан инкишафын Гәрб јолу илә кедәчәкдир. Беләләри унудурлар ки, бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олмуш вә һазырда "Гәрб модели" образынын рәмзи олан халгларын һамысындан өтрү һәмин јол һеч дә ејни олмајыбдыр. Әлбәттә, һәмин мүвәффәгијјәтин тәмәлини тәшкил едән үмуми принсипләри — сәрбәст базар мүнасибәтләри, јени технолокијаларын, елми наилијјәтләрин тәтбиги, идарәетмәнин тәкмилләшдирилмәси вә с. амилләр һесабына истеһсалын интенсивләшдирилмәси кими үмуми принсипләри инкар етмәк олмаз. Лакин мәкәр сәрбәст базар мүнасибәтләри истисна олмагла јухарыда садаланан амилләр сосиалист истеһсалынын инкишафы үчүн дә зәрури һесаб едилмирдими?

Јапонија, Түркијә вә Алманија ренессанслары, Чәнуби Корејада, чәнуб-шәрги Асија өлкәләриндә игтисадијјатын мисли көрүнмәмиш инкишафы, һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәси заһирән нә гәдәр охшар олса да, бу чүр нәтичәләрә наил олмаг үчүн мүәјјән башланғыч сәвијјәсиндә бир-бириндән хејли фәргләнмишдир. Мүстәгил инкишаф јолунда ирәлијә доғру һәрәкәтдә бизим старт вәзијјәтимиз һамынын нәзәриндә угурлу сајылмыр. Бу, хејли дәрәчәдә онунла бағлыдыр ки, республикада истифадә едилән тәдбирләр вә методлар тоңлусу һеч дә һәмишә мөвчуд вәзијјәтә ујғун олмур вә Азәрбајчан менталитетинә мүвафиг кәлмир.

Буна көрә дә биз белә һесаб едирик ки, Азәрбајчан менталитетинин өјрәнилмәси проблеми Азәрбајчан Республикасынын бир дөвләт кими инкишафы просесиндә хүсуси механизм сәвијјәсинә галдырылмалыдыр.

(Мә'рузә Азәрбајчан Дөвләт Гуручулугу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун Аналитик Мәркәзинин Шурасында бәјанилмишдир. Мүәллиф һәмин дискуссијанын кедишиндә ирәли сүрүлмүш тәклиф вә төвсијәләрә көрә миннәтдарлыгыны билдирир).

СИЈАСИ ЛИДЕРЛИК
МӘ'НӘВИ ӘМӘЛИН КАТЕГОРИЈАСЫ КИМИ

Аганәчәф Хасијев вә Фаиг Мустафанын аилә архивләринин материаллары әсасында ишләниб һазырланмышдыр

1999-чу ил

Чәмијјәт, пејғәмбәрләр вә сијасәтчиләр

"...Тарих бәшәријјәтин тәкамүлү просессиндә "пејғәмбәрләр"ин нә кими мүһүм рол ојнадығынын шаһидидир. Бу, бир даһа дүз данышмаг хасијјәтинин, һәр һалда буну өзлүјүндә тәсәввүр етдијин кими әмәли фајдасыны сүбут едир. Бу кәшфин гәбул олунмасы вә јајылмасы һәмишә дикәр дәрәчәли адамлардан — фәлсәфә саһәсиндә стратег ролуну үзәринә көтүрән сијаси лидерләрдән асылы олса да, сјни заманда һәгигәтлә инсанларын ону гаврамаг габилијјәти арасында күзәштә кетмәјә наил олмаг лазым кәлирди.

Мүгәддәс адамларын дашгалаг едилмәси тарихә мә'лумдур; онларын агибәти беләдир. Дашгалаг едилән сијасәтчи исә бунунла сүбут едир ки, о, өз вәзифәсинин өһдәсиндән кәлә билмәјиб вә һәрәкәтләрини мүгәддәсләрин әмәлләри илә дәјиник салыб".

Өзүнүн мүәјјән принсипләрә сәдагәтинә вә мәтинлијинә бахмајараг, Ганди дикәр бахышлара вә дәјишән шәраитә ујғунлашмаг, ону әһатә едән адамларын күчлү вә зәиф тәрәфләрини нәзәрә алмаг чәһәтдән бөјүк габилијјәт нүмајиш етдирирди. Хүсусилә дә халг күтләләринин күчлү вә зәиф тәрәфләрини, еләчә дә онларын өз һәрәкәтләри илә һәгигәти нечә тәсәввүр едирләрсә, буна мүвафиг гурмаг габилијјәтинин өлчүсүнү тутмагда маһир иди.

Амма вахташыры о, санки күзәштә кетмәк јолунда хејли ирәли чыхараг еһтијатланыб дајаныр вә чарә ахтарыр. Көрүнүр, о, фәалијјәтин гызғын чағында күтләләрин овгатына алудә олур, онларын имканларыны нәзәрә алыр вә буна мүвафиг шәкилдә һәрәкәт едир; башга вахт даһа чох нәзәријјәчи кими чыхыш едир вә көрүнүр, әтраф шәраитә о гәдәр дә ујғунлаша билмир. Бу ујғунсузлуг онун нәзәри әсәрләриндә дә мүшаһидә олунур.

Бир инсан шәхсијјәтинин халгын дүшүнчә вә идеолокијасына нә дәрәчәдә тә'сир көстәрә биләчәјини демәк чәтиндир. Бә'зи тарихи шәхсијјәтләрин

тә'сири чох күчлү олуб, һәрчәнд мүмкүндүр ки, онлар јалныз халгын дүшүнчәсиндә мөвчуд оланлары габардыр вә үзә чыхарыр, јахуд өз дөврүнүн думанлы шәкилдә дәрк едилән идејаларынын ајдын вә дәгиг ифадәсини тапырдылар. Гандинин тә'сири тәкчә онун бахышларыны гәбул едәнләрә дејил, онунла разылашмајан вә тәнгиди мүнасибәт бәсләјәнләр үзәриндә дә һисс олунур. Бунун сајәсиндә о, сијасәтчиләрин даһа чох јајылмыш күнаһындан — ишә һеч бир хејри олмадығы һалда һәгигәти мәгсәдәујғунлуга гурбан вермәкдән узаглаша билир. Белә ки, тактиканын хејринә һәгигәти тапдалајанлар өз идракларынын дәринлијиндән јалныз ејбәчәрлик һасил едир.

Көрәсән һәгигәти дәрк етмәк вә гәбул етмәк просесләрини ујғунлашдырмаг васитәси мөвчуддурму? Мүәјјән мәгсәди даим диггәт мәркәзиндә сахламағын вә буна наил олмаг үчүн шәраитин тәләбләринә чаваб верән васитәләрин тәтбиг едилмәсинин мүһүмлүјүнү көстәрән бә'зи стратежи принсипләр бу проблемин һәллинин мүмкүнлүјүнү сүбут едир. Һәгигәтә гаршы чыхмаг лабүддүрмү?! Мә'лумдур ки, һәгигәт, әләлхүсус һәр һансы бир јени идеја формасы алдыгда она манеәләр јаратмаг асанлашыр. Лакин әкәр тәкчә мәгсәдә дејил, һәм дә јанашма методуна диггәт јетирдикдә, һәгигәтә гаршы мүгавимәтин күчүнү азалтмаг олар. Адәтән, сијасәтчи чохдан мөһкәмләндирилмиш мөвгејә ачыг һүчум етмәкдән чәкинир. Бунун әвәзинә о, даһа зәиф тәрәфләрә тәзјиг көстәрмәк үчүн чинаһлара кечмәјә чалышыр.

...Мүхтәлиф јени идејаларын танынанадәк һансы мәрһәләләрдән кечдијинә нәзәр јетирдикчә әмин олуруг ки, бу просес онлары тамамилә јени бир амил кими јох, заманын иниыгында модернизә олунмуш шәкилдә дирчәлдилмиш, амма унудулмуш практики принсипләр кими тәсәввүр едилдикдә асанлашыб.

Бунун үчүн алдатмаға да еһтијач галмырды, садәчә олараг белә бир әлагәни үзә чыхармаг кифајәт едирди (бу дүшүнчәләр услубуна көрә, Неһрунун тәсвири дәст-хәттини хатырладыр — *ред.*).

Сонралар "гандизм" системи кими тәшәккүл тапмыш Гандинин бахышларына һәјат мүхтәлиф тә'сирләр көстәриб. Лакин Гандинин сијаси фәалијјәтинин характерини һәмишә ики амил мүәјјәнләшдириб.

1. Бүтүн варлыға "бу, халг күтләләри үчүн нә дәрәчәдә фајдалыдыр" ме'јары илә јанашмаг;

2. Васитәләр мәгсәди идарә етдији вә дәјишдији үчүн, изләнилән мәгсәд әдаләтли олдугда белә тәтбиг едилән васитәләрин әһәмијјәтини һеч вахт унутмамаг.

Мүәјјән һәдләрдә дәјишән шәраитә даим ујғунлашмаға чалышса да, һеч бир чәтинлик Гандини сечдији јолдан кери дөнмәјә мәчбур едә билмәди.

Гандизмин банлычa бәјаннамәси дә бундан ирәли кәлирди: "ачлыг чәкән милјонларла инсан үчүн фајдалы нә варса мәнә көзәл көрүнүр".

Ганди дејирди: "Ән бөјүк арзусу — бүтүн инсанларын көз јашларыны гурутмагдыр".

Күтләләрдә әлагә, адамларын дәрдини билмәк, еләчә дә фитри дүшүнчә габилијјәти вә сијаси чевиклик Гандини Һиндистан Милли Конгресиндә (ҺМК) һамынын севимлисинә вә парламентин лидеринә чевирди.

Ч.Неһру јазырды ки, Милли Конгрес Гандинин һөкмүнә табе олса да, һәр һалда бу, өзүнәмәхсус һакимијјәт иди. ҺМК чохсајлы рә'ј вә сијаси мараглары олан мүтәһәррик, мәғлубедилмәз, мүрәккәб бир организм иди. Ону бу вә ја дикәр јола истигамәтләндирмәк асан дејилди. Ганди бә'зән башгаларынын да истәји илә һесаблашараг күзәштә кедирди, һәтта һәрдән өзүнүн тәклиф етдијинин әкси олан гәрарла да разылашырды. Лакин принсипиал һесаб етдији бир сыра мәсәләләрдә ону фикриндән дашындырмаг мүмкүн дејилди. Онунла Конгресин әксәр һиссәси арасында нарчаланма аз олмајыб. Ганди дахилән һәмишә аловлу вәтәнпәрвәр вә Һиндистанын мүстәгиллији уғрунда јорулмаз мүбариз иди, јәгин елә буна көрә дә һамы — ону милләтин рәһбәри һесаб едәнләр дә, чох вахт әксинә кедәнләр дә әтрафына топлашарды.

Мәгсәдәујғунлуг мүлаһизәләри вә һәјатын, хүсусилә дә сијаси һәјатын тәләбләри бахымындан тәсәввүрүнүздә чанландырдығыныз һәгигәтә сарсылмаз сәдагәт бәсләмәк һеч дә асан мәсәлә дејил. Адәтән, адамлар бу чүр проблемләрә көрә һеч нараһат да олмурлар. Ола билсин ки, онлар дүшүнчәләринин уч-бучағында һәмин проблемә јер ајырсынлар (әлбәттә, әкәр үмумијјәтлә, һәр һансы бир јер ајырырларса), — ишә кәлдикдә исә јалныз мәгсәдәујғунлуға үстүнлүк верирләр. Сијасәтдә исә бу, үмуми бир гајдадыр. Тәкчә она көрә јох ки, сијасәтчиләр, әфсуслар олсун ки, конструктив адамларын хүсуси бир зүмрәсидир, һәм дә она көрә ки, онлар өз пешәләриндә сырф шәхси принсипләри әлдә рәһбәр тута билмирләр. Онлар күтләләрин зәиф чәһәтләрини, һәгигәт һаггында анлајышларыны вә буна сәдагәтләрини нәзәрә алмалы олурлар. Бүтүн бунлар сијасәтчиләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә бә'зән һәгигәти гурбан вермәјә вә мөвчуд шәраитә ујғунлашдырмаға вадар едир.

...Трүмен — тәбии ки, конкрет иш адамы иди вә елә буна көрә дә америкалыларын, хүсусилә дә "ортабаблар"ын севимлиси иди. Дејиләнә көрә, о, һәтта заһири көрүнүшүнә көрә дә әјаләт бизнесменинә бәнзәјирди. Јери кәлмишкән, сонрадан мәнә (бизә — *ред.*) мә'лум олду ки, Трү-

мен елә әјаләт бизнесменидир вә тез-тез һөкумәтдә онларын фикирләрини ифадә едир. Трумен икиүзлү дејилди: һәмишә өз фикрини билдирирди. Садә данышырды, думанлы бәјаннамәләри хошламырды, онун фәалијјәт програмы мә'нача һәмишә јығчам, башлычасы исә һәјата кечирмәк имканлары вә васитәләри бахымындан реал иди. Бунунла јанашы, Трумени хырдачы адландырмаг олмаз. Онун програм вә һәтта глобал фәалијјәтинин реаллығы сијаси конструктивизмә, дүнјанын сијаси конјунктурасына бәләд олмасына әсасланырды. Мәһз онун тәшәббүскар рәһбәрлији сајәсиндә Шимали Атлантика Алјансы јарадылды, Маршалл Планы һазырланды. ССРИ-нин гәрб вә шәрг истигамәтиндә һәрәкәтини дајандырмаг мәһз она нәсиб олду. О, әсл америкалы иди: кәнч јашларындан гәлјан чәкмәји вә азачыг виски ичмәји, әл топу ојнамағы вә Американын бөјүклүјү һаггында дүшүнчәјә далмағы хошлајырды. Президент олдугдан сонра о, јенә тәнбәки чәкир, виски ичир, әл топу ојнајыр вә өз дүшүндүкләрини һәјата кечирирди.

...Ортодоксал чәмијјәтләрдә интеллект вә һакимијјәтин һәминә әкс мөвге тутдуғу мүшаһидә олунуб. Хырда мә'мурлар нә гәдәр ки, әһәмијјәтсиз вәзифә дашыјырлар, өз реал һакимијјәтинә инанмадыгларына көрә дүшүнүр, чохлу мүталиә едир вә һәтта бә'зән өзләри дә јазыб-јарадырлар, һәмин сәбәбдән интеллектуал мүһитлә јахынлыг ахтарыр, зијалыларла достлуға үстүнлүк верирләр. Амма вәзифә пилләләри илә јүксәлдикчә, бир гајда олараг онлардан ајрылырлар (халг комиссарлығынын мүфәттиши — артыг алимә, јахуд һәкимә јухарыдан ашағы бахмаға имкан верән вәзифәдир). Мүәјјән мә'нада бу, онунла әлагәдардыр ки, һакимијјәтә доғру истигамәт көтүрән адамларда тәкәббүр, өз-өзүнү ешитмәк кими нагисликләр јараныр, өзүнүмүһафизә һисси исә онлары ағыллы адамлардан — ертәси күн онларын примитив нитгини чамаат арасында "мә'насыз чәрәнләмә" адландырмаг габилијјәтинә малик оланлардан узаглашмаға мәчбур едир. Ән горхулусу исә будур ки, ағыллы адамлар онлары мәсхәрәјә гоја биләрләр. Күлүш — мә'мура гаршы јөнәлмиш дәһшәтли силаһдыр: елә бир силаһ ки, онун сосиал вәзијјәтини һечә ендирир, башгалары илә бәрабәрләшдирир.

Фикрин инкишафы һәминә әввәлки тәрәггинин әлдә етдикләринин вә бөһран мүһитиндә доғулан јени идејаларын шүбһә алтына алынмасы үзәриндә гурулур. Елмдә кечмиш идејаларын "деврилмәси" һеч вахт ган төкүлмәсинә, инсан гурбанларына кәтириб-чыхармајыб (һәрчәнд тарихә истисналар да мә'лумдур — *ред.*). Әксинә, бу чүр "девирмә" перспектив инкишаф бахымындан мәһсулдар олуб.

Һакимијјәт чәһәтдән исә тамамилә башга сәһнә көрүнүр (идарәетмә системиндә даһа кениш). Бу һалда даһа ағыллы вә һәгигәти демәји бачаран јох, һакимијјәт структурларында һәлледичи мөвге тутанлар күчлү олур. Идарәетмәнин орта тәбәгәси даһа чох бүрократлашдыгча исә чәмијјәтин инкишафа јени нәфәс вермәк габилијјәтинә малик дүшүнән адамы лидер кими ирәли чәкмәк имканы азалыр. Ортодоксал гәрарлар шәраитиндә һакимијјәт шүбһә, јахуд "өлүм, ја өлүм" суалы гаршысында галмыр. Һакимијјәт, һәтта үмумијјәтлә, һагсыз олдугда да һаглыдыр. Һитлер өзүнүн антибәшәри хәјаллары илә әзәлдән һагсыз иди, амма о, һакимијјәтдә иди вә өз һагсызлығына шүбһә етмәк үчүн адамлара зәррә гәдәр дә имкан вермирди. Белә бир мүһитдә башга чүр дүшүнәнләр мәһв олмалыдырлар.

Кечмиш елм мә'бәдини рәдд едән Ејнштејнин нисбилик нәзәријјәси мүһарибәјә кәтириб чыхармады. Һакимијјәти тәчәссүм етдирән инсанын (демәли, һәм дә игтидарын өзүнүн) деврилмәси исә узун мүддәт чәмијјәти сарсыдыр.

Интеллект илә һакимијјәтин динч шәраитдә биркә мөвчудлуғу мүмкүндүрмү? Мүхтәлиф дөврләрдә буна тәсадүф олунуб. Мәһәммәд пејғәмбәр *(с)*, Хәтаи буна нүмунәдир... Белә бир һәмрә'јлијин мөвчудлуғу — бәшәријјәтин хошбәхт чағлары иди, онлардан сонра инсанлар јени руһ јүксәклијинә наил олдулар, санки јахында олан мәһшәр күнү һараса узаглара чәкилди.

...Әбдүл Насир дә һакимијјәтә кәлән бир чох адамларын агибәти илә үзләшди. Һәмфикирләри, бир вахтлар чеврилиш едәрәк ону һакимијјәтә кәтирәнләр тәдричән өз лидерләриндән, сон дөврәдәк халгын ирадәсини пејғәмбәрчәсинә ифадә едән башчыдан узаглашмаға башладылар. Һәтта шәхси достлуг дујғулары да он мин илләрлә јашы олан идарәетмә ганунлары гаршысында ачиз галды.

Лидерлә халгын гаршылыглы мүнасибәт системинин өзү мараг доғурур. Халг, монархијаны арадан галдырмағы гәрара алан Насирин "азад забитләр"ини дәстәкләди. Ингилабчылар Мисир кралы Фәрруху голу гандаллы кәтирәндә, халг буну алгышлады, амма сонра һакимијјәтә кәлән забитләрин нечә һәрәкәт едәчәкләрини һәјәчанла көзләмәјә башлады. Һәмишә беләдир: лидер онун марагларына ујғун һәрәкәт едәндә, халг алгышламаға вә көзләмәјә һазырдыр. Насир аграр ислаһат һәјата кечирәндә бүтүн халг күтләси ону дәстәкләди. Сонра Насир харичиләрин ағалығына да сон гојду. Халг јенә онун тәрәфини тутду. Насир Сүвејш каналыны милиләшдирәндә дә адамлар ону мүдафиә едирдиләр.

Насир, өз сијаси аксијаларыны азад Мисирин ирадәси кими ирәли сүр-

мәклә халгы бир нөв кәркинлик ичиндә сахлајырды. Елә халг да онунла иди: мараглар үст-үстә дүшүрдү.

Амма инсанын интәһасыз сағламлығы да буна узун мүддәт таб кәтирә билмәзди. Бир мүддәт сонра Насир Мисир ичтимаијјәтинин өзүнәмәхсус сосиал тәшкилат формасына чеврилә биләчәк сијаси партија јарадылмасынын зәрурилијини баша дүшдү. Халг күтләләри бу партијаја дахил олмалы, һеч олмаса ону дәстәкләмәли иди. Өзү дә Насир гәти әмин иди ки, кәләчәкдә јалныз дахилдән парчалана биләчәк бу сијаси тәшкилата һеч бир мүхалифәтчи сохулмамалыдыр. Бәс тәшкилат нечә олмалыдыр?

1955-чи илдә Насирин "Коммунизмин реаллығы" китабы ишыг үзү көрдү. Китабда о, өз сијаси рәһбәрләринин ағалығынын сијаси пирамидасыны јаратмаг үчүн фәрди азадлығы зәнчирләјән коммунистләри иттиһам едирди.

Насир узун мүддәт ордуја вә һакимијјәтин күчүнә архаланырды. Амма бу механизм јалныз һакимијјәт илә ордунун мараглары үст-үстә дүшәнәдәк дәгиг ишләди. Бир мүддәт кечдикдән сонра мәнтиги олараг нәзәрдән гачырылан бошлуг јаранды ки, буну јалныз зијалылар долдура биләрди. Өз нөвбәсиндә һәмин сосиал тәбәгә Насир режиминә мүгавимәт көстәрсә дә, бу е'тираз һәр һалда бир гәдәр аморф сәчијјә дашыјырды. Насир буну һисс етди вә зијалылары өзүнә чәлб едәрәк тарихдә галмаг имканы газанды.

Сијасәтчи — Насирин мүрәккәблији, јәгин онда иди ки, о, әввәлчә һакимијјәтә јијәләнди, сонра исә өлкәнин инкишафынын кәләчәји һаггында чидди (прагматик сәвијјәдә) дүшүнмәјә башлады. Нәһәнк сә'јләр нәтичәсиндә о, практики олараг чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләрини өзүндә бирләшдирән өз партијасыны — чох күчлү сијаси тәшкилат јаратмаға наил олду. Амма бу, һәр һалда "мә'насыз партија", Насирдән сонра онун јаратдығы програм режиминдә фәалијјәт көстәрмәјә габил олмајан партија иди.

Бурада Насирин сәчијјәчә үмуммилли, лидерин мүәјјән заман шәраити үчүн исә мәһдуд шәхси кејфијјәтләри барәдә данышмамаг олмаз. Насирин рәгбәт бәсләдикләринин вә бәјәнмәдикләринин чоху онун хасијјәтиндән, темпераментиндән доғурду. О, тез инчијән иди, ачыг-сачыглығы, јахуд "кичик тәрәфдаш" ролунда галмағы багышламырды.

Дејиләнә көрә, о, өз чыхышларында (1958-1959-чу илләрдә) 1951-чи илдә Мисирин Инкилтәрә сәфирлијиндә баш вермиш әһвалаты дәфәләрлә хатырладырды. Орада Насир Британијанын харичи ишләр назири, чәнаб Антони Иден илә илк дәфә көрүшмүшдү. Дипломат Мисирин кәнч президентинин Бағдад пакты илә бағлы ирадларыны, фикирләрини сәбрлә динләјирди. Антони Иден өзүнүн биканә корүнүшү илә бејнәлхалг кеосијасәт

барәдә елементар тәсәввүрләрдән белә узаг олан икинчи дәрәчәли јерли забитлә јалныз тәсадүф учбатындан көрүшдүјүнү нүмајиш етдирмәјә чалышырды. Амма о, гәсдән Насирин Гур'ан вә мүсәлман әдәбијјаты һаггында билијинә мараг көстәрирди. Насир Иденин һәрәкәтини Британијанын Мисирә мүнасибәтдә шовинист сијасәтинин давамы кими гијмәтләндирди. О, дипломатик протоколу позараг, бу һагда фикрини кәскин шәкилдә билдирди, Инкилтәрәнин узун илләр әрзиндә онун вәтәнини алчалтдығыны вә тәһгир етдијини хатырлатды. Иден чашыб галмышды.

Насирин бәјанатларыны, нә гәдәр гәти олсалар да, шәраити нәзәрә алмадан гијмәтләндирмәк олмаз. Онларын әксәријјәтиндә тактики фикирләр әкс олунуб, һәмин бәјанатлар һеч дә Насирин дүшүнчә тәрзини нүмајиш етдирмирди. Насир чох вахт өзүнүн кәскин бәјанатлары илә дахили мүхалифәтин мүгавимәтинин мүмкүн кәскинлијини зәифләтмәјә чалышырды.

Белә һесаб едилир ки, әфсанәви Мисир президентинин јеканә һоббиси сијасәт, һәјатынын мәгсәди исә — һакимијјәт олуб. Тәдгигатчылар гејд едирләр ки, онун бу сә'јләри һеч дә өзүнү вә аиләсини мадди чәһәтдән тә'мин етмәк арзусундан ирәли кәлмирди.

Насир маһијјәтчә тамаһкар адам олмајыб: өзүнә тәләбкарлыгла јанашараг, күндә 18 саатадәк ишләјирди. Пешәсинә көрә һәрбчи олан Насир өмрүнүн сонунадәк полковник рүтбәсиндә галды. Сијаси лидерләрин бу надир категоријаја мәнсуб нүмајәндәләри һакимијјәтдән өзләри үчүн јох, јаратдыглары әгидә наминә истифадә едәрәк, ишләмәкдән зөвг алырлар. Бу һалда — өз сијаси мәканы наминә.

...Бир дәфә Мао-Тзедун дејиб: "Бизим үчүн башлычасы — халгын дәстәјидир. Дүшмәнләрлә техникасыз, чомагла, дашла да дөјүшмәк олар. Тәки күтләләрин дәстәјинә архаланасан. Буна көрә дә күтләләрин игтисади рифаһы уғрунда мүбаризә апармаг лазымдыр, јохса онлар биздән үз дөндәрәр".

Мао халг һаггында белә дүшүнүрдү. Өзү исә башга чүр јашајырды: "Мао-Тзедунун мәнзили — уча гајаларын әһатәсиндә олан ики јанашы мағарадан ибарәт иди. Мағаранын дәринлијиндә јазы масасы гојулмушду. Масанын үстүндә бир нечә китаб, кағызлар, шам оларды. Дөшәмә кәрпичдән һөрүлмүшдү. Маода кәндли тәбиәти һисс олунурду".

"Мао ичдији чиндән гызарды, үзүнү тәр басды. Амма дәјанәтини итирмәди. Сонра о, тәнбәки түстүсүнү ичинә чәкиб күлү дөшәмәјә сәпәрәк, көзләнилмәдән сакитләшди. Биз баша дүшдүк ки, бу, гәбулун сону демәкдир" (мәнбә мә'лум дејил — *ред.*).

"Марксын тә'лиминә көрә, һәјат вә мүбаризә үчүн вачибдир ки, илк новбә-

дә бураја (Мао өз ачыг ағзыны көстәрди) нә исә кирсин, бурадан исә (о, мәһз һарадан олдуғуну да көстәрди) һәр шеј чыхсын" (мәнбә мә'лум дејил — *ред.*).

Мао вә онун әһатәсиндәкиләр зијафәт тәшкил етмәји хошлајырдылар: мусиги, гызлар, ички, мәһәббәт әјләнчәләри вә саирә. Лакин һәјатын ачыларыны халгла бирликдә нечә чәкдијини һамыја көстәрмәк лазым олдугда, о, көзә күл үфүрмәји бачарырды. Белә вахтларда онун масасына дүјү хөрәји гојулурду вә Мао буну ачкөзлүклә јејиб, үстүндән су ичирди. Јамаглы палтар, касыб гида, нәзәрә чарпан садәлик, халгын рифаһына чәһд андлары — доғруданмы бүтүн бунларын һамысы сахтадыр?

Маонун күчү: о, Чин халгынын — кәндлиләрин, хырда буржуаларын психолокијасыны ә'ла билдијинә көрә, өз рәгибләри илә мүбаризәдә һәр чүр васитәдән истифадә едә билирди. Елә буна көрә дә о, "Москва групу"ну — Москвада тәһсил алан әсл бејнәлмиләлчи-марксистләр, амма Чинлә аз бағлы олан сијасәтчиләри асанлыгла дармадағын едә билди.

Маонун ССРИ илә мүнасибәтләри әсасән Совет Иттифагынын бәјәнмәдији Кан-Менин информасијасына көрә гурулурду. О, Маону јахшы танıјыр, онун рәғбәт вә нифрәтини истәдији сәмтә јөнәлдә билирди. Ким билир, башгаларынын әһатәсиндә Мао нечә ола биләрди? Амма әһатәсиндәки адамлары о өзү топлајырды ки, онлара тә'сир көстәрә билсин. Бурада лидердән өз әһатәсинә вә сонунчудан лидерә доғру икигат әлагә дәрһал нәзәрә чарпыр.

Маонун идарәетмә үсуллары. Мао астадан данышырды вә буна көрә әтрафдакылар һеч тәрпәнмирдиләр. О, мәдәнијјәтә сијаси чәһәтдән мәһдуд адамларда олдугу кими, тәкәббүрлү, е'тинасыз мүнасибәт көстәрирди. Әһатәсиндәки адамларын һәјәчан ичиндә олмасы онун үрәјинчә иди. Мао бу чүр адамлара илтифатла јанашырды.

Әһалинин керидә галмасы вә ашағы мәдәни сәвијјәдә олмасы шәраитиндә Маонун "савадлылығы" пејғәмбәрлик маһијјәти кәсб едирди. Бә'зиләри белә һесаб едир ки (сојадлары көстәрилмәјиб — *ред.*), Мао бу шәраитдән мәһарәтлә истифадә едир, һәтта театр фәндләриндән (көрүнүр, бурада онун халг арасында актриса кими танынан арвадынын тә'сири аз олмајыб) истифадә етмәкдән белә чәкинмәјәрәк өзү үчүн әлверишли мәнтиги шәраит гура билирди.

Чин Коммунист Партијасы сәдринин достлары јохдур (јери кәлмишкән, о, ССРИ-јә дә бу чүр тәсадүфи јол јолдашы мүнасибәти бәсләјирди). Онун үчүн јалныз һәмин ан зәрури олан адамлар дәјәрли иди. Она лазым олмајанлара исә лагејд, һәтта зәрәрли үнсүр кими бахырды. Марксизм онун шәхси бахышлары илә зиддијјәт тәшкил етдикдә, бу фәлсәфи тә'лими ши-

кәст етмәкдән дә чәкинмирди. О, ингилабы да (белә бир глобал һәрәкаты) өз мүлкијјәтиндән башга бир амил кими тәсәввүр етмирди. Онун шәхси мараглары даирәсиндән кәнарда һеч нә јох иди. О чүмләдән дә ингилаб...

О, мәишәтә лагејддир — һакимијјәт һәр шејдән әфзәлдир. Онун симасы, һәјат тәрзи һакимијјәти сыхышдыран һәр мәһдудијјәтә нифрәтдән ибарәтдир. Һакимијјәтдән башга һеч нәјин әһәмијјәти јохдур. Һәтта кечмишин сијасәт нәһәнкләри дә ону һакимијјәт һәрислијинә көрә чәлб едирди.

Мао адамларла тез-тез үнсијјәтдә олур, амма һејрәтамиз дәрәчәдә адамајовушмазды. Риск едиб дејә биләрик ки, о, маһијјәтчә тәнһа иди: тәһлүкәли дәрәчәдә тәнһа... Чох күман ки, онун күчү һиссијјатында иди. О, марксизмин һәмин мәрһәләдә вачиблијини баша дүшмәкдән даһа чох һисс едир, дујурду.

Мао, һакимијјәтә доғру јолун тәмизләнмәсиндә марксизмә бир нөв "ингилаби фыртына" тәрәфдән јанашараг бу тә'лимин имканларындан мәһарәтлә истифадә едирди. Мао үчүн коммунист принсипләри башгаларынын "ингилабчы халг" гаршысында зәрури өһдәлији демәкдир. Бу, онун үчүн хүсусилә сәрфәлидир, чүнки онун тәсәввүрләри мәканында јерләшән адамлар она кәрәкли оланлардыр. Принсипләр милјонларла адамы бирләшдирир, о исә принсипләр адындан чыхыш едир, һәрчәнд өзүнү бу ганунлардан азад һисс едир. Мао өзүнү пејғәмбәр сајараг (хүсусилә дә мәдәни ингилабдан сонра) сијаси мүбаризәнин үсулларындан истифадә едирди.

...Маонун иш күнү күндүз саат 3 радәләриндә башлајырды. Адәти үзрә јухудан дурдугдан вә шәрглиләрсајағы јујундугдан сонра, она тә'чили телеграмлар чатдырылырды. Сәһәр јемәјиндән — наһардан сонра о, әһатәсиндә оланлардан ән јахынларыны гәбул едирди. Маонун мүшавирә вә ичласлары ахшам башланыр вә кечәдән хејли кечмиш гуртарырды...

Әксәр лидерләр (әкәр онлара һакимијјәт ирси јолла јох, јахуд алынмаз, амма мүәјјән шәраитдә нәсиб олубса) нүфузлулуға күчлү һәвәс көстәрир. Бу чүр адамларда һөкм етмәк еһтирасы мәһәббәтдән, сырф инсани дујғулардан вә саирәдән даһа күчлү олур. Еһтираслы һөкм етмәк арзусу онларын бир чохуну һәтта, лазым олдуғундан артыг дәрәчәдә гәтијјәтли вә бә'зән ифласа апаран аддымлар атмаға сөвг едир. Һитлер, Наполеон јалныз она көрә мәғлуб олдулар ки, вахтында дајана билмәдиләр. Белә адамларда изаһедилмәз, иддиалы һакимијјәт арзусу, бә'зән өзүнүмүһафизә һиссини дә өлдүрүр. Гәрибәлик бундадыр ки, белә адамлар бир гајда олараг худпәсәнд олур, худбин идејалары һәр шејдән үстүн тутурлар... Франко, Сталин, Мао-Тзедун исә башга мәсәләдир — онларын һакимијјәт арзусу өзүнүмүһафизә һиссиндән күчлү олмур, әксинә, она көмәк едир, даһа дә-

ги: десәк, она гул итаәти илә хидмәт көстәрир. Бу тип лидерләр она көрә һакимијјәтә чан атырлар ки, өзләрини игтидарда јахшы һисс едирләр.

Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, Мао киминләсә көрүшәндә аловун һансы сәмтә јөнәләчәјини дүшүнмәдән тонгал гызышдыран адамы хатырладыр. Күман ки, бу, белә дејил. О, Чинин сијасәт сәһнәсиндә баш верән бүтүн сијаси тамашаларын ипини әлиндә мөһкәм тутурду.

Өзүнү бүрузә вермәдән истәдијинә наил олмаг, өз принсипләриндән бир аддым белә узаглашмадан истәдијинә наил олмаг, ән јахын адамлары белә гурбан вермәк, амма әлдә етдији мөвгеји горујуб сахламаг. Мао даим өзүнүн јаратдығы елә бир сијаси мәканда маневрләр едирди ки, оранын бүтүн күнч-бучағы, башлычасы исә әғлабатан һүдудлары јалныз өзүнә мә'лум иди.

Әлбәттә, о, баша дүшүр ки, јалныз ахмаглыг һүдудсуз олур. Көзләрини мәғрурлуг тору пәрдәләјән "силаһдашлар"ы бу аксиому нәзәрә алмајанда, Мао онлары сахламырды. Нәтичәдә һәмин "силаһдашлар" дүнјада һәр шејин сону олдуғуну унутдугларына көрә, курум-курумбазла учурума јуварланырдылар. Әлбәттә, Мао көзәл сијасәтчи иди, амма бә'зән пејғәмбәрлик иддиасына да дүшүрдү: хүсусилә дә бөјүк халга бөјүк лидер кәрәкдир (әкәр һәтта бу күн үчүн олмаса да, тарих үчүн) инкаредилмәз гәнаәтинә дәрин инам бәсләјәндә.

...Франклин Рузвелт баша дүшүрдү ки, һәрәкәт етмәк лазымдыр, һәм дә ләнкимәдән. Амма Рузвелт ону да баша дүшүрдү ки, мүнтәзәм давам едән бөһрандан јорулмуш Америка ичтимаијјәти онун динамизмә чағырышларына әмәл етсә дә, һәр һалда (өз прагматизминә көрә) реал һәрәкәт көзләјәчәк. Буна көрә дә о, һәлә һакимијјәтә кәлмәздән әввәл реал антибөһран фәалијјәт програмы һазырламалы олан "бејин трести" адлы груп јарадыр.

Рузвелтин "бејин трести"нин тәркиби (бу група идарәетмә структурларында вәзифә тутмајан вә кәләчәкдә бу иддиада олмајан адамлар дахил иди):

1. *Игтисадчылар.*
2. *Һүгугшүнаслар.*
3. *Бизнесменләр.*

(Сијасәтчиләр јохдур).

Бу груп үзвләринин вәзифә даирәсинә президентин игтисади сијасәтини, дөвләтин јени ганунларыны ишләмәк, онун бәјанатларынын, нитгләринин тезисләрини һазырламаг дахил иди. Рузвелт өз әтрафына фәал шәкилдә ағыллы, садиг адамлар јығдығына көрә, тезликлә "ағылтоплајан" ләгәби газанды.

Рузвелт даим радио илә чыхыш едәрәк, һәр бир аддымыны шәрһ етди-

ји үчүн, дәрһал күтләләрин рәғбәтини газанды. Сырави америкалылар буну өзләринә гаршы һөрмәт әламәти кими гәбул етдиләр, үмумамерика стратежи сијасәтиндә пајлары олдуғуну дујдулар. Президент һеч вахт өз динләјичиләрини нәјәсә әмин етмирди, "онларла бирликдә" нә барәдәсә учадан сөһбәт едә-едә дүшүнүрдү. О, радиону (о вахтлар јеканә күчлү коммуникасија васитәси) өз сијасәтинин тә'сирли аләтинә чевирмишди. Онун һакимијјәти илләриндә "президент идарәси" анлајышы команда иш үслубу илә ејниләшдирилирди. Бу сөзләри дикәр Америка президенти — Трүмен һаггында демәк олмаз. О, ичтимаи рә'јә архаланараг өз һөкумәтини рүшвәтхорлугда иттиһам етмишди.

...Пејғәмбәр һаггында һәдисләрдән бириндә дејилир: "Мән әрәбләрин арасындан чыхмышам, амма мән тәкчә әрәб дејиләм". Аллаһын рәсулудур. Бә'зиләри бу һәдиси белә баша дүшүр: һәмин доврдә әрәбләр о дәрәчәдә авам, чаһил идиләр ки, өз халгына гәзәбләнән Мәһәммәд мүәјјән гәдәр ондан узаглашмаға башламышды.

Лакин мәнә (бизә — *ред.*) елә кәлир ки, пејғәмбәр тамамилә башга амилләри нәзәрдә тутурду. Дүнја әһәмијјәтли көркәмли лидер јалныз о вахт һәмин сәвијјәјә чата биләр ки, заманәсинин фөвгүнә јүксәлдикчә биликләрин, мәгсәдләрин сон дәрәчәдә универсал, даһа јүксәк сәвијјәсини мүәјјәнләшдирсин вә бунлар өзүндән сонра кәлән лидерләр үчүн дә зәрурәтә чеврилсин. Мәһәммәд әслиндә әрәбдир, амма һәм дә азәрбајчанлы, түрк, фарс, һинду вә саирәдир. О, башгаларына әрәбләр үчүн олдуғундан аз әзиз вә доғма дејил. Ејни заманда о, әсл әрәбдир, чүнки милләтин чохәсрлик тәкамүлү әрзиндә әрәбләрдән һеч бири бу милләти Мәһәммәд гәдәр заманәнин вә тарихин фөвгүнә јүксәлдә билмәјиб. Ислама е'тигад едән халглар бири-бирилә дөјүшәр, амансыз савашда ган төкәр, амма онларын һәр бири үчүн пејғәмбәрин ады мүгәддәсдир.

Чефферсон типли лидерләр инсанлара чох јахындыр. Онлар савадлы, өз орижиналлығы илә фәргләнән, доғма өлкәсини уғура вә бөјүклүјә апаран јоллары тапыјан бәшәр övладларыдыр. Онларын аловлу вәтәнпәрвәрлији дә бундадыр.

Халг онлары севир, әввәлчә һәвәслә онларын ардынча кедир, һаггында ифтихарла данышыр. Шәхси һәјатда дүзкүнлүк, садәлик онлары даһа чазибәдар едир. Лакин бу лидер моделинин дә өз зәифлији — Ахиллес дабаны вар: халг һаггында дүшүнәркән, тәбиәтләри е'тибарилә хејирхаһ олдугларына көрә јалныз хејирхаһ идејалары әлдә тутурлар, амма сонралар садә адамлары, онларын бир парча чөрәк барәдә дүшүнчә-

ләрини вә күндәлик еһтијачларыны даһа аз нәзәрә алырлар. Адамларын чоху садәдир, һәр кәс дүнјаја бир дәфә кәлир вә мүмкүн гәдәр јахшы јашамаг истәјир. Чох да тәләбкар олмајан инсанларын бу консепсијасы чәлбедичи олмаса да, һуманистдир, бәшәридир. Әлбәттә ки, бу консепсија лидерин ирәли сүрдүјү нәһәнк идеалларла зиддијјәт тәшкил едир. Фачиә дә бу заман баш верир: лидер вә халг, санки ајры-ајры дилләрдә данышырлармыш кими бири-бириләрини баша дүшмүрләр.

Демократик идарәетмә формасында бу чүр сијасәтчиләр сәһнәни тәрк едирләр. Монархија вә ја диктатура формасында исә онлар халгы гырыбчатырлар: I Пјотр буна әјани сүбутдур. Бүтүн һалларда дәгиг ифадә олунан идеаллары олан лидер сон нәтичәдә өзүнә архајынлашараг монарха чеврилир. Онлары Наполеонун агибәтиндән јалныз идарәетмәнин демократик формасы хилас едә биләр.

Һәтта "халг үчүн вачиб олан һәр шеј доғрудур" дејән Ганди дә сон нәтичәдә халгын өзү илә зиддијјәтә кәлиб чыхды. Чүнки бә'зән тарихдә елә шәраит вә вәзијјәтләр јараныр ки, елә һәмин халг намнинә ән көзәл, ән бөјүк идејалардан кечмәк лазым кәлир. Садә адамлар лидердән ади рифаһ көзләјир. Әкәр лидер буну баша дүшмүрсә, јахуд сијаси һәссаслыгла һәмин анын структуруну дујмурса, ојунданкәнар вәзијјәтә дүшүр.

Бизим анламда идеал лидер модели: о парлагдыр, ағыллыдыр, өлкәнин вә халгын бөјүклүјү һаггында конструктив идејаларла зәнкиндир, бу мәгсәдләрә доғру халгын бүтүн һәјати мараглар системини нәзәрә алмагла онунла бирликдә кедир.

Бунунла јанашы, милләтин горунмасына көрә лидерин үзәринә хүсуси мәс'улијјәт дүшүр. Ајрыча көтүрүлән бир халгын бөјүклүјү илә әлагәдар сијаси комплексләр чох вахт дүнјанын кеосијаси вәзијјәти, "бәзәкли" инкишаф ссенариси вә иддиалы милли групларын нәзәрә алынмасы илә ујғун кәлмир. Бу чүр сијасәтчиләрә гәдим јапон рәвајәтини хатырлатмаг јеринә дүшәрди: Едо дөврүндә (орта әсрләр — *ред.*) кор гоча јашајырмыш. Бир ахшам о, гоншу кәндә кетмәјә һазырлашыр. Арвады дејир: "Лампаны өзүнлә котүр". "Нәјимә кәрәкдир ки" — дејә кор гоча е'тираз едир. "Лампа она көрә кәрәкдир ки, гаршыдан кәлән адам сәнинлә тоггушмасын". Made in Japan да елә будур.

...Кечмиш философлардан һансыса дәгиг дејиб ки, адамјејәнләрин аллаһы адамјејән, сәлибчиләринки — сәлибчи, тачиринки — тачир олар.

...Дејиләнә көрә, Франко өлүмгабағы оғлуну јанына чағыртдырараг дејиб: "Харичдә хејли испан јашајыр. Онлар чох ағыллы, исте'дадлы вә өлкәјә кәрәкли адамлардыр. Онлар мәним дүшмәнләрим идиләр. Мән галиб кә-

на заманын тәләбинә чаваб верән, өлкәнин кәләчәјинә тәкан олачаг кадрлар һазырламаг мәгсәди гојду. Доғрудур, бу, мүәјјән мә'нада мүсбәт кејфијјәт дәјишиклији јаратды, лакин ејни заманда үмумтәһсил сәвијјәсинин хејли ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Кечид дөврүнүн чәтинликләри илә тәкбәтәк галан зијалыларын, алимләрин, хүсусилә кәнчләрин чоху коммерсија структурларына, тичарәт шәбәкәләринә үз тутду. Республикада һәләлик али тәһсил мүәссисәләринә ахына кәлдикдә исә бунун бир нечә сәбәби вардыр:

1. Чәмијјәтдә үстүнлүк верән јени ихтисаслара мараг;

2. Кечмиш ән'әнәнин, психолокијанын һәлә дә давам етмәси;

3. Ермәнистанын тәчавүзкар мүһарибәсинин баша чатмамасы вә пешәкарлардан ибарәт könüллү ордунун јарадылмамасы (кизли дејил ки, ганунсуз мүһарибәдә баш верән күнаһсыз иткиләр, илләр боју ордуда јаранан өзбашыналыг, әдаләт принсипинин көзләнмәмәси бир чох валидејнләрин, елә кәнчләрин дә көзүнү горхутмушдур).

Истеһсалатдан ајрылмамаг шәрти илә ахшам вә гијаби јолла тәһсил формасы исә демәк олар ки, араданчыхма процессиндәдир. Бүтүн бунлар вә дикәр сәбәбләр нәтичәсиндә јаранан тәһсилимиздә индики һалы тәһлил едән мүтәхәссисләрин фикринчә кәләчәкдә өлкәдә вәзијјәт даһа да ағырлаша биләр. Әслиндә бу күн дә биз дүнја стандартларындан кери галырыг вә керилијин әсас сәбәбләриндән бири узун мүддәт јалныз ССРИ мәканындакы мүәссисәләр, истеһсал саһәләри үчүн кадрлар һазырламаға, елми - тәдгигат ишләри апармаға јөнәлдилмиш мәгсәддирсә, дикәр бир сәбәби дә елмин, тәһсилин дөвләт тәрәфиндән јолверилмәз дәрәчәдә ашағы сәвијјәдә малијјәләшдирилмәсидир. Мүгајисә үчүн дејәк ки, АБШ-да елмә чәкилән хәрч үмуммилли кәлирин 2,8,-3 фаизини, Јапонијада 3,3 фаизини тәшкил едирсә, һәтта јахшы вәзијјәтдә сајдығымыз Русијада бу рәгәм 0,5 фаиздән бир гәдәр чохдур. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш вә ја инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин адамбашына дүшән милли кәлири илә республикамызда адамбашына дүшән милли кәлир арасындакы фәрг дә алчатмаздыр. Үстәлик елми ахтарышлары вә үмумтәһсил мүәссисәләринә гојулан өзәл сәрмајәләр исә јох дәрәчәсиндәдир.

Республиканын информасија инкишафына чох чидди тә'сир көстәрән амилләрдән бири дә елми нәтичәләрин практики фәалијјәтдә олдугча зәиф тәтбигидир. Һалбуки, Азәрбајчанда күчлү елми база вардыр. Өлкәдә информасијалы чәмијјәт јаратмаг, јухарыда дејилдији кими, вәтәндашларын үмуми тәһсил сәвијјәсиндән асылы олмагла јанашы, һәм дә онларын буна олан марағыны артырмагдан асылыдыр.

Игтисадијјатын инкишафында информасијанын ролу

Мә`лум олдуғу кими, базар игтисадијјаты чох сәрт рәгабәт шәраити јарадыр. Мүәссисә рәгабәтә дөзмәк, даһа чох кәлир көтүрмәк үчүн әмәк мәһсулдарлығыны артырмаға чалышыр. Бу исә өз нөвбәсиндә даһа јени вә мүасир технолокијалардан истифадәни зәрури едир. Информатика вә рабитә системини тәкмилләшдирмәдән исә бу гејри-мүмкүндүр. Нәтичәдә фәал ишчи, вәтәндаш ардычыл олараг өз пешәкарлығыны артырмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Белә ки, әмтәә базарында олдуғу кими әмәк базарында да чидди рәгабәт кедир. Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, белә бир базар рәгабәти олмадан инкишафы тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр. Тәсадүфи дејил ки, игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрдә һәгиги али тәһсили вә ихтисас диплому олан ишчиләр чох јүксәк гијмәтләндирилир, ишә көтүрүләркән онлара, хүсусилә али тәһсил дипломлуларына үстүнлүк верилир. Әмәк һаггынын артырылмасы да бирбаша тәһсиллә паралел кедир. Елә буна көрәдир ки, АБШ-да 25 јашында фәалијјәтә башлајан һәр һансы бир мүһәндис 40 јашына гәдәр 8 дәфә ихтисасартырма курсу кечмәли олур. Әкс тәгдирдә, мүәссисә тәхминән һәр беш илдән бир өз кадрларыны тамамилә дәјишмәк мәчбуријјәтиндә гала биләр. Чүнки техники тәрәгги өз јериндә дајанмыр вә технолокија тәхминән беш илдән бир јениси илә әвәз олунур. Бәс бу просесдә информасијанын ролу нәдән ибарәтдир?

Биринчиси – информасија һәр шејдән әввәл, јухарыда дејилдијн кими, инсанларын дүнјада кедән просесләрдән баш ачмасыны, зеһни әмәјин, лазыми билијин, габилијјәтин милли мәнафедә, дөвләт мәнафејинә лазым олан истигамәтә јөнәлдилмәсини тәнзимләјир.

Икинчиси – информасија чәмијјәтиндә елм вә техниканын ән јени наилијјәтләриндән кечикмәдән истифадә етмәк мүмкүн олур ки, бу да әмәк мәһсулдарлығынын артмасына тәкан верир.

Үчүнчүсү – информасија чәмијјәтиндә јашамаг уғрунда мүбаризә кәскинләшир, ајры-ајры иш јерләриндән тутмуш ән нәһәнк корпорасијалара гәдәр рәгабәт күчләнир. Бу исә илк нөвбәдә инсанларын өз үзәриндә ишләмәсини, ширкәтләрин, корпорасијаларын фәалијјәтиндә дүзәлишләр апарылмасыны зәрури едир.

Дөрдүнчүсү – информасија чәмијјәтиндә вәтәндашлар һәјатын, әмәјин, ағылын вә билијин әһәмијјәтини даһа дәриндән дәрк едир. Еколокијанын горунмасы, ганунчулуға вә башгаларына һөрмәт онларын күндәлик гајғысына чеврилир.

Бешинчиси – həм дөвлəт, həм дə ајры-ајры саhибкарлар инсанларын социал, елм, билик, пешəкарлыг сəвијјəсинин артырылмасы гајғысына даhа чох галмаға мəчбур олурлар. Əкс тəгдирдə, наркоманија, алкоголизм кими ганун позунтулары еhтималы јүксəлир. Тəсадүфи дејил ки, АБШ дөвлəти бу чүр чинајəтлəрə гаршы мүбаризə үчүн 30 милјард доллар ајырыб. Тəhсилə чəкилəн иллик дөвлəт хəрчи 1991-чи илдə 54 милјард доллара бəрабəр олмушдур. Ишчилəрин пешə hазырлығынын тəкмиллəшдирилмəсинə исə дөвлəтин вə ајры-ајры ширкəтлəрин чəкдији хəрч 70 милјард доллардан чохдур.

Сабиг ССРИ-дə дə ихтисасартырма курслары фəалијјəт көстəрирди. Лакин техники тəрəгги дүнја стандартларындан о гəдəр кери галырды ки, бу курскечмə бир нөв формал характер дашыјырды. Елə бунун нəтичəсидир ки, əввəллəр јүксəк ихтисаслы кадр hесаб олунанлар букүнкү технолокија илə ишлəмəкдə чəтинлик чəкирлəр.

Хəсис ики дəфə хəрч чəкəр həгигəтинə истинад едəрəк инамла демəк олар ки, бу күн елмə, тəhсилə, ихтисасартырмаја əлиачыглыгла хəрч чəкмəјəн дөвлəт, мүəссисə, өзəл ширкəт кəлəчəкдə чох бөјүк чəтинликлəрлə үзлəшəчəкдир. Əслиндə бу иш үзрə həм дүшүнүлмүш дөвлəт програмларынын, həм дə 400-дəн артыг ишчиси олан həр мүəссисəнин өзүнүн шəхси програмынын олмасы зəруридир. Јалныз белə олдугда информасија чəмијјəтиндəн вə тəрəгги етмиш (етмəкдə олан) өлкəдəн данышмаг олар.

Азəрбајчан чəмијјəтинин информасијалашдырылмасы сəвијјəсинин артырылмасы јоллары

1980-чи иллəрин сонундан информасија чəмијјəти импулсу алмыш Азəрбајчан бу күн чох мүрəккəб проблемлəр гаршысындадыр. О, ја өз тəсəррүфат механизмини, həјатыны интеллектуаллашдырараг кејфијјəтчə јени информасија базасы үзəриндə гəрарлашдыра билəчəк, ја да јох! Сөhбəт өлкəнин иримигјаслы информасија тə'минатындан кедир.

Тамамилə ајдындыр ки, Азəрбајчанда бу проблемин həлли үчүн бир сыра, о чүмлəдəн ашағыдакы кими комплекс тəдбирлəр көрүнүб həјата кечирилмəлидир:

1. Иггисадијјатын информасија саhəсинə, илк нөвбəдə елмə вə тəhсилə күчлү дөвлəт васаити гојулмалыдыр;

2. Həм харичи, həм дə дахили сəрмајəдарлар фəал сурəтдə бу ишə чəлб едилмəлидир;

3. Республикада информасија сәнајесинә инвесторлар чәлб етмәк үчүн мүвафиг ганунверичилик актлары гәбул олунуб һәјата кечирилмәлидир;

4. Өлкәдә кәләчәкдә үстүнлүк тәшкил едә биләчәк вә јүксәк кәлир котүрәчәк сәнаје саһәләринин јарадылмасы вә инкишафы, һабелә һәмин саһәләрдә ишләмәјә габил мүтәхәссисләрин һазырланмасы үзрә хүсуси програм ишләниб һазырланмасына вә онун ичрасына чидди нәзарәт едилмәлидир.

Азәрбајчан чалышмалыдыр ки, истеһсал "милләтчи"лији психолокијасы инсанларын тәфәккүрүндә өзүнә мөһкәм јер тутсун. "Азәрбајчанда истеһсал олунмушдур" грифинин милли мәнлик, милли вәтәнпәрвәрлик шүуру илә бирләшмәси вә һарадаса онун синониминә чеврилмәси үчүн бүтүн имканлардан истифадә олунмалыдыр. Әкс тәгдирдә, үчүнчү нов дөвләт, үчүнчү нөв милләт олараг гала биләрик.

Елмин вә сәнајенин һансыса бир саһәсиндә ән азы рекионда өнчүллүјү әлә алмаг лазымдыр. Бизә белә кәлир ки, нефт-газ сәнајеси үзрә фундаментал елми ахтарышлары, јер сәтһинин космосдан өјрәнилмәси вә тибб саһәләрини бу мәгсәд үчүн ајырмаг мүмкүндүр. Әслиндә сабиг ССРИ дөврүндә, һәмин саһәләрә малијјә хәрчләринин олдугча аз гојулдуғу вахтда да Азәрбајчан бу ишдә өндә кедирди. ССРИ-дә јеканә јер сәтһинин космосдан тәдгиги институту мәһз бурада фәалијјәт көстәрирди. Дүнјада јеканә олан Нафталан мүаличә нефтини бизим алимләр кәшф етмишләр. Республиканын нефт-газ саһәсиндә чалышан алимләрин исә елә индинин өзүндә дә öз потенсиал имканлары илә дүнјада ән өнчүл јерләрдән бирини тута биләрләр;

5. Информасија сәнајеси мүәссисәләри үчүн хүсуси күзәштләр мүәјјәнләшдирилмәли вә бу үстүнлүк һәмин саһә сәрмајәдарларына да шамил едилмәлидир;

6. Мүасир тәһсилин компүтердән бирбаша асылылығы нәзәрә алынмагла јетишмәкдә олан нәслин компүтерә вә информасија өтүрүчү чиһазларына марағыны артырмаг үчүн хүсуси програм ишләјиб һәјата кечирилмәлидир;

7. Милли тәһлүкәсизлијин зәифләмәсинә тә'сир көстәрмәјәчәк вә кәләчәкдә рәгабәтә дөзәчәјинә һеч бир шансы олмајан рентабелсиз игтисадијјат саһәләри тәдричән ләғв едилмәли, әлдә олунан малијјә васитә гаршыдакы јүзилликдә даһа да артачаг, рәгабәтә дөзүмлү игтисади саһәләрә јөнәлдилмәлидир.

Бүтүн бу тәдбирләр һәјата кечириләркән даим нәзәрдә тутулмалыдыр ки, информатика вә рабитә саһәсиндә милилләшдирилмә просеси истәр-истәмәз кенишләнмәкдәдир вә бу бахымдан Азәрбајчанын кәләчәји дә үмидверичидир. "Өлкәдә перспективли нефт мүгавиләсинин имзаланмасы саһәсиндә атылан аддымлар, сабиг ССРИ мәканында ән перспективли һесаб олунан Хүсуси Игтисади Зона јарадылмасы тәшәббүсүнүн лајиһәси, һабелә АБШ, Ав-

ропа өлкəлəри вə Русија илə һəртəрəфли əлагəлəрин јарадылмасы. Азəрбајчанда дүнјанын мүхтəлиф апарычы банклары филиалларынын ачылмасы, ән нəһајəт, Јапонија, Алманија, Иран, Түркијə, АБШ, Инкилтəрə илə биркə елми-тəдгигатларын, мүасир рабитə əлагəлəринин кенишлəнмəсинə күчлү тəкан верəчəкдир.

Әкəр Азəрбајчан Республикасы харичи өлкəлəрлə бағланан мүгавилəлəр вə кəлəнилəн инвестисијалардан милли тəһлүкəсизлик нəзəрə алынмагла сəриштəли, мəгсəдјөнлү истифадə етмəји бачарса, əн башлычасы исə информасијанын вə əлагəнин тə'мини сəвијјəсини заманын тəлəбинə ујғунлашдыра билсə о, XXI əсрə дə инкишаф үчүн јахшы перспективлə вə даһа күчлү интеллектуал потенсиалла дахил ола билəчəкдир.

Технократик чəмијјəт - демократик вə информасија чəмијјəти

Илк бахышда ајры-ајры мəфһумларла тəгдим олунан бу чəмијјəтлəр əслиндə бир-бири илə сых əлагəдə олуб, бири дикəрини тамамлајыр. Адларындан да көрүндүјү кими, бириндə технолокијанын, о бирисиндə демократијанын, дикəриндə исə информасијанын өн плана чыхарылмасы исə бир нөв шəртидир. Вə һəр биринин али мəгсəди инсанларын даһа варлы, даһа зəнкин, даһа сəрбəст вə өз мəрамынча јашамасынын тə'мин олунмасы мəгсəдинə хидмəт едир. Елə буна көрə дə онларын һəр бири дикəринин өз јанында олмасына мөһтачдыр. Бунунла белə, онлардан илк икисинин формалашма просессиндə мүəјјəн фəрглəри вардыр. Һəтта шəрти мə'нада технократија илə демократија ајры-ајрылыгда да мөвчуд ола билəр. Даһа дəгиг десəк, техноложи чəһəтдəн инкишаф етмиш бир өлкəдə демократија зəиф дə ола билəр нə јахуд əксинə. Лакин инкишаф просеси дəринлəшдикчə истəр-истəмəз јенə дə бу ики амилин говушмасы, бир-бирини тамамламасы лабүддүр. Информасија чəмијјəтинин əсас елементлəринин олмадағы шəраитдə исə бу чəмијјəтлəрин һеч биринин нə гурулмасы, нə дə тəрəггиси мүмкүн дејилдир.

Әслиндə о гəдəр дə асан олмајан бу проблемлəрин үмуми ганунаујғунлугларынын арашдырылмасы инди бир чох дүнја алимлəринин, експертлəринин вə дикəр чəмијјəтшүнасларынын тəдгигат објектинə чеврилмишдир.

Базар игтисадијјатыны технократик чəмијјəтин бел сүтуну вə һəрəкəтверичи гүввəси һесаб едəн Тајван алими Давид Чен чəмијјəт үчүн базар игтисадијјатынынмы, јохса демократијанынмы даһа вачиб олдуғуну шəрһ едəрəк јазыр: "техники инкишафын, базар игтисадијјатынын мүəјјəн мəрһəлəсиндə автоматик олараг демократија формалашыр. Бу курс демократија илə мүшајиəт

олунан интенсив игтисади инкишаф јолудур. Биринчи јерә демократијаны, игтисадијјаты исә онун архасына гојмаг аты арабанын архасына бағламаға бәнзәјир. Өз халгыны једиртмәји, кејиндириб кечиндирмәји бачармајан бир өлкә үчүн әсл демократија әлчатмаздыр”. Сингапур мүтәхәссиси Ли Каун Ју исә бир гәдәр дә ирәли кедәрәк базар игтисадијјатына, технократик чәмијјәтә кечид просесиндә авторитар һакимијјәтин даһа јахшы нәтичәләр вердијини сөјләјир вә Тајванын, Чәнуби Корејанын, Сингапурун букүнкү “мө’чүзәләр”инин сиррини дә елә бунда көрүр. Мүтәхәссисләрин фикринчә елә Чинин өзүндә дә сүр’әтли инкишаф просесинә, 1989-чу илдән, јә’ни өлкәдә демократијаја гаршы гәти дөвләт тәдбирләриндән сонра башламышдыр.

Әслиндә јапон мө’чүзәсинин дә демократија илә бир әлагәси јохдур. Бурада мүһәндис-електрон һесаблама техникасы, компүтер програмчылары суткада 18-19 саат ишләмәлидирләр. Һәфтәнин биринчи- бешинчи күнләри ишләјән һәр бир јапон вәтәндашынын сутка әрзиндә 6 саат 46 дәгигәдән артыг јатмаг имканы јохдур. Һәр бир ишчинин талеји сөзүн әсл мә’насында шефин әлиндәдир. Сәнаје сычрајышы вә инсанын физики гүввәсинин түкәнмәси јапон феноменинин ики үзүдүр. “Хандустан тајмс” гәзетинин јаздығына көрә һәр бир ишләјән јапон кишисинин аилә үзвләри илә мәшгул олмаға һәфтәдә чәми јарым күн вахты галыр. Демократијанын тәләбләри бахымындан јанашдыгда бунларын әксәријјәти инсан һагларынын позулмасы демәкдир. Игтисади чәһәтдән гијмәтләндирдикдә исә бунлар мө’чүзәләр јарадан әмәк интизамыдыр, мәс’улијјәтли рәгабәтин дәринләшмәси илә мүшаһидә олунан пешә артымыдыр. Автомобил сәнајеси дә өлкәни дүнја лидери сәвијјәсинә, валјута еһтијатына көрә дүнјада биринчи јерә јүксәлдән гүввәдир.

Көрүндүјү кими, Гәрб стандартлары илә өлчүлән демократијанын Јапонијада там гәрарлашмасындан вә јахуд игтисади јүксәлишдә демократијанын әсас рол ојнамасындан данышмаг олмаз.

Јапонија ән’әнәләр өлкәсидир. Өлкәни 300 ил самурајлар идарә етмишләр. Онлар һәр бир әмәлијјаты бүтүн өмрү боју тәкмилләшдирмәји, тәкрар етмәји инсанларын ганына јеритмишләр. Мәшг етмәк, мәнимсәмәк, зәрури јениликләри тәкмилләшдирмәклә өзүнүнкүләшдирмәк һәјат фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә мәчбури нормаја чеврилмишдир. Тә’лимчи “гамчы”сыз һәмишә јахынлашан тәһлүкәдән хәбәр верәрәк өз һәрәкәтини сүр’әтләндирмәјә мәчбурдур. Ән башлычасы исә һәмин адам тә’лимчинин “гамчы”сына бахыб хошбәхтчәсинә күлүмсәјир кн, бу “гамчы” ону иисизликдән гуртарыр.

Јапонлар ән’әнәви олараг оз әмәкләрини бүтүн өмүрләринин әсас сәрвәти һесаб едирләр. Күндоғар өлкәнин јазылмајан ганунлары вар: ким ишдән

кедәрсә, о банга јерләрдә бурадакы вәзифәни тута билмәз. Әксәр һалларда о, артыг өз әввәлки шөһрәтини, һөрмәтини итирир.

Бунунла белә, истәр Јапонијанын, Чинин, Тајванын, истәрсә Сингапур вә ја Чәнуби Кореjанын демократијадан бир гәдәр узаг технократик чәмијјәтини информасијадан кәнар, ондан ајрылыгда тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Америка, Инкилтәрә, Франса, Алманија кими демократик чәмијјәтләрдә олдуғу кими, онларда да чох күчлү информасија сәнајеси вардыр. Нәинки ајры-ајры ширкәтләр, корпорасијалар, мүәссисәләр, һәтта орта мәктәбләр, ушаг бағчалары, ајры-ајры аиләләр үчүн дә компүтер, факс, таксофон, диктафон, һесаблама сајғачлары вә саир күндәлик тәләбата чеврилмишдир.

Инкишаф етмиш вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин тәчрүбәси көстәрир ки, игтисади керилкдән чыхмағын, өлкәдә сабитлик јаратмағын гыса јолу, демократик елементләри өзүндә сахлајан вә заман-заман онун әһатә даирәсини кенишләндирән зәнкин информасија базасына малик технократик чәмијјәтә кечиддир. Белә ки, технократик чәмијјәт инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә өз јерини демократик информасија чәмијјәтинә вермәли олур. Информасијалы демократик чәмијјәт исә алимләрин идеал чәмијјәт һесаб етдикләри билик чәмијјәти үчүн мөһкәм өзүл јарадыр.

Технократик чәмијјәтин јарадылмасында информасијанын ролу вә ја әксинә

Мөвзунун әсас мәзмунуну ачмамаздан әввәл техноложи чәмијјәтин әсас атрибутларыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Дүнја тәчрүбәләринә әсасланараг бу атрибутлары ашағыдакы кими мүәјјәнләндирмәк олар:

- чәмијјәтин инкишафында технолокијанын јеринин вә ролунун мүәјјәнләшдирилмәси;
- тәһсил системиндә технолокијанын өјрәнилмәси;
- кәнчләрин вә ушагларын техники савадынын, техники јарадычылыг мејлләринин артырылараг вәрдиш һалына кечмәси үчүн тәдбирләр;
- техноложи савадын, техники пешәкарлығын үстүнлүјүнүн тә`мин едилмәси;
- чәмијјәтин мә`лумат —информасија банкынын јарадылмасы; рабитә, компүтерләшдирмә, програмлашдырма системләринин нормал фәалијјәтинин тә`мин олунмасы, информасија сәнајесинин инкишаф етдирилмәси.

Рәгабәтә дөзүмлүлүк нисби мәфһумдур. Әкәр һәр һансы бир өлкә өзүнүн бејнәлхалг рәгабәтә дөзүмлүлүјүнү, ејни заманда ола биләр ки, сүр'әтини артыра билирсә, бүтүн өлкәләрин ејни вахтда белә јүксәлишә наил олмасы са-

дәчә олараг мүмкүн дејилдир. Лакин һәр бир өлкә әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдә биләр. Елә бурадача белә бир һәгигәти дә баша дүшмәк кәрәкдир: әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы автоматик олараг мәһсулун һәчминин чохалдылмасына кәтириб чыхармыр. Бунун үчүн мүвафиг олараг малијјә васаити дә артырылмалыдыр. Әкс тәгдирдә, техники тәрәгги шәраитиндә тәкчә мәһсул ваһидинә дејил, һәм дә үмумиликдә мәһсул истеһсалына әмәк вә хаммал мәсрәфи азалар ки, бу да илк нөвбәдә ајры-ајры өлкәләри базарда өз пајларыны башга дөвләтләр һесабына артырмаға мәчбур едәр. Информасијаја олан тәләбат бу процессдә хүсусилә артыр. Белә ки, алынан технолокијанын һәгигәтән јени олуб-олмамасынын, истеһсал едиләчәк мәһсулун алычысынын олуб-олмајачағынын мүәјјәнләшдирилмәси, һабелә чәкилән хәрчин, өзүнү доғрулдуб-доғрултмајачағынын, кәләчәкдә бу мәһсулара нә гәдәр еһтијач олачағынын дәгиг һесабланмасы бирбаша һәмин технолокијада нәзәрдә тутулан мәһсул барәдә кениш, дәгиг информасијанын олмасындан асылыдыр. Даһа доғрусу, мүасир дөврдә информасија банкына, информасија сәнајесинә малик олмадан һеч бир тәрәггијә наил олмаг мүмкүн дејил.

Технократик чәмијјәтә гәдәм гојмуш вә бу саһәдә јахшы уғурлар газанмыш өлкәләрин тәчрүбәси информасија сәнајесинин ики структур әсасында гурулдуғунун фајдасыны сүбут етмәкдәдир:

- шәхси тәфәккүрүн инкишафы мәгсәдилә дахили тәләбатдан өтрү информасија;
- харичи, о чүмләдән дүнја базары үчүн информасија.

Онларын да һәр биринин өзүнәмәхсус мәркәзи вардыр:

- интеллект зүмрәсинин тәләбаты илә бағлы мәркәз;
- базар тәләбләри тәклифләри илә бағлы мәркәз.

Бүтүн мәрһәләләрдән олан тәһсил системиндә јени технолокијанын, она аид информасијанын мәнимсәнилмәсинә тәләбат да бурадан ирәли кәлир. Әслиндә, јени технолокија информасија технолокијасыны рабитә вә компүтерин бир нөв синониминә чевирир.

Лакин јени технолокијанын мәнимсәнилмәси öз- өзүнә баш вермир. Әввәла, чәмијјәтдә бу технолокијаја бөјүк еһтијач јаранмалы, белә тәләбата ујғун кадрларын һазырланмасы үчүн мәгсәдјөнлү дөвләт програмы олмалыдыр. Һәм дә бу програмда информасија техникасы вә технолокијасынын инсанларын мәишәтинә дахил олмасы әсас мәгсәдә чеврилмәлидир.

Информасија технолокијасынын, һәмчинин дикәр јени технолокијаларын вәтәндашларда мә'налы јашамағын тәркиб һиссәсинә чеврилмәсинин әсас бир нечә апарычы амили мөвчуддур:

- ушаг вә КӘНЧЛӘРИН ТЕХНИКИ САВАДЫНЫН, ТЕХНИКИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН артырылмасы вә вәрдишә чеврилмәсинә чәмијјәт гајғысы, дөвләт тәдбирләри;

- техники савадын, информасијалы вәтәндашын үстүнлүјүнүн тә'мин едилмәси;

- ән баншлычасы исә технолокијанын өлкә игтисадијјатында, үмумиликдә исә чәмијјәтдә үстүн мөвгејини тә'мин едә биләчәк дөвләт тәдбирләринин, ганун вә ганунверичилик актларынын гәбул едилмәси вә һәјата кечирилмәси.

Шүбһәсиз ки, бу амилләрин һәр бири күлли мигдарда бүдчә вәсаити тәләб едир. Республиканын индики вәзијјәтиндә исә өлкә дахилиндә бу вәсаити тапмаг гејри-мүмкүндүр. Лакин чарә вардыр вә Азәрбајчан һөкумәти бу имканлардан максимум истифадә етмәјә чәһд көстәрир. Атылан аддымларын һәләлик елә бир чидди мүсбәт нәтичәләр вермәмәси исә тамам башга мәсәләдир.

Илк новбәдә өлкәјә харичи инвестисијаларын чәлб олунмасы нәзәрдә тутулур. Бу бахымдан МДБ дөвләтләри арасында Азәрбајчанын бәхти даһа чох кәтиренләрдәндир. Зәнкин тәбии сәрвәтләр, инсан әмәји, чох да зәиф олмајан коммуникасија, күчлү интеллектуал потенсиал вә нәһајәт, чографи бахымдан әлверишли мөвге јени-јени базарлар ахтаран харичи сәрмајәдарларын диггәтини өзүнә чәлб едир. Нефт консорсиумларынын јарадылмасы тәшәббүсү, бир чох нефт јатагларынын биркә ишләнилмәси барәдә контрактларын имзаланмасы, илкин нефтин нәгли үчүн бору кәмәри маршрутларынын бүтүн әсас тәрәфләри разы салан истигамәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә нәһајәт, Хүсуси Игтисади Зоналар е'лан едилмәси үчүн апарылан тәдбирләр игтисади бу просесин дирчәлишини сүр'әтләндирә биләр.

Чох күман ки, нәзәрдә тутулан тәдбирләрин һәјата кечирилмәси технократик чәмијјәтин формаланмасы илә мүшајиәт олуначагдыр. Беле ки, харичи сәрмајәдарлар вәсаит гојдуглары саһәдән даһа чох кәлир көтүрмәк үчүн истәристәмәз һәмин мүәссисәләри јени технолокија илә тә'мин етмәли вә онда ишләјә биләчәк кадрларын һазырланмасына диггәт вермәлидирләр. Буну технократик чәмијјәтин илкин мәрһәләси адландырмаг олар.

Биринчи мәрһәләнин орталарындан, хүсусилә мәһсул бурахылышы әрәфәсиндә вә јахуд һансы мәһсулун истеһсалына үстүнлүк верилмәси мүәјјәнләшдирилән заман исә информасија азлыгы даһа чох өзүнү бүрузә верир. Әслиндә кәләчәк мәгсәдә чатмаг үчүн информасија банкынын јарадылмасы зәрурәтә чеврилир. Беләликлә, кәләчәк, даһа тәкмил чәмијјәтин әсасы гојулур. Бу чәмијјәти биз информасија чәмијјәти адландырачагыг. Бу мәнтигдән чыхыш едәрәк, техноложи чәмијјәти информасија чәмијјәтинин биринчи мәрһәләси һесаб етмәк олар.

Лакин харичи вә јахуд дахили инвестисијаларын өлкәдә автоматик олараг технократик чәмијјәт гурачагыны сөјләмәк садәлөвһлүк оларды. Бу чәмијјәтин

јарадылмасында дөвләтин стратежи мәгсәдләринин ролуну инкар етмәк, садәчә олараг утопик чәмиј̌јәт гурмаг арзусуна бәнзәјир.

Бу бахымдан, технократик чәмиј̌јәтин әсл нүмунәси һесаб олунан Јапонија, Чәнуби Кореја Республикасы вә Чинин Тајван әјаләтинин тәчрүбәләри хүсусилә диггәти чәлб едир. Һәмин өлкәләрин дөвләт сијасәтинин уғурлары ондадыр ки, бу дөвләтләр илкин капитал јығымынын сүр'әтләндирилмәсини, сәнајеләшдирмәни, ән јени технолокијанын тәтбигини, һәмчинин ихрач малларынын артырылмасыны дөвләтин әсас игтисади сијасәти һесаб етмишләр. Онлар бә'зи дөвләтләр кими, бизнесин зәрәри һесабына һансыса синфин мәнафеји мөвгејиндә дајанмырлар. Ејни заманда һәмин дөвләтләр һансыса өзәл даирәләрә хүсуси үстүнлүк вермирләр. Әксинә, гаршыларына бүтөвлүкдә өзәл сектору мүдафиә етмәк мәгсәди гојмушлар. Лакин бу мүдафиә фәһлә вә фермерләрин һәјат сәвиј̌јәсинин ашағы дүшмәси һесабына дејил, јени сәрвәт топланмасы һесабына едилир.

Дөвләт елә секторлары, елә фәалиј̌јәт новләрини кәлирли етмәјә јардым көстәрир ки, һәмин саһәләр сәрмајәдарлар үчүн чәлбедичи олмаса да инкишафын мүәј̌јән мәрһәләсиндә бејнәлхалг сәвиј̌јәдә рәгабәтә уғурла гошула биләр. Бунунла, дөвләт белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, бизнесменләрә һәртәрәфли јардым көстәрмәклә јанашы, һәм дә онлар үзәриндә һаким мөвгејини сахламагла вәзиј̌јәтин саһиби олмалыдыр. Елә буна көрә дә Јапонијанын, Корејанын әсас назирликләри өз сијасәтини үмуми арентир чәрчивәсиндә өзәл секторла сых әлагәләндирмишдир. Саһә ассосиасијаларын мәшвәрәт органлары дөвләт, өзәл сектор вә конкрет саһә нүмајәндәләринин мөвгеләринин аһәнкдар разылығa кәлмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Нәтичәдә әмәк мәһсулдарлығы, кәлир артыр, фирмаларын өзләринин инвестисија гојмаға марағы јүксәлир. Һәм дә капитал гојулушу елә саһәләрә јөнәлдилир ки, онлар үмуми артымын максимум сәвиј̌јәсини тә'мин етмәклә јанашы, дүнја сәвиј̌јәсиндә һәмин мәһсулун апарычы мөвгејини тә'мин едә билир.

Кореја Республикасы вә Тајван да Јапонија кими, өлкәјә кәтирилән јени технолокијаларын мәнимсәнилмәси вә тәкмилләшдирилмәси үчүн елми-тәдгигат ишләринә хүсусилә бөјүк фикир верир. Дөвләт бу саһәдә бөјүк мигдарда субсидија вермәклә јанашы, бир сыра күзәштләр дә мүәј̌јәнләшдирмишдир.

Технократик чәмиј̌јәтин уғурла формалашмасында информасијанын ролундан данышаркән бир мәсәләјә хүсуси фикир вермәк лазым кәлир. Әслиндә бу мәсәлә дејил, бүтөв бир просесдир. Биз илкин танышлыг кими информасијасынын мәрһәлә-мәрһәлә ихтиралара гәдәр јүксәлмәси вә сонрадан өзүнә гајытмасы просесини нәзәрдә тутуруг.

Mə'lum olduғu kimi, hər hansы bir jeni texnolokija ilə танышлыг onun varlығы haггыnda informasijadan baшlajыr. Sonra isə həmin texnolokijanыn iш prinsipi, əsas үstүnlүklәri haггыnda informasija məнимsənilir, tətbiг olunma sahələri nəzərdən keчirilir. Informasijalarы dərindən mənimsəjən zəkalы, jaradычы mүtəxəssis үчүn nəzərdən keчirilən texnolokijada nəinki iшləmək asan olur, həm də imkanlarы daha da geniшləndirmək idejasы mejdana gəlir. Kүnlərin bir kүnү isə o, ja səmərələndirmə təklifi ilə, jaxud da tamamilə jeni bir ixtira ilə чыхыш edir. Dүnən əldə olunan texnolokija haггыnda ətraflы informasija toplajan adam bu kүn өzүnүn ixtirasы, kəшfi, jeniliji haггыnda mə'lumat verməli olur. Deməli, dөvrə jenidən baшlajыr. Ibtidaidən alijə doғru hərəkət edən bu proses isə igtisadijjatыn jүksəlməsini tə'min edir, өlkələrin bazarlarыna jol taparaг, dүnja təsərrүfatыna inteqrasijanы sүr'ətləndirir.

Əslində jeni texnolokijalarыn, lisenzijalarыn satыlmasыna dair bejnəlxalг normalarda da bu proseslər əsas gөtүrүlүr və tətbiг olunan texnolokija haггыnda hərtərəfli informasija zəruri sajыlыr.

Əlbəttə, bu, heч də o demək dejildir ki, adlarы чəkilən өlkələrin təчrүbələri istənilən vaxt, istənilən jerdə uғur gazandыra bilər. Hər bir өlkə hər bir ajrыcha vaxt kəsijində unikal vəzijjətdə olur ki, o da bir sыra amillərlə mүəjjənləшir. Bunlarы nəzərə almadan atылan addыm шүbhəsiz ki, istənilən nəticəni vermir. Bүtүn bu fərglər onu gөstərir ki, bizim bilik səvijjəmiz hələ o gədər dərin dejil ki, ajrы-ajrы шəraitdə inkiшafы tə'min edə biləчək vahid resept verə bilək. Dүnjada sынagdan чыхмыш bir sыra uғurlu inkiшaf variantlarы mөvчuddur. Bununla belə, hər bir өlkə өzүnəməxsusluғu ilə bəhrələnməsə, bu variantlarыn heч biri tam jararlы sajыla bilməz.

Texnokratik чəmijjətin və informasija чəmijjətinin formalaшdыrыlmasыnda juxarыda da dejildiji kimi, aчыг igtisadi sijasətin və onun bariz nүmunəsi olan Xүsusi Igtisadi Zonalarыn bөjүk rolu vardыr.

Xүsusi Igtisadi Zonalar konsepsijasыna sadəчə sərmajə чəlb etmək, jerli əhalini iшlə, bazarы isə istehlak mallarы ilə tə'min etmək vasitəsi kimi baxmag səhv olardы. Əslində o, bejnəlxalg migjasda rəgabət apara biləчək sənaje bөlməsi tərəggisinin geniш və uzunmuddətli stratekijasыnыn bir hissəsi, өlkənin dүnja təsərrүfatыna inteqrasijasы və adaptasijasыnыn mүhүm bir vasitəsi kimi nəzərdən keчirilməlidir. Deməli, nə Xүsusi Igtisadi Zonanы jүksək texnolokijasыz, nə də jүksək texnolokijanыn gətirilməsi үчүn investisijanы informasija sənajesi olmadan təsəvvүr etmək

мүмкүндүр. Шүбһəсиз ки, бурада информасија сəнајеси дедикдə илк нөвбəдə әтрафлы мə'лумат вə е'тибарлы рабитə васитəлəри нəзəрдə тутулур.

Тəсадүфи дејил ки, ХИЗ-лəрин кəлəчəк инкишафларынын əсас истигамəтлəрини мүəјјəнлəшдирмəјə чалышан тəшкилатлар, мүтəхəссислəр, елми идарəлəр технолокија вə тəчрүбə мүбадилəсинə даир мүзакирəлəри, бејнəлхалг хидмəт фəалијјəтинин əһəмијјəтини хүсуси гејд едирлəр.

БМТ-нин Сəнаје Инкишаф Тəшкилатынын вə дикəр бејнəлхалг гурумларын тəчрүбəсинə əсасəн һазырланмыш сəнəддə көстəрилир ки, технолокија верилмəси, əмəли тəчрүбəнин өјрəнилмəси ХИЗ-лəрин инкишафына технолокија, тəһсил, тə'лим, инвестисија малијјəлəшдирилмəси, стимул вə саһибкарлығын инкишафы илə бағлы бир сыра тəшəббүслəри бирлəшдирмəк вə координасија етмəк игтидарындадыр.

Һəмин сəнəддə даһа сонра көстəрилир: ХИЗ-дə јајылан информасија һазырлығы, програм тə'минаты вə көһнə офисə јардым фəалијјəти кими бејнəлхалг хидмəт сəнаје новлəри инкишафына олан тəлəбат артмагла јанашы, һəм дə ихтисаслашдырылмыш телекоммуникасија васитəлəри вə идарəетмə аваданлығы тəчһизатыны да зəрури едир. Демəли, ХИЗ-лəр бир тəрəфдəн технолоҗи өтүрмəни вə информасија сəнајесинин тəрəггисини сүр'əтлəндирирсə, дикəр тəрəфдəн дə öз инкишафында бир чох чəһəтдəн məһз информасија сəнајесиндəн асылы олур.

Тəчрүбə көстəрир ки, һаггында əтрафлы мə'луматы олмајан сəрмајəдарлар һəмин зонаја вəсаит гојмаға чох һəвəссиз јанашырлар. Бу, хүсусилə харичи сəрмајəнин əсас мəнбəлəриндəн узагда јерлəшəн өлкəлəрə аиддир. Мүəјјəн едилмишдир ки, ширкəтлəрин чохунун Шəрги Асија өлкəлəринə сəрмајə гојмаг гəрарына кəлмəсиндə " чоғрафи јахынлыг вə јахшы танышлыг" амиллəри əсас рол ојнамышдыр. Һəмин ширкəтлəрин чохусу өлкəлəрин иш гүввəси, инфраструктур вə һəвəслəндирмə васитəлəри һаггында кениш мə'луматлары олдуғу һалда, Асијадан кəнарда инкишаф етмəкдə олан өлкəлəр һаггында мə'луматлары, демəк олар ки, јох дəрəчəсиндəдир. Зəиф инфраструктур, лазыми телекоммуникасија хидмəти, зонанын образы һаггында һəгиги мə'луматын олмамасы, əсас сəрмајə тəрəф мүгабиллəри һаггында информасија касадлығы кими амиллəрин нə гəдəр бөјүк зəрəр кəтирдији сəрмајəчилəрин чохуна бəлли олан мəшһур бир консепсијадыр. Информасија- мə'лумат дедикдə исə јалныз компүтер информасија банкынын јарадылмасы дејил, рекламлар, мəтбуатла вə ичтимаијјəтлə əлагəлəр, китабчалар вə каталоглар, бирбаша почт кампанијалары, банк əмəлијјатларынын компүтерлəшдирилмəси, семинарлар вə с. нəзəрдə тутулур.

Азад базар тәрәфдарлары белә һесаб едирләр ки, капитализм чәмијјәти елә мәрһәләдир ки, орада инсанлара, онларын зәрури һесаб етдикләри иши көрмәјә манечилик јохдур (алмаг, сатмаг, мүгавиләләр бағламаг, рәгабәт апармаг вә с.). Бурадан исә белә нәтичә чыхарырлар ки, елә ки, сосиалист мәһдудијјәти арадан галдырылды, базар игтисадијјаты системи сүр'әтлә инкишаф едәчәк. Будур, Шәрги Авропа вә ССРИ мәканында сосиалист мәһдудијјәти арадан галдырылмышдыр. Лакин мәдәни базар мүнасибәтләри исә нечә илдән бәридир ки, јарана билмир. Сәбәби? Мәсәлә бурасындадыр ки, көһнә системин мә'мурлары дилдә нә гәдәр базар игтисадијјатына тәрәфдар олдугларыны билдирсәләр дә, әслиндә өз һакимијјәтләриндән әл чәкмирләр. Ән башлычасы исә базар игтисадијјатынын онурға бејни олан өзәлләшдирмә - һеч кәсә мәхсус олмајан сәрвәтин һеч нәји олмајан вәтәндашлара сатылмасы бир проблем кими мејдана чыхыр. Бу сәрвәтләрин маддиләшдирилмәси милјонларла инсизләрин јаранмасына кәтириб чыхарыр ки, бу да өлкәдә сијаси сабитлијин позулмасы вә сосиал партлајыш үчүн база јарадыр.

Азәрбајчана вә үмумијјәтлә, МДБ дөвләтләринә кәлдикдә исә бурада базар игтисадијјатына кечид дикәр чәтинликләрлә дә үзләшир.

- Бир әсрә јахын бу өлкәләрин гапалы системдә јашамасы, үстәлик дә хүсуси мүлкијјәт саһиби вә бу саһәдә тәчрүбәси оланларын 30-чу илләрдә гөлчомаг адı илә ләгв едилмәси.

- Хүсуси мүлкијјәтин бу әсасда бағланан ишкүзар вә вәтәндаш мүгавиләләринә ујғун ембрион вәзијјәтдә олмасы.

- Хүсуси мүлкијјәтин уғурла һәјата кечирилмәсинин сијаси һакимијјәт органларындакы сијаси һочәтләшмәләрә, сијаси интригалара манe олмасы. Сијаси интрига исә совет психолокијалы һакимијјәтә лазымдыр.

Биз гарышыг бир заманәдә јашајырыг. Елә заманәдә ки, көһнә тәсәввүрләримиз реаллыға ујғун кәлмир. Лакин һәләлик сынагдан чыхмыш елә јени интеллектуал вә тәшкилати принсипләр дә јохдур ки, онлары әвәз етсин.

Мүәјјән гәдәр бу вәзијјәт һәмишә олуб. Лакин бүтүн дөврләрдән фәрғли бизим заманәмиздә дәјишиклик илдырым сүр'әти илә баш верир. Инкилтәрәнин баш назири Һаролд Вилсон вахтилә е'тираф етмишдир ки, о, чәмијјәтин инкишафына даир бөјүк нәзәријјәләрин әксәријјәти илә таныш олмуш, лакин мәһдудијјәт вә мә'јуслуг һиссиндән башга һеч бир шеј әлдә етмәмишдир. О демишдир: "Мәнә елә кәлир онларын һамысы нә исә мүәммадыр". Бунунла белә сијасәтлә дејил, идеја илә мәшғул оланларын һамысы сәнәләшмиш гум касасыны андыран дүнјанын моделини мүәјјәнләшдирә биләчәк консептуал јол ахтарыр.

Сосиал системлəрин трансформасијасында игтисадијјатла сијасəтин гаршылыглы тə'сиринин нəзəри чəһəтдəн араштырылмасы əсас мəсəлəлəрдəн биридир. Хүсусилə супер мəркəзлəшдирилмиш сосиалист планлашдырмасындан базар игтисадијјаты системинə кечид дөврүндə бу тə'сирин өјрəнилмəси даһа чох актуаллыг кəсб едир.

Һазырда үч һəгигəт өз гүввəсини сахлајыр.

1. Һəлəлик адамларын тəлəбатыны өдəјə билəчəк һəчмдə вə кејфијјəтдə əмтəə истеһсалына наил олмаг үчүн базар системиндəн јахшы модел вə јол тапылмајыбдыр. Лакин бу, һеч дə тəбии сечмə просесинин зирвəси дејилдир.

2. Автоном шəклиндə фəалијјəт костəрəн базар системи олдугча чевик вə е'тибарлыдыр. О, мүхтəлиф мəдəнијјəтлəрə вə сијаси системлəрə мүвəффəгијјəтлə ујғунлаша билəр (тоталитар коммунизмдəн башга). Һəтта бир сыра сосиал бөһран шəраитиндə јашамаг габилијјəтинə дə маликдир. Лакин бүтүн чанлы организмлəр кими, онда да гүсур ола билəр. Нормал вəзијјəт позулдуғда исə дағылма просеси баш верир. Буну нəзəрə алан Чон Стуарт Милл јазырды: "Инсанларын нə иш көрдүклəри дејил, бу просесдə һансы инсанларын иштирак етмəси вачибдир". Мəсəлəн, Јапонијада игтисади тəнəззүл баш верəндə корпорасијалар һазырда артыг, лазым олмајан, вахты кечмиш ихтисас саһиблəрини јенə дə куја мүəссисəјə лазым олдугларына көрə ишдə сахлајырлар. АБШ-да исə əксинə, дəрһал ишдəн говурлар. Бу чүр кəскин фəргə бахмајараг һəр ики өлкəдə базар кетдикчə угурла инкишаф едир.

3. Базар системи демократијаны мүдафиə етмəк, она дајаг олмаг үчүн лазымдыр. Белə ки, базар һəр бир вəтəндаша даһа кениш азадлыг, сəрбəстлик верир вə бунунла адамлар əһəмијјəтли билдиклəри фəалијјəт саһəси сечмə имканы газаныр. Тəшкилати —һүгуги планда азадлыг мөһкəмлəнир.

Плүрализм вə базарын кобуд егалитаризми - мүлкијјəтин фəрди мүлкијјəт əсасында бəрабəрлəшдирилмəси демократик сијаси гајдаларын əсасыны тəшкил едир. Демократик гајдалар һакимијјəт өзбашыналығыны арадан галдырыр, лакин белə һалларын бир даһа тəкрар олунмајачағына там тə'минат вермир.

Игтисадијјатла сијасəтин гаршылыглы мүнасибəтинин үч аспекти вардыр:

1. Базарын, јохса демократијанын өнчə кəлмəси. Јахуд онларын паралел вə ејни вахтда фəалијјəт көстəрмəси;

2. Онларын əһатə даирəси вə һəрəкəт сүр'əти, јə'ни һансынын даһа сүр'əтлə формалашмасы;

3. Автоматизм, демократија вə јахуд базар системи өзлəринин мүəјјəн јеткинлик дөврүндə автоматик сурəтдə диктəрини доғурурму вə онун кəлəчəк инкишафыны тə'мин едирми?

Азәрбајчанын Шәрг психолокијасына вә Аврасија дөвләтчилик ән'әнәсинә малик олдуғуну, һабелә бурада кечид дөврүнүн өзүнәмәхсуслуғуну (супер мәркәзләшдирилмиш сосиалист планлашдырмасындан азад хүсуси мүлкијјәт вә базар мүнасибәтләри системинә кечмәсиндән ирәли кәлән тәбии вә сүн'и амилләри) нәзәрә алараг бу суаллара гысача ашағыдакы кими чаваб вермәк олар:

- әввәла, адамлары кејиндириб, једиртмәјә имкан вермәјә габил базар игтисадијјаты, адамларда өз доланышығы үчүн пул газанмаг вәрдиши формалашмалыдыр. Онун јеткин чағында исә демократија кенишләнмәлидир; бунунла белә базар игтисадијјатынын өзү елә илк мәрһәләдән демократик үнсүрләрлә мүшајиәт едилмәлидир;

- базар игтисадијјатына да, демократијаја да кечид пиллә-пиллә, тәләсмәдән олмалыдыр. Шүбһәсиз ки, базар игтисадијјатынын сүр'әти демократија сүр'әтиндән үстүн һәјата кечирилмәлидир;

- базар игтисадијјатынын јеткинлик чағында демократија гачылмаз олачагдыр. Бунунла белә бу һадисәләрин тамамилә өз-өзүнә баш верәчәјини сөјләмәк дүз дејил. Дөвләт бунлар үчүн мүтләг һүгуги база јаратмалыдыр. Лојал авторитар идарәетмәдән тәдричән демократик идарәетмәјә кечмәк үчүн һүгуги сәнәдләр гәбул едиб ичрасыны тә'мин етмәлидир. Мәһз бу просесдә информасијанын ролу хүсусилә әвәзедилмәздир. О, әслиндә вәтәндашларын јени шәраитдә өз һүгугларыны вә мәс'улијјәтләрини дәрк етмәси аләтинә чеврилир. Фәалијјәтин бүтүн саһәләринин компүтерләшдирилмәси, информасија банкынын кетдикчә күндәлик фәалијјәт үчүн зәрурәтә чеврилмәси адамларын һәм дүнја просесләриндән хәбәрдар олмасыны, һәмин просесләрин нәтичәләри илә өз өлкәләриндәки просесләри тутушдурмасыны, һәм дә онларын ишкүзар игтисади, сијаси, елми әлагәләринин кенишләндирилмәсини тә'мин едир. Тәбии олараг илкин мәрһәләдә ишкүзар игтисади әлагәләр, игтисади-елмјөнүмлү информасијалар апарычы рол ојнајыр. Бу ишдә һөкумәт јардымыны вә јахуд манечилијини даһа габарыг шәкилдә һисс едән вәтәндаш бејнәлхалг нормалардан, башга өлкәләрин тәчрүбәләриндән истифадә едәрәк дөвләтин идарә олунмасында јахындан иштирак етмәјә мејл кәстәрир. Наил олмадыгда исә әлавә информасијалар, сынагдан чыхмыш үсуллар вә методлар ахтармаға башлајыр, өз билијини, ишкүзарлығыны, пешәкарлығыны јүксәлтмәклә истәдијинә чатмаға чалышыр. Бу, елә бир просесдир ки, онун кедишиндә һәм инсанын өзү тәкмилләшир, һәм дә чәмијјәтин тәкмилләшмәсинә, базар мүнасибәтләринин формалашмасына, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына, чәмијјәтин демократикләшмәсинә, өлкәнин әдаләтлә идарә едилмәсиндә јардымчы олур.

Əдалəт исə, Адам Смитин сөзлəри илə десəк: "һəр һансы бир мəсəлəнин əсас дајағыдыр, бу дајағы котүрсəн бөјүк вə нəһəнк бəшəријјəт мүлкү бирчə анда дағылараг јерлə-јексан ола билəр".

Фикримизчə, информасијанын ролу адамларда "əдалəт" принсиплəрини формалашдырмагдан вə дөвлəтин "əдалəтли", өз вəтəндашларынын мəнафејинə ујғун гануплар гəбул олунмасыны һəјат нормаларына чевирмəкдəн ибарəтдир. "Савадсыз адам кор кимидир" кəламынын мə'насы да елə бундадыр. Информасијасыз, савадсыз адам тоталитар, авторитар режимə талејин һөкмү кими бахдығы һалда, информасијалы чəмиjјəтин вəтəндашлары белə чəмиjјəтин јолверилмəзлијинə əминдирлəр. Вə демократик чəмиjјəти мүнагишəлəрин минимума енмəси чəмиjјəти һесаб едирлəр.

Информасија чəмиjјəти вə мүнагишəлəр

Тəдгигатчыларын фикринчə мүнагишəлəрин əн башлыча сəбəби игтисади миллəтчиликдир. Хүсусилə, чохмиллəтли ваһид систем, мəсəлəн, кечмиш совет системи дағыланда бу миллəтчилик даһа габарыг шəкилдə өзүнү бүрузə верди. Шүбһəсиз ки, бу, игтисади инкишафын мүəјјəн мəрһəлəсинə гəдəр мөвчуд олур. Елə ки, "ислаһатын техноложи үсуллары" башланды, екстенсив инкишафдан интенсивлијə кечилди, инсанлар кејфијјəтчə даһа мүрəккəб ишлəри көрмəјə мəчбур олурлар. Истəр-истəмəз өз истеһсал саһəлəрини кенишлəндирир, јени биликлəрə јијəлəнмəклə пешəкарлыгларыны артырырлар. Бу чүр ишчи исə артыг баракларда јашамаг, јалныз јаван чөрəклə кечинмəк, демократија вə инсан азадлығы гəһəтлијн илə барышмаг истəмир. Нəтичə е'тибары илə бу, корпорасија илə ишчи, кениш мə'нада һакимијјəтлə вəтəндашлар арасында мүнагишəлəр олмасы үчүн реал зəмин јарадыр. Тоталитар вə јахуд сəрт авторитар чəмиjјəтдə бу мүнагишə даһа тез реаллашмаг имканына малик олур. Информасија чəмиjјəтиндə (бу вəзијјəтдə информасија чəмиjјəти демократија, билик чəмиjјəтинин илкин мəрһəлəси кими чыхыш едир) исə бу мүнагишəнин кəскинлəшмəси минимумуна енир.

Мүнасибəтлəрин кəскинлијинин азалдылмасында информасијанын конкрет ролундан данышаркəн сијаси мəдəнијјəт амилини хүсуси гејд етмəк лазымдыр.

Мə'лум олдуғу кими, сијаси мəдəнијјəт дедикдə вəтəндашларын савады, пешə һазырлығы, сијаси билији, һүгуги тəсəввүрү, дүнјакөрүшлəри нəзəрдə тутулур.

Демократија, базар мүнасибəтлəри һаггында зəиф билији, өз һүгугларыны дəрк едə билмəлəри, бир гајда оларағ вəтəндашларын һадисəлəрин əсл ма-

һијјәтиндән баш чыхармасына, ејни заманда мүнагишәләрин һәллинә манечилик төрәдир.

Бу мәсәләни бир гәдәр дә кенишләндирмәли, тәһлил етмәли олсаг, демократик чәмијјәтин вә јахуд бир чох мүтәхәссисләрин ифадәси илә десәк, вәтәндаш чәмијјәтинин тәмәл даншларындан бири дә инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләринә вә дүнја просесләринә даир информасијаларын вәтәндашлар тәрәфиндән мәнимсәнилмәсидир. Плурализм вә ашкарлыг нәтичәсиндә әлдә едилән зәнкин информасија, билик инсан әмәјини јарадычы әмәјә чевирир вә сијаси фәаллыг сәвијјәсинә јүксәлдир. Вәтәндашлары сијаси бахымдан фәал, сијаси мәдәнијјәт чәһәтдән јеткин олан чәмијјәтдә исә баш верә биләчәк мүнагишәләрин данышыглар столу архасында һәлл олуначағына үмиди артырыр.

Ганалы, информасија, сијаси плурализм, өлкәнин вәзијјәти барәдә дәгиг мә'лумат касадлығы һөкм сүрән, вәтәндашларынын дүнјакөрүшү, билији, савады, јарадычы тәфәккүрү зәиф олан чәмијјәтдә исә мәшһур инкилис позивисти Гоббсун сөзләри илә десәк, һөкумәт, дөвләт инсанлары изи-тозу галмадан бүтөв-бүтөв удан әждаһаја чеврилә биләр.

Базар игтисадијјаты системи, информасијалы чәмијјәт бир нөв вәтәндашлары дөвләт асылылығындан чыхарыр. Һәтта һөкумәт органларында ишә кедән адамлар да бир шеји дәрк едирләр ки, онлар дөвләтә дејил, чәмијјәтә хидмәт едирләр. Чүнки нормал чәмијјәтдә инсан һакимијјәтә, дөвләтә, чәмијјәтә вә чәмијјәт үзвләринин һамысынын мәнафејинин ифадәси олан гануна табедир. Дөвләт исә садәчә, бу ганунларын горунмасы үчүн фәалијјәт көстәрир.

Шүбһәсиз ки, бунлар Азәрбајчан үчүн кәләчәјин ишидир. Бунунла беләбу јол һәм дә бизим кәләчәјимиз јолдур. Манеәләрлә долу олан бу јолу нисбәтән ағрысыз кечмәјимизин әсас ачары исә технократик чәмијјәтин һәрәкәтверичи гүввәси олан базар мүнасибәтләринин, зәнкин, һәртәрәфли информасија банкынын јарадылмасы илә вәтәндашларын дүнјакөрүшүнү, билик сәвијјәсини, јарадычы әмәк мәһсулдарлығыны артырмағын, ән нәһајәт, гаршылыглы мәнафеләрлә тәнзимләнән сабит, нисбәтән мүнагишәсиз чәмијјәт гурмағын әлиндәдир. Демәли, информасија демократик чәмијјәтә база јаратмагла мүнагишәләрин минимума енмәсинә көмәк едир, фикрини дејәркән тәкчә һәр һансы бир өлкә дахилиндә баш верән мүнагишәләри дејил, һәмчинин бејнәлхалг сәвијјәдә, дөвләтләрарасы мүнагишәләри дә нәзәрдә тутуруг. Биз бу фикирдәјик ки, демократик дөвләтләр арасында мүһарибә еһтималы чох аздыр. Әввәла, она көрә ки, демократик чәмијјәтдә дөвләт халгын арзу вә истәкләринин ифадәчиси олур. Әксәр инсанлар исә мүһарибәнин төрәтдији фачиәләрдән хәбәрдар олдуглары үчүн онун әлејһинәдир. Дикәр тәрәф-

дəн демократија eлə лидepлəp јетишдирир ки, oнлap үчүн əн гүввəтли тəpəф чəтин пpoблeмлəpи cијacи јолла һəлл етмəкдир.

Бунунла белə, бөһран анларыны формалашдыран груплар о заман ортаг мəхрəчə кəлə билəрлəр ки, дөвлəтин милли сијасəти бу групларын сијаси реаллығына јөнəлсин вə ону əкс етдирсин. Əкəр һакимијјəт əввəлкиндəн күчлү олмаса, бир гајда олараг милли мəнафејин дејил, груп мəнафелəринин ифадəсинə вə мүшаһидəчисинə чеврилəр. Истəр технократик, истəрсə дə информасијалы чəмијјəт гуручулуғунда бу амиллəр мүтлəг нəзəрə алынмалыдыр. Бу бахымдан информасија чəмијјəтиндə вəзијјəтин сабитлəшмəси шансы даһа бөјүкдүр. Белə ки, бу чəмијјəтдə һөкумəт дə истəр өлкəдə, истəрсə дə харичдə баш верəн һадисəлəр барəдə кениш мə'лумата малик олур. Əлинин алтында күчлү информасија техникасы олдуғундан тез бир заманда конструктив гəрар гəбул етмəк имканлары да кенишлəнир. Демəли, информасија чəмијјəти мадди сəрвəт болдуғу, јүксəк технолокијалы чəмијјəт олмагла тəкчə вəтəндашларын мəнафејинə дејил, һəм дə мүнагишəсиз јашамаг истəјəн дөвлəтин мəнафејинə хидмəт едир.

Үмумдүнја еви: трансмилли корпорасија үстəкəл информасија технолокијасы

Мүасир дүнјанын, демəк олар бүтүн өлкəлəринин əн коркəмли философ алимлəри, тəдгигатчылары вə сосиологлары мүхтəлиф мөвгелəрдə дајанмаларына бахмајараг бир мəсəлəдə јекдилдирлəр: бəшəријјəт парчаланмадан бүтөвлəшмəјə доғру ирəлилəмəкдəдир вə үмумдүнја евинин бүнөврəсини гојмагдадыр. Игтисади интеграсија, информасија истеһсалынын дүнјанын һəр тəрəфиндə адамларын мəишəтинə кетдикчə даһа чох дахил олмасы илə мүшајиəт олунан бејнəлхалг нормаларын күндəн-күнə тəкмиллəшдирилмəси исə үмумдүнја евинин формалашдырылмасы барəдə фикир сөјлəмəјə əсас верир.

Бунунла белə, ајры-ајры өлкəлəр, рекионлар, гитəлəр арасында истəр сијаси, истəрсə игтисади бахымдан фəрг о гəдəр бөјүкдүр ки, бунларын һамысынын елə јахын кəлəчəкдə бир дам алтына јығылыб ваһид ојун гајдаларына риајəт едəчəклəрини сөјлəмəк күлүнч оларды. Бу, узун иллəр, бəлкə дə јүзилликлəр тəлəб едəн бир просесдир. Лакин əн өнəмлиси одур ки, инди бүтүн халглар, бүтүн дөвлəтлəр белə бир һəгигəти дəрк етмишлəр ки, өзүнүтəчрид өзүнə суи-гəсд гəдəр мə`насыз вə нəтичəсиз ишдир.

"Үмумдүнја еви" кəлəчəјин, бəлкə дə узаг кəлəчəјин иши олса да, онун илк көрпүчлəри артыг гојулмушдур. Бирлəшмиш Миллəтлəр Тəшкилаты,

дүнја базары, трансмилли корпорасијалар, бу вə ја дикəр проблемлəрə - тəбиəтин горунмасына, информасијаларын отүрүлмəсинə, космосун тəдгигинə вə с. даир онларча бејнəлхалг гурумларын јарадылмасы да буну сүбут етмəкдəдир. Елə бурадача гејд етмəји лазым билирик ки, адлары чəкилəн бејнəлхалг гурумларын вə игтисади структурларын уғурлу фəалијјəти бирбаша информасија истеһсалындан, информасија сəнајесинин бејнəлхалг алəмдə вə ајрылыгда котүрүлмүн һəр бир дөвлəтдə инкишаф сəвијјəсиндəн асылыдыр.

Истəр инкишаф етмиш, истəрсə дə инкишаф етмəкдə олан нүфузлу дөвлəтлəр арасындакы мүнасибəтлəрин бу күн əсасəн, игтисади мəнафелəр балансы илə тəнзимлəндијини сүбут етмəјə еһтијач јохдур. Сосиалист системи фачиəли сурəтдə дағыландан, дүнјада ваһид капиталист системи гəрарлашдыгдан сонра исə мүнасибəтлəрин игтисади мəнафелəрлə тəнзимлəнмəси хүсусилə реаллашыб. Истəр супердөвлəтлəр — АБШ, РСФСР, истəрсə кичик дөвлəтлəр — Фəлəстин вə Исраил арасындакы мүнагишəлəрə кəлдикдə исə бурада тəкчə игтисади мəнафелəр дејил, һəм дə тəкəббүрлү һекемонлуг иддиалары да мүһүм рол ојнајыр. Əслиндə бир гəдəр диггəтлə арашдырдыгда бу сијаси тəкəббүрлүјүн алт гатында да елə игтисади мəнафелəр дурдуғуну һисс етмəк олар. Башга сөзлə, бүтүн бəшəријјəт фираван һəјат, зəнкин доланышыг уғрунда мүбаризə апарыр. Бүтүн миллəтлəр дүнјада өз јерини тутмага, өз ады, мə'нəвијјаты илə танынмага чəһд едирлəр. Ејни заманда бу арзуда вə истəкдə оланларын чох бөјүк һиссəси артыг дəрк едир ки, игтисади чəһəтдəн варлы олмајан дөвлəтин, бејнəлхалг нормалардан кəнарда галан һөкумəтин һөрмəти дə јохдур. Трансмилли корпорасијаларын кетдикчə даһа сүр'əтлə инкишаф етмəсинин вə дүнјанын бүтүн рекионларына јол тапа билмəсинин ən башлыча сəбəби дə елə будур. Бирбаша бејнəлхалг инвестисијаларын артым сүр'əти трансмилли корпорасијаларын дүнја игтисадијјатларында кетдикчə даһа мүһүм вə чохтəрəфли рол ојнадығыны сүбут едир. Бејнəлхалг бирбаша инвестисијалар вə трансмилли корпорасијаларын проблемлəринин коркəмли тəдгигатчысы, дүнја тəсəррүфаты интеграсијасына даир 30-дан чох монографијанын мүəллифи, Америка алими Чон Даннинкин фикринчə трансмилли корпорасијалар 90-чы иллəрдə дүнја игтисадијјатынын əсас һəрəкəтверичи мүһəррикинə чеврилмишдир. Дүнјада апарылан нөвбəдəнкəнар тəдгигатларын вə ишлəрин 80 фаизини о тə'мин етмишдир. Бу исə бејнəлхалг истеһсалын артмасында əвəзсиз рол ојнамышдыр.

Бејнəлхалг истеһсалын сүр'əтлə артмасы исə өз нөвбəсиндə елми-техники потенсиалын күчлəнмəси илə мүшајиəт олунур. Тəдгигатчыларын фикринчə корпорасијанын белə сүр'əтлə инкишафынын бир сəбəби дə онун елми- тəдгигатлары вə ишлəмəлəри өз əлиндə чəмлəшдирмəсидир. Шүбһəсиз ки, бу-

рада һәгигәт вардыр. Белә ки, трансмилли корпорасијалар даһа мүасир технолокија вә ја технолокијалар системи тәшкил едир ки, онлара бүтүн дүнјада тәләбат вардыр. Демәли, дүнја игтисади системинә гошулмаг, дүнја тәсәррүфатына интеграсија олмаг вә даһа чох валјута әлдә етмәклә јанашы, һәм дә дүнја бирлијиндә өзүнә лајиг јер тутмаг истәјән һәр бир дөвләтин трансмилли корпорасијалара дахил олмаға чәһд етмәси тәбиидир. Онлар ән јени технолокијадан вә әмәјин тәшкилиндән истифадә едәрәк истеһсалын јүксәк рентабеллијини вә сәмәрәсини тә'мин едирләр. Тәсадүфи дејил ки, трансмилли корпорасијалара гошулан мүәссисәләр харичи базарлара нүфуз етмәк һесабына өз үстүнлүкләрини даһа долғун һәјата кечирмәјә наил олурлар.

Доғрудур, трансмилли корпорасијалара әсасән, јүксәк технолокијаја, ихтисаслы ишчи гүввәсинә вә елми-тәчрүби потенсиала малик олан мүәссисәләр вә саһәләр гошулур. Лакин учуз хаммал вә ишчи гүввәси истисмары мәгсәдилә дә капитал гојула биләр. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн бу, даһа чох мараг доғурур. Чүнки онлар баша дүшүрләр ки, һәмин капитал мүәјјән мүддәт истисмар аләти олса да, сон нәтичәдә јүксәк технолокијаја, ихтисаслы ишчиләрә вә бејнәлхалг рәгабәтә дөзүмлү мәһсул истеһсалына кәтириб чыхара биләр. Ән азы илкин база јаратмаг үчүн әһәмијјәтлидир.

Трансмилли корпорасија габагчыл технолокија, ән јахшы дүнја ресурсларындан истифадә илә јанашы, һәм дә хаммалдан һазыр мәһсул истеһсалына гәдәр бүтүн техноложи просеси, һәмчинин гарышыг истеһсалын бир әлдә чәмләнмәсинә имкан верир. Бу исә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн даһа сәмәрәли инкишафына, истеһсалын даһа еффектли комбинасијаларынын јарадылмасына, һәмчинин хаммалдан һазыр мәһсул истеһсалына гәдәр бүтүн кејфијјәтә нәзарәт етмәјә имкан јарадыр.

Бу просесдә бир амил хүсусилә диггәти чәкир. Трансмилли корпорасијалар бејнәлхалг игтисади системләр олдуғундан онлар анчаг бејнәлхалг ганунлар вә нормаларла һәрәкәт едирләр. Јә'ни, үмумдүнја базар ганунлары бу системлә ајры-ајры өлкә ганунларыны үстәләјир вә үмумдүнја игтисади, сијаси ганунлары тәдричән һәмин өлкәләр үчүн дә нормаја чевирир.

Бизә белә кәлир ки, бу просес өзүнүн јүксәк мәрһәләсиндә бүтүн дүнја үчүн ваһид игтисади, бәлкә һәм дә сијаси ганун нормалары вә програмлары гәбул етмәклә нәтичәләнәчәкдир. О заман дүнјанын бүтүн дөвләтләри өз милли конститусијаларыны үмумдүнја конститусијасы әсасында јарадачаг вә јалныз мүәјјән милли хүсусијјәтләри илә онлан фәргләнәчәк. Бәлкә дә үмумдүнја парламентинә дә еһтијач дујулачаг.

Тәсадүфи дејил ки, инди дүнјанын кәләчәјиндән данышан алимләр онун

ваһид структура, ваһид hәјат тәрзинә чевриләчәји еhтималыны да инкар етмирләр. Мәсәлән, Лондон Университети јанында Бејнәлхалг Институтун професору, мәшhур мүсәлман хадими Гулам Нәби јазыр: "Бәшәр мәдәнијјәтинин трансформасијасында Гәрбин төhфәләри арасында ганунун алилији идејасыны, бејнәлхалг дипломатија вә әмәкданлыг системинин ишләнмәсини, игтисадијјатын сәмәрәләшдирилмәсини, парламент үсулунун формалашдырылмасыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Техноложи тәрәгги илә мүшаhидә олунан бу системләр јалныз технолокијада дејил, ејни заманда үнсијјәт, әлагә васитәләриндә дә ингилаб јаратды. Дүнја бүтовлүкдә нәhәнк бир инсан мәскәнинә чеврилди. Бу мәскәндә инсанлар арасында гаршылыглы тә`сир вә фикир мүбадиләси о гәдәр асанлашды, санәләнди ки, санки дүнја елә бу әрәфәдә vahид структурлу hәјат тәрзинә чевриләчәкди. Амма сијаси вә игтисади мараглар арасындакы зиддијјәтләр инкишафын бу мәрhәләсинин там гәрарланмасына hәләлик имкан вермир". Мәнтигә көрә белә чыхыр ки, әкәр трансмилли корпорасија бүтүн дүнјаны әhатә едә, дүнја дөвләтләринин әксәријјәтини бу вә ја дикәр јолла бир-бириндән асылы етмәк миссијасыны јеринә јетирә биләрсә, "Үмумдүнја еви" вә "дүнјанын вәтәндашы" ифадәләринин јаранмасы баш верәчәк.

Шүбhәсиз ки, дүнја дөвләтләринин игтисади-сијаси тәрәгги арасында олан кәскин фәргләрин, бә`зи hалларда мүhарибәләрлә нәтичәләнән гаршыдурмаларын мөвчуд олдуғу, бу дөвләтләрдә јашајан инсанларын тәфәккүрүнүн, дүнјакөрүшүнүн, сијаси мәдәнијјәт сәвијјәсинин өзүнәмәхсуслугларынын милли менталитет, милли варлыг атрибуту кими гәбул олундуғу бир вахтда дүнјанын ваһид структурунун, ваһид hәјат тәрзинин мүмкүнлүјү барәдә данышмаг әфсанә, ән азы, утопија тә`сири бағышлајыр. Бизим дә тәрәфдар олдуғумуз јени дүнја гајдалары вә ваһид сивилизасија идејасы да бу күн тәсәввүрдүр, лакин инсанын ону реаллыға чевирмәјә күчү чатар.

Реал вәзијјәт исә беләдир ки, дүнја тәсәррүфатына интеграсија кетдикчә күчләнир вә бу просесдән кәнарда галан дөвләт өз әли илә өзүнә өлүм hөкмү кәсмиш олур. Һәм дә сијаси чәкишмәләрин каh сәнкијиб, каh да аловланмасындан асылы олмајараг базар игтисадијјаты öз ишини көрмәкдә, игтисади интеграсијанын әсас дајағы олан трансмилли корпорасијалар дүнјанын даhа чох рекионуну өз гојнуна алмагдадыр.

Әслиндә бугүнкү трансмилли корпорасијалар да heч 20-30 ил әввәлки корпорасија дејил. Һәр бир чанлы организм кими о да заманын чағырышына ујғун олараг тәкмилләшмәкдәдир. Инди онлар бир нөгтәдән идарә олунан мәркәздән јарыммәркәз структурларына кечмәкдәдирләр. Әлбәттә, глобал тәнки-

латчылыг үстүнлүјү јенә дә мәркәзин әлиндә галыр. Бунунла белә, ајры-ајры рекионларда јарадылан јарыммәркәзләр јерләшдикләри рекионларда башлыча сәлаһијјәтләрә малик олан структур кими фәалијјәт көстәрир. Бу бахымдан јанашдыгда, Азәрбајчанын Гафгаз рекионунда, бәлкә дә даһа кениш әразидә јарыммәркәз олмаг имканы вардыр. Истәр елми-техники инкишаф сәвијјәсинә, истәр информасија истеһсалына, дүнја тәсәррүфаты илә әлагәсинә, истәрсә тәбии сәрвәтләринә вә бу сәрвәтләрдән истифадә едән мүәссисәләрин нисбәтән кениш имканларына көрә Азәрбајчан Республикасы јүз илә јахындыр ки, рекионда лидерлији өз әлиндә сахлајыр. Бу исә онун трансмилли корпорасијанын јарыммәркәзи олмасы шансыны даһа да артырыр.

Әслиндә Хәзәрин зәнкин карбоһидрокен еһтијатлары әсасында нефт консорсиуму јарадылмасы тәшәббүсү, Хүсуси Игтисади Зоналарын, нефт-кимја, машынгајырма, алүминиум сәнајеси кими рекионда ән гүдрәтли сәнаје саһәләри Азәрбајчаны, хүсусилә Бакыны Бејнәлхалг Трансмилли Корпорасијанын Гафгаз јарыммәркәзи кими формалашдырмагдадыр. Инди һөкумәтин әсас вәзифәси јарыммәркәзин бир нов һүгуги статусуну алмаг үчүн лазыми аддымлар атмагдыр. Инвестисијаларын чәлб олунмасы, ән башлычасы исә информасија технолокијасынын, е'тибарлы телекоммуникасија, пејк-рабитә системинин јарадылмасы, һабелә дәгиг, әтрафлы информасија банкынын формалашдырылмасы, хүсусилә банк системинин компүтерләшдирилмәси һәлли вачиб мәсәләләрдәндир. Бүтүн бунлардан, һабелә мовчуд истеһсал, елми имканларындан истифадә етмәклә јарадылачаг ваһид системин — техники паркын формалашдырылмасы республиканын трансмилли корпорасија јарыммәркәзи функсијасыны өз үзәринә көтүрмәси үчүн реал шәраит олмалыдыр.

Әлбәттә, гејд олунан бүтүн мәсәләләрә өлкәнин стратежи мәгсәди бахымындан, комплекс систем һалында јанашылмалыдыр.

Бир сөзлә, Азәрбајчанын Шәрглә Гәрб арасында көрпү ролуну өз үзәринә көтүрмәси, јахуд рекионда һансыса лап елә дејәк ки, интеллектуал мәркәз ола билмәси кими идејадан фәргли олараг, онун трансмилли корпорасијанын јарыммәркәзинә чеврилмәси идејасы илә чыхыш етмәк, фикримизчә, даһа реалдыр.

РОМА МӘ'РУЗӘСИ

Харичи-сијаси тәшәббүсләр системи

Експериментал лајиһә

1993-чү ил

Федерализм проблеми, онун һәлл үсуллары вә тәшкилати формалары сон заманлар бүтүн дүнјада кениш мүзакирә едилир. Көстәрилән структур Азәрбајчан үчүн о гәдәр дә мүнасиб олмадығына бахмајараг, бу о демәк дејилдир ки, һәмин структуру тамамилә рәдд етмәк вә онун өјрәнилмәсинә биканә галмаг лазымдыр. Ахы, бизим јашадығымыз керчәк аләм даим, фасиләсиз сурәтдә дәјишмәкдәдир. Бунунла әлагәдар дүнјадакы дөвләт вә ичтимаи гурумлар да дәјишир.

Бу бахымдан, федераллашдырма мөвзусу нәинки өз актуаллығыны итирмир, һәтта мүнтәзәм өјрәнилмәсини тәләб едир (ола биләр ки, Азәрбајчандан өтрү бу мөвзунун јалныз тарихи тәчрүбә бахымындан өјрәнилмәси кифајәтдир). Биз дә бу саһәдә өз биликләримизи кенишләндирмәли, мөвчуд реаллыглары үмумиләшдирмәли вә беләликлә, перспективдә бу идејанын әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәсинә һазыр олмалыјыг.

Бу дејиләнләри нәзәрә алараг охучулара бир експериментал лајиһә тәклиф едирик. Әлбәттә, һәмин лајиһәдән дәрһал истифадә едилмәси зәрури дејил, лакин фикримизчә, бу лајиһә мүәјјән мә'нада мараглы олачагдыр.

ПРЕАМБУЛА

Бир гәдәр әввәл бу сәтирләрин мүәллифи Бејнәлхалг Трансмилли Һәрәкатын Италијада кечирилән конгресиндә иштирак етмишди. 45 өлкәнин көркәмли сијаси хадимләринин вә парламент үзвләринин иштирак етдији бу форумда "мә'нәви чәһәтдән көһнәлмиш" бејнәлхалг гурумла-

рын, илк нөвбəдə Аврола Иттифагы вə Авропада Тəһлүкəсизлик вə Əмəкдашлыг Мүшавирəси (АТƏМ; һазырда һəмин гурум Авропада Тəһлүкəсизлик вə Əмəкдашлыг Тəшкилаты (АТƏТ) адланыр) барəдə кəскин дебатлар топлантынын кедишинə хејли радикал аһəнк вермишди. Конгресдəки чыхышларын характери вə сон заманлар харичи өлкəлəрин мəтбуатында бу мөвзу илə əлагəдар кениш полемика апарылмасы факты белə күман етмəјə əсас верир ки, сөһбəт чох фəал сијаси тенденсијадан кедир. Бу күн өзүнүн үзлəндији харичи сијасəт мəсəлəлəринин вə рекионал һəрби проблемлəрин һəллиндə məһз бу чүр тə'сисатлара чидди бел бағлајан Азəрбајчан мүасир дүнја практикасында һəмин проблемин рол вə əһəмијјəтини нəзəрə алмаса, бу чох јанлыш аддым оларды (фикир верин ки, сон заманлар Ермəнистан Аврола Иттифагына вə АТƏТ-ə хејли "сојуг" мүнасибəт бəслəдијини көстəрир). Јени дүнја низамы шəраитиндə əн'əнəви үсулларла формалашмыш бу чүр тəшкилатлар бир сыра параметрлəрə көрə, хүсусəн, сəсвермə просесдурунун сəмəрəли олмадығына, даһа дəгиг десəк, бу чүр просесдурун əслиндə мөвчуд олмадығына көрə өзлəрини доғрултмур.

Бу исə һəр һансы, һəтта чох актуал тəшəббүсүн мүзакирə олунмасыны вə она даир гəрар гəбул едилмəсини чəтинлəшдирир. Бундан əлавə, "јени өлкəлəр" проблеми вə онун бир нөв əлавəси кими мејдана чыхмыш "рекионал мүһарибəлəр" проблеми АИ-нин вə АТƏТ-ин сијаси саһəлəрдə интиракынын фајдалы иш əмсалыны хејли азалтмышдыр.

Бејнəлхалг проблемлəрин структурунда биздəн өтрү һеч дə аз əһəмијјəт кəсб етмəјəн даһа бир мəсəлə кəлəчəк дүнја низамынын əн оптимал варианты олан ачыг вə ја радикал федерализм идејаларынын сијаси елита даирəлəриндə популјарлығынын артмасы илə əлагəдардыр. Јери кəлмишкəн, хатырладаг ки, Аврола федерасијасынын јарадылмасына даир ајры-ајры лајиһəлəр консенсија сəвијјəсиндə артыг реаллашдырылмагдадыр. Бу фонда милли мүстəгиллик, дөвлəт суверенлији, сəрһəдлəр вə башга амиллəрлə бағлы мəсəлəлəрə бизим емосионал мүнасибəтимиз бир нөв архаик-тоталитар мүнасибəт кими гəбул едилир вə чох вахт "кичик посткоммунист режимлəринə" хас олан ифрат амбисиозлуг кими јозулур.

Јухарыда дејилəнлəрин һəтта сəтһи тəһлили белə, Азəрбајчанын дүнја бирлијиндəн тəдрич едилə билəчəји барəдə тəшвиш кечирмəк үчүн əсас верир (һəрчəнд, республикада демократик гүввəлəр һакимијјəтə кəлəндəн

сонра биз фәал харичи сијасәт јеритмәк үчүн тарихи шанс газанмышыг). Өзү дә бу просес јалныз она көрә баш верә биләр ки, биз кәләчәјимиз барәдә вахтында дүшүнмәмишик. Бу да онунла әлагәдардыр ки, о вахт бизим кифајәт гәдәр информасијамыз јох иди.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг "Азәрбајчан вә јени дүнја низамы. Харичи-сијаси тәшәббүсләр системи" лајиһәсини охучуларын мүзакирәсинә тәгдим етмәк истәрдик. Лајиһәдә ачыгланан идејалар Италија конгресиндә гисмән сынагдан кечирилмишдир. Үмидварам ки, бу идејалар бизим охучуларын да диггәтини чәлб едәчәк вә Вәтәнимизин дүнја бирлијинин тамһүгуглу үзвү олмасына көмәк едәчәкдир. Бу просес Азәрбајчанын дүнјадакы ролуну сијаси мүстәмләкә вә хаммал әлавәси сәвијјәсинә ендирә биләчәк инвесторларын өлкәмизин тәбии еһтијатларындан вә учуз ишчи гүввәсиндән паразитчәсинә истифадә етмәләри һесабына дејил, өлкәмизин өз мә'нәви вә әгли потенсиалыны үзә чыхармасы вә онлардан сәмәрәли истифадә едилмәси сајәсиндә керчәкләшәчәкдир.

Бу күн Азәрбајчанын тәшәббүсү әлә кечирмәк вә бир груп "јени өлкә"-нин мәнафеји наминә чыхыш етмәси, әчдадларымызын мә'нәви шүчаәтләрини бир даһа тәкрар едәрәк әсл интеллектуал мәркәзә чеврилмәси үчүн реал шанс вар. Бу шансы әлдән вермәмәлијик.

I БӨЛМӘ
Стратекијанын механизмләри

1. **Сијаси аспект**

Тәшәббүс: Авропа Федерасијасы моделиндән
дүнја федерализминә доғру

1.1. **Авропа Бирлији.** Рома сазишләри әсасында јаранмыш гајда әсас е'тибарилә һокумәтләрарасы мүнасибәтләр характери дашыјан анормал субјектин тәмәлини гојмушдур. Фөвгәлмилли низамла баглы гәрарларын сајча јалныз чүз'и бир гисминин, һәм дә чох бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәјән саһәләрә аид олан гәрарларын ашкар антидемократик характер дашымасы мүвафиг парламент тәклифләринин вә парламент нәзарәтинин олмамасы илә бағлыдыр.

1.2. **Сәлаһијјәтләрин кенишләндирилмәси.** Авропа Бирлији мәһз һө-

куматләрарасы гурум олдуғуна көрә чоғрафи мөвгеләриндән асылы олмајараг, инкишафын Авропа јолуну сечмиш Мәркәзи Авропа вә Балкан өлкәләринин, еләчә дә кечмиш ССРИ республикаларынын бу бирлијә гошулмаг, еләчә дә игтисади дәстәк барәдә мүрачиәтләринә чаваб вермәк игтидарында дејил. Бунунла әлагәдар, парламенттипли бејнәлхалг һакимијјәт тә’сисатларынын, илк новбәдә, Авропа парламентинин сәлаһијјәтләринин артырылмасы вә кенишләндирилмәси мәсәләси кәскин шәкилдә гаршыја чыхмышдыр.

1.3. **Јени конститусија.** Мүасир дүнја низамы нәзәрә алынмагла Авропа Бирләшмиш Штатлары адландырыла биләчәк Авропа Федерасијасы идејасыны јалныз Авропа Бирлији тә’сисатынын демократик ирадәсини ифадә едән нүмајәндәли органы — Авропа Парламенти тәрәфиндән реал вә зәрури сәлаһијјәтләр верилмиш, Федерасијаја дахил олан дөвләтләрин сәлаһијјәт саһәләрини мүәјјән едән јени федералтипли конститусија бәјәнилдикдән сонра керчәкләшдириле биләр.

Јери кәлмишкән, јени дүнја низамындан ирәли кәлмиш ән мүхтәлиф сәпкили даими бејнәлхалг депутат комиссијалары дејилән комиссијалар әсасында "һөкумәтләрарасы федералист груплар" тә’сис едилмәси тәшәббүсүнү Азәрбајчан һөкумәти илк вахтларда өлкә парламенти сәвијјәсиндә дәстәкләјә биләрди.

1.4. **Авропа Федерасијасы.** Дүнја Бирләшмиш Штатлары јарадылмасы үчүн моделдир. Авропа Федерасијасы плүралист вә ачыг характер дашыдығына көрә о, Асијада, Африкада вә Латын Америкасында мөвчуд олан аналожи гурумларын сијаси, игтисади вә мәдәни бахымдан бирләшмәси үчүн бир нөв модел ола биләрди.

Азәрбајчанын илк мәрһәләдә үмумтүрк характерли федерасија моделинә гошулмаг чәһдләри бу һадисәләрин кедишинин тәбии нәтичәси сајыла биләр.

1.5. **БМТ вә Үмумдүнја Федерасијасы.** БМТ-нин Үмумдүнја Федерасијасына чеврилмәси перспективи бахымындан, бу бејнәлхалг тәшкилат, јахуд онун јаратдығы фөвгәлмилли чидди (ганунверичи) парламент типли гурум бу саһәдә тәшәббүсү әлә кечирә биләр. Бу истигамәтдә илк аддым Иран көрфәзиндә мүһарибә дөврүндә атылмышдыр.

Мәһз парламент типли фөвгәлмилли һакимијјәт ону тә’сис етмиш бүтүн өлкәләрдән өтрү ваһид старт вәзијјәти тә’мин етмәк үчүн мүәјјән дәрәчәдә (мәһдуд сәвијјәдә дә олса) шәраит јарадыр.

2. **Харичи сијаси аспект**
Тәшәббүс: Бирликдән Авропа Федерасијасына доғру

Көрфәз мүһарибәсиндән Балкан мүһарибәсинәдәк олан дөврүн һадисәләри көстәрди ки, АБ-нин харичи сијасәти нәинки гүсурлу вә зиддијјәтли, һәтта тәһлүкәли сијасәтдир. Бу саһәдә мөвчуд сәлаһијјәтләрин һамысы Маастрихтдә Һөкумәтләрарасы Шураја верилдикдән сонра һәмин сијасәт јенә давам едәчәк, лакин бу дәфә һәмин сијасәт "мәнфи ишарәси илә" һәјата кечириләчәкдир. Бу сијасәт нәтичәсиндә ән'әнәви Авропа өлкәләринә хас олан халис "дөвләт мәнафеји"нә әсасландығына көрә, азадлыг вә демократија идеалларыны нисбәтән јахын вахтларда бәјан етмиш бүтүн өлкәләрин харичи сијасәтинин ориентирләри дәјишәчәкдир.

3. **Игтисади аспект**
Тәшәббүс: гәрб-шәрг, шимал-чәнуб
игтисади сијасәтинин ифласы

"Гәрб-шәрг, шимал-чәнуб игтисади сијасәти" өзүнү доғрултмур. Бирлијин бүдчәси үмуми (рекионал, сәнаје, елми вә и.а.) сијасәтин һәјата кечирилмәси үчүн әсла кифајәт дејил. Белә бир вәзијјәтдә Мәркәзи Авропа, кечмиш ССРИ вә кечмиш Југославија өлкәләринә, еләчә дә АИ-нин өз үзәринә әлавә өһдәликләр көтүрдүјү үчүнчү дүнја өлкәләринә әсл јардым програмынын малијјәләшдирилмәси барәдә дүшүнмәјә дәјмәз. Бүдчәнин јалныз минимум дәрәчәдә артырылмасыны нәзәрдә тутан "Делор пакети" Авропа өлкәләринин милли һөкумәтләринин е'тиразына сәбәб олмушдур.

АБШ-ын сијаси даирәләриндә чох популјар олан "Маршалл планы"-ны һәјата кечирмәк үчүн үмуми планлары керчәкләшдирмәк игтидарында олан јени һакимијјәт, јә'ни дискуссија апармаг вә ганунверичи тәшәббүс ирәли сүрмәк һүгугуна малик олан парламент типли фөвгәлмилли орган лазымдыр. Бу јени фөвгәлмилли һакимијјәт органы сијаси-һүгуги вә игтисади инкишафын Авропа јолуну сечмиш өлкәләрин кедсијаси мөвгејиндән асылы олмајараг, бүтүн тә'сисчиләрин мәнафеләрини нәзәрә ала биләрди.

4. **Еколожи аспект**
Тәшәббүс: Фөвгәлмилли фәлакәтләрин көлкәсиндә

Глобал еколожи сијасәт сәрһәдләрин фөвгүндә һәјата кечирилән хүсуси сијасәт олдуғуна көрә гејри-бәрабәр стандартлардан јаха гуртармаг үчүн фөвгәлмилли гәрарлар гәбул етмәк сәлаһијјәтинә малик олан бир гурума даим чидди еһтијач дујулур.

Јери кәлмишкән, Рио-де-Жанејрода кечирилмиш, еколокија проблемләринә даир конфрансын угурсузлуғунун бир сәбәби мәһз ондан ибарәтдир ки, дүнјанын хилас едилмәси уғрунда бејнәлхалг һәрәкат парчаланараг ајры-ајры "милли јашыллар" партијаларына чеврилмиш, бу һәрәкат үмумбәшәри мигјасда тәшвиш доғуран проблемләрлә мәшғул олмаг мөвгејиндән кери чәкилмиш вә бунун нәтичәси кими, дүнјада еколожи һакимијјәт јаратмаг амалындан әл чәкмишдир.

5. **Һүгуги аспект**

Тәшәббүс: Һүгугун һәјаты вә һәјат һүгугу дүнјадакы бүтүн демократик гүввәләрин, о чүмләдән ифрат радикал партијаларын вә сүлһ уғрунда һәрәкатын иштирак етдији бејнәлхалг дискуссијада — өлүм чәзасынын ләғв* едилмәсинә даир дискуссијада Азәрбајчанын да фәал иштирак етмәси, чох күман ки, инсан һүгуглары уғрунда мүбаризә сијасәтинин програм мәгсәдләри спектриндә Азәрбајчанын илк санбаллы аддымы һесаб едилмәлидир.

Һазырда дүнја өлкәләри парламентләринин үмумдүнја конгресини чағырмаг вә "Өлүм чәзасы әлејһинә бејнәлхалг лига" тә'сис етмәк уғрунда кампанија кенишләнмәкдәдир. Бу лиганын јарадылмасы 1993-чү илдә БМТ тәрәфиндән Вјанада тәшкил едилән "Үмумдүнја Инсан Һүгуглары Конфрансы"нын руһуна ујғун олачагдыр. Кәләчәк форумун нәзәрдә кечирәчәји проблемләрин тәхмини мөвзуларынын сијаһысында тәчавүз дөврүндә инсан һүгуглары мәсәләси дә вар. Биз бу мәсәләдә кифајәт гәдәр фәал олсаг, һәмин форум харичи сијасәт мөвзусунда дискуссијалары нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә кенишләндирәр вә бундан сонра Азәрбајчан мүвафиг аксијалар кечирә биләр. Бу лајиһәнин мөвгеји нәзәрә алынмагла, даһа бир тәшәббүс — БМТ нәздиндә Бејнәлхалг Пар-

ламент Мәһкәмәси тә'сисаты јарадылмасы тәшәббүсү дә бизи марагландырмалыдыр. Бу тә'сисат сүлһ вә бејнәлхалг әмәкдашлыг ишинә зәрәр вуран һәрәкәтләр барәдә гәрар чыхармаг сәлаһијјәтинә маликдир.

6. **Етник аспект**
Тәшәббүс: Суверенликдән
мүтләг мүстәгиллијә доғру

Авропа Федерасијасы моделинин, бундан сонра исә глобал Үмумдүнја Федерасијасы консепсијасынын һәјата кечирилмәси дөвләтин бүтүн "дахили" сәрһәдләринин вә дөвләтләр арасында һазырда мөвчуд олан сәрһәдләрин тәбии шәкилдә ләғв едилмәси илә нәтичәләнәрди.

Бир сыра етник, сосиал вә мәдәни сәбәбләр үзүндән мүтләг суверенлик һәр һансы довләтин сон мәгсәди ола билмәз, о јалныз мүстәгиллик газанылмасы илә әламәтдар тарихи мәгам ола биләр. Буна көрә дә бир тәрәфдән, дөвләт суверенлији газаныландан дәрһал сонра фөвгәлмилли һакимијјәт органлара хидмәт едән континентал вә ја субконтинентал типли федерал структура малик рекионал бирликләр јарадылмасына чалышмаг, дикәр тәрәфдән, чәмијјәтин кәләчәкдә дөвләтин өз дахилиндән јенидән гурулмасы, етник, дини вә лингвистик азлыгларын мөвчудлуғу илә јанашы, рекионал керчәклији дә нәзәрә алан јенидәнгурма истигамәтиндә иш апармаг лазымдыр.

7. **Лингвистик аспект**
Тәшәббүс: Федерал дилдән
Федерал Иттифага доғру

Авропа Бирлијинә дахил олан дөвләтләрин чохундан өтрү бејнәлхалг коммуникасијада тәзаһүр едән лингвистик проблем артыг хејли вахтдыр ки, сијаси проблемләр чәркәсинә кечмишдир.

Фәал дилләрин һеч бири нејтрал вә асептик коммуникасија васитәси ола билмәз. Мүәјјән дүнја бахышынын дашыјычысы олан дил — мүвафиг һәјат тәрзинин ифадәсидир. Буна көрә дә лазыми һалларда дил бүтүн башга дүнјакөрүшләрини мәһз һәмин дилә хас олан дүнјакөрүшү илә әвәз етмәјә чалышыр вә башга дилләрә мүнасибәтдә дөзүлмәзлик мөвгеји тутур.

Латын дили "өлү дил"ә чевриләндән сонра өзүнүн дағыдычы гүввәси-

ни итирмиш, бүтүн орта әсрләр вә интибаһ довру әрзиндә арашдырмалар бу дилдә апарылмыш, интеллектуал елита вә елә килсәнин өзү дә бу дилдән истифадә етмишдир. Һәрчәнд латын дили франсыз, алман, испан дилләринин вә башга дилләрин мөвчудлуғу үчүн һеч бир тәһлүкә төрәтмирди. Бу факт, мүәјјән мә'нада, лингвистик проблемин һансы јолла һәлл едилә биләчәјини көстәрир. Авропа Федерасијасындан өтрү үмуми федерал дил бу вә ја дикәр дөвләтә, јахуд дүнјанын беш гитәсинин һәр бириндә мөвчуд дөвләтләр групуна мәдәни вә сијаси тәзјиг көстәрә биләчәк һәр һансы шәхсин ана дили олмамалыдыр. Бизим шәраитдә исә јалныз сүн'и, јә'ни нејтрал дил бејнәлхалг коммуникасија васитәси хүсусијјәтләринә малик ола биләр.

Бу мәсәлә илә әлагәдар јаранмыш кәркинлији арадан галдырмаг мәгсәдилә чох вахт төвсијә едирләр ки, һекемон дил ола билмәјәчәк универсал есперанто дилиндән истифадә едилсин. Бу һалда даһа вачиб мәгам ондан ибарәтдир ки, есперанто Авропа Федерасијасынын "дөвләт мараглары" илә һармонија тәшкил едир, јә'ни о, һәм Авропанын өзүнүн мүстәгиллик әлдә етмәк истәјинә, һәм дә үчүнчү дүнја өлкәләринин мүстәгиллијә наил олмасында һәмин өлкәләрә көмәк етмәк чәһдинә ујғундур.

Бу сонунчу аспект бир тәрәфдән популјар консенсијаны дәстәкләјән, дикәр тәрәфдән "јени өлкәләр" групунун мөвгејиндән чыхыш едән Азәрбајчан үчүн, онун харичи сијасәт имичи үчүн һеч дә икинчи дәрәчәли мәсәлә дејилдир. Есперанто дилинин гәбул едилмәси һазырда доминантлыг едән дилләрлә етник азлыгларын истифадә етдикләри икинчи дәрәчәли дилләр арасында паритетлик вәзијјәти јарадылмасы үчүн чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едәр, етник азлыгларын һазырда мөвчуд олдуглары гејри-бәрабәрлик шәраитиндә мә'руз галдыглары јабанчылыгдан хилас олмалары ишинә санбаллы төһфәјә чевриләрди.

Лакин илк нөвбәдә һекемонлуғу әлә кечирмиш инкилис дилинин фонунда "үмуми дил"ин бәргәрар олмасы үчүн парламент типли фөвгәлмилли һакимијјәт јарадылмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Алманија һөкумәтинин дәстәјинә архаланан сијаси лидерләрин һамысы бејнәлхалг лингвистика истигамәтиндә ашағыдакы стратежи хәттин тәрәфдарыдырлар:

а) Авропа Сијаси Иттифагы;

б) Пан-Авропа Иттифагы;

в) Федерал Иттифаг (јени дүнја низамыны нәзәрә алан Авропа Федерасијасы).

Јери кәлмишкән, лингвистик һүгугун горунмасы барәдә мүвафиг тәклиф артыг АТӘМ-ә тәгдим едилмишдир вә биз өз парламентимиз сәвијјәсиндә бу тәклифи дәстәкләјә биләрик. Бу дәстәк "Азәрбајчанын илк көзләнилмәз аддымы" оларды.

P.S. Азәрбајчанын тәклиф етдији харичи сијаси тәшәббүсләр системи һәм дә конкрет сијаси мәгсәд — Авропа Парламентинә үчүнчү сечкиләрдә республиканын иштирак етмәси үчүн мүвафиг механизмләр јаратмаг мәгсәди күдүр. Бундан әлавә, әкәр һәмин систем идеоложи зәминә әсасланмаса, о, сәтһи характер дашыјарды. Бу системин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, федерализм чәмијјәтин дахилдән јенидән тәшкил едилмәси вә бејнәлхалг низамын мәркәзиндә Инсанын дајанмасы консепсијасыдыр.

II БӨЛМӘ
Инсани кејфијјәтләр = јени мүһит

Сон илләрдә демәк олар ки, бүтүн дүнјада тәзаһүр едән бир мејл — бир тәрәфдән, бир нечә дөвләти өз арасында бирләшдирмәк чәһдиндә, дикәр тәрәфдән "инфрамилли" мәркәздәнгачма мејлләринин аз-чох гәтијјәтли формалары истигамәтиндә тәзаһүр едән тәшәббүсләр коммунист режими дөврүндә керчәкләшмиш һаким јаланчы федерасијаларын дағылмасы нәтичәсиндә тәнәззүлә уграмышдыр.

Вахтилә дүнјанын ики блока бөлүнмәсинин нәтичәси олан икигүтблү систем кечмиш ССРИ дағыландан вә бир сыра кичик дөвләтләр јаранандан сонра чохгүтблү системлә әвәз едилмишдир. Бу јени шәраитдә Авропа дөвләтләринин чоху "дөвләтин мәнафеји" мәнтигинә әсасланараг, јени мүстәгил дөвләтләрин јаранмасындан тәшвишә дүшмәсинә вә индән белә Авропанын өз мәнафеләринә риајәт едә билмәјәчәји илә әлагәдар нараһатчылыг кечирмәләринә сәбәб олмушдур. Ја азадлыгы, ја да дөвләт мәнафејини сечмәк дилеммасы гаршысында галмыш Авропа һәләлик бу дәјәрләрдән икинчисинә үстүнлүк верир.

Лакин әслиндә проблем даһа мүрәккәбдир. Буна көрә дә ики мүлаһизәни әсас көтүрәрәк һәмин проблеми даһа дәриндән, даһа ајдын тәсәввүр етмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, узун илләр боју демократијадан мәһрум

олмуш Авропа нәһајәт, сонра газанылмыш азадлығы севинчлә вә бөјүк тәшәббүскарлыгла гаршылајыр. Бу илләр әрзиндә инсана зидд маһијјәтини нүмајиш етдирмиш идеолокија наминә бүтөв халглар өзләринин мәншәјини унутмаға мәчбур олмушдулар.

Дикәр тәрәфдән, классик Авропа өлкәләри чох јахшы баша дүшүрләр ки, тарихи вә һүгуги бахымдан, сөзүн һәгиги мә’насында милли дөвләтләр мөвчуд олмамышдыр, бу күн исә белә дөвләтләрин мөвчуд олмасы имканы даһа да азалмышдыр. Һазырда бизә мә’лум олан милли дөвләтләрин һәр бири сајсыз-һесабсыз мүһарибәләрин шаһиди олуб, мүхтәлиф сазишләр нәтичәсиндә бу дөвләтләрин сәрһәдләри чох чидди дәјишикликләрә мә’руз галыб. Чох вахт зоракылыг јолу илә һәјата кечирилән миграсијанын нәтичәләрини дә бураја әлавә етсәк, вәзијјәт даһа ајдын олар.

Мәһз дөвләтләрин куја гејри-мәһдуд суверенлијә малик олмасы барәдә мифин хатиринә амансыз мүһарибәләр, бир сыра һалларда сојгырымына чеврилмиш күтләвн гырғынлар төрәднлсә дә бундан сонра сүлһ вә әмин-аманлыг бәрпа олунмушдур. Бу мә’нада Ермәнистан сәчијјәви мисалдыр. Бу дөвләт һәлә өз әразисиндә суверенлик е’лан етмәјә мачал тапмадан, бир сыра сәбәбләр үзүндән тәчавүзә гаршы мугавимәт көстәрмәк игтидарында олмајан гоншу республиканын әразисиндә... ермәниләр үчүн суверенлик иштаһасына дүшмүшдү.

Аз-чох гәдим ән’әнәләри, аз-чох кениш әразиси олан кәләчәк суверен дөвләтин сијаси вә игтисади агибәти илә бағлы даһа бир мәсәләјә тохунмаг истәрдик. Глобал проблемләрин мөвчуд олдуғу шәраитдә ән’әнәви дөвләтләрин ән’әнәви консепсијаларына, таразлыг сијасәтинә, БМТ-нин аксијаларына әсасланмајан јени дүнја низамыны горујуб сахламаг мүмкүн дејил.

Белә һалда һәгигәтән континентал характерли, бә’зән исә үмумдүнја әһәмијјәтли сијаси вә игтисади проблемләрин һәлли илә һәр бир шәхсијјәтин, өз мәдәни идентиклијинн горујуб сахламаға чалышан һәр бир вәтәндашын амаллары арасында мөвчуд зиддијјәтләри нечә арадан галдырмаг олар?

Сијаси, тарихи вә һүгуги бахымдан бу суалын јеканә мүмкүн чавабы ондан ибарәтдир ки, федерализм моделини керчәкләшдирмәк лазымдыр. Е’тираф едәк ки, бејнәлхалг һәрч-мәрчлијин вә ганлы мүһарибәләрин әсас мәнбәји мәһз дөвләтин мүтләг мүстәгиллијидир. Бу чүр мүстәгиллик олан јердә дөвләт санки мәчбур олур ки, өзүнүн тәһлүкәсизлији үчүн гоншунун әразисинә көз диксин, өз күзәраныны јахшылашдырмаг үчүн тәчавүзә әл атсын.

Беләликлә, бу күн апарыла биләчәк мүбаризә икили характер дашыјыр: бир тәрәфдән, һәмин мүбаризә Авропа Парламенти, јахуд Ислам Конфрансы Тәшкилаты гәбилиндән олан рекионал бирликләрә гошулмаг, дикәр тәрәфдән — илк новбәдә етник груплары нәзәрә алмагла, кәләчәкдә довләтин өз дахилиндә сијаси вә инзибати десентрализасијаны һәјата кечирмәкдән отрү зәмин һазырламаг мәгсәди күдүр. Башга сөзлә десәк, сон мәгсәд бундан ибарәтдир: довләтләр арасында таразлыг сијасәтинә әсасланан систем федерал характерли сијаси тәшкилатлар системи илә, јә'ни ваһид демократик тә'сисатларын фәалијјәт көстәрдији ваһид әразидә бир нечә довләт ичмасынын сәрбәст ассосиасијасы шәклиндә баша дүшүлән систем илә әвәз едилмәлидир. Бу һалда сәрһәдләр анлајышы коммунистләрин гәбул етдији мә'нада мүгәддәслијини итирир. Дикәр тәрәфдән, бүтүн милли чәмијјәтин дахилиндә јенидән гурулмасы мәгсәдини гаршыја гојмаг лазымдыр. Инсан јени һуманизмин субјекти вә онун әсасы олмалыдыр. Өз әразиләрини бүтүн етник азлыглардан сүн'и шәкилдә, зоракылыг јолу илә тәмизләјәрәк, бу күн мономилли ксосијаси структурлара чеврилмиш олкәләр һазырда јаранмагда олан јени дүнја низамы системинә ујғун кәлмир, онлар фөвгәлмилли һакимијјәтләр јаратмыр вә әввәлләр һәмин довләтләрин әразисиндән зорла говулмуш ичмаларын кери гајыдараг өз һәјат фәалијјәтләрини бәрпа етмәләри үчүн зәманәтли шәраит јаратмајынча, Федерасијанын тә'сисчиләринә чеврилмәк кими али һүгуглардан мәһрум олурлар. Нәһајәт, е'тираф етмәк вахты чатыб ки, гачгынлар амили рекионал мүнагишәләрин нәтичәси дејил, јалныз бу мүнагишәләрин тәшкилатчыларынын, етник бахымдан "тәмиз зоналар" јаратмаг идејасынын илһамверичиләринин бирбаша мәгсәдидир.

Федерализм принсипләри шәхсијјәтә һөрмәтлә јанашмағы тәләб едир. Бу, о демәкдир ки, мүәјјән ичтимаи бирлијин бүтүн гануни (тәбии, тарихи, мәдәни) сәрвәтләри горунур.

Федерализмин јүксәк формаларына чан атмаг дүнјада бир-бири илә гаршылыглы асылылыг шәраитиндә јашајан халгларын мә'нәви вәзијјәтидир. Онлар сијаси азадлыг әлдә етдикләри мәгамда бу чәһдләри гат-гат артырмалы, халис рекионал сәвијјәли бирликләрдән үмумдүнја мигјаслы бирликләрә кечмәјин, "үмуми ев" консепсијасыны керчәкләшдирмәјин јени формаларыны ахтарыб тапмалыдырлар. Дүнја мигјасында федерал һөкумәт јарадылмасы илә нәтичәләнмәли олан бу планын һәјата

кечирилмәсинин нә гәдәр чәтин олдуғуну дүшүнәндә бир тәрәфдән тәнһалығ һисси кечиририкса, дикәр тәрәфдән милјонларла адамын дәстәјинә бел бағлаја биләрик.

Мүәллифин резүмеси

Бу резүме суал-чаваб шәклиндә гурулмушдур.

– Азәрбајчан вә Авропа Федерасијасы модели. Бу контекстин тарихисијаси мотивләри нәдән ибарәтдир?

— Азәрбајчан халгынын мәншәји талејин һөкмү илә бүтүн дүнјаја сәпәләнмиш ваһид үмумтүрк етносу илә бағлыдыр. Нәзәри чәһәтдән дејә биләрик ки, һазырда бу етнос Үмумдүнја Федерасијасы модели шәраитиндә јашајыр (әлбәттә, әкәр белә бир федерасија һәгигәтән мөвчуд олубса). Бунунла белә, һәмин етносун һеч бир сијаси һүгугу олмајыбдыр. Биз, аналожи вәзијјәтдә мөвчуд олан јүзләрлә башга етник ичмалара мүнасибәтдә олдуғу кими, бу етносун талејинә биканә дејилик. Нәзәрдән кечирдијимиз һалда Азәрбајчан халгынын менталитети проблеми дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тарихи инкишаф нәтичәсиндә бу халгын мә'нәви аләми, демәк олар ки, бүтүн әсас динләрдән — зәрдүштиликдән, иудаизмдән, манилликдән, буддизмдән, христианлыгдан вә исламдан бәһрәләнмишдир. Тәкчә бу амил кифајәтдир ки, бизим милли бирлијимиз "ачыгтипли" милләт һесаб едилсин. Бу милли бирлијин кениш мә'нәви имканлара малик олмасындан, чохчәһәтли бирлијин тәчәссүмү олан дүнјаны федерал моделдән гәбул етмәјә мејл көстәрмәсиндән данышмаг үчүн һәр чүр әсас вардыр.

Бундан әлавә, дини идеја сонијјәсиндә федерал бәрабәрлик проблеми Гур'анда да, Ислам дини илә бағлы дикәр мәнбәләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Азәрбајчанда гәдим дөврләрдән популјар олмуш бәһаиләрин тә'лиминдә бу идеја ваһид дүнја һакимијјәти фикри кими даһа ачыг формада тәчәссүм етмишдир.

Гысасы, мәним Гәрб Федерасијасы моделинә мүрачиәт етмәјим исә өз мә'нәви доминантын нәзәрә алынмагла инкишафы Авропа јолуну сечмиш Азәрбајчанын сијаси оријентасијасы илә бағлыдыр.

– Һазырда бизим бу гәбилдән олан тәшәббүсләрлә, ән әввәл федерал сәрһәдләр анлајышы барәдә тәшәббүсләрлә чыхыш етмәјимиз нә дәрәчәдә актуалдыр?

— Бир вахтлар харичи сијасәт, онунла чидди мәшғул олан шәхсләрдән өтрү нүфуз-нүмунәси сајылырды. Инди о вахтлар архада галыб. Бу күн харичи сијасәт бир сыра проблемләрин, о чүмләдән һәрби проблемләрин һәлл едилмәси үчүн тә'сирли васитәдир. Санбаллы һәрби потенсиалы олмаса да чох күчлү интеллектуал имканлара малик олан Азәрбајчандан өтрү харичи сијасәт инкишаф едәрәк стретежи мәгсәдә чевриләбиләр вә чеврилмәлидир.

Әлбәттә, кәнч республикамыз Гара дәниз һөвзәси өлкәләринин конфрансында да иштирак етмәли, Һелсинкидә мүһүм сәнәдләр дә имзаланмалыдыр. Лакин белә бир факты нәзәрә алмамаг олмаз ки, бејнәлхалг аренада бу чүр форумларын тәмсилчиси фонуну тәшкил едән иштиракчылар дејил, јалныз аксијалары тә'сис едән өлкәләр, даһа дәгиг десәк, бу аксијалары өзләринин стратежи марагларı вә програмлары мәчрасында һәјата кечирән сијаси груплар вә лидерләр "хал" газанырлар.

Әминәм ки, Азәрбајчан бу саһәдә тәшәббүсү әлә кечирмәјә вә "јени өлкәләр" групунун адындан чыхыш едәрәк харичи сијасәт тәшәббүсләринин, сијаси аксијаларын тә'сисчисинә чеврилмәјә гадирдир. "Јени өлкәләр" исә бу мәсәләдә Азәрбајчаны дәстәкләјәрләр. Бу лајиһәнин һәр бир бәнди "Азәрбајчанын көзләнилмәз адымы" кими ири бејнәлхалг аксијаја чевриләбиләр. Харичи сијасәт тәшәббүсләри системи бејнәлхалг әмәкдашлығын механизмләрини дә ашкар етмәјә имкан верәчәкдир.

Сәрһәдләрә федерал мүнасибәт мәсәләсинә кәлдикдә исә, бу мәсәләјә мүгавимәт көстәрмәкдәнсә, лабүд тенденсија илә һесабланмаг лазымдыр. Һәр һалда, бу тенденсијанын кәләчәкдә даһа перспективли олачағы нәзәрә алынмалыдыр. Бизим бугүнкү вәзифәмиз һәр һансы јени сијаси шәраитә чевик ујғунлашмағы өјрәнмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Нәһајәт, сонунчу мәсәлә: демократик республика јаратмағымызы бүтүн дүнјаја е'лан едәндән сонра бу идејаны әмәли шәкилдә һәјата кечирмәлијик.

ДӨВЛӘТИН РОЛУ ВӘ ЛИДЕРЛИК

1995-чи ил

ЛИДЕР ВӘ ҸӘМИЈЈӘТ: МӘСӘЛӘЈӘ ТАРИХИ БАХЫШ

Әкәр бу күн Азәрбајҹан дөвләтчилији барәдә дүшүнҹәләрин илк пөһрәләри көрүнүрсә, (мүбаһисәли олса белә) онда инамла демәк олар ки, кәнҹ Азәрбајҹан дөвләтинин хошбәхт күнләри ирәлидәдир.

Вәтән тарихиндә белә мүһүм әламәти көрмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Азәрбајҹанда игтисади-сијаси јүксәлиш халга башчылыг едән бу вә ја дикәр лидерлә сых бағлыдыр. Азәрбајҹан халгынын бәхт улдузу она Ҹаваншир, Бабәк, Гызыл Арслан, Шаһ Исмајыл Хәтаи кими лидерләр башчылыг етдији вахт даһа парлаг олмундур.

Лидер феноменинин көкләри чох гәдим заманлара, гоһум гәбиләләрин башында аилә башчысы — атанын дурдуғу дөврләрә кедиб чыхыр. Ата мүдрикдир, аилә башчысыдыр. Һамынын гајғылары илә јашајыр. Заман кечдикчә гәбиләләр инкишаф едәрәк халга чеврилир. Лакин лидер — ата, агсаггал башчылар галыр.

Атилла, Атабәј вә Ататүркү бир-бириндән мин илләр ајырыр. Лакин халгын јаддашында онлар мүдрик Ата кими һәкк олунублар.

Бәлкә елә буна көрә дә Азәрбајҹан ҹәмијјәти тарихән дүнјанын ән сабит ҹәмијјәтләриндән бири олмушдур. Өтән минилликләр әрзиндә о, Бизанс, Бабилистан вә ондан әввәл Мисир империјасы кими нәинки јох олмуш, әксинә, әлверишсиз шәраитдә дә мүстәгил фәалијјәт көстәрәрәк сүр'әтли артым вә инкишаф үчүн динамиклик әлдә етмишдир. Гызыл Арслан вә онун варисләринин, Узун Һәсәнин вә Сәфәви сүлаләсинин илк шаһәншаһларынын дөврүндә дә белә олмушдур.

Азәрбајҹан халгынын сабитлији, дахили зәнкинлији вә јүксәк дәрәҹәдә дөзүмлүлүјүнүн сирри, онун инкишафынын хүсусијјәтләри тәшәккүл тапмыш дахили структурлары илә әлагәдардыр. Бүтүн бунлар һәлә гәдим заманларда јаранмыш чох мәһсулдар вә мүасир идејадан гидаланырды. Сөһбәт јени идеја вә дәјишикликләрдән даим бәһрәләнмәјә шәраит јарадан Азәрбајҹан ҹәмијјәтинин ачыглығындан кедир. Буна көрә дә онлар нисбәтән асан гәбул едилир вә тез "һәзм олунараг" бир мүддәт сон-

ра Азәрбајҹан менталитетинин бир һиссәсинә чеврилир.

Ујғунлашма иммунитетинин белә тә'сирләри гапалы ҹәмијјәтләрдән фәргли олараг, бурада нисбәтән аз ағрылыдыр. Мәсәлән, Русија вә Иранда јени идејалар ахыны нәинки дүшмәнчиликлә гаршыланыр вә ән горхулусу да одур ки, сосиал партлајышлара сәбәб олур. Белә ки, I Александрын рус ҹәмијјәтинин модернләшмәсинә јөнәлдилмиш ҹәһдләри декабристләрин үсјанына вә ган төкүлмәсинә кәтириб чыхарды. II Александрын ислаһатлары вә тәһкимчилик һүгугунун ләғви исә онун өзүнүн гәтли илә нәтиҹәләнди.

Император II Николајы да мүтәрәгги идејаларына көрә белә тале көзләјирди.

Сонунҹу Иран шаһы Мәһәммәд Рза Пәһләвинин ислаһатларынын ганлы нәтиҹәләри һамыја мә'лумдур. Азәрбајҹанда һеч вахт радикалчылыг олмадығыны сөјләмәк дүзкүн дејил, амма бу ҹүр тәзаһүрләр онун тарихиндә чох аз јер тутур. Бу, бизим ҹәмијјәтин дахили вәзијјәти илә јох, әсасән, хариҹи тә'сирин нәтиҹәсиндә баш верибдир.

Радикалчылыг һәјат тәзаһүрләринә анҹаг биртәрәфли, гәрәзли бахышдыр. О, бизә јаддыр. Халгымыз бунун тәзаһүрләрини бир сыра кечмиш рәһбәрләрин ҹәмијјәти һеч дә аз әһәмијјәт кәсб етмәјән бә'зи мә'нәви сәрвәтләрдән ајырыб дикәринә јөнәлтмәјиндә көрүрдү. Беләликлә, парчаланма баш верди. Милләтләрарасы мүнасибәтләрин бүтүн саһәләрини бөһран бүрүдү, нәтиҹәдә, бахышлары азәрбајҹанлыларын тарих, мәдәнијјәт, дөвләтчилик анлајышына ујғун олан гүввәләр галиб кәлди.

Бу дәрси дөвләтә башчылыг етмәк истәјән бүтүн сијаси гүввәләр вә онларын лидерләри јадда сахламалыдырлар. Бүтүн дөврләр вә ҹәмијјәтләр үчүн идарәчиликдә тәтбиги ваҹиб олан үмуми ганунлар мөвҹуддур. Америкалы сосиологлар һесабламышлар ки, әкәр гәдим Рома императору Сезары дирилтмәк мүмкүн олсајды, дөврә ујғунлашараг сечкигабағы кампанијаја башлајыб сенатын үзвү олмасы үчүн она ҹәми бир ил вахт лазым кәләрди.

Ријазијјатда вә башга елмләрдә олдуғу кими идарәчиликдә дә елә ганун вә гајдалар мөвҹуддур ки, онлары нәзәрә алмадан мүвәффәгијјәт газанмаг мүмкүн дејил. Амма мәсәлә бундадыр ки, чох вахт бу ганунлара риајәт едәнләр дә удузурлар. Әлбәттә, угур газанмагдан өтрү ишкүзарлығын, истe'дадын олмасы вә лидерин өз фәалијјәтиндә ганунлардан әлавә бу ганунлардакы өзүнәмәхсуслугу нәзәрә алмасы да чох ваҹибдир. Бураја рекионумуздакы гејри-сабитлији, даим дәјишән вәзијјәти вә адамлары да дахил етмәк лазымдыр.

Сијасәт, үмумијјәтлә, эталәти севмир. (Лидерин пассив рол ојнадығы, әслиндә исә бир күллә белә атылмадан Русија-Түркијә мүһарибәсиндә Инкилтәрәјә гәләбә газандыран Бөјүк Британијанын баш назири, зомаһәсинин шаһзадәси Викторија Дизраелинин етдији кими һаллар истисна олмаг шәртилә.)

Азәрбајчанын индики шәраитдә гејри-фәал олмаға һаггы јохдур. Һәтта кечмиш совет дөврүндә белә рекионун әһәмијјәтини вә хүсусијјәтләрини баша дүшәрәк, Москва Азәрбајчанда динамик адамлара хүсуси јер ајырырды. Индики вахтда бу хүсусијјәтләр рәһбәр хадимләр үчүн хүсусилә вачибдир. Лакин бир дәгигләшдирмә лазым кәлир. Сөһбәт садә јарадычылыгдан дејил, сөзүн Де Голчасына анламында инсан фәалијјәтиндән кедир. Франсанын кечмиш президенти јазырды: "Фәал адам нәинки чәтинликләрдән горхмур, әксинә, бу чәтинликләрә ујғунлашыр, онлары өзүнә јөнәлдир. Зира, онларла мүбаризә нәтичәсиндә өзүнүмүдафиәјә наил олур". Бу өзүнүмүдафиә фәалијјәт әмсалы о заман хүсусилә јүксәк олачаг ки, лидерин мәһсулдар програмы, öнчәкөрмә интуисијасы вә һиссетмә габилијјәти олсун. Бу заман онун һәрәкәтиндә кәләчәк һадисәләрин экс-сәдасы ешидиләчәкдир. Тарих көстәрир ки, реаллыг чох вариантлыдыр. Јалныз бир јолу көрән вә бу јолда тәбии иткиләрә, хүсусилә, инсан иткиләринә бәраәт газандыран лидер көзү бағланмыш ата бәнзәјир.

Кеосијаси вәзијјәтиндән, чохмиллэтли тәркибиндән, тәсәррүфатынын инкишафындан вә гоншу өлкәләрин (Русија, Иран, Түркијә, Ермәнистан) ардычыл тәзјигиндән чыхыш едәрәк, Азәрбајчан шәраитиндә лидер һәртәрәфли дүнјакөрүшүнә, кениш билик даирәсинә малик, дахилән мүтәшәккил адам олмалыдыр ки, лазыми вахтда гејри-ади гәрар гәбул едә билсин. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүнүн мәшһур Америка сәркәрдәси Дуглас Макартур демишдир: "Инсан ләнк оланда достлары итирир".

Белә һалларда јадланма просеси һакимијјәтин јүксәк даирәләриндә өзүнү даһа ајдын көстәрир. Әкәр лидер идарәетмәдә эталәтлидирсә, онда онун динчлијини горујан көмәкчиләринин әһатәсиндән чыха билмир. Көмәкчиләр исә өзләри үчүн сәрфәли олмајан информасијаларын лидерә чатмасына имкан вермирләр. Белә вәзијјәтдә лидер күнүмүзүн реаллыгларындан ајрылараг, бирадамлы камераја салынмыш, лакин јахшы тә'мин олунмуш мәһбуса бәнзәјир. Ән бөјүк фачиә исә ондадыр ки, белә тәчрид олунмуш бөјүк сәлаһијјәтли адам јалан информасијалара әсасән, гәрар гәбул едир вә довләт структурлары да мәһз белә гәрарлара ујғун фәалијјәт көстәрмәли олур. Рәһбәрин һәјатдан бу чүр ајры дүшмәсинин нечә бөјүк

фәлакәтләрә кәтириб чыхармасы кечмиш ССРИ-нин тәчрүбәсиндән јахшы мә'лумдур. Бөјүк бир фәвгәлдөвләт көзләримиз өнүндә мәһв олду.

Тәчридчиликдән гачмаг истәји, һәјатла әлавә әлагә јоллары көркәмли лидерин реал һәјат просесләри барәдә биликләрини даһа да зәнкинләшдирир. Мәсәлән, АБШ президенти Теодор Рузвелт иш јеринә вә евинә әлавә телефонлар гојдурмушду ки, Рокфеллер, Форд, Морган, Дјупон кими бөјүк магнатлар күнүн истәнилән вахты она бирбаша зәнк вура билсинләр. Сијаси бахымдан көркәмли сенаторлар, партија лидерләри күчлү тә'сир көстәрмәјә башлајанда исә президентин кабинетиндә дөвләт башчысыны онларла бирләшдирән јени телефонлар гојулду.

Тәсадүфи дејил ки, Чимми Картерин кабинетиндә дә "е'тибар телефону" вар иди. Мүәјјән вахтларда, истәнилән вәтәндаш һәмин телефонла зәнк едиб öз проблемләри, ону нараһат едән мәсәләләр барәдә президентә мә'лумат верә биләрди. Мәһз бу јолла дөвләт башчысы илк мәнбәдән мә'лумат алмаг, садә америкалынын она мүнасибәтини өјрәнмәк имканына маликди. Бу исә лидерин сәһвсиз һәрәкәт етмәсинә, проблемләрин һәлли үчүн јоллар ахтарыб тапмасына вә дүзкүн гәрарлар гәбул етмәсинә көмәк едир. АБШ-ын 250 илдән бәри даим инкишафда олмасынын бир сәбәби дә елә дөвләт лидерләринин мә'луматлылығы, һәјатла сых бағлылығыдыр. Бу амилләр онларын угурлу јоллар ахтарыб тапмасында бөјүк рол ојнајыр.

ССРИ-дә, хүсусилә Горбачов дөврүндә исә һакимијјәт бүтүн бунлардан мәһрум олду. Академик Леонид Абалкин "Истифадә олунмамыш имкан" китабында башгасынын дејил, мәһз өзүнүн Рыжков һөкумәтиндә угурсузлугларындан сөһбәт ачараг јазыр: "Китабын үзәриндә ишләдијим бүтүн мүддәтдә мәни бир фикир нараһат едирди. Јени вәзифәјә тә'јин олунаркән дедим ки, һөкумәт илјарым әрзиндә мәнфи һаллардан хилас олмалы вә игтисадијјаты сағламлашдырмалыдыр. Әкәр о, буну едә билмәсә, истеʼфа вермәлидир". Һөкумәтин фәалијјәт мүддәти олдугча дәгиг дејилмишдир. Лакин белә бир суал мејдана чыхыр: бу вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн реал имкан вардымы?

Кечилән јол барәдә фикирләшәркән даһа чох инанырсан ки, һәгигәтән, белә бир имкан варды. Әкәр һәмин имкандан истифадә едиләјди, инди бәлкә дә адамлар башга чүр јашајарды... Бәс нә үчүн һәмин имканлардан истифадә олунмады? Нијә? Мүәллиф бир сыра сәбәбләр арасында совет адамлары илә рәһбәрләрин әлагәсинин зәифлијини хүсусилә гејд едир. Л.Абалкин јазыр: "Биз ичтимаи фикир угрунда мүбаризәнин зәрурилијини вахтында баша дүшмәдик. Јени шәраитдә исә бу, олдугча лазым иди. Өзүмүн доғрулуғуму һисс едир, сечилмиш мөвгејин доғрулуғуна инанырам.

Бу мә'нәви тәскинлик верир, өзүмү сакитләндирирәм ки, халг нә вахтса бизим доғрулуғумузу баша дүшәчәк вә тарих өз дүзкүн һөкмүнү верәчәк. Лакин тәәссүфләр ки, адәтән, бу, кеч баш верир".[1]

Чохәсрлик ән'әнәләрлә гәрарланмыш милли хүсусијјәтләри нәзәрә алмагла лидер вә үмумијјәтлә, лидерлик мәфһуму јени републиканын дөвләт гуручулуғу структурунда хүсуси рол ојнајыр. Бу һагда ашағыдакы әсас тезис барәдә мүлаһизәләр олдугча зәруридир:

Биз дүнјанын бүтүн биликләрини мәнимсәмәлијик.

ТАРИХӘ БАХЫШ

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан өзүнүн һүгуги, демократик дөвләтини гурмаға чалышыр вә бу мәсәләдә инкишаф етмиш дүнја дөвләтләринин тәчрүбәләрини мәнимсәмәјә, јери кәлдикчә истифадә етмәјә сә'ј көстәрир. Бизим мүасир дүнјанын көркәмли алимләринин, философларынын дөвләт гуручулуғу барәдә фикирләринә, өлкәнин идарә едилмәси барәдә төвсијәләринә мүрачиәт етмәјимиз дә мәһз кечид дөврүндә јашајан өлкәмизин әдаләт вә сәадәт јолуна чыхарылмасында һөкумәтимизә көмәк етмәкдир.

Бу да бир һәгигәтдир ки, бәшәријјәтлә јашыд олан Азәрбајчан кими бир мәмләкәтдә һансы өлкәнинсә дөвләт гурулушуну, онун идарә едилмәси гајдаларыны олдуғу кими тәкрар етмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки бу өлкәнин адамларынын ган јаддашында мин илләрин дөвләт вә дөвләтчилик рүшејмләри вардыр. Онлары нәзәрә алмадан һәрәкәт етмәк, мөһкәм, халгын, милләтин үрәјинә јатан вә онлар тәрәфиндән мүдафиә олунан дөвләт гурмаг фајдасыз әзаб-әзијјәтдән башга бир һал дејилдир. Бу бахымдан бөјүк Азәрбајчан философу, алим вә мүтәфәккир Нәсирәддин Тусинин 750 ил бундан әввәл вердији төвсијәләр олдугча әһәмијјәтлидир. Алимин фикринчә, дөвләт анчаг әдаләт әсасында гурулдугда узун мүддәт јашаја биләр. Әдаләтин биринчи шәрти исә одур ки, халгын мүхтәлиф тәбәгәләри арасында ујғунлуг јарадылсын. "Инсан сағламлығы дөрд үнсүр арасындакы тәнасүблүкдә олдуғу кими, чәмијјәт арасында ујғунлуг да дөрд синфин гаршылыглы фәалијјәтиндә олар".

Алимин фикринчә, бу дөрд синиф ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Гәләм әһли (зијалылар). Мәсәлән, алимләр, маарифчиләр, дини һүгугшүнаслар, газиләр, катибләр, ријазијјатчылар, мүһәндисләр, мүнәччимләр, тәбибләр, шаирләр. Бунлар тәбиәтдәки үнсүрләрдән (су, од,

торпаг, һава) су јериндә оларлар.

2. Гылынч әһли. Дүнјанын низам-интизамы бунларын варлығына бағлыдыр.

3. Мүамилә әһли. Мәсәлән, тачирләр, сәнәткарлар, бач-хәрач топлајанлар. Бунларын көмәји олмадан инсанларын мәишәтини, доланышығыны тә'мин етмәк мүмкүн дејилдир.

4. Зираәт әһли. Бүтүн адамларын јемәк-ичмәкләрини бунлар һазырлајырлар. Бунларсыз инсанын јашамасы гејри-мүмкүндүр. Бу дөрд синфин нүмајәндәләри әлбир, аһәнкдар фәалијјәт көстәрдикдә мәдәнијјәт, әдаләт вә сәадәт системи әмәлә кәлир".[2]

Нәсирәддин Туси әһалинин вәзијјәтинә вә тәбиәтинә "диггәт верилмәсини", адамларын һәрәсинин "ләјагәтинә вә истe'дадына көрә вәзифәјә тә'јин едилмәсини"[3] әдаләтин икинчи шәрти һесаб едир.

Бөјүк философун әгидәсинә көрә, өлкәнин әдаләтли идарә олунмасы үчүн дөвләтин дөрд гисим сијасәтлә идарәчилији барәдә Аристотелин идејалары бүтүн дөврләр үчүндүр.

* Өлкә сијасәти — чамааты елә доландырмаға дејилир ки, бундан онларын фәзиләти артыр.

* Гәләбә сијасәти — накәс адамлар һаггында көрүлән тәдбирләр.

* Кәрамәт сијасәти — чамааты елә идарә етмәјә дејилир ки, бунун нәтичәсиндә онларын кәрамәтләри (пешә вә сәнәтләри) артыб инкишаф етсин.

* Чамаат сијасәти — Илаһи намус (әдаләтли вичдан) әсасында тәртиб едилмиш мүхтәлиф гајда-гануна дејилир. Өлкә сијасәти бүтүн јердә галан сијасәтләри әһали арасында јајыр вә һәр тәбәгәни өзүнә мүвафиг сијасәтлә идарә едир, онларын дахили габилијјәтинин заһири ишә чеврилмәсинә нәзарәт јетирир. Демәли, бу сијасәтләр сијасәтидир.[4]

Фәраби исә бу чүр сијасәтлә идарә олунан өлкәни "азадлыг шәһәри" адландырараг јазырды: "Бу шәһәрдә јашајан халг өз хошбәхтлијинә наил олмаг үчүн бир-биринә көмәк едир; белә чәмијјәт азад чәмијјәт адланыр. Хошбәхтлик мәгсәдилә бир-биринә көмәк едән халг исә азад халг адланыр".

Өлкә әдаләтлә, "сијасәтләр сијасәти илә" идарә олунмадыгда, гајда-ганун позулдугда ичма рәисинә гаршы гәзәб гүввәси артар, тәәссүб, дүшмәнчилик, мәзһәби ихтилафлар мејдана чыхар. Еләки, рәисин мәһв едилдијини көрдүләр, һәрәси өзлүјүндә рәис олмаг хәјалына дүшәр, һәр кәс баигасыны табе етмәјә сә'ј көстәрәр, мүбаризә вә мүнагишәләр баш верәр.

Одур ки, рәијјәти әдаләт, фәзиләт вә һикмәт ганунлары әсасында идарә етмәк лазымдыр. Өлкәнин (шәһәрләрин) мөһкәмлији шаһа, шаһын мөһкәмлији сијасәтә, сијасәтин мөһкәмлији исә һикмәтә бағлыдыр.

ДӨВЛӘТ ГУРУЧУЛУҒУ

Бизим идеолоҝијамыз бу мәсәләдә беләдир: һакимијјәтин јеканә вәзифәс
инсанлара онларын өзләри үчүн едә билмәдикләрини етмәкдир. Әсл сијаси в
сосиал азадлыг сәрбәст игтисадијјат принсипи илә бағлыдыр вә президенти
вәзифәси јалныз сәрбәст әмтәә базарынын дејил, һәм дә сәрбәст идејалар базарынын күчүндән истифадә едәрәк, Азәрбајҹан Республикасынын һәр би
вәтәндашынын һәјат сәвијјәсини јахшылашдыра биләчәк сосиал програмлары ишләјиб һазырламагдан ибарәтдир. Бу идеја өн плана чәкилмәлидир.

Сон вахтлар Гәрбин мәшһур експертләри, политологлары тез-тез саби
Совет Иттифагынын дикәр республикалары кими Азәрбајҹана да көмәкә
гуручулуг, о ҹүмләдән конститусија барәсиндә өз төвсијәләрини тәклиф е
мишләр. Бир гајда олараг онларын төвсијәләри өз характеринә көрә би
мә'лумдур. Әсасән, онлар демократик ҹәмијјәтә даир үмуми хүсусијјәтләр
дә јазылмыш үмуми принсипләрдән ибарәтдир.

Бу күн биз МДБ дөвләтләри үзрә даһа чох танынан Америка експерт
ләриндән биринин дүшүнҹәләри үзәриндә әтрафлы дајанмаг истәрдим
Белә ки, онун фикри үмумијјәт тәрәфиндән даһа мө'тәбәр һесаб олуну
Сөһбәт "Азадлыг јолуну тутмуш өлкәләр үчүн конститусијанын ишлә
ниб һазырланмасы" китабынын мүәллифи профессор Бернанд Сиганда
кедир. Ону да гејд едәк ки, Бернанд Сиганын фикирләрини јалныз ону
вәтәниндә дејил, һәмчинин јени јаранмыш мүстәгил дөвләтләрин дә си
јаси даирәләриндә синдирләр.

Сиган Арҝентина, Боливија, Бразилија, Канада, Ермәнистан, кечми
Чехословакија, Перу, Полша вә Украјна һөкумәтләри илә конститусиј
мәсәләләринә даир мәсләһәтләшмәләр заманы топладығы зәнкин тәҹр
бәләрдән сонра белә бир китабын јазылмасына бөјүк еһтијаҹ олдуғу
һисс етмишдир. О, 1990-чы илдә Болгарыстан Конститусијанын јазылм
сына көмәк етмишдир.

Алим — Вашингтон мүһафизәкарлар "идеја мәркәзиндә" "Һерит
Фаундејшин" китабынын тәгдимолунма мәрасими заманы чыхыш едәрә
билдирмишдир ки, Америка Конститусијасы дүнјанын бугүнкү пробле
ләринә ҹаваб верир вә бу ҹавабы гысача белә ифадә етмәк олар: "Да
аз дөвләт тәнзимләнмәси вә дөвләти хидмәтдә даһа аз мә'мур". Конст
тусија мәсәләләринин һәллинә даир төвсијәләриндә алим јазыр: "Хал
харичи вә јерли дүшмәнләрдән, һабелә дахили тәһлүкәләрдән вә исра

чылыгдан горумаг үчүн дөвләтин күчү олмалыдыр. Одур ки, кечмиш өлкәләрин башлыча, әсас һүгуги сәнәди олачаг конститусијалары азад ҹәмијјәт идејасыны өзүндә әкс етдирмәли вә бу, дөвләтин јухары даирәләриндә мүдафиә олунмалыдыр".

Конститусија мәсәләләри үзрә експерт олмагла Сиган өзүнүн әсас вәзифәсини кечмишдә коммунист режими идеолокијасы вә игтисадијјаты шәраитиндә јашамыш, Совет Иттифагынын сүгутундан сонра "өзүнү әлә алмаг" зәрурәтиндә галан өлкәләрә көмәк етмәкдә көрүр.

Сиган öз әсәриндә јазыр: "Әввәлләр мәнсуб олмадыглары дүнја игтисади системиндә ачыг дәнииздә вурнухан кәмини хатырладан бу өлкәләрә мән баша салдым ки, онларын гаршысында дуран проблемләрин һәлл олунмасынын, азадлыга вә сәадәтә говушмагын ән сәмәрәли вә гыса јолу АБШ Конститусијасыдыр, американлыларын онун көмәкилә мүасир дүнјаја даһа угурла дахил олдуглары сәнәддир".

Профессор Сиганын фикринҹә, мүасир дүнјада угурларын ачары ашағыдакылардыр:

* озәлләшдирмә вә әмлак һүгугунун тә'мин олунмасы;

* харичи вә дахили инвестисијаларла стимуллашдырылан рәгабәтлә бәрабәр имканлар үчүн әлверишли игтисади шәраитин јарадылмасы;

* мәсрәф вә верки үзәриндә дөвләт нәзарәти. Елә шәраит јарадылмалыдыр ки, бурада һүгуг системи — мәһкәмәләр "мүгавиләләри иҹрәјә мәчбур едә" билсин.

Мәркәзләшдирилмиш игтисади планлашдырма мәнкәнәсиндә богулан өлкәләр, хүсусилә, кечмиш Совет Иттифагы республикалары үчүн башлыча вә әсас вәзифә игтисадијјатын дөвләт бөлүмүндән өзәл бөлүмләрә кечирилмәсидир".

Алим е'тираф етмишдир ки, 90-чы илләрин әввәлләриндә, көһнә систем дагылан дөврдә "бу мәсәләнин нә гәдәр бөјүк олачагыны" тәсәввүр етмәјибдир.

Мәсәлән, о јазыр ки, "Украјнада мәсләһәтчи ишләјәркән мән дүнја һаггында, хүсусилә рәгабәт һаггында гәтијјән тәсәввүрләри олмајан бир чох мүәссисә рәһбәрләри илә сөһбәт етдим. Онлара нә етмәк вә нечә етмәк мәсәләләрини изаһ етмәк лазым кәлирди. Һәм дә онлар тәрәфиндән әслиндә һеч бир тәшәббүс јох иди".

Өзәлләшдирмә просесиндә конститусија илә тә'минат верилән, ферди вә коллектив һүгугларын әсасыны тәшкил едән мәһкәмә системи мүһүм рол ојнајыр. Лакин Болгарыстанын тәчрүбәси Сигана өјрәтди ки, "бу өлкәнин сакинләри американлылара нисбәтән мәһкәмәјә даһа аз һөрмәт едирләр".

Експертләрин фикринчә, АБШ Конститусијасы америкалылара "азадлыг вә фираванлыг"ы үч јолла вермишдир:

* һакимијјәтин бәрабәрһүгуглу үч гола — ичраедичи, ганунверичи вә мәһкәмә системләринә ајрылмасы;

* һакимијјәтин һәр бир голунун сәлаһијјәтләрини "мәсарифә мүгабил" системлә, о чүмләдән ичра һакимијјәтинин вето һүгугу вә мәһкәмә органларынын ганунларын ичрасына нәзарәт һүгугу илә мәһдудлашдырмаг;

* вәтәндашларын шәхси һүгугларыны "чохлугун һөкмдарлығындан" мүдафиә етмәк.

Американын баниләри белә һесаб етмишләр ки, һакимијјәт "мәһдуд вә минимал" олмалыдыр вә халга азадлыг вермәклә ону даһа сәмәрәли идарә етмәк мүмкүндүр. Америка алиминин фикринчә "бу күнә гәдәр чәмијјәтин сијаси вә игтисади мәгсәдләринә чатмағын ән доғру јолу бундан ибарәтдир". Даһа сонра о, әлавә едир: буна инанмаг үчүн "әтрафа нәзәр салмаг вә көрмәк лазымдыр ки, ән јахшы инкишаф һөкумәт сәлаһијјәтләри мәһдудлашан өлкәләрдәдир. Нүмунә үчүн дә о, бу күнә кими "халгы елми сосиализмә" инанан вә әһалисинин 14 фаизи ишсиз галан Словакија илә базар структурларына максимум "азадлыг верән" вә әһалисинин чәми 4 фаизи ишсиз олан Чехијаны көстәрир.

Сиганын фикринчә, Шәрги Авропа сијаси вә игтисади либераллашдырманын өз бәһрәләрини вердији јеканә реҝион дејилдир.

Мәсәлән, Аркентинада Карлос Менем президент сечиләнә вә онун һәјата кечирдији "шок терапијасы"на гәдәр игтисади инфлјасија илдә үч мин фаизә чатырды. Өлкәдә чидди өзәлләшдирмә програмынын һәјата кечирилмәсиндән вә дөвләтин игтисадијјата нәзарәтдән әл чәкмәсиндән сонра инфлјасијанын һәчми тәхминән 8 фаизә енмиш, милли игтисадијјатын иллик артымы да елә о гәдәр олмушдур.

Гәрб политологунун фикирләри сөзсүз ки, әһәмијјәтинә вә сәмәрәлилијинә көрә республикамызда бөјүк мараг доғурур. Бунунла јанашы, өз менталитетимизи, ән`әнәләримизи дә мүтләг нәзәрә алмалыјыг. Чүнки онлары нәзәрә алмадан јени дөвләтчилији тәкмилләшдирмәк барәдә дүшүнмәк гејри-мүмкүндүр. Ејни заманда ону да јадда сахламаг лазымдыр ки, бу күн Азәрбајчан хүсуси мәрһәләдә — инкишафын кечид мәрһәләсиндәдир вә демократија институтларына мүнасибәт дә јолун бу кәсијиндә сабитлик дөврүндәкиндән фәргләнир.

ҮМУМИ МЕЈЛЛӘР, ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАР, ХАЛГЫН ПСИХОЛОКИЈАСЫ

Үмуми мејлләр, ганунаујғунлуглар вә халгымызын тарихи психолокијасы фонунда Азәрбајчан дөвләтчилији барәдә тәсәввүрләримизи изаһ етмәјә чалышаг.

Өз дөвләт кенотининә корә Азәрбајчан Аврасија рекиону өлкәләринә аиддир. Бу өлкәләрин бә`зиләриндә исә белә бир тарихи дүстур сәчијјәви олмушдур ки, "һакимијјәт ганундан алидир".

Бу психоложи манеәни арадан галдырмаг үчүн мүәјјән игтисади инкишаф јолуну — чох заман кечид дөврү адландырылан мәрһәләни кечмәк лазымдыр. Бу контекстдә биз диггәти ики әсас тезисә јөнәлдирик. Әлбәттә, онлар мүбаһисә догура биләр, лакин фикримизчә, һәмин тезисләр керчәкликләрә вә букүнкү кедишин спесификасына әсасланыр.

1. Чәмијјәт ләнк моделләшдирмә илә сијаси авторитаризм мәрһәләсинә кечир. Бу исә чәмијјәтдә кениш вә јахуд гисмән консенсус базасы әсасында инкишаф сијасәтини тә'мин едәр вә тәдричән демократикләшдирмә үчүн өзүл јарадар.

2. Авторитаризм һеч дә диктатура дејилдир. О, мүһүм демократија елементләрини (парламент, мәһкәмә органларына мүнасибәт, нисбәтән мәтбуат азадлығы) өзүндә бирләшдирән режимдир.

Кечид дөврүндә идарәетмә тактикасынын әсас истигамәтләри дә еләбурадан ирәли кәлир:

* бу дөврдә тәсәррүфат механизминин әсасыны чевик планлашдырма вә сәнајенин база саһәләринин (енеркетика, рабитә) идарә олунмасы тәшкил етмәлидир;

* ајры-ајры саһәләрин идарә едилмәсинин мәгсәдли функсијасы техники сәвијјәнин дурмадан јүксәлдилмәсидир;

* кечид дөврүндә тәсәррүфатларын идарә механизми мүвәггәти олараг инзибати-игтисади ола биләр. Онун әсасыны мәгсәдли програмлара мүвафиг база саһәләринин тәкмилләшдирилмәси вә инкишафы үзрә комплекс планлар тәшкил етмәлидир;

* истеһсал вә сатыш саһәләриндә идарәетмә вә гијмәтгојма механизми мәркәзсизләшдирилә биләр. Чүнки бу саһәләрин идарәетмә механизми, принсипчә, дөвләт мүлкијјәти базасы әсасында сәмәрәли фәалијјәт костәрә билмәз.

Одур ки, фикримизчә, кечид дөврүндә идарә системи коллектив вә

шәхсијјәт формаларынын тәдричән инкишафыны нәзәрдә тутан мүхтәлиф мүлкијјәт формаларынын әлагәләри үзәриндә гурулмалыдыр.

Заман кечдикчә тәсәррүфатын идарә олунмасы консепсијасы дөвләт планлашдырылмасы үзәриндә дејил, мәгсәдли дөвләт инвестисија програмлары вә истеһлакчыларын фәрди тәсәррүфат гәрарларынын бир сыра комбинасијалары үзәриндә тәшәккүл тапмалыдыр. Идејаја көрә бу чүр идарәетмә системинин икинчи тәрәфи тәдричән үстүнлүк тәшкил етмәли, системин өзү исә базар игтисадијјатына мәхсус хүсусијјәтләри мәнимсәмәјә башламалыдыр.

Базар јарадылмасына, әләлхүсус, тичарәт саһәси, ичтимаи иашә, мәишәт хидмәти, ишкүзар хидмәт вә бир сыра сәнаје објектләринин өзәлләшдирилмәсинә јөнәлдилмиш игтисади ислаһатлар јалныз ири вә демәк олар ки, тәкчә инһисарлашдырылмыш мүәссисәләрин дејил, һәмчинин кичик вә орта мүәссисәләрин дә јарадылмасы илә нәтичәләнмәлидир.

Харичи тәчрүбәдән дә көрүндүјү кими, онлар игтисадијјатын јенидән гурулмасына даһа јахшы ујғунлашыр вә игтисадијјатын јүксәлмәсинә, ишсизләрин азалдылмасына, јени иш јерләринин јарадылмасына тәкан верирләр. Бүтүн бунлар базар игтисадијјаты системиндә күчлү орта тәбәгәнин мејдана кәлмәси вә формалашмасы үчүн мүнбит шәраит јаратмалыдыр.

Лакин бурада базар инфраструктуру үчүн әһәмијјәтли кејфијјәтләрә малик кичик мүәссисәләри дә хүсуси гејд етмәк лазымдыр. "Интернејшнл мигрејшн" журналынын јаздығы кими , кәләчәкдә бүтүн дөвләт идарәетмә системини әвәз етмәјә гадир олан орта синиф мәһз "игтисадијјатда кичик бизнесләр" јаранмаға башлајыр".

Кечид дөврүндә дөвләт идарәетмәсинин стратежи мәгсәди игтисади тәрәггинин әсас һәрәкәтверичи гүввәси олан рәгабәти кенишләндирмәкдән ибарәтдир. Бу мејл јени, илк нөвбәдә кичик вә орта фирмаларын дөвләт тәрәфиндән стимуллашдырылмасына әсасланыр.

Идарәетмәдә дөвләтин билаваситә функсијасы базарда виҹданлы рәгабәти тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Илкин принсип ири бизнес үзәриндә нәзарәт вә кичик бизнесә максимум сәрбәстлик вермәкдир.

ДҮШҮНҮБ-ДАШЫНМАГ ҮЧҮН

Фикримизчә, азәрбајчанлылығын ән күчлү тәрәфләриндән бири онун интеллектуал мүтәхәссисләрин иштиракына әсасланан прагматик јөнүмү ола биләр. Башга сөзлә, сөһбәт вәтәндашларын мәнафејинә ујғун

кәлән ичтимаи мәнфәәтдән кедир. Јери кәлмишкән, прагматик фәлсәфәнин бүтөв бир халгын вә өлкәнин талејиндә һәлледичи рол ојнама һаллары аз олмајыб. Бу бахымдан бөјүк јапон философу вә миссионери Нитеренин (1222-1282) тә'лими хүсуси мараг доғурур. Онун елми әсәри демәк олар ки, бүтөвлүклә өлкәнин тәрәггисинә нечә наил олмаг барәдә өлкә рәһбәрләринә үнванланмыш мәктубдур. Бүтүн бу төвсијәләр сонралар онун "Өлкәдә сакитлик вә әдаләтлилик јарадылмасы барәдә дүшүнчә вә мүкалимәләрин әсаслары" адлы фәлсәфи әсәринин тәмәлинә чеврилди.

О дөврүн фәлсәфи ән'әнәсинә ујғун олараг, ајдындыр ки, Нитерен тә'лиминдә чохлу рәмзләр вә образлар вардыр. Лакин бу образлар галерејасынын әсас мәгсәди јапон дөвләтинин вә чәмијјәтинин инкишафында өлкә башчысына конкрет төвсијәләрлә тә'сир көстәрмәкдир.

Нитеренин сағлығында онун көрүшләри гәбул олунмады. Лакин өлүмүндән дәрһал сонра һәмин тә'лимин фәал давамчылары мејдана кәлди. Хүсусилә, Јапонијанын әсас лиманы Киотонун өлкә ислаһатларынын тәрәфдары олан тачирләри арасында бу тә'лим даһа кениш јајылды. Сонралар прагматик нитеренизм фәлсәфәси чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләрини әһатә етмәклә бәрабәр, ичтимаи уғур феноменинә наил олмаға јөнәлмиш дөвләт идеолокијасына чеврилди. Јапон һөкумәти мүһарибәдән сонра бүтүн гүввәләри өлкәнин бәрпасына сәфәрбәр етмәји дөвләт идеолокијасына чевирдији дөврдә нитеренизмин бәхт улдузу хүсусилә парлады.

Јапонијанын мүасир мә'нәви сәрвәтләри системиндә нитеренизмин јери, онун јапонизм консепсијасындакы угурлар газанмаға јөнәлдилмиш ән реал, прагматик нәзәријјә кими хүсуси ролу илә мүәјјәнләшир.

***

Азәрбајчан дөвләтчилији идејасы бу күн республика идарәетмәсинин фәалијјәтдә олан формасында ифадә едилмишдир.

Тарихән идарәетмәнин республика формасы ән әввәл, президент республикасы шәклиндә мејдана чыхмышдыр. Һүгуги чәһәтдән бунун фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, президент гәрарла назири ишиндән чыхармаг сәлаһијјәтинә маликдир. Ганунчулуг сәлаһијјәти парламентдәдир. Сијаси чәһәтдән бу, о демәкдир ки, президент республикасында һөкумәти сечкиләрдә галиб кәлмиш партијалар (јахуд партија блоклары) тәшкил едир.

Адәтән, президент идарә үсулу баш назир вәзифәсини нәзәрдә тутмур, лакин бә'зән гајдадан кәнар һаллара да раст кәлинир. Президент республикасы дөвләт вә һөкумәт башчыларынын сәлаһијјәтләрини бирләндирмәклә јанашы, ашағыдакы хүсусијјәтләри илә фәргләнир:

1. Президентин гејри-парламент үсулу илә сечилмәси;
2. Һөкумәтин гејри-парламент үсулу илә тәшкили;
3. Парламент мәс'улијјәти институтунун олмамасы.

Президент норматив актлар тәртиб етмәк һүгугуна маликдир. Ән әввәл, сөһбәт ичра структурларынын јенидән гурулмасыны нәзәрдә тутан инзибати һөкмләрин, һәрби әмрләрин, директивләрин вә с. ичрасына даир фәрманлардан кедир.

Президентин ирәли сүрдүјү инкишаф програмлары парламент васитәсилә һәјата кечирилир. Бу барәдә гәрарларын гәбул едилмәсинин механизмләри мүхтәлифдир. Президент өз партијасынын нүмајәндәләри илә бирликдә парламентдә ардычыл јығынчаглар кечирә, онларла бирликдә ганунверичилик тәклифләри вә депутатлара тә'сир кәстәрә биләчәк тактика ишләјиб һазырлаја, мүхтәлиф партијаларын лидерләрини, парламентин нүфузлу үзвләрини вә с. вахташыры мәсләһәтләшмәләрә дә'вәт едә биләр. Президентин депутатлар арасындан парламентлә әлагә үзрә хүсуси көмәкчиләри вардыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, конститусија ганунлары кәзләнилдији шәраитдә, президент республикасында һөкумәт даһа сабит, парламент исә бөјүк ганунверичилик сәлаһијјәтинә малик олур.

Президент республикасы нәзәри чәһәтдән һакимијјәтин гәти шәкилдә бөлүнмәси принсипи үзрә гурулур. Бу, о демәкдир ки, али ганунверичилик, ичра вә мәһкәмә һакимијјәт органлары арасында чидди сәлаһијјәт бөлкүсү олур.

Азәрбајчанда гүдрәтли президент һакимијјәтинин мөвчудлуғу бир чох чәһәтдән, халгын өз рәһбәрини тарихән ән'әнәви олараг, милли лидер кими гәбул етмәси чәһдләри илә сәчијјәләнир. Һәм дә бу ән'әнә о гәдәр күчлүдүр ки, һакимијјәт структурунда һәр һансы көклү дәјишикликләр чәһди өлкәни мүтләг дөвләт мүвазинәтиндән чыхармаг тәһлүкәси алтына алыр.

Дејиләнләри бир факт кими гәбул етмәклә, јени заманда о да е'тираф олунмалыдыр ки, идарәетмәнин парламент формаларынын хејринә дөвләт ислаһатларынын перспективи бир чох чәһәтдән һәјатымызын бүтүн саһәләринин демократикләшмәсинин үмуми просесинин күчләнмәсиндән асылыдыр. Буна чәһд етмәк лазымдыр, буна тәкамүл јолу илә кет-

мәк лазымдыр. Индики һәјатымызын реаллығы исә беләдир ки, халгын бүтүн рәнкарәнклијинин бирләшдиричи шәбәкәси јалныз үмуммилли лидер модели ола биләр.

Азәрбајчан Дөвләт Гуручулуғу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун апардығы сосиоложи тәдгигат белә лидерин чизкиләрини бу чүр чәкмәјә имкан верир:

1) өлкәни фәлакәтдән чыхара биләчәк ирадәли, мүдрик шәхсијјәт;

2) вәтәнпәрвәр;

3) нүмунәви әр, ата, аиләчанлы;

4) идманчылара мәхсус харичи көркәми, мәишәтдә белә бир имтијазы олмајан адам;

5) чидди, ағыллы, тәмкинли, лакин гәтијјәтлә данышмағы бачаран;

6) зијалылара һөрмәт едән, мәсләһәтә гулаг асмағы бачаран;

7) өлкәнин дөвләт мүстәгиллијинин вә әрази бүтөвлүјүнүн горунмасы мәсәләсиндә гәтијјәтли;

8) дүнјаја Азәрбајчан адындан јени идејалар тәклиф етмәјә габил.

Нәһајәт, тамамилә јени штрих.

9) өз ишләрини уғурла јолуна гојуб, сонра исә өзүнүн бүтүн габилијјәтини вә енержисини ичтимаи борча вермәји гәрара алан адам.

Бунунла јанашы, бир чохлары үмуммилли лидердә популист дејил, ағыллы, ислаһатчы кејфијјәтләри көрмәк истәдикләрини билдирмишләр. Президент милләтин атасыдыр, өлкәнин кәләчәјинин көркәмли гуручусудур.

Мөвчуд реаллыгдан чыхыш едәрәк, кечид дөврүндә мөһкәм дөвләт һакимијјәти барәдә үмуми тәсәввүрләри сахламаг вачибдир. Бу заман ону идарәетмәнин диктатор формасына трансформасијасындан горујан механизм нәзәрдә тутулмалыдыр. Мөвчуд шәраитдә бөһран вәзијјәтиндән уғурла чыхмағын јолу һакимијјәтин бүтүн тәбәгәләринин интеллектуаллашдырылмасы, онун Азәрбајчан ичтимаијјәтинин интеллектуал-елита тәбәгәси илә сых биркә фәалијјәтидир.

Дөвләт апаратынын тәклиф олунан модели президент идарәсинин әсас принсипләринә мүвафиг јарадылмышдыр. Бу, бизә белә кәлир ки, Азәрбајчан халгынын менталитетинә ујғундур. Һакимијјәтин бу чүр структурунун јарадылмасында мәгсәд елә бир һакимијјәт група формалашдырмагдыр ки, бүтүн системин ислаһатынын илк мәрһәләсиндә ән бөјүк мәсәләләри һәлл етмәјә, һәјата кечирмәјә онун күчү чатсын. Јарадылан структур маһијјәтчә кәрәк глобал сијаси инкишаф програмлары ишләјиб һазырламаға габил олсун.

Азәрбајҹан дөвләтчилијинин фәлсәфи әсасыны ҹәмијјәтдә корпоратив мүнасибәтләрин стимуллашдырылмасынын вә инкишафынын мә'нәви амилләриндән бири кими "Азәрбајҹанлылыг" тәшкил едир. Јә'ни ајры-ајры вәтәндашларын марагларындан үмумдөвләт марагы јараныр. Јухарыда, бу контекстдә, бизим мә'нәви синтезимиз үзәриндә әтрафлы дајанмышдыг.

НӘТИҸӘ

Дөвләт лидери һаггында халгын реал тәсәввүрләрини вә дејимләнләри нәзәрә алараг, һакимијјәтин даһа чох интеллектуаллашдырылмасы илә дөвләт апаратында ислаһатлар апарылмасы зәруридир.

Бу имкан верәр ки:

а) апарылан сијасәтин үмуми сәвијјәси јүксәлсин;

б) ҹәмијјәтин бүтүн интеллектуал потенсиалы дөвләт гуруҹулугу просесинә ҹәлб едилсин;

в) Азәрбајҹан Республикасынын бөјүк сијасәтинә тәсадүфи адамларын кәлмәсинин гаршысы алынсын;

г) ҹәмијјәти (халгын ән'әнәви тәсәввүрләрини нәзәрә алмагла) даим демократикләшдирсин, Азәрбајҹан Республикасына кениш бир әрази үчүн јени идејалар мәркәзи статусу газандырсын.

Гаршыја гојулан мәгсәд һәјатымызын бүтүн саһәләринин демократикләшдирилмәсинин үмуми просесини сүр'әтләндирмәкдир. Кечид дөврүндә исә демократик ислаһатларын һәјата вәсигә алмасы үчүн күчлү һакимијјәт лазымдыр. Бу мәсәләдә Аврасија рекионунда бә'зи өлкәләрин мөвҹуд идарәетмә ән'әнәләриндән истифадә едилмәлидир.

АЗӘРБАЈҸАНЛЫЛЫГ ИДЕЈАСЫ:

дәркетмә = мән + јени мүһит

Азәрбајҹан Дөвләт Гуруҹулугу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун коллекијасында кениш мә'рузә

1993-96-чы ил

КИРИШ ӘВӘЗИНӘ ХАТЫРЛАТМА

Мүстәгиллик газанмыш Азәрбајҹанын 100 баллы шкалаја көрә дирчәлмәк имканлары јох дәрәҹәсиндәдир. Лакин халгымызын тарихи, онун гәрибә мә'нәви синкретиклији, конструктив гајәләри, хүсуси менталитети, ксосијаси реаллыглардакы конструктивлик, һабелә һәјатымызын сосиал контекстини нәзәрә алараг демәк олар: Азәрбајҹанын 101-чи шансы вардыр.

Беләликлә, 101-чи шанс барәдә. Биз бу барәдә илк дәфә муасир јапон сивилизасијасыны јаратмыш феноменин үсулларыны тәдгиг едән заман дүшүнмүшүк. Мәсәлә бурасындадыр ки, Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бу күндоғар өлкә елә бир ағыр вә фаҹиәли вәзијјәтдә иди ки, онун ирәлијә доғру инкишафындан өтрү азачыг да олсун күман јох иди. АБШ өлкәјә ики атом бомбасы атмышды. ССРИ онун әразисинин бир һиссәсини ишғал етмишди. Чинлә Јапонија арасында чохәсрлик кәркинлик һөкм сүрүрдү. Мәһз бу триумвират — үчлүк бирләшәрәк ишғалчы һөкумәт јаратмышды (е'тираф едәк ки, мүстәгил Азәрбајҹан Республикасы бу күн даһа әлверишли вәзијјәтә маликдир). *Јапонлар чох шејдән, һабелә өз дөвләтчилијинин әсаслы һиссәсиндән имтина етмәли олду. Лакин онлар ән башлыҹа шејдән — кәләҹәкдә политологларын "партија дүшүнҹәси" адландыраҹағы мәсәләдән әлләрини үзмәдиләр. Бир мүддәтдән сонра Ниттеренин прагматик нәзәријјәси әсасында дајанан классик фәлсәфәнин дәринликләриндә Авропа дүшүнҹәси мәнтиги илә охунмајан, 101-чи шанс тәфәккүрү јаранмаға башлады. Бу технолоҗи милләтчилик феномени иди. "Јени технолокија үстәкәл мәхсуси мә'нәвијјат" формулуна*

әсасланан кејфијјәт нишаны илә бүтүн милләти бирләшдирмәли олаҹаг бу интеллектуал феномен, јени, перспективли истеһсалатлар ачмалы, ушаглара баҹарыг вә сәриштәлилик наминә хүсуси биликләр вермәли, ән мүһүму, бир күллә белә атылмадан, ојун гајдалары позулмадан, она олмазын әзаб-әзијјәт кәтирәнләр үзәриндә гәләбәни тә'мин етмәли иди.

Јапонларын угур газанмаг модели Азәрбајҹанын руһуна јахындыр. О, али миф гәһрәманы Прометејә мәхсус бу козәл созләрин һәгигәт олдуғуну сүбут едир: "Өлүмлә дә галиб кәлмәк мүмкүндүр".

АКТУАЛ ТӘҺЛИЛ

Вәзијјәтимиз һаггында

Реаллыға вә шансын гаршылыглы әлагәси кими ону гијмәтләндирмәјә чалышаг. Ону јени кејфијјәтдә һәрәкәт имканы кими нәзәрдән кечирәк.

Үмумијјәтлә, "имкан" анлајышы бизим дүшүнҹәмиздә хүсуси рол ојнајыр. Чүнки о, мүәјјән мә'нада варлығымыза, мәишәтимизә бәрабәрдир. Даһа доғрусу, шүурун варлығы мөвҹудлуғун костәриҹисидир. Мәшһур гәдим јунан философларынын мә'лум фикрини тәкрар едәрәк демәлијик ки, варлыг о заман маһијјәт кәсб едир ки, о, һәрәкәт имканларына маликдир. Өзү дә сонунҹу дәрин јарадыҹылыг ахтарышлары олмадан гејри-мүмкүндүр. *Вахтилә мәшһур алман философу Г.Пестер бу аналожи идејалары инкишаф етдирәрәк белә нәтиҹәјә кәлиб ки, варлыг шүуру тә'јин едир. Фәлсәфи анлајышда биз бир гәдәр модернизә олунмуш формулдан чыхыш едирик: "Имкан-һәрәкәт-јени кејфијјәт". Һарада имкан варса, бу, һәрәкәт демәкдир.* Өз нөвбәсиндә бу да һиссәчикләрлә там арасында диалектик вәһдәт јарадыр. Өзү дә бу заман тәркиб һиссәчикләри механики бирләшмир (чүнки онларын садә топланмасы нөвбәти анархија вә мә'насызлыгдыр). Бу һәјатын өзү кими фасиләсиз һәрәкәт нәтиҹәсиндә мүмкүн олур. Бу јолла мүәјјән биликләрин тәнтәнәсинин тә'мин едилмәсинә кечид мүмкүнләшир, гарышыг гејри-мүәјјән идејалардан ајдын тәфәккүр һасил олур. О заман биз кәрәҹәјик ки, һәрәкәти төрәдән идеја (демәли, бизим сабаһымызы тә'мин едән шүур) инкишафын јени моделини јарадан һәјати варлыгдыр. Јени кејфијјәт олдуғуна көрә 3-ҹү елементә кәлинҹә, чох күман бурада тәзә евин тикинтисиндәки кими Платон нүму-

нәсини хатырламаг јеринә дүшәр. Тикинтидә истифадә едилән мешә материалы, кәрпич, әһәнк, шүшә вә металлар механики һалда јалныз иншаат материалы олараг галыр. Јени һеч бир шеј вә'д етмир. Анҹаг онларын һәр бири ајры-ајрылыгда јени кејфијјәтин, дүшүнүлмүш фәалијјәтин (моделләшдирмәнин) мүәјјән мә'нада имканларынын дашыјыҹысыдыр. Онлар јени кејфијјәтин — евин лајиһәләшдирилмәсинин иштиракчысыдыр. О шәхсләр ки, бу имканлары ајырд едә билир, идеја (лајиһә) верир. Беләләри мүтәхәссис, технократ сајылырлар.

Ајры-ајры тәркиб һиссәләрдән уҹалдылан бина јени тамлыг олуб тәзә кејфијјәт кәсб едир. Ону да әлавә едәк ки, белә бир нәтиҹә һасил олдугда бинанын илкин тәркиб һиссәләринә јени көзлә бахыр вә гијмәтләндиририк.

Ријази планда бизим үчүн чыхыш нөгтәси мүәјјән мә'нада коркәмли Азәрбајҹан алими, Америка вәтәндашы Лүтфизадәнин гарышыг тәкрәгәмли чохлуглар идејасыдыр. Бу идеја инсан дүшүнҹәләрини моделләшдирмәјә, чүрбәчүр вариантларда үсуллар тапылмасына, гәбул едилмиш гәрарларын јеринә јетирилмәсинә имкан верир. Башга созлә, бурада тәкрәгәмли чохлуглар ријазијјатындан, онун саһәсиндә хүсуси функсија, мәхсуслуг функсијасы, јә'ни елементин, һиссәчијин, чохлуглара аид олмасындан сөһбәт кедир. Бу ҹәмләшмә әсасында гарышыг һүдудлары олан објектин формалашмасына имкан јараныр. Бизим үчүн бу мәгам сон дәрәҹә ваҹибдир. Чүнки ашағыда мәһз бу метод әсасында республикамызын рекионда ојнајаҹағы ролун имканлары барәсиндә сөһбәт ачаҹағыг. Ону да хатырладаг ки, "еһтималлар дејил", мәһз "имканлар" мәхсуси функсијалара ујғундур. Бу белә дүшүнмәјә әсас верир ки, ријази планда да даһа оптимал јол сечмишик.

Сијаси планда биз ајры-ајры прагматик нәзәријјәләрдән чыхыш едирик. Һәр шејдән әввәл, еләә мәгамлара диггәт јетиририк ки, бунлар билаваситә марагларла бағлыдыр (мараг олмадан ев уҹалтмаг да гејри-мүмкүндүр). Мараг исә һәмишә имкандыр. Имкан һәрәкәтдир. Тәсадүфи дејил ки, дүнјаны мараглар идарә едир, тәфәккүрүн, дәркетмәнин даһа бир принсипиал еһтималы ондан ибарәтдир ки, бунун нәтиҹәсиндә јени кејфијјәт јараныр. Бу, индики драматик шәраитдә дә оптимизм үчүн әсас верир.

Бәс үмуммилли имканларын тәркиби нечәдир? Онларын хүсусијјәти нәдән ибарәтдир?

Һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, үмуммилли имканларын бүтүн тәркиб һиссәләри маһијјәт е'тибары илә трансмилли мәзмунла мүәјјәнлә-

шир. Бу, чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Биз јухарыда мисал кәтирилән формула әсасланараг јени кејфијјәт әлдә етмәјә чалышырыг. Башга сөзлә, республика даими мүчәррәдлијә үз тутмадан мәһз доғру јолла ирәлиләмәјә чәһд костәрир.

Нефт — трансмилли сәчијјә дашыјыр. Сијасәтин әсас амили, кеосијаси марагын да мүһүм амилидир. Сонракы анда кифијәт гәдәр принсипиалдыр. Русијанын чографи сәрһәдләри әтрафында јерләшән өлкәләр Бөјүк Ипәк јолу идејасыны бәрпа едирләр. Мараглара көрә формалашан субконтинентал корпу үзрә һәрәкәтин имканлары гитәмизин мүәјјән бир һиссәсини әһатә едир. Чох надир һалдыр ки, бу, һамыја да әл верир. Прогнозлара көрә Загафгазија коммуникасија објектләринин мүһүм бејнәлхалг рәгабәт имканларына малик олачагы күн узаг дејил. Бу тенденсија әсасында јени трансмилли просесләрин формалашмасы баш верир (Азад Игтисади Зоналар кими вә с.). Бу да өз новбәсиндә Аврасија говшағынын мөһкәмләнмәсинә сәбәб ола биләр. Буна һәмчинин бир сыра ири мараглар Загафгазија рекионунун бөјүк нефтә ән'әнәви гапы олмасы (Иран корфәзинин нефти дахил олмагла) анлајышы мараглары да иниләјир.

Јаранмыш вәзијјәт, даһа доғрусу, онун корүнмәјә башлајан чизкиләри белә дүшүнмәјә әсас верир ки, кифајәт гәдәр ири рекионал саһәдә кеосијаси феномен — јени рекионал күч мәркәзинин јаранмасы (јахуд вахтилә итирилмиш күч мәркәзләринин бәрпасы) башланыр. Онун гарышыг һүдудларынын елементләри өз тәмәлини јарадыр. Ачылан имканлар барәсиндә макросәвијјәдә мүһакимә јүрүдәркән, чох күман, демәк лазымдыр ки, әкәр фәалијјәтдән отрү мүәјјән сијаси мејдан формалашырса, овун ојун гајдалары тәхминән мә'лумдурса, онда ојунда лајигинчә иштирак едәчәк команда ән азы мүәјјән олмалы, ән чоху исә галиб кәлмәлидир. Бурда чох шеј кеосијаси мејданда һансы имканларын формалашмасындан дејил, мөвчуд олан мараглары нәзәрә алачаг хүсуси өз дөвләт марагларымызы јаратмағымыздан асылыдыр. Анчағыда бу мөвзу үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајаначағыг. Харичи чағырышы өз үзәринә көтүрә билән вә рекионал күч мәркәзи ролуну ичра едән командынын һеј'әти һаггында макросәвијјәдә мүһакимә јүрүдәркән һәр шејдән әввәл конкрет халг, чәмијјәт, бизим шәраитимиздә исә конкрет лидер һаггында дүшүнүрсән.

Шәхсијјәт — бу, һәмишә имкандыр.

Дүшүнчә, тәфәккүр гуртаран јердә дөвләт мәһв олур. Әксинә, дөвләт о заман фәалијјәтә башлајыр ки, һәлә заһирән көрүнмәсә дә онун барәсиндә илк идејалар, чүчәртиләр мүшаһидә олунмагдадыр.

Дөвләт фикирдән башлајыр

Биз Ермәнистан-Азәрбајчан мүнагишәси күнләриндә дә кифајәт гәдәр никбиник, чүнки өлкәнин перспективләри барәсиндә мүлаһизәләр јүрүдүр вә ајры-ајры моделләшдирмә методлары васитәсилә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин кәләчәк чизкиләрини ајдын көрүрүк.

Мә'лумдур ки, бу вә ја дикәр конструктив идејалар бир сыра чәһәтдән сијасәтчи лидерин конкрет фәалијјәтиндә өз әксини тапыр. Елә буна көрәдир ки, биз белә бир тезисдән чыхыш едирик: "***Шәхсијјәт** һәмишә имкан демәкдир*".

Бәс конкрет инсанын һансы шәхси кејфијјәтләри бүтүн халгын дүшүнчә тәрзинә тә'сир көстәрмәк имканындадыр? Бу һеч дә риторик суал дејил. Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, бир сыра тарихи шәхсијјәтләрин ичтимаи шүура тә'сири о гәдәр бөјүк олмушдур ки, бунун нәтичәсиндә сивилизасијада дөнүш мәрһәләси баш вериб. Буна көрә дә *бизим гәнаәтимиз беләдир: сијасәтчи лидерин хүсуси ролу инсанларын шүурунда мөвчуд олан дүшүнчә вә гајәләри ашкара чыхармаг габилијјәтинә малик олмасындан ибарәтдир. Бирчә фәрглә ки, бу "гајәләр" дәгиг формалашмыш идеја шәклиндә тәгдим едилсин, әсрин, епоханын идејасы олсун.*

Тәдгиг едилән мөвзунун контекстиндә, јени идејаларда һәмишәјашар һәгигәтләр вар. Һәгигәтин әлејһинә кетмәк гејри-мүмкүндүр. Әкәр бу һәгигәтләр сијаси мәгсәд формасына бүрүнүбсә бу, әсла мүмкүн дејил. XVI Лүдовикин әмәлләрини хатырлајаг. Өлкәдә гулдарлығын көкүнү вә саири кәсәндә һәмәсрләри она Танры кими ситајиш едирдиләр. Бир гәдәр сонра о, јени идејаларла чыхыш етмәјә башлајанда исә һәмин адамлар ондан үз дөндәрдиләр. Императору еşафота апардылар. Бунунла белә, тәчрүбәдә мөвчуд олан механизмләрдән истифадә етмәклә көстәрилән мүгавимәтләри азалтмаг мүмкүндүр. Дүнјада бу чүр тәчрүбәләр чохдур. Бир сыра дүнја сијаси лидерләринин әмәли фәалијјәти көстәрир ки, онлар идејалардан чох бу идејаларын һәјата кечирилмәси методларына диггәт јетирдикчә күтләнин мүгавимәтини хејли зәифләдә билирләр. Һинд халгынын бөјүк оғлу Чаваһирләл Неһрунун дедијинә көрә: "... бу јолда ишләмәк лазымдыр, сахта-

карлыға әл атмаға еһтијаҹ јохдур". *Бир чох көркәмли сијасәтчиләр өз темпераментләринин, интеллектуал сәвијјәләринин, тактики кедишләринин вә с. фәргләнмәсинә бахмајараг һал-һазырда АБШ-да јајылан белә бир сосиоложи формулда фәалијјәт көстәрирләр: "Дөвләт хадими үстәкәл гејри-ади инсан, үстәкәл көзә чарпан фикир вә мулаһизәләр"*. Мәсәлән, Франса мүгавимәт һәрәкатынын гәһрәманы Де Гол өз чыхышына бир гајда олараг узунмүддәтли мәгсәд вә вәзифәләрин мүәјјән едилмәсиндән башлајарды. О, һеч вахт гаршыја гојулан мәгсәди васитәләрлә гарышыг салмаз, сөһбәтиндә деталларын долашыглығына јол вермәзди. Мүһакимәләриндә һәр шеј конкрет сәчијјә дашыјар вә практик хүсусијјәт үстүнлүк тәшкил едәрди. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, бу хүсусијјәт, јә'ни өз чыхышларыны прагматик истигамәтдә гурмаг вә баша чатдырмаг, Франсанын дикәр рәһбәри Валери Жискар д'Естенә дә мәхсус иди. Онун белә бир тезиси өлкәдә мәшһурдур: "Һәр бир франсызын газанында һәр ахшам мүтләг бир тојуг бишмәлидир".

Шүбһәсиз, реаллығы нәзәрә алмаг һәр бир лидер үчүн биринчи дәрәҹәли әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлә бурасындадыр ки, бу шәрт бир сыра һалларда сијасәтин, нечә дејәрләр "Мајатник" ганунунун һәјата кечирилмәси илә нәтиҹәләнир. Дејиләнләр Иван Грознынын, Сталинин, һәтта Әбдүл Насерин нүмунәсиндә ајдын мүшаһидә едилир. Доғрудур, бу ганун онларын фәалијјәтиндә бир гәдәр "гејри-ади сәчијјә дашыјыр. Бу реаллыг Асија өлкәләри үчүн даһа сәчијјәлидир". Адәтән, бу ҹүр лидерләрин силаһдашлары өлмүр (хүсусән фәалијјәтләрин сон мәрһәләсиндә). Онлар ваһимә ичәрисиндә јашајырлар. Бу һисс онлары шәккак вә амансыз едир. Хатырладаг ки, императричә Јелизавета һәр дәфә опера театрынын тамашасына бахмаға кедәркән өз чарпајысынын јерини дәјишдирәрди.

Реаллығы нәзәрә алмаг анлајышы, бунунла бәрабәр, башга ҹүр дә јозула биләр. Индики һалда сөһбәт лидерин ирәли сүрдүјү идејаларын, һәгигәтин һәјата кечирилмәсинә халг күтләләринин нә гәдәр һазыр олуб-олмамасыны онун өјрәнмәсиндән кедир; чүнки бу идеја ән али идеја кими мөвҹуд олса да, гавранылмадан истәнилән нәтиҹә әлдә етмәк мүмкүн дејил. Јери кәлмишкән, бу вариант даһа мараглыдыр. Чүнки о, бизим шәраитдә трансмилли сәчијјә дашыјыр. Бундан әлавә о, көкләримизә хас Шәрг тәсәввүрүнә ујғундур.

Һиндистанда халг һәрәкатынын көркәмли рәһбәри Гандинин шуарларыны (Гандизм шуарларыны) хатырлајаг:

1. Милјонларла аҹ адама фајдалы олан шејләр мәним үчүн дә чох көзәлдир.
2. Бүтүн инсанларын көз јашларыны гурутмаг ән бөјүк арзумдур.

Әдаләт наминә дејәк ки, бу али сөзләрин архасында сон дәрәҹә дөвләт әһәмијјәтли конкрет сијаси мәгсәдин, өлкәнин Милли Конгресинин (Парламентин) јарадылмасы мәгсәдинин дурдуғуну јәгин ки, о вахтлар аз адам билирди. I Пјотрун шәхсијјәти дә бу ҹәһәтдән аз мараг доғурмур. Мә'лумдур ки, сон дәрәҹә амансыз олан бу император халгын ганы вә ҹаны һесабына Русија дөвләтчилијинин тәмәлини гојмушдур. XVI Лүдовик мүтләгијјәти дөврүнүн мүасирләринин сөзләринә көрә Пјотр Русијасындакы сәрт идарәетмә методларына, әмрләрә итаәткарлыға Франса һеч вахт јол верә билмәзди. Анҹаг императорун бәјан етдији хошбәхтлик вә әдаләт барәсиндә, халгын бөјүклүјү һаггында үмуми идејалар кәндлиләр арасында онун барәсиндә халгын мүдафиәчиси, садә адамларын гәһрәман мүбаризи кими әфсанәләр јаратмышдыр.

Бөјүк сијасәтчиләр, һәр шејдән әввәл, һәм дә бөјүк актјордурлар. Онлар бир гајда олараг мүхтәлиф сәмәрәли манипулјасијаларла халис фәлсәфи аспектли проблемләри, һиссәчикләри вә тамлары бир-биринә ҹалаја билирләр. Әкәр индики һалда, "һиссәҹик" кими конкрет мүәјјән вахт, "там" кими исә узунмүддәтли инкишаф програмы көтүрүләрсә, о заман биз политоложи системин нөвбәти һәлгәсинә — дөвләт мәнафеји мәсәләсинә јахынлашмыш олуруг. Али дөвләт мәнафејини, һәтта сәрт үсулларла мүдафиә едән "васитәләр мәгсәди доғрулдур" формулунун әхлагсызлығына белә бахмадан јеринә јетирән сијаси лидерләр халгын көзүндә, шүурунда милли гәһрәман кими галырлар. Мәшһур философ вә сијаси практик Николо Макиавелли вахтилә сијасәтчинин фәалијјәтинин маһијјәти һаггында јазырды: "Тәки нәтиҹәләр һагг газандырсын, әмәлләрә көрә иттиһам олунмағын ејби јохдур. Әкәр нәтиҹәләр јахшы оларса, тарих она һәмишә һагг газандыраҹаг". Доғрудур, мә'лум формулда мә'нәви дәјәрләрин мүәјјән гисми тәнәззүлә уғрајыр. Лакин тарихи тәҹрүбәни тәһлил едәрәк белә гәнаәтә кәлирсән ки, әкәр һиссәҹикләр тама, бүтөвә "ишләјирсә, хидмәт едирсә" һүдудлары нә гәдәр думанлы көрүнсә дә чохлуг мүтләг бәргәрар олаҹаг. Башга сөзлә, әзаб-әзијјәтли олса да идеја өз ичтимаи моделини тапаҹаг. 30 илдән чох тикинтисинә диггәт јетирән, Мисирин фәхри вә әзәмәти сајылан пирамиданын Хеопсун мүстәбидлији сајәсиндә учалдылдығыны бу күн аз адам хатырлајыр (бу да доғрудур ки, һәмин һалда субјективликлә објективлик бир-бирини тамамлајыр).

Конкрет лидерин сијаси фәалијјәтинә табе олан дөвләт мәнафеји тамам бамбашга мәсәләдир. Јаддан чыхармаг лазым дејил ки, сијаси фәалијјәт за-

маны шәхси мәнафеји феодализмдәки тәкһакимијјәтлилик ән'әнәләринә чеврилмәсин кәрәк. Әкс тәгдирдә бу, чәмијјәти чох ағыр вәзијјәтә сала биләр. Мәсәлән, XVIII әсрин сонларында император Павел бу чәһәтдән јадда галыб. О, синәсинә дөјүб тәбәәләринә дејәрди: "Сизин ганунларыныз мәним бурамдадыр". Ону да хатырладаг ки, мә'лум һал Асија-Шәрг рекиону дөвләтләри үчүн хүсусилә актуалдыр. Бу рекионда интеллектуал елита нисбәтән азлыг тәшкил едир. Көстәрилән ситајишчилик ән'әнәси бурада һәр саһәни, халгы әһатә етмәк зорундадыр. Тәкчә белә бир факты хатырламаг кифајәтдир ки, Мисирин залым һөкмдарларындан бири, мә'нәви-физики чәһәтдән шикәст олан Хаким вахтилә өлкәсиндә әмр етмишди ки, јерли әһали күндүзләр јатыб, кечәләр ишләсин. Дүз 25 ил Мисир халгы буна дөзүб. Бу, тарихи бир фактдыр. *Бүтүн јухарыда дејиләнләр Азәрбајчан үчүн дә талејүклү әһәмијјәтә маликдир. Өз менталитетинә көрә биз мүнтәзир дә ола биләрик (баш, бојун әјмәк мүнтәзири), лакин рекионал, ири, интеллектуал мәркәз нүмајәндәләринә дә чеврилмәк имканларымыз да вардыр.*

Бәс конкрет лидерин дөвләт мәнафејинин һәјата кечирилмәси просесиндә фәалијјәтинин субјектив вә објектив һиссәләрини нечә фәргләндирмәли? Дүзкүн гәрар чыхарылмасында халга нә чүр көмәк етмәли?

Һәр шејдән әввәл, дәрк едилмәлидир ки, дөвләт мәнафеји милли мәнафедир. Халг мәнафејидир. Демәли, һәр бир халг хүсусән агрылы-ачылы кечид дөврүнү јашајан халг, ләјагәтли инсанын әмәл вә һәрәкәтләриндәки һәгигәтләри дәрк етмәјә габилдир.

Лидерин сонунчу кејфијјәти даһа бир јенилик олуб, базар мүнасибәтләри тәфәккүрү зәмининдә гәрар тапыб. Лакин о, јалныз адлы-санлы алимләр вә мүтәхәссисләрлә сых әмәкдашлыг, биликләрин тәнтәнәси шәраитиндә һәјата кечә биләр. Мәһз бу лидер варианты Асија-Шәрг менталитетинә тамамилә ујгундур вә дөвләт хадими кими гавранылыр.

Дејиләнә көрә Шаһәншаһ Әмир Тејмур бир дәфә алимләри өз сарајына дә'вәт едир. Бир гајда олараг көркәмли елм вә дин хадимләри она өз мәсләһәтләри илә көмәк едәрләрмиш. Шаһәншаһ онлара мүрачиәтлә дејир: "Мәним сизи бураја топламагда мәгсәдим өлкә әһалисинин вәзијјәтини јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Тикинти ишләрини кенишләндирмәк, дөвләтдә ганунчулуг вә әмин-аманлығы мөһкәмләндирмәкдир. Бир сөзлә, мәмләкәти даһа да инкишаф етдирмәк фикриндәјәм. Өлкәдәки вәзијјәт, ганунчулугдан суиистифадә һаллары јәгин, чохунуза бәллидир. Ганун вә шәриәт әсасында һаг-

сызлыға гаршы мүбаризәдә сиздән көмәк умурам. Әкәр әввәлләр әразиләр зәбт етмәклә һәрби јүрүшләр кечирмәк биринчи јердә дурурдуса, инди әсас вәзифә өлкәдә әмин-аманлығы тә'мин етмәкдир. Сизин мәсләһәтләринизә бу нәчиб ишдә еһтијачым вар". Ким билир. Бәлкә Әмир Тејмурун сонралар "7 иглим" өлкәләринин һакими олмасында мүһүм сијаси гәрарлар гәбул етмәздән әввәл онун адлы-санлы мүтәхәссисләр вә алимләрлә бу чүр мәсләһәтләшмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. Мараглыдыр, интибаһ дөврүнүн философлары (Русијадан фәргли олараг) сијасәтчи лидерләрин јени идејаларыны дөвләт башчысы үстәкәл мүдрик мәсләһәтчи контекстиндә һәјата кечирилдијини сөјләјирләр. Онлар бу заман дөвләт башчысына идејаларын истс'дадлы ичрачысы ролуну ајырырлар. Башга сөзлә, мүасирләримизин дили илә десәк, конкрет тарихи шәхсијјәтин ме'мары кими чыхыш едәчәји кәләчәк "Ев" идеја интеллектуал груп тәрәфиндән формалашмышдыр. Индичә нүмунә кәтирилән политоложи вариантын тәтбиги илә баглы Азәрбајчан тарихиндә чохлу мисал вар. Тәкчә Шаһ Аббасын мүдрик вәзири Аллаһверди ханла белә гаршылыглы мүнасибәтләрини хатырламаг кифајәтдир.

Бәс үмуммилли Азәрбајчан идејасынын көкләри нәдән ибарәтдир? Биз бу суалы тәсадүфи вермирик. Чүнки ашагыда бу барәдә сөһбәт ачылачаг. Һәр һансы бир перспективли инкишаф модели бу вә ја дикәр шәкилдә халгын симасыны тарихи чәһәтдән формалашдыран ән'әнәләрлә (тәфәккүрлә, гаврајышла вә с.) баглыдыр. Бу суала чаваб верәркән охучуларын вахтыны о гәдәр дә чох алмајачагыг. Тәкчә бир анлајыш: Атилланы, Атабәј вә Ататүркү мин илләр бир-бириндән ајырыр. Анчаг онлар Азәрбајчан халгынын шүурунда милләтин мүдрик рәһбәрләри рәмзи кими галыблар.

Бәли, истәр Русија ордудан башлајырса, Јапонија корпоратив руһдан, мә'нәвијјатдан... Азәрбајчан дөвләтчилији исә өз башлангычыны биз дејәрдик ки, аиләдән, даһа догрусу, чохәсрлик, етник-сосиал ән'әнәләрдән көтүрүр. Мәһз бунлар сых әлагәли шәкилдә формалашыблар. Империјалар дагылыр. Анчаг индичә ады чәкилән сон дәрәчә мүһүм амилин сајәсиндә Азәрбајчан чәмијјәти фәалијјәтини давам етдирир. Өзү дә тарихи талејин ајры-ајры дөнәмләринә үјгунлашыр (ушагларын наминә, аиләнин хатиринә).

Гызыл Арслан вә онун хәләфләринин, Узун Һәсән вә сәфәвиләрин епохасы чәмијјәтинин тәкамүлү дә мәһз бунда өз ифадәсини тапмышдыр. Елә бу тәмәлә әсасланараг дүнја тәчрүбәсиндә лидерин ролуну дәриндән өјрәнәрәк *биз Азәрбајчан сијаси шәхсијјәтинин трансмилли вариантда*

олдуғу фикрини сөјләјирик. Бу мүасир үмуммилли имканлара малик ҹәмијјәт гаршысында ачылан тәркиб һиссәләрдән биридир.

Беләликлә, "команда"нын нөвбәти үзвү мәсәләсинә јахынлашырыг. Онун иштиракы олмадан мүасир политоложи чохлуғун тә'минаты да гејри-мүмкүндүр. Демәли, мүвәффәгијјәт формулу халгдыр. Бизим шәраитдә исә Азәрбајҹан халгы.

ХАЛГ

Үмумбәшәри дәјәрләр анлајышы маһијјәт е'тибарилә идејанын һиссәдән тама доғру һәрәкәтинин објектив мүмкүнлүјүдүр. Сөһбәт инкишафын јени моделини јаратмаға гадир олан конструктив идејадан келир. Мәсәләјә бу ҹүр јанашмагла сосиал сәвијјәдә мүһакимә јүрүдәркән истәр-истәмәз "инсан-милләт-дүнја бирлији" триадасына әсасланан јени әлагәләр јаранып. Милли мәһдудлуг вә өзүнә гапалылыгдан глобализмә доғру һәрәкәт идејасы инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин инкишафында лабүд олараг ҹидди интегралллашдырылмыш, спесифик "ојун гајдалары"на малик дүнја системи јарадыр. Јери кәлмишкән, үмуми тәһлүкәләрдән (нүвә, еколожи, сосиал-шәхси, етник мүнагишәләр вә и.а.) өзүнү горујуб сахлама вә саламатгалма инстинкти дејилән амил дә бәшәријјәти бу вәзијјәтә јахынлашдырыр. Өлкәләр (милләтләр) дүнја тәсәррүфат мүнасибәтләри системинә (истәр дүнја базары әтрафында интеграсија, истәр ән мүасир тәһсил, истәрсә дә үмумдүнја инсан моделинин јарадылмасы бахымындан) нә гәдәр тез јахынлашсалар, онлар дүнјаја "бөјүк сычрајыш" лајиһәсини бир о гәдәр сүр'әтлә һәјата кечирә биләр. Тәсадүфи дејилдир ки, бир сыра глобалист философларын фикринҹә, үмумбәшәри дәјәрләр проблеминин гојулушу мәһз заманын тәләбинә ҹаваб кими мејдана чыхыр. Үстәлик, үмумбәшәри дәјәрләр оријентасијасы даим мүрәккәбләшән вә интеграсија олунан дүнјамызда инсанын тәбии һәјат просесидир.

Биз һәмишә белә бир тезиси әсас тутмушуг ки, үмумбәшәри дәјәрләр ҹәмијјәтин инкишафында објектив тенденсијадыр, чүнки мәсәләјә бу ҹүр јанашанда илк нөвбәдә дүшүнүрүк ки, аиләдә, халгда, милләтдә фәрдијјәтчилик, өзүнәмәхсуслуг кәләҹәк рәнкарәнклијин еталону олмалыдыр. Бизим фикримизҹә, Азәрбајҹан фәрдијјәтиндәки рәнкарәнклик идејасы һеч дә американларын јаратдығы персонализм фәлсәфәсинин бир елементи дејилдир. Чох күман ки, сөһбәт бир

аилә кими ваһид тарихә малик, бир-бири илә күчлү кенетик әлагәләри олан инсанларын (етносларын, сосиал групларын вә и.а.) спектрини дүнјаја бәхш едә биләчәк һәдсиз имканлардан кедир.

Әлбәттә, бинанын һансы материалдан тикилдијини нәзәрә алмадан ону учалтмаг олмаз. Азәрбајчан халгындан да сөһбәт кедәндә бу амилләр нәзәрә алынмаса, һәр чүр кәлишикөзәл нијјәтләр вә узунмүддәтли лајиһәләр өз мә'насыны итирәчәк, һавадан асылы вәзијјәтдә галачагдыр.

Илк нөвбәдә гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан заманын тәләбләринә мүвафиг олан бир сыра хүсусијјәтләрә маликдир. Мүвафиг әлверишли шәраит олса, бу амил өлкәни мүасир дөврүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаға көмәк едәр.

Әсла шүбһә јохдур ки, түркчүлүк амили бизим халгын тәбиәтиндә үстүнлүк тәшкил едир. Узун тарихи инкишаф просесиндә Шәргин, Авропанын вә Асијанын бөјүк сивилизасијаларынын бир-биринә говушдуғу бир мәканда јерләшән, һәмин сивилизасијаларла үзви шәкилдә бағлы олан өлкәмиздә (бир сыра үмумдүнја әһәмијјәтли коммуникасијалар, трактлар вә илк нөвбәдә Бөјүк Ипәк јолу Азәрбајчандан кечирди) уникал бир милләт јаранмышдыр. Инди дә өлкәмиздә мәскунлашан бу әһали бир сыра етник групларын зәнкин кенетик хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир.

Азәрбајчан халгы чох гәдим вә ејни заманда чох кәнч халгдыр. Онун өзүнәмәхсус тарихи, мәдәнијјәти вә һәјат фәлсәфәси вар. Бу гәрарлашмыш структур сон дәрәчә мүтәһәррик олуб, даим динамик сурәтдә дәјишмәкдәдир. Бәс бу чүр фәал һәрәкәтә имкан јарадан амилләр нәдән ибарәтдир?

Танынмыш јазычы Фаиг Мустафанын тә'биринчә десәк, "Азәрбајчан халгы өзүнүн мөвчуд олдугу минилликләр әрзиндә мүхтәлиф етнослар үчүн сәчијјәви олан мә'нәви дәјәрләр нүмунәсини әхз етмиш, ону "һәзм едәрәк" өзүнүнкүләшдирмиш, өз шәраитинә ујгунлашдырмышдыр".

Ән мүхтәлиф дүнја бахышлары, тәсәввүрләр, аз гала бүтүн дүнја динләри — зәрдүштилик, шаманизм, манихејлик, иудаизм, ислам, христианлыг, суфизм, бәһаилик вә башга динләр Азәрбајчанын кенетик мә'нәвијјатына нүфуз етмиш вә нәтичә е'тибарилә дүнјанын реаллыгларына чохчәһәтли, чохвариантлы мүнасибәти илә фәргләнән јени, Азәрбајчан дүнјакөрүшү јаранмышдыр. Азәрбајчан кәләчәјин сәсинә сәс вермәк үчүн өз кечмишини даим хатырламалыдыр. Дүнја илә гаршылыглы әлагәләрин мүхтәлиф вариантлары бу универсизмдә програмлашдырылмышдыр. Халгын узунмүддәтли инкишаф стратекијасыны ишләјиб һазырлајаркән азәрбајчанлыларын маһијјәтчә чохвариантлы олмасы үчүн тәмәл ролуну ојнајан рәнкарәнклијә

реаксија вермәк габилијјәтиндән, онлара хас олан зәнкин тәфәккүрдән истифадә етмәк лазымдыр. Ријазијјатчыларын дили илә десәк, бу модели сонсуз сајда тәнликләр системи шәклиндә тәсвир етмәк олар. Һәмин тәнликләрә дахил олан елементләрин һәр бири конкрет шәраити әкс етдирир. Һәр бир тәнлијин вә онларын күллијјатынын һәлли — даим дәјишмәкдә олан һәјат һаггында азәрбајчанлылара хас олан тәсәввүр демәкдир. Бу чохсајлы вариантлардан һәмишә еләләрини сечмәк олар ки, конкрет шәраитә даһа чох ујғун олсун вә јаранмыш вәзијјәтлә баглы суала ән дүзкүн чаваб версин. Тәфәккүрүн чохвариантлылығы дәјишмәкдә олан керчәкликләрә сүр'әтлә ујғунлашмаг вә даһа чевик маневр етмәк үчүн шәраит јарадыр. Бу образын дахилинә даһа дәриндән варсаг, мүасир Азәрбајчанлылығы Күнәшин шүалары алтында бәрг вуран чохүзлү гијмәтли дашлара бәнзәтмәк олар. Маһијјәтчә бу һалда сөһбәт јенә дә јухарыда адыны чәкдијимиз гејри-сәлис (јајғын) һесаби чохлугдан кедир. Һәмин чохлугун јеканә мүәјјәнедичи функсијасы мәнсублуг функсијасыдыр. Бахдығымыз һалда бу — милли менталлыг дејилән, конкрет дијара, онун тарихинә вә руһуна мәнсублуг функсијасыдыр. Бу функсија нәсилләрин кечмишдән кәләчәјә доғру инкишаф јолунун мәрһәләләрини хатырладыр. *Бир мүдрик алим һачанса демишдир ки, халгын мәишәти өлкәнин бүтүн әввәлки тарихини јығчам вә конспектив шәкилдә, она хас олан зиддијјәтләрлә, милли һәјатла баглы проблемләрин тапылмыш вә һәлә тапылмамыш һәлли илә бирликдә әкс етдирир. Философ И.К.Пантин бу фикри бир гәдәр дә инкишаф етдирәрәк менталлыг барәдә сөһбәт ачаркән бу анлајышы өлкәнин тарихи талејинин һәмин өлкәдә мәскунлашан халгын мәдәни сәвијјәсиндәки ифадәси һесаб едир. тарихи мәсәләләрин характери илә бу мәсәләләрин халгын шүурунда мөһкәм јер тутмуш һәлл үсуллары, мәдәни стереотипләр арасында бир вәһдәт олмасы гәнаәтинә кәлмишдир.*

Башга сөзләрлә десәк, мүәјјән милләтин менталлығы онун тарихи тәчрүбәсини, бу милләтин формалашмасынын вә инкишафынын перипетијасыны әкс етдирир.

Беләликлә, менталлыг — халгын кечмиш барәдә өзүнәмәхсус бир хатирәси, истәнилән шәраитдә өзүнүн тарихән јаранмыш "код"уна садиг олан милјонларла адамын давранышынын психоложи детерминантыдыр. И.К.Пантин белә һесаб едир ки, һәтта ән фәлакәтли вәзијјәтләрдә дә инсанлар һәмин "код"а садиг галыр.

Суал олуна биләр: халгын менталитети проблеминә мурачиәт

етмәјимиз нә илә баглыдыр?

Бизчә бунун әсас сәбәби мүасир дөврүмүз — чәмијјәтин трансформасија тенденсијасы, бөһран вә һәмин бөһрандан хилас олмагын мүмкүн јоллары, дүнја бирлијинә "јумшаг" интеграсија перспективи илә баглыдыр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир дөвр дедикдә модернләшмәнин нөвбәти мәрһәләсини јашајан мәдәнијјәти дә унутмаг олмаз.

Модернләшмә нәзәријјәсиндә менталитет анлајышына, хүсусән мүһафизәкар менталитетә һазырда чох чидди әһәмијјәт верилир. Мүасир мүһафизәкарлығын ики әсас чәһәти вар: бунлардан бири мәдәнијјәтин һәлә дәрк едилмәмиш һәдләринә, дикәри XX әсрин мәс'улијјәтсиз авангардизминин тәһлүкәли нәтичәләрлә бағлы тәчрүбәсинә аиддир.

Мәсәлән, мүасир модернизаторлар пост-модернизмә нифрәт етдикләрини е'тираф етмәјә билмирләр. Бу, әввәлән, онунла әлагәдардыр ки, мүасир модернизаторларын әхз етмәјә һазырландыглары ән јени сосиал формалар — базар игтисадијјаты, парламентар демократија, һүгуги дөвләт вә и.а. мәдәнијјәтә мүнасибәтдә нејтрал мөвге тута билмир. Бу структурлар сосиал технолокија менталитетинә јалныз илк бахышда лагејддирләр. Әслиндә исә онларын чох дәрин сосиал-мәдәни тәмәли вардыр. Модернизаторлар һәмин дәјәрләри өз мәдәнијјәтләринин зәмининә көчүрмәк барәдә гәрар гәбул етмәздән әввәл онлары ашкар етмәлидирләр.

Беләликлә, мәдәнијјәт өзүнүн "архетипләринә" ујғун олмајан мүәјјән новасијалары ләнкитмәјә гадир олан бир ән'әнә кими чыхыш едир. Дикәр тәрәфдән, мәдәнијјәт бу вә ја дикәр тәшәббүсләр барәдә мә'нәви санксија верән, јахуд онлары "јабанчыландыран" бир инстансијадыр.

Икинчиси, сөһбәт варлығын мә'лум "инвариантларыны" кәшф етмәкдән кедир. Бу дәјәрләрә гәсд едилмәси чох тәһлүкәли деформасијалара сәбәб ола биләр. Еколокија вә мәдәни антрополокија бу чүр инвариантларын мөвчудлуғуну тәсдиг едир. Кенетик код, јахуд биоксосенозлар сәвијјәсиндә чыхыш едән тәбии инвариантларла јанашы, архетипик, јахуд дәјәр гәбилиндән олан узунмүддәтли структурлар — мәдәнијјәт инвариантлары да мөвчуддур.

Тез-тез белә бир риторик суал верирләр: биз кимик вә өзүмүз кими галмаг үчүн биз ким олмалыјыг?

Башга сөзлә десәк, сөһбәт бизим өзүмүзү нечә идентификасија етмәјимиздән, бизим менталлығымызын нечәлијиндән, јахуд даһа гәдим вә даһа дәгиг тә'бирлә десәк, "халгын әгли вә мә'нәви гурулушу"нун нечәлијин-

дән кедир. Конкрет олараг, Азәрбајчан халгынын менталитетиндән бәһс етдијимизә көрә, бу мәсәләјә һәмин халгын тарихи кечмиши контекстиндә јанашмаг лазымдыр.

Азәрбајчанын тарихи миниллликләрлә һесабланыр. Бу тарих әрзиндә Азәрбајчан әразисиндә баш вермиш ән мүхтәлиф һадисәләр, о чүмләдән мүрәккәб етник просесләрлә баглы һадисәләр истәр гәдим абидәләрдә, истәрсә дә ән гәдим дөврләрин вә орта әсрләрин јадикары кими галмыш јазылы абидәләрин сәһифәләриндә әкс олунмушдур.

Көркәмли шәргшүнас алим Мирзә Казымбәј өзүнүн "Исламдан әввәлки фарсларын дили вә әдәбијјаты һаггында" әсәриндә Иранын вә бүтөвлүкдә Гафгазын бир һиссәси олан Чәнуби-Бөјүк Мидијадан фәргли олараг "Шимали Мидија" адландырылан Азәрбајчан әразисиндә баш вермиш етник-кенетик просесин "чанлы рәсмини" чәкмишдир.

О јазырды: "Гәдим дүнјанын һеч бир әразисиндә мүхтәлиф халгларын ораја көчүб кәлмәси вә әксинә, орадан көчүб кетмәси һаллары Шимали Мидијадакы гәдәр фәал олмамышдыр. Дүнја бина оландан бәри, Гафгаз даим мүһүм сијаси һадисәләр мејданы олмушдур: мүхтәлиф иргләрә мәхсус, мүхтәлиф милләтләрин гарышығы олан халглар даим каһ чәнубдан вә чәнуб-шәргдән шимала вә шимал-гәрбә, каһ шималдан чәнуба вә чәнуб-шәргә јүрүшләр едир, Хәзәр дәнизи илә Гара дәниз арасындакы әразидә көчәри халгларын һәрәкәти ара вермирди. Гафгаз дағлары бојунча јајылмыш индики лингвистик гарышыглар да, "Гафгазын дарвазасы, Хәзәрин дарвазасы, албан дарвазалары" кими тарихи адлар да јухарыда дедикләримизи инандырычы шәкилдә тәсдиг едир. Шимали Мидија исә Гафгазын әтәјиндә јерләширди. Чох еһтимал ки, Шимали Мидијада илк дәфә мәскунлашан инсанлар да мәһз бу габарма вә чәкилмәләр заманы бураја кәлән халглар олуб".

Шималдан скифләр, массакетләр, аланлар, чәнуб-шәргдән мидијалылар вә фарслар, еркән орта әсрләрдән башлајараг әввәлчә шималдан, сонра исә чәнуб-шәргдән сајсыз-һесабсыз түркдилли гәбиләләр дә бураја ахышырды. Мәшһур чоғрафијашүнас Страбон вахтилә јазырды ки, тәкчә Албан әразисиндә фәал истифадә едилән 26 диалект вардыр.

Лакин ерамызын I әсриндән башлајараг Азәрбајчанда етнокенетик просесин икинчи типи үстүнлүк тәшкил едир. Мүхтәлиф гәбилә вә халглар һәм шималдан (һунлар, савирләр, хәзәрләр, гыпчаглар, сонраданса Гызыл Орда татарлары), һәм чәнубдан (фарслар, әрәбләр), һәм дә Иран әразисиндән кечмәклә шәргдән (түрк-сәлчуг түркләри, татар-монголлар), даһа

сонралар исә јенидән иранлылар вә түркләр ахын-ахын Азәрбајчан әразисинә үз тутурлар.

Бу әразидә мәскунлашмыш әһалиннн дилинин ики дәфә дәјишмәси дә тәбиидир. Әввәлчә маниләрин әчнәби елам дили азәри-иран дили нлә, сонралар бунлардан сонунчусу түрк-Азәрбајчан дилн илә әвәз едилмишдир. Өлкәнин шималында исә дил дәјишмәси бир дәфә баш вермишдир (албан дили өз јерини түрк-Азәрбајчан дилинә күзәшт етмишднр). Мүасир Азәрбајчан халгынын формалашмасы мәсәләсиндә бу мәгам мүстәсна принсипиал әһәмијјәтә маликдир.

Тәбии ки, Азәрбајчанын узун мүддәт ССРИ-нин тәркибиндә олмасы фактыны да гејд етмәлијик. Бу мәсәлә халгын етнокенезинин вә мәдәнијјәтинин формалашмасына да тә'сир етмишдир. Бизчә, Азәрбајчанын мүстәгиллик газанмасы онун гәдим мәдәнијјәтинин вә тарихи дәјәрләриннн мүасир сивилизасија дәјәрләринә говушмасы үчүн чәмијјәтин уғурлу трансформасијасына имкан верәчәкдир.

Бу уғурун рәһни Азәрбајчан халгыдыр.

ЧӘМИЈЈӘТ

Бу күн Азәрбајчан чәмијјәтиндә јаранмыш сијаси вәзијјәти әввәлки дөврүн мәһведичи идеоложи дәјәрләринин тә'сириндән мә'нәви шүуру корланмыш јенијетмәнин психоложи вәзијјәтинә бәнзәтмәк олар. Лакин гаршыда јени ера ачылыр. Онун аб-һавасы артыг индидән һәјатымызда һисс олунур. Бәс бизим јенијетмә XXI әсрә һазырдырмы?

Бир тәрәфдән, һәјат бу јенијетмәјә бә'зи шејләри өјрәтмиш, о, чох шеји өз шәхси тәчрүбәсиндә дәрк едиб баша дүшмүшдүр. Дикәр тәрәфдән, һәмин јенијетмә бу биликләри газанмагла бәрабәр, белә бир дәһшәтли һәгигәти дә баша дүшмүшдүр ки, онун јашадығы чәмијјәтдә һәјата кечирилән сијасәтин һансы шүарлар алтында јеридилмәсиндән асылы олмајараг, бу сијасәт һәмишә ган вә нифрәт тәмәлинә әсасланмышдыр.

Бизим јенијетмәнин бнр гәдәр әталәтли олмасы тәбии һалдыр (онун өзүнә гапылдығыны демәк даһа дүзкүн оларды), чүнки кәлән әсрдә о, кор-коранә "ојуна башламалы" олачаг — јени шәраитин хүсусијјәтләрини, јени ојунун гајдаларыны вә риск дәрәчәсини билмәдән. Белә бир вәзијјәтдә һәмин јенијетмә нөвбәти әсрә говушмагы бәлкә дә һеч истәмир вә елә буна көрә дә вахтыны вә гүввәсини һәдәр јерә сәрф етмәк ис-

тәмәдән өзүнә гапылыб.

Дикәр тәрәфдән, өлкәдә мүһарибә кедир. Бу вәзијјәти чох вахт "Кәнч чәмијјәтләрин" инкишафынын тәбии атрибуту адландырырлар. Харичи тәчавүзкарлара гаршы һәрби әмәлијјатлар, бир тәрәфдән елә бир ичтимаи микрофон олмушдур ки, вәтәндашлар өз фикирләрини, дүнја бахышларыны ифадә етмәк үчүн һәмин микрофондан истифадә едирләр. Бу әмәлијјатлар өлкәнин суверенлик газанмасына, халгын сых бирләшмәсинә (биринчи мәрһәләдә), өлкәнин сијаси системинин бир гәдәр демократиклəшмәсинә шәраит јарадан детонатор олмушдур.

Лакин дикәр тәрәфдән нә гәдәр гәрибә дә олса, мүһарибә амили нәтичә е'тибары илә чәмијјәтимиздә тәбәгәләшмәнин, јерлибазлығын вә тајфабазлығын күчләнмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Бундан әлавә, коррупсијанын һәдсиз кениш јајылмасы, өлкәнин малијјә вә дикәр ресурсларындан истифадәнин нәзарәтдән чыхмасы илә бағлы негатив сосиал просесләр мәһз мүһарибә саһәсиндә күчләнмишдир. Халгын бөјүк әксәријјәтинин сон дәрәчә јохсуллашмасы фонунда даһа күчлү, даһа чидди һакимијјәтә јијәләнмәк иддиасында олан үздәнираг сојдашларымызын бир гисми рифаһ адаларыны хатырладыр.

Тәбии ки, Манһеттен сарајларынын нечә учалдығыны биләнләр кәнч Азәрбајчан чәмијјәтиндә аздыр. Буна корә дә чәмијјәт бир гәдәр өзүнү итирмиш, мүасир Американын "ишыглы образы" барәдә хүјаларыны үрәјиндә сахлајараг, әвәзиндә ики әср мүддәтиндә формалашмыш вә Америка барәдә тәсәввүрләрдән һеч дә аз "ишыглы" олмајан Русијаја үстүнлүк вермишдир.

Манһеттен сарајлары учалдыларкән истифадә едилән гајдаларла идарә олунан "ојуна" биз һәлә инди киришмәјә һазырлашырыг. Буна корә дә һәмин ојунун тарихини вәрәгләмәк пис олмазды. Бә'зи американист тарихчиләр јазырлар ки, АБШ-да вәтәндаш мүһарибәсинин ән гызғын чағында һәдсиз сәрвәтләнмәк истәји бир "оргија"ја чеврилмишди. Чох зәһмәт чәкмәдән күлли мигдарда сәрвәт топламаг мүмкүн олдуғу һәмин дөврдә Ч.Вашингтон ордусунун сыраларында мүһарибәнин чәтинликләринә вә тәһлүкәләринә шәрик чыхмаг истәјәнләр аз иди. Ордуја јени әскәрләр чәлб етмәк сон дәрәчә чәтинләшмишди. Контрактынын вахты баша чатанлар исә дәрһал тәрхис олунур, нечә дејәрләр, донүб кери бахмадан һәрби бајрагдан үз дөндәрирди...

Тарихи инкишафын ганунаујғунлуглары бахымындан, һазырда Азәрбајчан чәмијјәтиндә јаранмыш вәзијјәти дә ганунаујғун сајмалыјыг. Доғрудур, инди бизим чәмијјәтдә ичтимаи ирадә кими ичтимаи рә'ј дә, бир

БӨҺРАНЫН ФӘЛСӘФӘСИ
МДБ – 90-чы илләр: кечмишә нәзәр

1994-95-чи ил

Бир сыра көркәмли тәдгигатчыларын үмуми фикринә көрә, Русија вә дикәр МДБ өлкәләриндә үмуми бөһран һәдди ашағыдакы хәтләр үзрә кечмиш вә кечмәкдәдир:

— күтләви (стереотип) шүур вә ислаһатлар;

— һакимијјәтә е'тимад бөһраны;

— ислаһатларын субјектләри;

— фәһлә синфи вә ислаһатлар (хүсуси ракурс);

— зијалыларын давранышы;

— ислаһатлар кечирмәк үчүн сосиал базанын зәифлији.

Бу күн кәләчәк инкишафын башланғычында биз сосиологлар "дөнмәз — әкс истигамәт" адландырылан просесләрин характеринин нә дәрәчәдә сабит олуб-олмамалары үзәриндә дүшүнмәјә мәчбуруг.

Әкәр чәмијјәтин инкишаф динамикасы кечмишдән кәләчәјә, әввәлки истеһсал үсулундан даһа мүкәммәл үсуллара доғру узун бир јол кими баша дүшүләрсә, белә бир ајдын факты да гејд етмәмәк олмаз ки, әсрләр боју бу ирәлиләјиш реал һәјатда мүрәккәб тоггушмаларла мүшајиәт едилмишдир. Бу барәдә данышмаг олдугча ағрылыдыр, чүнки фәрди, фәрдләрарасы вә бејнәлхалг давранышын әввәлки моделләринин дағылмасы гејри-иради олараг бәшәријјәтин милјонларла тәбәгәләрини горхулу һәддә атмышдыр. Ади һәјат тәрзини мәнимсәмиш "орта" (күтләви) адам үчүн јени һәјат тәрзинин зәрурилији идејасыны дәрк етмәк чох мүрәккәб иди. Белә ки, она доғру апаран јол милјонларла адамлар үчүн мә'нәви бахымдан бағлы иди. Мә'лумдур ки, тәфәккүр инерсијасы, әсасән, инсанын мәишәт гурулушу илә бағлыдыр. "Орта" инсанын сә'јләри дә мәһз ону гајдаја салмаға јөнәлдилмишдир. Мәишәт исә мүһафизәкар бир анлајышдыр, лап елә мөвчуд ән'әнәләр мә'насында...

Лакин дикәр тәрәфдән јениликләрин дөнмәзлији реал биликләрин артымына вә тамамланмасына кәтириб чыхарды. Тәк бир бу амилин мөвчудлуғу бәшәр чәмијјәтинин јени, кејфијјәтли вә бу сәбәбдән дә надир вәзијјәтинә јол ачмаг үчүн шәраит јаратмагла тарихи просесләрә тәкан вермишдир.

Инкишаф тарихиндә ибтидаи чәмијјәтдә (бә'зән ону "јарымчәмијјәт" адландырырлар) нитгин мејдана кәлмәси мисилсиз hадисә олмушдур. Онун тәзаhүрүнү илк информасија ингилабы кими сәчијјәләндирән алимләрлә разылашмамаг гејри-мүмкүндүр.

Инсанын оду кәшф етмәси дә өзү-өзлүјүндә надир hадисә иди. Амма hазырда буну чох аз адам јада салыр. Һалбуки о вахтлар үчүн бу, өзүнәмәхсус техноложи ингилаб иди вә инсана енержи потенсиалындан истифадә етмәк үзәриндә дүшүнмәк имканы верирди. Биринчи вә икинчи амилләрин ујғунлуғу јер сивилизасијасынын сүр'әтли инкишафы үчүн шәраит јаратды. *8-9 мин ил габаг аграр ингилаб баш вермиш вә о, әслиндә глобал бәшәр овладынын сонракы инкишафыны мүәјјәнләшдирмишдир. Дүнја фәал инкишафдадыр. Сәнаје ингилабы hаггында мә'луматы (XVIII-XIX әсрләр) биз hәлә шакирд икән мәктәб дәрсликләриндән алмышдыг.* Дүнја фәал инкишафдадыр. Лакин мүгәддәс китабда гејд едилдији кими, заман дәјишмәздир. Ону да јалныз кәзәл кәләчәји јахынлашдырмаг, саглыгларында она чатмаг үчүн бөјүк сә'ј көстәрән адамлар кечә билирләр. Ахы, hәјат инсана бир дәфә верилир. Мүгәддәс Мусанын образы адамлары бу јол наминә гәhрәманчасына гурбанвермә бахымындан өзүнә чәлб едир. Лакин бунунла јанашы, прагматикләри ("Аллаhдан" бу чүр јарандыглары үчүн белә олмаға мәчбурдурлар) өзүндән узаглашдырмасына сәбәб будур ки, мүгәддәс чајы кечмәк она нәсиб олмајыбдыр. Гејри-мүәјјән, лакин ширникдиричи кәләчәјә доғру јүрүш фәлсәфәси бу халис бәшәри мотивләрлә стимуллашыр вә мәhдудлашыр.

Чох вахт XX әсри фундаментал бөhран әсри адландырырлар. Бу тезиси тәсдиг едән фактлар кими онун "пајына" дүшән фачиәләри көстәрирләр. Үч дүнја мүhарибәси бу ичтимаи катаклизмләрин кифајәт гәдәр мәнтигли сәбәб-нәтичә јекунудур. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, I Дүнја мүhарибәсинә сәбәб мөвчуд бејнәлхалг гајда формалары кими ән'әнәви Авропа сәрвәтләринин позулмасы олмушдур.

Мүhарибәдән сонракы дөврдә ардычыллығы гијмәтләндирән либерал парадигмада көклү дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. Сосиал, лакин hәр шејдән әввәл, игтисади просесләрин дөвләт тәнзимләнмәсинин әhәмијјәти артды. II Чаhан мүhарибәси дүнјада Авропа сивил системинин вәзијјәтини дәјишди. Һәр hалда онун hекемонлуғу кечмишә говушмушдур. *Илк бахышда әввәлләр Авросентрезмин бејнәлхалг аләмдә тохунулмаз јерини дәрhал јени кеосијаси блоклар — Америка, коммунист вә үчүнчү дүнја тутду.* Бу заман сонунчунун сијаси јөнүм

угрунда мүбаризәси өлкәләрин биринчи ики стратежи группары арасында фәал апарылырды. Үмумиjјәтлә, бу, һәм дә сәрбәст рәгабәт мәканы угрунда игтисади мүбаризә иди вә бурада макротәнзимләмә ганунлары даһа ајдын фәалиjјәт көстәрирди.

"Сојуг" вә ја инди дејилдији кими "үчүнчү дүнја" мүһарибәси ән јени тарихин механикасынын үмуми бөһраныны көстәрмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, дүнја гурулушунун милли — дөвләт формасынын дәјишмәси зәрурилијиндә ифадә олунурду. Трансмилли корпорасијаларын мөвгејинин күчләнмәси инсанын шәхсән өз талејини гурмаг һаггында аксиому суал алтында гојду. Иннән белә тәбии тәрәгги вә ја дүнјанын тәкамүл гурулушу ссенарисинин кедиши кими бу нов консепсијалар трансмилли корпоратив марагларын үмуми контекстиндә кетмәли иди. Белә бир аны да нәзәрә алмамаг олмаз ки, чох вахт дејилдији кими, јени корпоративлик, һәр шејдән әввәл, чәмиjјәтин демократикләнмәси феноменинин сивил ифадәләриндә өзүнә јер тапмыш (һәм форма, һәм дә мәзмун е'тибарилә) мүасир дөврүн глобал чағырышларынын характери илә шәртләнир. *Бу мәсәләләрин тәдгигатчысы С.Һантингтонун фикринчә, дүнјада демократикләшмәнин кениш јајылмасы XX әсрин сон онилликлијинин ән мүһүм һадисәләриндән биридир.* Сонра о гејд едир ки, Чәнуби Авропада — Испанија, Португалија, Јунаныстанда илкин әзәли импулслар алмыш демократикләшмә далғасы Латын Америкасына да кечмиш вә әслиндә бу гитәнин бүтүн өлкәләринә (Куба истисна олмагла) тохунмушдур.

Даһа сонра демократикләшмә "марағы" Асија гитәсинә кечмишдир. Филиппин, Тајван, Чәнуби Кореја, Пакистан вә Бангладешдә авторитар лидерләри халг тәрәфиндән сечилмиш һөкумәтләр әвәз етмишдир. 1989-чу илдә "јени мүһарибә" Шәрги Авропаны бүрүмүш, сонра исә коммунизмин дајағы олан Совет Иттифагыны да сарсытмышдыр.

Үмумпланетар демократикләшмә Јахын Шәргин онун үчүн гејри-ән'әнәви өлкәләриндә — Јәмән, Иорданијада да өз ролунун күчләнмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Африка гитәсиндән данышаркән гејд едәк ки, орада бир сыра өлкәләрдә демократик сәрвәтләрин узунмүддәтли инкишафда приматыны өз гәрарлары илә тәсдигләмиш мүхтәлиф сијаси гүввәләрин мө'тәбәр үмуммилли конфрансләры кечирилмишдир. Әлбәттә, бу һадисәләрин тәканверичи гүввәси кими Чәнуби Африканын гитәдә ојнадығы јени рол олмушдур. О, өз инкишафында демократикләшмә јолуну тутдуғуну е'лан етмишдир. 1990-чы илләрин әввәлә-

риндә Албанија, Монголустан, Непал вә Бениндә дә һакимијјәтә халг тәрәфиндән сечилмиш һөкумәтләр кәлдиләр. Һәр һалда бу сијаси әмәлин үмумгәбуледилмиш процедур һиссәси нәзәри чәһәтчә (һәрчәнд фасиләләрлә) көзләнилмиш вә зәрури бејнәлхалг нормалара мүвафиг иди.

Үмумијјәтлә, белә тәәссүрат јаранырды ки, дүнја глобал демократик ингилаб әрәфәсиндәдир вә бу ингилаб о дәрәчәдә сабит вә планаујғун шәкилдә һәјата кечирилир ки, бә'зи тәдгигатчылар һансыса сијаси ссенаринин мөвчудлуғуну күман етмәјә мејл көстәрирләр.

Трансмилли корпорасијаларын мараглары белә гурулмушдур ки, демократикләшмә просесләринә нәинки мүәјјән игтисади, һәм дә мәдәни шәртләр ујғун кәлир. Бу сыраја елми дилдә "Гәрб мәдәнијјәти сәрвәтләри" адландырылан сәрвәтләр дә дахилдир вә бу, бир нөв үстүнлүк тәшкил едир. Игтисади инкишаф принсип е'тибары илә демократик просесләрин инкишафына өзүнүн мүсбәт тә'сирини көстәрмәкдән өтрү өлкәнин мәдәнијјәтини дәјишә дә биләр. Әкәр бу тезис әсас көтүрүләрсә о заман С.Һантингтонун фикринчә, коклү формалар Шәрги Асија бөлкәсиндә инкишафын мүсбәт сонлуғуна лабүд сурәтдә өз тә'сирини көстәрәчәкдир.

Лакин гејд едәк ки, тарихин диалектик тәбиәти беләдир ки, һәр һансы чидди һәрәкат сон нәтичәдә өз енержисини итирир вә әкс мејл јарадыр (А.Зиновјевин сөзләринә көрә илк ичтимаи реаксија кими әкс јенидәнгурма доғурмуш Горбачов јенидәнгурмасы сијасәтинин дә башына бу кәлмишдир).

1992-чи илдә он илдән артыг бир дөвр әрзиндә илк дәфә "Фридом Һаус" дүнјада азад өлкәләрин сајынын артмасы хәбәрини верә билмәјибдир. Онун 1993-чү ил үчүн һесабаты да белә адланыр: "Азадлыг кери чәкилир". Бу бејнәлхалг тәшкилатын вердији гијмәтә көрә "азад" чәмијјәтләрдә јашајан адамларын сајы 300 милјон нәфәр, "гејри-азад" чәмијјәтләрдә јашајанларын исә 531 милјон нәфәр артмышдыр. 42 өлкәдә азадлыг сәвијјәси ашағы дүшмүш, јалныз 19 өлкәдә артмышдыр. Һазырда һәмин тәшкилатын експертләринин фикринчә, әһалинин кичик бир һиссәси "азад" чәмијјәтләрдә јашајыр.

Дүнја гурулушунун милли игтисадијјатын бөһранларындан јаранмыш јени моделләри дә "әсрин бөһраны" идејасы илә бағлыдыр. Бу һалда һәр бир дөвләт нәинки гаршылыглы, бејнәлхалг әлагәләр системиндә оз статусуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышмыш, һәм дә өзүнүн игтисади марагларыны имкан дахилиндә мүдафиә етмәк истәмишдир. Јери кәлмишкән, бу, кифајәт гәдәр проблематик сәчијјә дашыјыр.

Гәрбдә аз-чох кениш јајылмыш фикрә көрә дүнјанын кәләчәк мејллә-

рини габагчадан мүәјјәнләшдирән мүасир инкишафын үмуми чизкиләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

* мәhсулларын јени техноложи васитәләрлә күтләви бурахылышынын әввәлки үсулларынын сүр'әтлә дәјишмәси баш верир;

* јени дүнјәви трансмилли игтисадијјатын дирчәлиши просеси Гәрб өлкәләринин трансмилли корпорасијаларынын (ТМК) фәалијјәти илә сых бағлыдыр;

* ТМК өз фәалијјәтинин башлыча мәгсәди кими "кәлирин максимумлашдырылмасыны" јох "базарын максимумлашдырылмасыны" көрүр;

* мүхтәлиф милли вә бејнәлмиләл игтисади мәркәзләрә мәнсуб ТМК-нын "говушмасы" вә онларын гаршылыглы фәалијјәтинин күчләнмәси дә сәчијјәви һалдыр;

* ТМК-нын фәалијјәтинин глобал характер алмасы Гәрб дүнјасынын интеграсија просесләри илә сых бағлыдыр;

* кәскинләшән рәгабәтин бир нәтичәси кими игтисади инкишаф сәвијјәләринин мүәјјәнләшдирилмәси просеси;

* трансмилли интеграсијанын гаршылыглы асылылығынын күчләнмәси вә бир нәтичә олараг рәгабәтин кәскинләшмәси;

* мө'тәбәр ТМК-ларын кичик группары тәрәфиндән нәзарәт едилән тәсәррүфатын инкишаф етмәкдә олан кениш саһәләри тәшәккүл тапыр;

* јүксәк ишсизлик сәвијјәсинин рәгабәтин кәскинлијинә тә'сири;

* реал јаранан үмумдүнја трансмилли игтисадијјатла инкишаф етмәјән трансмилли вә реконал сијаси тә'сисатлар вә ону тәнзимләмә механизми арасында зиддијјәтләрин мөвчудлугу. Трансмилли ганунверичилијин чатышмазлығы һисс олунур;

* игтисадијјат үчүн јени, универсал "енержи" нөвү — информатика;

* әмәјин өлкә вә реконал бејнәлхалг бөлкүсүнүн јени системи;

* сәрмајәнин һәрәкәтинин динамиклији;

* инновасија просесләринин интенсив артымы.

Трансмилли ширкәтләрин "бөhран әсриндә" јаранмыш һәрч-мәрчлијин тәнзими вә идарә олунмасында иштиракы бәшәријјәтин мүасир тарихинин хүсуси әламәтидир. Өзү-өзлүјүндә дөврүмүзүн ән мүрәккәб проблемләринин ТМК гаршысында гојдугу вәзифәләрин саһәси онларын марагларынын универсаллашмасына сәбәб олур. Бунлардан ашағыдакылары көстәрмәк олар:

— бејнәлхалг тәһлүкәсизлик проблемләри вә силаһлара нәзарәт;

— бејнәлхалг терроризм, наркобизнес вә принсипиал әрази технолокијалары илә бағлы проблемләр;

— әһалинин артым сүр'этинин дәјишмәси проблемләри;
— әрзаг проблемләри;
— енержи еһтијатлары проблемләри;
— јени енержи мәнбәләри проблемләри.

Нәһајәт, дүнја чәмијјәтинин инкишафынын кәләчәк моделинин прогнозлашдырылмасы.

Көрүндүјү кими, мүасир трансмилли корпорасијалар өз мараглары дахилиндә гармагарышыг дәјишикликләри идарә етмәклә планетин кәләчәјинә көрә надир мәс'улијјәти дә өз үзәрләринә котүрүрләр. Бир нөв ТМК-нын марагларыны гејри-ирадн олараг бәшәр сивилизасијасынын кәләчәјинин әсас амилинә чевирән анын динамикасы, һадисәләрин мәнтиги беләдир.

Дүнја тәсәррүфат әлагәләринин күчләнмәкдә олан интеграсијасы (милли мүхтәлифлик сәвијјәсинин ачыг-ашкар артмасы илә) тезләшән сүр'әтлә баш верир. Алимләрдән А.Һүсејнов, В.Толстых, В.Межујев, В.Степинин фикринчә, дүнја базары јени-јени бөлкәләри әһатә едәрәк вә онлары бејнәлхалг әмтәә мүбадиләси просесинә дахил едир. Латын Америкасы, Африка, Сакит океан һөвзәсинин бир чох өлкәләри Трансмилли корпорасијалар тәрәфиндән дүнја базары системинә гошулмалары сајәсиндә сивил системә сычрајыш етмишләр.

Үмумбәшәри амил реал мејл кими инсанларын мүасир, елми-техники, игтисади, мәдәни инкишафынын әсасында дурур. О, үмумбәшәри сәрвәтләрә планетар чәмијјәтин мә'нәви инкишафы кими үстүнлүк верир.

Һазырда МДБ өлкәләриндә "кичик милләтләрин бөјүк милләтчилији" кими идеоложи хүлја үстүнлүк тәшкил етсә дә, јухарыда садаладығымыз интеграсија мејлләри, мә'нәви мүнасибәтләр мүстәвиси дә дахил олмагла мәнтиги шәкилдә ТМК марагларындан доғур. Өзүнүтәчридин вә милли гапалылығын фачиәви әламәтләри антиимперија һәрәкатынын тәбии нәтичәси кими мүвәггәти тәзаһүрдүр, чүнки о, дүнја инкишафынын ганунаујғунлугларына чаваб вермир. Инсан шүурунун өзү сосиал тәкамүлләрин кедишиндә глобал интеграсија просесләри идејасыны програмлашдырмышдыр.

Әввәлки дәјәрләрә јуварланма идејасы илә башга бириси — "сүр'әтли ислаһатлар" идејасы да сых баглыдыр. Һәм дә "сүр'әтли" сөзү алтында, һәр шејдән әввәл, кок салмыш сосиал тәшкилатланманы гырмаг мәгсәдилә чәмијјәтдә һәјата кечирилән шок дәјишикликләрин әсаслы сурәтдә дүшүнүлүб-дашынмасы нәзәрдә тутулур. Әкс тәгдирдә, бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, кечид дөврләриндә о, хәлвәти игтиса-

диjјат чәмиjјәтиндә хүсуси чәкинин артымы һесабына күчләнә биләр.

Бу мөвзу чох аз ишләнмишдир, проблемин өзү исә бирлик өлкәләриндә даһа кәскин шәкилдә өзүнү бүрузә верир. Онун үзәриндә бир гәдәр мүфәссәл дајанмаг истәрдик.

Иш бурасындадыр ки, бу јахынларда онлар үчүн јени олан башга өлчүјә (мәкан, сијаси, сосиал-мәдәни вә с.) дахил олмуш өлкәләр бир сыра "ушаг хәстәликләри" үзүндән там сәмимијјәтлә инанырдылар ки, һәмин өлчүләрин пејда олмасы илә дүнја мигјасында әсл инкишаф имканлары ачылачагдыр. Бунунла јанашы онлар әввәлки мә'нәви өзәјин јохлугуну башгаларындан даһа агрылы кечирирдиләр. Белә ки, о, һиссә вә тамын гаршылыглы әлагәләри илә чәмијјәти идеоложи чәһәтчә бирләшдирирди. Бундан әлавә һәмин өзәјин әсасында узун илләр сабитлик бәргәрар олмуш вә довләт-әхлаги сәрвәтләрин мүәјјән шкаласы тәшәккүл тапмышды ки, һазырда бу, рәсмән дағылмышдыр. Бә'зи тәдгигатчылар әминдирләр ки, бу драматик әмәлин нәтичәсиндә дүнја мәдәнијјәти вә тарихиндә онларын хүсуси ролу олачагдыр. Һәрчәнд бу довр үчүн јалныз бир шеј көз габагында иди — онларын һәјати фачиәси. Әввәлки өзүлләр сарсылмыш, торпаг ајаг алтындан гачмышдыр. Дөзүмлүлүк үчүн битмәз-түкәнмәз мүбаризә инсанлары усандырыр. Бу, онлара хас бир әламәтдир. Бу мүбаризәнин мүәјјән мәрһәләсиндә онлар дилемма илә гаршыланмышдылар: дүнәнки күнүн "сарсылмаз өзүлү", јохса кәләчәјин симасыз оријентирләри. Бу чүр вәзијјәт мүтләг чәмијјәтдә мә'нанын итмәси һиссини јарадыр. Бир вахтлар ејнилә белә мејлләр Јапонијада "Јенини дәфетмә" шүарынын мејдана чыхмасына сәбәб олмушду. Үмумијјәтлә, бә'зи тәдгигатчыларын консепсијаларына көрә, мүасир чәмијјәтин ән бөјүк алданышы ондан ибарәтдир ки, фәал мүбаризәјә мејлли олмама, арзуедилән мәгсәдә мә'нәви вә физики иткиләр вермәдән чатмаға чалышмаг инсанлара руһи раһатлығы хатырладан хүсуси бир дујғу кәтирир вә бу заман "даш кими ашағы јуварланма јүксәкликләрә парлаг учуш кими гәбул едилир".

Кәлин ачыг данышаг, бу һиссдә бизим дөвр үчүн нәсә гејри-стандартлыг, һәтта коләлик әламәтләри вар, әсасән дә совет дөврүндән мирас галмыш анаданкәлмә "мә'нәви" һалла изаһ едилир. Рәсмән биз совет чәмијјәтиндә артыг јашамасаг да, гејри-рәсми шәкилдә она хас тәфәккүр тәрзи илә совет адамы олараг галырдыг.

Бу, өзүнү нәдә көстәрир? Харичи експертләри дә дүшүндүрән мәһз бу суалдыр.

Коллективләр кечмишлә јашајыр

Танынмыш политолог А.Зиновјевин сөзләри илә десәк, “бу елә бир көләликдир ки, орада көлә вәзијјәти һәр кәс үчүн әтрафдакыларда ондан асылы мәхлуглары көрмәк имканы илә компенсасија едилир: бурада азадлыг әвәзинә башгаларыны азадлыгдан мәһрум етмәк имканы, јә’ни гул һалына салмагда иштирак тәклиф олунур. Азад олмаг сә’јләри јох, башгаларыны азадлыг сә’јләриндән мәһрум етмәк — бурада вәтәндашлара, бах, бу чүр азадлыг тәклиф едирләр. Бу исә иши хејли јүнкүлләшдирир, биз индики һалда рәсмән дәјишилмиш олса да, идеоложи бахымдан әввәлки Аврасија нүфузу вә ејни заманда номенклатур капитализмин јаранан системи илә бағлы мүасир мә’нәви көләлик феномени илә растлашырыг. Белә капитализм шәраитиндә әһалинин мүхтәлиф груп вә тәбәгәләринин мәшғулијјәт имтијазларына дәгиг мәһдудијјәтләр гојулур”.

“Ишыглы кечмишә” гајыдыш идејасы тәкчә “демократик газанч сијасәти” илә бағлы дејилдир. Бундан савајы о, елә бир шәраитдә, елә бир мүһитдә үмуми һал ала биләр ки, орада кәләчәк һаггында конструктив идејалар доғула билмәсин. Јени ичтимаи мүһитин инкишафына манe олан башлыча әнкәлләрдән бири чох вахт елмдә “әһалинин сосиал тәшкили” адландырылан реал амиллә бағлыдыр. Коммунист өлкәләрин хүсусијјәтини өјрәнән тәдгигатчылар бу гәнаәтдәдир ки, планетин әксәр халглары формал шәкилдә коммунист олмушлар. Бу да ки, бир сыра әламәтләрдән ирәли кәлән һалдыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, онларда коммунист идејасы максимума чатдырылмајыб вә онларын һәјатынын әслиндә тәбии әсасы ола билмәјибдир. Онларын фикринчә совет республикаларында — Орта Асијада, Азәрбајчанда, Молдовада вә Прибалтикада вәзијјәт мәһз белә олмушдур. Буна көрә һәмин өлкәләр нисбәтән асанлыгла коммунист идејалардан “узаглаша” вә өзләринин коммунистләрдән габагкы вәзијјәтләринә гајыда биләрләр. О исә мүхтәлиф ола биләр: феодал, гәбилә, капиталист.

Дикәр тәрәфдән, әкәр коммунизм һәмин халгын ади һәјат тәрзи олмушса вә онун сосиал тәшкилинә саһиб дурмушса, о заман игтисадијјатын өзәлләшдирилмәси вә базар мүнасибәтләринин тәтбиги, һакимијјәтин дөвләт идеолокијасы вә коммунист системинин дағылмасы, чохсајлы партијалара јол верилмәси вә даһа нәләр-нәләр, һәлә коммунизмин там ифласы демәк дејилдир. Буну етмәкдән өтрү даһа дәрин әмәлләри һәјата кечирмәк, даһа доғрусу, "әһалинин сосиал тәшкилини" дағытмаг лазымдыр. Лакин коммунист коллективләр галмыш вә бу, әввәлки дәјәрләрин дирчәлмәсинин реал гүввәси иди.

Амма посткоммунист чәмиjjәт тәчрүбәдән көрүндүjү кими, конкрет вәзиjjәтдән асылы олараг өзүнүн әввәлки маһиjjәтини дәjишмәдән бәjаннамәләрдә jени шәраитә вә "оjун гаjдаларына" уjғунлашмаға гадирдир. Бунун да изаһы вар: нә гәдәр ки, ичтимаи шүур оjанмаjыб вә онун дәринликләриндә әсл азадлыг вә демократиjа идеjалары доғулмаjыб, биз һәлә jарым әср әввәл философ В.Соловjовун тәсвир етдиjи сосиал мәнзәрәнин шаһиди олачағыг. "Русиjанын чәсәди азаддыр, руһу исә һәлә дә өзүнүн 19 февралыны көзләjир".

Үмумиjjәтлә, бунун өзүндә дә елә бир зиддиjjәт jохдур. Бир вахтлар Франса jазычысы Стендал истеһза илә көстәрмишди ки, Русиjа һәмишә Авропаны 50 ил кеч тәкрар етмишдир. Бир чох өлкәләрин бир әсрдән артыг Русиjа империjасынын тәркибиндә олмасы кими тарихи фактдан чыхыш едиләрсә, аjдын олар ки, бизләр сизинлә бирликдә Авропанын инкишаф етмиш өлкәләринин әксәриjjәтинин "варисләриjик". Әһалинин һәр бир "јашлы" нәсли кими емосионал бахымдан дәjишикликләр хүсусилә дәһшәтлидир. Әләлхүсус да онлары өзүмүз, jә'ни мүстәгил сурәтдә һәjата кечирмәли олурукса.

Мә'нәви бахымдан дәjишикликләр горхусу, әсасән, узун сүрән (заһирән пәрдәләнмиш) тәһкимчилиjин нәтичәсидир. Заман е'тибарилә кифаjәт гәдәр узун вахт әрзиндә милләтин бүтөв бир нәсли һәjат гаршысында тәслим олмаг мәчбуриjjәтиндә галмышдыр, чүнки "мә'нәви (идеоложи) көләлик бир нов сәрфәли бизнесә чеврилирди". Доғрудур, гул чох олдугча көләлик өз мә'насыны итирир... Бәлкә дә елә бу сәбәбдәндир ки, чәмиjjәтимиз дүнjа тәрәфиндән танынмыш шәхсиjjәтләр галереjасы, нәһәнк кенетик шәчәрәjә малик олмагла өзүндә бу күн истинад едилә биләчәк хүсуси демократик ән'әнә jетишдирә билмәjибдир. Д.Бенкрофтун сөзләрилә десәк, әсл тарих шәхсиjjәт вә jа кралларын шәчәрәси jох, һәр һалда (һәр шеjдән әввәл) азадлыг тарихидир.

Сосиал бахымдан ислаһатлар гаршысында горхуну дәфетмә садәчә вахтын jох, һәм дә тарихи тәчрүбәнин ишидир. Бир чох алимләрин фикринчә, Авропанын сирри онун инкишафынын ләнклиjиндә, узун, мүнтәзәм мәшгләрдәдир ки, бунун да нәтичәсиндә ислаһатлары "позулмадан вә даjанмадан" кечирмәjә имкан верән "дәjишикликләрә хүсуси мүнасибәт" формалашмышдыр. Принсип е'тибарилә бу фикир бизә jахындыр, белә ки, биз һәмишә чәмиjjәтин инкишафында обjектив тәкамүл динамикасынын тәрәфдары олмушуг. Лакин дикәр мүлаһизәләр дә вар вә онлар бир сыра Шәрги Асиjа өлкәләринин уғурлу инкишафына әсасланыр. Бу өлкәләр чидди транесмилли мараглары өзләриндә чәмләjәрәк "бөjүк сычраjыш" идеjасыны һәjата кечирә билмишдиләр.

"Бөјүк сычрајыш" идејасыны һəјата кечирмəкдəн өтрү, нə гəдəр гəрибə олса да, садə бир һəгигəти дəрк етмəк лазымдыр. Мəсəлəн, өлкəлəрдə мадди һəјат сəвијјəси, һəр шејдəн əввəл, халгын истеһсал вə истеһлак етмəк гүдрəтиндə олдуғу əмтəə вə хидмəтлəрлə мүəјјəнлəшир. Өлкəдə əмəк мəһсулдарлығынын əсас көстəричилəри — һəр бир ишчинин истеһсал етдији мəһсул вə хидмəтлəр бу сəбəбдəн белə вачибдир. Ајдындыр ки, онлар нə гəдəр тез артарса, адамларын да мадди сəвијјəси бир о гəдəр сүр'əтлə јүксəлəр.

Дүнјанын бə'зи апарычы өлкəлəриндə əмəк мəһсулдарлығынын иллик артым сүр'əти чəдвəллəрдə көстəрилмишдир.

ИСТЕҺСАЛЫН ҺƏЧМИНИН ОРТА ИЛЛИК АРТЫМ СҮР'ƏТИ

(инсан-саатла)

Өлкə	1950-60	1960-73	1973-79	1979-86
АБШ	2,0	3,2	1,4	3,1
Канада	3,8	4,5	2,1	1,4
Јапонија	9,5	10,3	5,5	5,6
Белчика	д.о.	6,9	6,2	5,3
Данимарка	2,8	6,4	4,2	1,3
Франса	2,8	6,5	5,0	3,6
Алманија	7,4	5,8	4,3	2,8
Италија	5,7	7,3	3,3	3,3
Нидерланд	4,7	7,4	5,5	4,4
Норвеч	3,4	4,3	2,1	1,9
Исвеч	3,4	6,4	2,6	3,0
Бирлəшмиш Краллыг	2,1	4,3	1,1	4,4

Мəнбəлəр: МЕМО, 1993, 1994, 1995-чи иллəр, 1992 — 94-чү иллəр үчүн Бејнəлхалг Статистика Комитəсинин бүллетенлəри.

Илк бахышда рəгəмлəр əһəмијјəтсиз көрсəнə билəр, лакин вахт кечдикчə фəрг јетəринчə чидди шəкил алыр. Адамлар бу "чəнкəли" тез һисс едирлəр, əлəлхүсус да бə'зи өлкəлəрдə əмəк мəһсулдарлығы дикəрлəринə нисбəтəн сүр'əтлə баш вердикдə.

МДБ өлкəлəриндə (дүнјанын дикəр əксəр довлəтлəриндəн фəргли олараг)

чох вахт “боһран” адландырылан игтисади тәнәззүлү мејли нәзәрдән кечирдијимиз дөврдә давам етмишдир. Адәтән, бу истиһсалатында һадисәләрин дөнүшү, јә’ни јени ичтимаи тәләбатлара мүвафиг истеһсал дәјишмәләринә кәтириб чыхаран инкишафын мүәјјән фазасы баша дүшүлүр. Лакин мәһз бу дөврдә әввәлки чәмијјәт үчүн мәнфи амилләр — мүәссисәләрин ифласы, ишсизлијин максимум сәвијјәјә чатмасы вә с. тәзаһүр етмәјә башлајыр.

Гејд едәк ки, ишсизликлә бирликдә сивил чәмијјәт үчүн нормал олан фәрди саһибкарлыг вә шәхси мүлкијјәт принсипләринин бәргәрар олмасы, јени, сосиал бахымдан фәал, исте’дадлы адамларын пејда олмасы кими дәјәрләр дә кәлир. Ачылан коммерсија имканларына үз тутан бизнесменләр ичрачылар тутур вә тәбии ки, јени мәһсул истеһсал едир вә хидмәтләр көстәрирләр. Бу заман нәинки иш јерләринин сајы чохалыр, һәм дә јени истеһсал структурларынын јаранмасы вә базарын ујушганлыгы да күчләнир, пешә јөнүму үзрә сечим имканы [illegible]дыр. Башга сөзлә десәк, адамларда өз пешәси вә ихтисасы үзрә иш сечмәк имканы артыр.

Бу бөлмәдә биз МДБ өлкәләри үчүн слә мүрәккәб дөврүн үзәриндә дајанмаг истәрдик ки, орада көләчәјин чүчәртиләри игтисадијјатын үмуми тәнәззүлү фонунда күчлә көрүнүр. Бу учуруму көзүкүлдә истәр-истәмәз сарсылырсан. Мәсәлән: 1992-чи илдә МДБ өлкәләринин үмуми дахили мәһсулу 1970-чи илә мүгајисәдә 18 фаиз ашағы (чәдвәлә бах) олмушдур.

1992-чи ИЛДӘ МДБ ӨЛКӘЛӘРИНДӘ [illegible] ҮДМ
ӘВВӘЛКИ ИЛЛӘРИН КӨСТӘРИЧИЛӘРИНӘ МҮНАСИБӘТДӘ ФАИЗЛӘ

(һесаб 1990-чы илин гијмәтләри илә)

	1991 -чи ил	1990-чы ил	1985-чи ил	1980-чи ил	1970-чи ил
МДБ үзрә бүтөвлүкдә	82	70	55	57	82
Русија	81	68	53	56	78
Украјна	85	78	61	63	92
Беларус	88	79	61	64	96
Молдова	74	60	47	50	81
Азәрбајчан	70	55	43	45	71
Ермәнистан	58	40	33	33	52
Газахыстан	87	77	60	63	97
Өзбәкистан	86	75	58	61	82
Гырғызыстан	76	60	48	50	80
Түркмәнистан	89	80	62	65	100
Тачикистан	65	50	38	40	63

* *Бах, јенә орада.*

"СовЕкон" аналитик експерт мәркәзинин рәhбәри А.Сизовун сөзләринә көрә, МДБ өлкәләри арасында игтисади әлагәләрин кәсилмәсинин давам етмәси онларын hәр бириндә дахили игтисади вәзијјәти ағырлашдырмышдыр (әлавә едәк ки, ағырлашдырыр). 1992-чи илдә мүhүм мәhсул нөвләри үзрә дөвләтләрарасы әмтәә мүбадиләсинин hәчми 1991-чи иллә мүгајисәдә тәхминән ики дәфә азалмышдыр. Көтүрүлмүш өhдәликләр нәзәрдә тутулдуғундан 50 фаиз аз јеринә јетирилмишдир. Сон нәтичәдә ашағыдакы вәзијјәт јаранмышдыр: республика нә гәдәр кичикдирсә, бураја идхал едилән мәhсуллар бахымдан бир о гәдәр зәиф олур. Чәдвәлә мүрачиәт едәк.

1992-чи ИЛДӘ МДБ ӨЛКӘЛӘРИНДӘН РЕСПУБЛИКАЛАРАРАСЫ КӨНДӘРИШЛӘР ӘВВӘЛКИ ИЛЛӘРИН КӨСТӘРИЧИЛӘРИНӘ МҮНАСИБӘТДӘ ФАИЗЛӘ

(hесаб мүгајисәли гиjмәтләрлә)

	МДБ өлкәләринә идхал		МДБ өлкәләриндән ихрач		МДБ өлкәләриндән истеhсалын үмуми hәчминдә көндәришләр, %-лә	
	1991-чи ил	1989-чу ил	1991-чи ил	1989-чу ил	1991-чи ил	1989-чу ил
МДБ үзрә бүтөвлүкдә	47	32	52	37	8	14
Русија	30	21	65	45	5	8
Украјна	70	53	46	33	-	19
Беларус	-	-	-	-	22	29
Молдова	29	16	58	42	-	42
Азәрбајчан	50	26	23	16	31	37
Ермәнистан	20	9	18	12	-	50
Газахыстан	90	57	43	39	7	9
Өзбәкистан	53	34	77	61	11	15
Гырғызыстан	27	18	24	17	22	31
Түркмәнистан	110	68	45	30	14	24
Тачикистан	18	11	22	17	22	29

* *Бах, јенә орада.*

"СовЕкон"ун јухарыда ады чәкилмиш експертинин фикринчә, мөвчуд гаршылыглы әлагә вәзијјәтиндән тез бир заманда чыхмаг вә дәрhал да дүнја тәсәррүфат системинә гошулмаг үмидләри хәјалдан башга hеч нә дејил. Онунла разылашмамаг олмаз: бунун үчүн ән азы ихрач бөлмәсини гајдаја салмаг лазымдыр. Лакин Русија кими нәhәнк өлкә белә, гејд

едилән дөврдә (90-чы илләрин әввәлләриндә) ихрач һәчминә көрә, ән јахшы һалда Гәрби Авропанын кичик өлкәләри, дејәк ки, Данимарка, јахуд Норвеч сәвијјәсиндә иди. Бирлик өлкәләри үзрә вәзијјәт даһа фачиәлидир. Украјнанын ихрач һәчми о дөвр үчүн Финландијадан 5 дәфә аз иди, биз һәлә МДБ-нин дикәр өлкәләрини демирик. Даһа бир факт: елә һәмин Финландијаја мүнасибәтдә Өзбәкистанын ихрач һәчми 40 дәфәдән дә аз олмушдур.

Тәбии ки, Русијада истеһсалын тәнәззүлү дикәр совет республикаларыны да бир нөв өз ардынча чәкмишдир. Азәрбајчан, Тачикистан, Гырғызыстан, Ермәнистанын игтисади вәзијјәти о дөврдә там ифлас вәзијјәтинә дүшмүшдү. Әслиндә кәләчәк игтисадијјаты, нечә дејәрләр, гуру јердән "гурмаг" лазым кәлирди.

МДБ ӨЛКӘЛӘРИНИН 1992-чи ИЛДӘ МАКРОИГТИСАДИ КӨСТӘРИЧИЛӘРИ 1991-чи ИЛӘ МҮНАСИБӘТДӘ %-ЛӘ

(мүгајисәли гијмәтләрлә)

	Сәнаје истеһсалы	К/т истеһсалы	Јүк дөвријјәси
МДБ үзрә бүтөвлүкдә	82	90	77
Русија	81	92	78
Украјна	91	85	82
Беларус	90	87	77
Молдова	78	76	48
Азәрбајчан	76	82	51
Ермәнистан	47	60	20
Газахыстан	85	87	82
Өзбәкистан	94	80	79
Гырғызыстан	73	78	47
Түркмәнистан	83	92	84
Тачикистан	76	72	43

* *Бах, јенә орада.*

МДБ өлкәләриндә нәзәрдән кечирдијимиз дөврүн игтисади вәзијјәтини сәчијјәләндирән даһа бир амил һаггында.

Инфлјасијанын истеһсалын тәнәззүлү илә ујушганлығы кечмиш совет республикаларынын низамсыз тәрздә ән пис вариантлы вәзијјәтә јуварланмасына кәтириб чыхарды. Доғрудур, бә'зи експертләр кәләчәјә

никбинликлә бахыр, белә һесаб едирдиләр ки, һәмин дөврдә дејәк ки, валјута биржалары, дикәр каналлар васитәсилә милли валјутадан күтләви узаглашма баш вермәјиб. Јә'ни, һадисәләрин даһа пис вариантда инкишаф едә биләчәји барәдә прогнозлар сөјләнилирди. Сајсыз-һесабсыз сијаси чәкишмәләр, чеврилишләр, һәрби мүнагишәләрә бахмајараг ағласығмаз сә'јләр баһасына милли әскинаслара е'тимады горујуб сахламаг мүмкүн олду. Бу, әсасән, психоложи амил, мәсәлән, адамларын вәтәнпәрвәрлији идејасы илә изаһ олунурду ки, бу да ислаһатлар дөврүндә вачиб мәсәләләрдән биридир. Лакин малијјә никбинлијинин ајры-ајры чүчәртиләринин сабаһ донмәз мејлә чеврилиб-чеврилмәјәчәјини заман көстәрәчәк. Үмумијјәтлә, бир шеј ајдын иди: милли банкларын илкин идејасы — јерли валјутаны рус рублунун гијмәтдән дүшән дәјәринә "бағламаг" дүзкүн дејилди.

Тәбии ки, игтисадијјатда сәһвләрә јол верилмәси МДБ өлкәләриндә ән әввәл азтә'минатлы тәбәгәләрә зәрбә вурмушдур. Һәм дә күтләви јохсуллашма тәкчә мүәссисәләрин бағланмасы вә ја әмәкһаггынын вахтлы-вахтында өдәнилмәдији үчбатындан баш вермирди. Бизчә сосиал мәсәләләрлә мәшғул олан структурун фәлсәфәсини дәјишмәк, чәмијјәтин јени шәраитә кечмәси илә бағлы онларын фәалијјәтини ујғунлашдырычы механизмләрин јарадылмасына јөнәлтмәк лазым иди. Тәәссүф ки, бир сыра Шәрги Асија өлкәләринин тәчрүбәсинә истинад едән бу фикир тәһлил олунуб ишә салынмады. Нәтичәдә тәкчә ишсизләр ордусу јох, "әкс мејлләри" мүдафиә етмәк мәчбуријјәтиндә галмыш инсанлар ордусу јаранды.

Адамбашына орта-мүштәрәк пул кәлирләринин бөлүшдүрүлмәси саһәсиндә әһалинин сосиал тәбәгәләшмәсинин күчләнмәси давам едирди. Белә ки, Русијада нисбәтән рифаһы јахшы олан әһалинин 10 фаиз номинал пул кәлири 1992-чи илдә нисбәтән рифаһы пис әһалинин 10 фаиз кәлириндән 6,5 дәфә, 1993-чү илдә 11 дәфә, 1994-чү илин јекунларына көрә исә 15 дәфә артыг иди. Гырғызыстанда исә бу вәзијјәт 1994-чү илин јекунларына көрә 1993-чү илин нисбәтән 10 дәфә сәвијјәсиндә галмышдыр.

1994-чү илин ахырларына јахын әслиндә бүтүн МДБ өлкәләриндә адамбашына орта пул кәлири вә минимум истеһлак бүдчәси (јашајыш минимуму) арасында фәрг азалмышдыр.

АБШ ДОЛЛАРЫНА МҮНАСИБӘТДӘ РУБЛУН АЛЫЧЫЛЫГ ГАБИЛИЈЈӘТИНИН ПАРИТЕТИ

Ил/ај	ҮДМ	Пуллу мал вә хидмәтләр	О чүмләдән			Дөвләт хидмәтләри
			истеһлак маллары	инвестисија маллары	истеһлак хидмәтләри	
1990	0,60	0,72	0,80	0,75	0,25	0,20
1991	1,50	1,75	2,00	1,85	0,40	0,25
Јанвар	0,75	0,90	1,00	0,90	0,35	0,20
Апрел	1,60	1,85	2,20	1,75	0,45	0,25
Декабр	2,00	2,35	2,75	2,35	0,60	0,35
1992	19,65	23,60	30,80	16,20	2,25	3,30
Јанвар	6,50	8,05	10,25	7,00	0,80	0,40
Феврал	8,15	10,10	13,00	8,50	0,95	0,50
Март	9,30	11,45	14,75	9,60	1,10	0,70
Апрел	10,60	13,00	16,85	10,75	1,25	1,00
Мај	12,15	14,85	19,25	12,30	1,50	1,25
Ијун	13,50	16,45	21,35	13,50	1,75	1,65
Ијул	15,50	18,80	24,40	15,50	2,10	2,25
Август	18,40	22,25	29,00	18,00	2,45	3,00
Сентјабр	22,80	27,50	35,75	22,50	2,90	4,10
Октјабр	29,35	35,50	44,75	27,50	3,40	5,65
Нојабр	38,15	45,65	60,50	35,50	4,00	8,15
Декабр	51,15	61,25	80,00	50,00	5,00	10,75
1993						
Јанвар	67,55	81,00	105,0	66,50	7,50	13,50
Феврал	99,00	107,25	140,25	86,50	9,75	16,25
Март	105,0	125,75	165,50	100,00	12,25	20,25

1994-чү илдә азтә'минатлы әһалинин хејли һиссәсини ушаглы аиләләр тәшкил едирди. Молдовада аилә тәсәррүфатынын тәдгиги материалларына көрә, 1993-чү илин ијулунда адамбашына әлдә олан пул кәлирләри (минимум истеһлак бүдчәсинин јарысындан да аз) ики вә даһа чох аилә тәсәррүфатларынын 80 фаизиндә, Гырғызыстанда исә 1994-чү ил үчүн орта һесабла 90 фаизиндә чәмләнмишди.

Русијада 1994-чү илдә әввәлләр орта кәлирли група дахил едилән әмәкгабилијјәтли әһали азтә'минатлылар сырасына дүшмүшдү. Бу, јашајыш минимумундан ашағы әмәкһаггы алан ишчиләрин сајынын артмасындан ирәли кәлмишди. Русија Дөвләт Статистика Комитәсинин бирдәфәлик сечим тәдгигатынын мә'луматларына көрә, 1993-чү илдә ишләјәнләрин 29 фаизинин әмәкһаггы јашајыш минимумундан ашағы олмушдур.

МДБ өлкәләринин зијалылары мүрәккәб (һәм психоложи, һәм дә мадди бахымдан) вәзијјәтә дүшмүшдүләр. Гејд едәк ки, бу садәчә чашгынлыгдан ирәли кәлмирди, јолајрычындакы угурсузлугдан доғмушду.

Нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, мәһз ислаһатлар арзусунда олан вә һәтта ичтимаи фикирдә чәмијјәтин идеал моделини јарадан

зијалылар онларын илк гурбаны олдулар. Русија Елмләр Академијасы Бејнәлхалг Игтисадијјат вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун хүсуси елми шурасында гејд едилдији кими "статистик бахымдан һамыја бәллидир ки, радикал-ислаһатчы програмларын тәрәфдарлары мәһз али тәһсилли адамлар вә һабелә кәнчләрдир. Лакин бунун өзү дә демократик ислаһатларын мүдафиәчиси сифәтилә чыхыш едән әһалинин дикәр һиссәсиндә олдуғу кими пассив мүдафиәдир. О, дејәк ки, сечкиләрдә өзүнү көстәрә биләр, лакин өзү-өзлүјүндә ислаһат сијасәтинин субјектинин тәшкилинә кәтириб чыхармыр". Зијалыларын бөјүк әксәријјәтиндә чәмијјәти ислаһатлашдырмагда шәхси мадди марағын олмамасы демократларын һәрәкатында һансыса "мә'нәви бошлуғун" јаранмасына сәбәб олду. Горбачов сијасәтинин илк илләриндә зијалыларын ролу вә иштиракы јетәринчә фәал олдуғу һалда, 90-чы илләрин әввәлләриндә һәмин мүһитдә бәдбинлик мејли јаранмыш вә о да чох вахт сол шовинист әһвал-руһијјәсинин вә с. күчләнмәсинә апарырды. Бу да өз нөвбәсиндә чәмијјәтдә халис фашист мејлләринин тәзаһүр етмәсинә кәтириб чыхарырды ки, әкәр алман вә италјан тәчрүбәсинин классик нүмунәләриндән чыхыш етсәк, инкишафын објектив кедиши идн. Һәр ики һалда фашист һәрәкаты "интеллектуал зәминдә" вә чәмијјәтин сүрәтсиз демократикләшдирилмәси, онун қозләнилмәдән авторитар-патриархал типдән ачыг чәмијјәтә чеврилмәси әсасында тәзаһүр етмишдир. Бир гајда олараг бу кечид игтисадијјатын дәрин бөһраны вә демократијанын чәмијјәтин шүурунда кифајәт гәдәр көк сала билмәмәси фонунда баш верирди.

Јени базар шәраитинә ујгунлашма механизмләринин јохлугу ичтимаи фикирдә зијалы нүмајәндәсинин сәмәрәсиз вә демәли, ојунун јени гајдаларына көрә, өзү үчүн пул газана билмәјән гејри-камил инсан образыны јарадырды.

Фәһлә синфи вә ислаһатларын гаршылыглы әлагәси проблеминә кәлдикдә исә, бурада вәзијјәт, әсасән, тәк бир амилдә, әмәкһаггынын вахтында өдәнилмәси илә мүәјјәнләширди. Вәсаит дә ки, чатышмырды. Мәсәләнин сәвијјәси мүәссисә рәһбәринин шәхси габилијјәтиндән вә һәр шејдән әввәл, дөвләтин она е'тибар етдији истеһсалы гурулан базар мүнасибәтләри системинә дахил етмәк бачарығындан асылы иди. Бәлкә дә бу сәбәбдән Русијада вә МДБ-нин дикәр өлкәләриндә фәһләләр өз мүәссисәләринә даһа чох бағлы олурдулар, нәинки һәмкарлар иттифаглары кими ичтимаи-сијаси структурлара (Полшадан фәргли олараг). Бу мүшаһидә бир дә она көрә марагылыдыр ки, сонрадан һәмкарлар итти-

фаглары һәрәкаты Бирлијин әксәр өлкәләриндә лүзумсуз гүввә кими бир нөв һадисәләрдән кәнарда галмышдыр.

Мүәссисә рәһбәрләринин әксәријјәтинин (идарәетмәнин орта һәлгәси — менечерләр дә дахил олмагла) мүстәгил ишләмәк вә әләлхүсус да базар конјунктуруну тәшкил етмәк саһәсиндә сәриштәси олмадығындан бөјүк мигдарда истеһсал күчү һеч бир перспектив көрсәнмәдән јатыб галмыш, дикәр һиссәси исә сатылмышды, өзү дә ән примитив шәкилдә. Русија фәһлә синфинин ваучерлә өзәлләшдирмәјә үмидләри дә, сонракы тәчрүбәдән көрүндүјү кими, онун мадди вәзијјәтинин јахшылашмасына кәтириб чыхармады. Јерли күндәлик мараглар чәмијјәтин јенидән гурулмасынын нәһәнк планлары илә чидди зиддијјәтә кирирди.

Там сијаси вә игтисади коллапс шәраитиндә ислаһатларын сосиал базасынын јарадылмасы зәрурријјәти барәдә идејалар мејдана чыхмага башлады. Бу идеолокијанын дашыјычысы кениш мүлкијјәтчиләр тәбәгәси олмалы иди.

Јени сијасәтин — ислаһатлар сијасәтинин дәгиг үнваны беләдир. Бу просесләрин сабитлијинә инам садәчә хојалпәрвәр никбинлик, мүасир сијаси дәбә һагг газандырмаг дејилдир. О, сивил үмумдүнја чәмијјәтин јарадылмасы јолунда сүлһү даһа да möһкәмләндирән објектив мејлләрә әсасланыр.

ИЛЛҮЗИЈАЛАР СИНДРОМУ

1994-95-чи илләр

1989-чу илдә башланмыш сосиал-сијаси бөһран өлкәдә јаранмыш вәзијјәтин чарәсини тапмаг үчүн мүбаризәни кәскинләшдирди. 1990-91-чи илләрдә бу мүбаризә өзүнүн ән јүксәк һәддинә чатды. Мәркәз илә республикалар арасында гаршылыглы мүнасибәтләр проблеми кулминасија һәддинә чатанадәк бу мүнасибәтләрин инкишафы бир нечә мәрһәләдән кечмишдир:

— ССРИ-нин кәләчәк талеји барәдә бир ил кечикмиш март референдуму;

— ијулун 12-дә Русија Федерасијасы президенти сечилмәси;

— дөвләт чеврилиши етмәк чәһдләри (19-21 август);

— Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын парчаланмасы вә 15 мүстәгил дөвләт јаранмасы;

— дағылмыш империја илә мүгајисәдә мискин пародија тә'сири бағышлајан сәбатсыз вә аморф бир континентал гурум олан Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијинин јарадылмасы һаггында мүгавилә имзаланмасы (1991-1992-чи илләрин гышы).

1991-чи илин август ајында дөвләт чеврилиши етмәјә чәһд көстәрилмәси әслиндә ССРИ-нин дағылмасы просесини сүр'әтләндирән катализатор олду. Һәмин илин пајызында ССРИ Республикаларарасы Игтисади Комитәсинин фәалијјәтини тә'мин етмәк үчүн республикаларарасы мүгавиләләр әсасында мүвафиг һүгуги база јаратмаг нијјәти исә әслиндә һәлл едилә билмәјәчәк проблемләрлә үзләшди.

Јаранмыш дәрин бөһрандан чыхыш јоллары ахтарылмасы просесини (1990-чы илин пајызы — 1991-92-чи илләрин гышы) һакимијјәт угрунда мүбаризәдән вә ССРИ-нин кәләчәји мәсәләсини алтернатив мүнасибәтләрдән тәчрид едилмиш шәкилдә нәзәрдән кечирмәк олмаз. Мәшһур "500 күн" програмында ваһид федерал верки системинин нәзәрдә тутулмамасы һәмин програмын М. Горбачов, о вахткы баш назир Н. Рыжков вә "јени игтисади хәтт"ин "атасы" Л. Абалкин тәрәфиндән гәбул едилмәмәсинин әсас сәбәби олду. Әслиндә исә республикаларын әксәријјәти мәһз бу чүр веркигојманын әлејһинә иди. Буна көрә дә белә һесаб етмәјә әсас вар ки, ССРИ-нин тәдричән конфедераллашдырылмасы имканы

әлдән верилмиш олду. Һалбуки бу фүрсәтдән дүзкүн истифадә едилсәјди, мүлкијјәтин јенидән бөлүшдүрүлмәси, гаршылыглы малијјә мәс'улијјәти вә бир сыра дикәр мәсәләләри данышыглар просесиндә һәлл етмәк оларды. Һәлә јенидәнгурма дөврүнүн илк вахтларында експертләрин чоху бу сијаси експериментин ағыр нәтичәләр верәчәјини прогнозлашдырырды. Бу чүр дискуссијаларын әсас "ағырлыг мәркәзи" — инфлјасијанын вә ишсизлијин артачағы, чохишләнән малларын чох сүр'әтлә баһалашачағы барәдә хәбәрдарлыглар иди. Сов. ИКП МК-нын өзүндә мүхалифәт јаранычағы еһтималы сијаси бахымдан хүсуси тәшвиш доғурурду. Һәмин дөврдә беләә бир еһтималын чох принсипиал әһәмијјәти варды. Һәрчәнд, М. Горбачов бу прогноза һәддән артыг гејри-чидди бир амил кими јанашырды: "демократик мәркәзијјәт" принсипинә онун инамы партија системиндән даһа күчлү иди. Бунунла әлагәдар, Горбачов јазырды: "Бизим ислаһатларын кедишини тәнгид едән бә'зи адамлар јенидәнгурма просесинин ағрылы кечмәси барәдә чох данышырлар. Онлар гејд едирләр ки, Гәрбдә олдуғу кими, биздә дә һөкмән инфлјасија, ишсизлик, гијмәтләрин артмасы вә сосиал тәбәгәләшмә һаллары башланачаг. Лакин јенидәнгурманын уғурлары беләә адамлара көстәрәчәк ки, сосиализм нәинки елми-техники тәрәггинин зирвәләрини фәтһ етмәк кими тарихи бир миссијаны јеринә јетирмәјә, һәмчинин, бу вәзифәнин өһдәсиндән јүксәк сосиал вә мә'нәви сәмәрә илә көлмәјә гадирдир".

Лакин јаранма еһтималына Горбачовун командасы тәрәфиндән лазымынча әһәмијјәт верилмәјән бу тәһлүкәләр јенидәнгурма нәтичәсиндә ачы һәгигәтә чеврилди. Сов. ИКП XXVIII гурултајы әрәфәсиндә халг тәсәррүфаты мәсәләләри үзрә експертләр арасында кечирилмиш сосиоложи сорғуда иштирак едәнләрин 66 фаизи ачыг-ашкар билдирмишди ки, өлкә објектив игтисади фәлакәт гаршысында иди. Респондентләрин 30 фаизинин фикринчә, вәзијјәт сон дәрәчә кәркин иди. Өлкәнин мүәссисәләриндә вәзијјәт кет-кедә писләшмәкдә давам едирди. Сосиоложи сорғунун нәтичәләри кәләчәк игтисади инкишафа үмид етмәк үчүн һеч бир әсас вермирди. Ону да гејд едәк ки, 1989-чу илдә рә'ји соруштуланларын јалныз 9 фаизи буну тәсдиг етдији һалда, 1990-чы илдә мүвафиг рәгәм 67 фаизә чатмышды.

Инфлјасија дурмадан артырды. Һиперинфлјасија тәһлүкәси јаранмышды. Сосиоложи сорғуда иштирак етмиш колхозчуларын вә зијалыларын 50-55 фаизи һөкумәтә инамыны тамамилә итирдикләрини билдирмишди. Артыг 1989-чу илдә Сов. ИКП үзвлүк билетини, јахуд Сов. ИКП үзвлүјүнә намизәд билетини тәһвил вермиш, јахуд һәмин билетләри атмыш

адамларын сајы 136,6 мин нәфәрә чатмышды. Бирпартијалы өлкәдә бу факт сүбут едирди ки, чәмијјәтин ән фәал һиссәси коммунист партијасынын фәалијјәтиндән наразыды.

Али сәрәнчамлары лазымынча котүр-гој етмәдән, тәләм-тәләсик онлары јеринә јетирмәјә башладылар. Јенидәнгурма сијасәтинин фәлакәтли нәтичәләри өзүнү көстәрди. Адамлар 1985-чи илдән башланан бу кампанијаја е'тимады тамамилә итирмишдиләр. Һеч шүбһәсиз, белә бир вәзијјәтин јаранмасында әһалинин психоложи овгатынын, формалашмыш менталитетин, халгын јени идејалары дәрк вә гәбул етмәк имканынын да тә'сири олмушду.

Чинајәткарлыг һалларынын вә һүгуги күчсүзлүјүн артмасы мејли чәмијјәтдә тәшвиш доғурмаја билмәзди. 1990-чы илин ијун ајында кечирилмиш үмумиттифаг сосиоложи сорғуда иштирак етмиш шәхсләрин 52 фаизинин фикринчә, өлкәдә чинајәткарлыг һалларынын сајы дурмадан артмагда иди. Бунунла бәрабәр, респондентләрин бир гисми бу вәзијјәти билаваситә һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси вә милләтләрарасы мүнасибәтләрин кәскинләшмәси илә әлагәләндирирди. Рә'ји сорушуланларын чоху (52 фаизи) сосиал мүдафиә үчүн дөвләт механизминин олмамасындан наразылыг едирди.

Әламәтдар һалдыр ки, бу рәгәмләр дөрд ај әввәл кечирилмиш сорғу заманы алынмыш көстәричиләрдән 15-20 фаиз чох иди. Сорғуда иштирак етмиш вәтәндашларын 80 фаиздән чохунун фикринчә, өлкәдә вәзијјәтин кәркинләшмәси етник-милли мүнагишәләрин кәскинләшмәсиндән ирәли кәлирди. Нәтичә е'тибарилә бүтүн бунлар адамларда дөвләтин кәләчәјинә е'тинасыз мүнасибәт јаранмасына имкан верирди. Мәсәлән, 1989-чу илин ијун ајында рә'ји сорушуланларын 78 фаизи һакимијјәтин јүксәк ешелонларынын "мәтбәхи" илә марагландығыны вә һәтта сијасәтдә иштирак етмәјә һазыр олдуғуну билдирдији һалда, сөзүн һәрфи мә'насында бирчә илдән сонра сијасәтлә фәал мәшғул олмағы арзу едәнләрин сајы азалыб 35 фаизә дүшмүшдү. О дөврүн мәнзәрәсини әкс етдирән даһа бир штрих: сијаси чәкишмәләрин күчләнәрәк вәтәндаш мүһарибәсинә чевриләчәјиндән горхан адамларын сајы артмышды.

Игтисади ислаһатларын башланғычында рә'ји сорушуланларын 41 фаизи бу просесин уғурла баша чатачағына үмид едирдисә, 1990-чы илин ијул ајында рә'ј сорғусунда иштирак едәнләрин јалныз 13 фаизи өзүнүн әввәлки фикрини тәсдиг етмишди.

Нәһајәт, 1989-чу илдә рә'ји сорушуланларын 80 фаизи коммунист партијасынын фәалијјәтини бәјәндијини билдирмишдисә, 1990-чы илдә сорғуда иштирак едәнләрин 35 фаизи, о чүмләдән, коммунистләрин 20

нын сүр'әтлә инкишаф етмәсинә, чәмијјәтдә баш верән игтисади вә сијаси просесләрин күчләнмәсинә вә сүр'әтләнмәсинә кәтириб чыхарыр.

Мүасир чәмијјәтдә биликләрә, информасијаја, интеллектуал ресурслара нәзарәт уғрунда мүбаризәнин кет-кедә кениш вүс'әт алмасы, "интеллектуал мүһарибә" дејилән вәзијјәтин јаранмасы бунунла изаһ едилир.

Инди дүнјада јени һуманитар интибаһ дөврү башланмышдыр. Тәбии вә техники елмләрлә мүгајисәдә һуманитар елмләрин даһа сүр'әтлә инкишафы (јени информасијанын артым сүр'әти, бу информасијанын ичтимаи статусу, прогнозлашдырма вә гәрарлар гәбул едилмәси просесиндә информасијанын експерт ролу) буна сүбутдур.

Һәлә Ф.Беконун дөврүндән белә бир фикир мөвчуддур ки, билик — һакимијјәт демәкдир. Буна көрә дә биликләр системиндә баш верән структур дәјишикликләри сијаси елитанын вәзијјәтиндә вә бу елитанын өз дахилиндә баш верән ротасијаларда, о чүмләдән һакимијјәт үчүн јени имканлар јаранмасында тәзаһүр етмәјә билмәз.

Мүтәхәссисләрин әксәријјәти әсас диггәти һакимијјәтин глобал сәвијјәдә таразлашдырылмасына јөнәлтдији бир вахтда даһа ашағы сәвијјәләрдә (тәһсил, сәһијјә, малијјә, бизнес, күтләви информасија васитәләри вә башга саһәләрдә) баш верән "һакимијјәт дәјишикликләри" сивилизасијанын талеји үчүн бәлкә глобал сәвијјәдәкиндән дә мүһүм рол ојнајыр.

Белә бир суал гаршыја чыхыр: һакимијјәтин тәбиәтинә тә'сир едән бу дәјишикликләрин сәбәби нәдән ибарәтдир? Танынмыш америкалы футуролог О.Тоффлерин фикринчә, бу дәјишикликләр һәјатын вә чәмијјәтин бүтүн саһәләриндә (игтисадијјатдан башламыш, та мәишәтә вә асудә вахта гәдәр) билијин вә информасијанын ролунун кет-кедә артмасы илә бағлыдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра һакимијјәт структурлары бу феномени һәлә дә нәзәрә алмыр, өзләринин һәјат тәчрүбәсинә вә сәвг-тәбиисинә даһа чох бел бағлајырлар. Бә'зи һалларда исә бу сонунчулардан һеч биринин олмамасы она кәтириб чыхарыр ки, һакимијјәт структурлары бу вә ја дикәр сијаси мәсәләләрин һәллиндә зоракылыг методларындан истифадә едирләр.

Артыг бу күн дејә биләрик ки, чох мүхтәлиф сәнкили, бөјүк һәчмдә информасијанын саф-чүрүк едилмәси, шәрһи вә үмумиләшдирилмәси мүнасиб сәмәрәли гәрар гәбул едилмәсиндә, фәалијјәт стратекијасы вә сијаси програмлар арасында сечим мәгамларында чох мүһүм вәзифәјә чеврилир.

ИНСАНЫН ЈЕНИ ЧӘМИЈЈӘТДӘКИ РОЛУ

Бә'зи јөнүмләр

Игтисади бахымдан јүксәк инкишаф етмиш өлкәләрдә "рәмзләр игтисадијјаты" дејилән јени фәалијјәт новүнә бөјүк әһәмијјәт верилир. Елми ишчиләрин, лајиһәчиләрин, ЕҺМ конструкторларынын, ичтимаијјәтлә әлагәләр үзрә мүтәхәссисләрин, сәрмајәдар банкирләрин, һүгугшүнасларын, мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә чохсајлы мәсләһәтчиләрин көрдүјү ишләр бу гәбилдәндир.

Гејд едәк ки, "рәмзләр шәклиндә ин'икас етмиш игтисадијјат" реал әмтәә вә хидмәтләр игтисадијјаты илә мүгајисәдә үстүнлүк тәшкил едир. Елмин вә елми-техники потенсиалын, тәшкилати вә идарәетмә характерли амилләрин, тәһсилин, ишчи гүввәсинин ихтисас дәрәчәсинин, банк системләринин инкишаф сәвијјәсинин ролу мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә артмышдыр. Бунунла әлагәдар, мүасир технолокијаларын сүр'әтлә тәрәгги етмәси, програмлашдырылмыш автоматлашдырма васитәләринин, компүтерләрин вә јени рабитә системләринин кениш мигјасда тәтбиги әмәк саһәсинә, инсанын чәмијјәтдәки ролуна һәртәрәфли тә'сир едир.

Сосиал-игтисади инкишафын мүрәккәб бир дөврүндә базар игтисадијјатынын формалашмасы истигамәтиндә илк көврәк аддымлар атан Азәрбајчанын игтисади инкишафында инсан ресурсларынын мүһүм рол ојнадығыны вә һәр һансы истеһсалын сон мәгсәдинин инсанын күзәраныны јахшылашдырмагдан ибарәт олдуғуну дәрк етмәк сон дәрәчә вачибдир.

Ән мүасир техникадан истифадә едилмәси ишчиләрин өз әмәјинә нәзарәт етмәк габилијјәтини јүксәлдир. Мәсәлән, америкалы игтисадчы П.Дракерин һесабламаларына көрә, идарәетмә үсулларынын тәкмилләшдирилмәси сајәсиндә сон 125 илдә инкишаф етмиш өлкәләрдә әмәјин мәһсулдарлығы 45 дәфә артмышдыр.

Јени чәмијјәтдә кадрларын ихтисасынын ролу

Истәр елм саһәсиндә, истәрсә дә идарәетмә вә истеһсалын тәшкили саһәләриндә бүтүн јениликләрин әсас мәнбәји мәһз јүксәк ихтисаслы кадрлар, илк нөвбәдә зеһни әмәклә мәшғул олан кадрлардыр.

АБШ-да мөвчуд ишчи гүввәсинин структурунда орта тәһсилли шәхслә-

рин хүсуси чәкиси тәкчә 1960-чы илдән 1994-чү илədək икигат артмыш, бу дөврдә там али тәһсилли кадрларын хүсуси чәкиси исә 7,7 фаиздән 22,2 фаизә чатмыш, jə'ни аз гала 3 дәфә чохалыб. Идарəетмə, програмлашдырма, системли тәһлил вə саир саһәләрдә чалышан тәләбәләрин нисби сајы да нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә артмышдыр.

90-чы илләрин орталарында АБШ-ын бүтүн ишләјән əһалиси арасында зеһни əмәк саһəсини тəмсил едәнләрин сајы 58 фаизə чатмышды. Мүасир дөврүн ирəли сүрдүјү глобал вəзифəлəр бахымындан бу мəсəлəнин бөјүк əһəмијјəт кәсб етдијини хүсуси вургуламалыјыг. Даһа конкрет десəк:

— јени бејнəлхалг трансмилли игтисадијјатын јаранмасы просеси трансмилли корпорасијаларын (ТМК) фəалијјəти илə сых баглыдыр;

— мүхтəлиф милли вə бејнəлхалг игтисади мəркəзлəрə мəхсус олан ТМК-ларын бир-биринə говушмасы сəчијјəви һалдыр. Онларын гаршылыглы фəалијјəтинин күчлəнмəси барəдə дə ејни сөзлəри демəк олар;

— ТМК-ларын фəалијјəтинин глобаллашмасы Гəрб алəминдə баш верəн интеграсија просеслəри илə сых баглыдыр.

Бу вəзијјəтдə заманын ирəли сүрдүјү мəсəлəлəрə реаксија кими ашағыдакы проблемлəр гаршыја чыхыр:

1. Ишчи гүввəсиндəн истифадəнин глобаллашмасы.

2. Интеграсија просеслəри сəнкисиндə елми-техники сијасəтин бејнəлхалг аспектлəри.

Ишчи гүввəсиндəн истифадəнин глобаллашмасы

70-80-чи иллəрдə капиталын вə технолокијаларын бир сыра өлкəлəрə ахынынын сəрбəстлəшмəси нəтичəсиндə Американын сəнаје корпорасијаларынын бөјүк бир гисми өз истеһсалат саһəлəрини учуз ишчи гүввəси илə зəнкин олан өлкəлəрə көчүрүрдү. 90-чы иллəрдə исə телекоммуникасија васитəлəринин инкишафында ингилаби дəјишикликлəрлə əлагəдар олараг, мүһəндис, конструктор, малијјə вə дикəр хидмəт нөвлəринин "үчүнчү дүнја" өлкəлəринə ихрачы мүшаһидə олунур. Бир сыра өлкəлəрдə мəшгуллуг вə игтисадијјат саһəлəриндə баш верəн дахили дəјишикликлəр бə'зи башга амиллəрлə јанашы, һəм дə ишчи гүввəсинин бу чүр "глобаллашмасы" илə изаһ едилə билəр. Дикəр тəрəфдəн, "үчүнчү дүнја" өлкəлəриндəки ишчи гүввəсинин мүтəрəгги технолокијалардан истифадə етмəси, һəмин өлкəлəрдə јүксəк ихтисаслы əмəк тəтбиг едилəн "анклавлар" јаранмасы инки-

шаф етмиш өлкәләрдән кәнарда да инсан еһтијатларынын әһәмијјәтинин артмасыны шәртләндирир. Беләликлә, трансмилли корпорасијалар феномени хидмәтләр саһәсинә дә шамил едилир. Мәсәлән, 1990-чы илдә Американын Гәрби Авропа өлкәләриндәки ширкәтләриндә 2,8 милјон, Асијадакы ширкәтләриндә 1,5 милјон, Латын Америкасы өлкәләриндәки АБШ ширкәтләриндә исә 1,3 милјон ишчи чалышырды.

Зәннимизчә ичтимаи истеһсалатда инсанын рол вә әһәмијјәтинин артмасыны көстәрән амилләр јени миниллијин әввәлләриндә инкишаф етмиш өлкәләрин сосиал-игтисади тәрәггисинин даһа кениш вүс'әт алмасы үчүн мүһүм илкин шәртә чevриләчәкдир.

...Лакин јухарыда көстәрдијимиз фактлар һеч дә о демәк дејил ки, Горбачов һөкумәти өлкәни һәлә 1985-чи илин әввәлләриндә прогнозлашдырылан фәлакәтдән хилас етмәјә чәһд көстәрмирди.

Експертләрин фикринчә, 1985-чи илдән башланмыш јенидәнгурма дөврүнүн игтисади ислаһатларыны рус игтисадијјатшүнаслығында үч хрестоматик мәрһәләјә бөлмәк олар.

БИРИНЧИ МӘРҺӘЛӘ: 1985-1987-чи ИЛЛӘР

Бу дөвр ән'әнәви, планлы совет игтисадијјатына јени һәјат вермәк чәһди илә сәчијјәвидир. 12-чи бешиллик план да көһнә схем үзрә һазырланмыш олдуғуна бахмајараг, һәмин мүддәт үчүн чох нәһәнк вәзифәләр гаршыја гојулмушду. Мәсәлән, үмуми милли кәлирин артым көстәричисини 1981-1985-чи илләрдәки 2 фаиздән 4 фаизә чатдырмаг, әмәк мәһсулдарлығыны исә 2000-чи иләдәк 2,3-2,5 дәфә артырмаг нәзәрдә тутулурду. Бүтүн бу просесләр өлкәнин игтисади потенсиалынын ики дәфә артмасы илә мүшајиәт едилмәли иди.

12-чи бешилликдә Азәрбајчанда да чох кениш әһатәли планлар һәјата кечирмәк нәзәрдә тутулурду. Һәмин мүддәт әрзиндә республикада үмуми дахили мәһсулун 23 фаиз, республика әһалисинин реал кәлиринин исә 27 милјард совет рублу гәдәр артачағы көзләнилирди. Милли кәлирин истеһлак маллары истеһсалына сәрф едилән һиссәсини 28,5 фаиз, ичтимаи истеһсалын структурунда сәнаје маллары истеһсалынын һәчмини 60 фаиз артырмаг нәзәрдә тутулурду, бу мәһсулун һесабына әлдә едиләчәк мүтләг кәлир исә 3 милјард рубл олмалы иди. Сәнаје истеһсалынын һәр фаизи 11-чи бешилликдәки 98 милјон рублдан 127 милјон рубла чатдырылмалы иди.

Үмумијјәтлә, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси, совет игтисадијјатынын модернләшдирилмәси, мәһсулларын кејфијјәтинин артырылмасы, игтисадијјатын инкишафында екстенсив јолдан интенсивләшмә јолуна кечид ССРИ-дә 12-чи бешиллик үчүн гаршыја гојулмуш әсас вәзифәләр сајылырды.

М.С. Горбачовун игтисади мәсәләләр үзрә мүшавири А. Аганбекјанын програмында исә һәтта истеһлак вә гејри-истеһсал саһәләриндә сәрмајәгојманы мәһдудлашдырмаг нәзәрдә тутулурду. Һәмин програмын мүәллифләринин фикринчә, өзүнүмалијјәләшдирмә вә кејфијјәтә нәзарәт сајәсиндә мүвафиг саһәләрин инкишафы тә'мин едиләчәкди. Лакин машынгајырма сәнајесинә гојулан сәрмајәләрин "антибоһран" истигамәтли олмасы көзләнилән нәтичәләри вермәди. Хаммала вә јаначаға гәнаәт идејасы да демәк олар ки, һавадан асылы вәзијјәтдә галды.

Бу вәзијјәт әсасән онунла изаһ едилирди ки, сон дәрәчә мүрәккәб мәгсәдләрә наил олмаг үчүн совет сәнајесинин мүвафиг технолокијалары јох иди. Нәтичәдә машынгајырма сәнајесинә вәсаит гојулушу артса да, онларын сәмәрәси минимал һәдди күчлә ашырды.

Адәтән, олдуғу кими, бу дәфә дә рәһбәрлијин сәһвләринин ағыр јүкү сырави истеһлакчыларын үзәринә дүшдү. Истеһлак маллары истеһсалына сәрмајә гојулушунун һәчми 1960-чы илдән бәри биринчи дәфә ән ашағы һәддә енмишди. Артыг 1988-чи илин орталарында мә'лум олду ки, истәр дахили инвестисијаларын артырылмасы илә әлагәдар олан сүр'әтләндирмә идејасы, истәрсә дә техноложи сәвијјәнин јүксәлдилмәси онларла бағлы үмидләри доғрултмајыб. Бу инвестисијалар өлкәјә онларча јарымчыг галмыш тикинти "һәдијјә етмишди". Тәкчә Азәрбајчанда бу чүр тикинтиләрин сајы 400-дән артыг иди. 1990-чы илдә бу чүр тикинтиләрин гијмәти 3,9 милјард рубл мәбләғиндә дәјәрләндирилирди. Мадди, әмәк вә малијјә васитәләринин бир гисми дондурулмушду, республиканын тикинти комплекси мүфлисләшмә һәддиндә иди.

Лазыми нәтичәләр әлдә етмәк үчүн техники тәрәгги илә јанашы, инсан амилинә дә хүсуси әһәмијјәт верилирди. Әмәк мәһсулдарлығыны вә бурахылан мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәк мәгсәдилә алкоголизмә гаршы мүбаризә үчүн инзибати тәдбирләр көрүлмүш, мәһсуллара "дөвләт кејфијјәт нишаны" верилмәсинә чидди нәзарәт едилмәјә башланмышды.

Алкоголизмә гаршы мүбаризәјә даир 1985-1986-чы илләрдә башланмыш һај-күјлү сијаси кампанија алкоголлу ичкиләрин дөвләт хәтти илә истеһсалынын вә онларын сатышынын кәскин сурәтдә азалмасына сәбәб олду. Һа-

мин илләрин рәсми мә'луматына көрә, о дөврдә әмәк мәһсулдарлығынын вә ичтимаи интизамын нисбәтән артмасы мүшаһидә едилирди. Бунунла бәрабәр, һәмин кампанија 1988-89-чу илләрдә совет игтисадијјатынын бүдчәсиндә мисли көрүнмәмиш кәсир јаранмасына кәтириб чыхармышды.

Һәр һалда, дөвләт бүдчәси ән'әнәви мәдахил маддәләринин бириндән — алкоголлу ичкиләр сатышы һесабына әлдә едилән кәлирдән мәһрум олмуш, һәмин кәлирләр хәлвәти игтисадијјатын бүдчәсинә дахил олмаға башламышды. Хәлвәти базарын сәрәнчамындакы 68 милјард доллар вәсаитин 23 милјард доллары спиртли ичкиләрин кизли шәкилдә истеһсалы вә сатышы һесабына әлдә едилирди. 1991-чи илдә бу мәбләғ 30 милјард доллары ашмышды. Нәтичәдә совет һөкумәти башланғычында нәчиб мәгсәдләр күдән антиалкогол сијасәти идеолокијасындан имтина етмәли олду. Лакин артыг кеч иди: нечә дејәрләр, гатар јола дүшмүшдү — дөвләт милјардларла доллар итирмиш, малијјә проблемләри исә бүтөвлүкдә совет чәмијјәтини сарсытмышды.

Совет һөкумәтинин антиалкогол кампанијасындан ән чох зәрәр чәкән республика Азәрбајчан олду. 70-чи илләрин орталарындан башлајараг үзүмчүлүк вә шәрабчылыг үзрә ихтисасланан Азәрбајчан Республикасынын гаршысында һәлли чох мүшкүл олан бир вәзифә — кәнд тәсәррүфатынын апарычы саһәсини тамамилә башга бир истигамәтә јөнәлтмәк вәзифәси гојулмушду.

Бу гәрары јеринә јетирмәк мәгсәдилә Шамахы, Чәлилабад, Товуз, Газах вә Ханлар кими ири үзүмчүлүк рајонларындакы үзүмлүкләр күтләви сурәтдә мәһв едилмиш, милјонларла декалитр шәраб мәһсуллары узун мүддәт хүсуси чәнләрдә сахланылдығы үчүн кејфијјәтини итирмиш, нәтичәдә һәмин мәһсуллары јерә ахытмаг лазым кәлмишди. 1983-чү илдән башлајараг илдә 1,5 милјон тон үзүмчүлүк мәһсуллары истеһсал едилдији һалда 1990-чы илдә һәмин көстәричи јарыбајары азалмыш, 1993-чү илдә исә чәми-чүмләтаны 250 мин тон үзүм хаммалы јығылмышды.

Ханлар аграр комбинаты, Фүзули рајонундакы 4 N-ли шәраб заводу кими мәшһур мүәссисәләр көзләнилмәдән борч мәнкәнәсинә дүшдүләр. 1989-чу илдә Ханлар аграр комбинатынын 257 милјон рубл, Фүзулидәки шәраб заводунун исә 85,3 милјон рубл борчу варды.

Һөкумәт шәраб заводларынын вә илкин е'мал мүәссисәләринин истеһсал истигамәтләринин дәјишдириләчәјини, һәмин мүәссисәләрдә алкоголсуз ичкиләр вә мүвафиг консерв мәһсуллары бурахылачағыны вә'д едирди. Лакин бу вә'дләр кағыз үзәриндә галды.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг үзрә ихтисасланмыш Товуз, Шәмкир, Чәлилабад, Фүзули, Ханлар, Газах кими рајонларда күтләви ишсизлик јаранды. Даһа дәгиг десәк, Горбачов-Аганбегјан сијаси "јенидәнгурма"сынын мә'нәви чәһәти өз јериндә, лакин бу сијасәт тәкчә Азәрбајчана илдә тәгрибән 3 милјард рубл мадди зәрәр вурмушду.

1981-чи илин мә'луматына көрә һәмин илдә республикамызда 299 ихтисасланмыш үзүмчүлүк тәсәррүфаты, о чүмләдән 105 совхоз-завод, шәрабын илкин вә тәкрар е'малы илә мәшғул олан 29 завод варды. Үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла мәшғул олан фәһлә, мүтәхәссис вә гуллугчуларын сајы 143 мин нәфәр иди. 1980-чи илдә халг тәсәррүфатынын бу саһәсиндә 1 милјард 800 милјон рубл кәлир әлдә едилмишди. Шәрабчылыг һесабына Иттифаг фондуна дахил олан вәсаити дә бураја әлавә етсәк, антиалкогол сијасәти барәдә гәрарын тәкчә Азәрбајчана дејил, бүтөвлүкдә ССРИ бүдчәсинә нә гәдәр зәрәр вурдуғуну һесабламаг олар. Кечмиш Совет Иттифагында үзүмчүлүк вә шәрабчылыг мәһсулларынын 25 фаизи Азәрбајчанын пајына дүшдүјүнү нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, Иттифаг бүдчәсинә вурулмуш зәрәрин мәблəғи 20-25 милјард рублдан чох олмушду.

1987-чи илин әввәлиндә мәһсулларын кејфијјәтинә нәзарәт үзрә хүсуси дөвләт гәбулу кечирилмәјә башланды. Бунун нәтичәсиндә 1508 мүәссисә бағланды (сәнаје мәһсулларынын тәгрибән 20 фаизи вә мүлки машынгајырма мәһсулларынын 60 фаизи бу мүәссисәләрин пајына дүшүрдү). Мүбаһисәјә еһтијач јохдур ки, бу факт өлкә игтисадијјатына сон дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрмишди.

ИКИНЧИ МӘРҺӘЛӘ: 1987-1988-чи ИЛЛӘР

1987-чи илдә мүтәхәссисләрә ајдын олду ки, конверсија програмы ифласа уғрамыш, истеһлак базарынын позулмасы просеси башланмышдыр. Нәтичәдә, 1988-чи илдә сәрмајәгојмаг сијасәтиндә чидди дөнүш едилди. Јени, сосиал јөнүмлү стратекијада мәнзил тикинтисинә, истеһлак маллары истеһсалына вә сәһијјәјә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верилирди. Мәгсәд — инвестисијалары сосиал саһәнин хејринә јенидән бөлүшдүрмәк иди. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, бу стратекија о дөврүн тәфәккүр мәнтигинә ујғун иди.

1987-чи илин ијул ајында Совет һөкумәти инвестисија сијасәти илә јанашы, өзүнүидарә вә өзүнүмалијјәләшдирмә методларыны тәтбиг етмәјә

башлады. Мүәссисәләр һаггында гавуна мүвафиг олараг, мүәссисәләрин мәркәзләшдирилмиш шәкилдә идарә едилмәси илә бәрабәр, онлара мүәјјән мухтаријјәт верилирди. 1988-чи илдән е'тибарән, совет мүәссисәләринин чоху өзләринин чари вә әсаслы хәрчләрини, о чүмләдән технолокијанын јенилләшдирилмәси илә бағлы хәрчләри мүстәгил өдәмәјә, еләчә дә истеһсал вә сатыш планларыны да сәрбәст тәртиб етмәјә башламышды. Ејни заманда мүәссисәләр өз мәһсулунун кәмијјәтиндән вә кејфијјәтиндән асылы олараг әлдә етдикләри кәлирин мәбләғинә мүвафиг әмәкһаггы фонду јаратмаг имканы газанмышды. Јени ганунун ән радикал елементи исә јәгин ки, өзүнүидарә үсулунун тәтбиг едилмәси иди. Иннән белә мүәссисәнин әмәк коллективи шурасыны фәһлә вә гуллугчулар өзләри сечирди. Өзүнүмалијјәләшдирмә режиминә кечмиш мүәссисәләр дикәр мүәссисәләрлә мүстәгил сурәтдә контрактлар бағламалы, еләчә дә дөвләт сифаришләри алмаг үчүн рәгабәтә гошулмалы идиләр. Маһијјәт е'тибарилә дөвләт сифаришләри әввәлки дөвләт планларыны әвәз едирди вә өзүнүмалијјәләшдирмә үсулуна кечмиш мүәссисәләр әслиндә һеч нә газанмады. Бу барәдә ганунда икимә'налы јозула биләчәк мүддәаларын сајы һәддән артыг иди. Танынмыш совет һүгугшүнасы Б.Курашвилинин гејд етдији кими, бу ганун әслиндә көһнә тәсәррүфат механизминин елементләрини өзүндә сахламагла радикал дәјишикликләри саботаж етмәк үчүн бир васитәјә чеврилә биләрди. Мүәссисәләр үчүн контрол рәгәмләри јенә дә јухарыдан диктә едилирди. Топдансатыш тичарәтини әвәз етмиш ән'әнәви тәчһизат системиндән — лимитләрдән вә фондлардан әсәр-әламәт галмамышды.

Мүәссисәләр һаггында дөвләт гануну совет сәрмајә базарыны әвәз етмәк игтидарында дејилди. Истеһлак базарында вәзијјәтин писләшмәси давам едирди. Хүсуси ајры-сечки сијасәти сајәсиндә пәракәндә сатыш системи тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылырды. Мүвафиг "каналлар"а јол тапа билмәјән адамлар гара базарда мал гытлығы вә гијмәтләрин чох јүксәк олмасы илә үзләширди.

Истеһлак базарында таразлыг јаратмаг мәгсәдилә фәрди әмәк фәалијјәти һаггында вә кооперативләр һаггында ганунлар гәбул едилди. Фәрди вә кооператив әмәк фәалијјәти номенклатурун чидди мүгавимәти илә гаршылашды. Буна бахмајараг, 1988-чи илдә өлкә рәһбәрлији истеһлак маллары илә әлагәдар јаранмыш вәзијјәтин кәркинлијини азалтмалы олан бу чүр фәалијјәт новләринә бөјүк әһәмијјәт верирди. 1987-чи илин мај ајында гәбул едилмиш фәрди әмәк фәалијјәти һаггында гавун евдар

гадынлара, пенсијачылара, әлилләрә, тәләбәләрә вә довләт системиндә ишләјән адамларын мүәјјән групларына имкан верирди ки, онлар мәнзилләрин тикинтиси вә тә'мири, автомобилләрин тә'мири, бәрбәрхана иши илә мәшгул олсунлар, таксидә ишләсинләр, тибби һеј'әтә аид мәһдуд әһатәли хидмәтләр костәрсинләр. 1977-чи ил Конститусијасына корә ферди әмәк фәалијјәтинин јалныз "ганунда костәрилмиш" нөвләри илә мәшгул олмаға ичазә верилдији һалда, јени ганун әмәк фәалијјәтинин ганунла гадаған едилмәјән бүтүн нөвләри илә мәшғул олмаға ичазә верирди, јә'ни гадағанедичи нормадан ичазәверичи нормаја кечилмишди.

1988-чи илдә гүввәјә минмиш кооперативләр һаггында ганун бу норманы даһа да сәрбәстләшдирмиш олду. Кооперативләрин фәалијјәт даирәси кенишләндирилмиш, гијмәтләрә довләт тәрәфиндән нәзарәт едилмәсинә нәһајәт, сон гојулмушду. Бу ганун кооперативләрин сәһмләр бурахмасына вә онлары сатмасына, банклар јаратмагда иштирак етмәсинә ичазә верир, харичи игтисади фәалијјәтлә мәшгул олмаларына, о чүмләдән харичи фирмаларла мүштәрәк мүәссисәләр тәшкил етмәләринә имкан јарадырды. Ислаһатлар истигамәтиндә ән чәсарәтли аддым олан бу тәдбир совет довләтинин әразисиндә мүштәрәк мүәссисәләр јаратмаг јолу илә олкә игтисадијјатына әчнәби сәрмајәләр чәлб етмәјә имкан верирди. ССРИ Назирләр Советинин 13 јанвар 1987-чи ил тарихли гәрарында бәјан едилирди ки, мүштәрәк мүәссисәләр мүстәгил һүгуги шәхсләрдир. Гәрарда, һәмчинин гејд едилирди ки, мүштәрәк мүәссисәләрә аид бүтүн әсас мәсәләләр мүвафиг контрактлар әсасында тәнзимләнир. 1990-чы илдә исә мүштәрәк мүәссисәләрдә әчнәби тәрәфин өмлак пајы илә баглы мәһдудијјәтләр ләгв едилди, нәтичәдә һәмин олкәләр тамамилә харичи сәрмајәдарларын сәрәнчамында олан филиаллар ачмаг имканы газандылар.

Лакин узун мүддәт хүсуси мүлкијјәтин һәр һансы нөвүнә гаршы нифрәт идеолокијасы әсасында формалашмыш чәмијјәт чашыб галмышды.

ҮЧҮНЧҮ МӘРҺӘЛӘ: 1988-чи ИЛИН ӘВВӘЛИНДӘН 1991-чи ИЛИН АВГУСТ АЈЫНАДӘК ОЛАН ДӨВР

Олкәдә игтисади вә сијаси шәраити гајдаја салмаг үчүн һокумәтин костәрдији бүтүн чәһдләрә бахмајараг, вәзијјәтин кетдикчә кәскинләшмәси давам едирди. Әмәк мәһсулдарлығы илә әмәкһаггынын артымы арасында

јаранмыш дәрин учурум совет игтисадијјатынын сабитлијинин позулмасына дәлаләт едән көстәричијә чеврилмишди. Бүдчә кәсиринин кет-кедә артмасынын әвәлини чыхмаг үчүн емиссија (тәдавүлә әлавә пул бурахмаг) јолунун сечилмәси бу учурумун даһа да дәринләшмәси илә баглы иди. 1990-чы илин ахырларында игтисади тәнәззүл мүшаһидә едилирди. Нәтичәдә Үмуми Дахили Мәһсулун (ҮДМ) һәчми 2 фаиз, милли кәлирин һәчми 4 фаиз азалмышды.

Әксәр мәһсул нөвләринин истеһсалы натурал өлчүдә кәскин сурәтдә ашағы дүшмүшдү. Нефт һасилатынын һәчми 37 милјон тон азалараг 1978-чи илин мүвафиг көстәричиси һәддинә енмишди. Көмүр истеһсалы да 37 милјон тон азалараг сон 15 илдә ән ашағы һәддә чатмышды. Әсас сәнаје саһәләриндә истеһсалын динамикасы барәдә конкрет мә'луматлар ашағыдакы чәдвәлдә көстәрилир.

Әсас сәнаје саһәләриндә истеһсалын динамикасы барәдә мә'луматлар

	1975-чи ил	1980-чи ил	1985-чи ил	1986-чы ил	1987-чи ил	1988-чи ил	1989-чу ил	1990-чы ил
Електрик енержиси истеһсалы, милјард квт.саат	1039	1294	1544	1599	1665	1705	1722	1728
Нефт (газ конденсаты да дахил олмагла), милјон тон	490,8	603,0	595,0	615,0	624,0	624,0	607,0	570,0
Газ, милјард кубметр	289,3	435,0	643,0	686,0	727,0	770,0	796,0	815,0
Полад, милјон тон	141,3	148,0	155,0	161,0	162,0	163,0	160,0	154,0
Семент, милјон тон	122,1	125,0	130,8	135,1	137,4	139,5	140,4	137,0

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын үмуми һәчми 2,3 фаиз азалмышды. Дөвләт тәдарүк мәнтәгәләринә чәми 68 милјон тон тахыл дахил олмушду ки, бу да дөвләт сифариши илә мүгајисәдә 18 милјон тон аз иди. Картоф тәдарүкү 1989-чу илдәкинә нисбәтән 25 фаиз азалмыш, шәкәр чуғундуру тәдарүкү 1989-чу илдәки 91,9 милјон тондан 1990-чы илдә 79,9 милјон тона дүшмүшдү.

Нефт һасилатынын азалмасы өлкәнин ихрач имканларына да тә'сир етмишди. Сон үч илдә нефт ихрачы азалараг, 1988-чи илдәки 144 милјон тондан 1989-чу илдә 127 милјон тона, 1990-чы илдә исә 109 милјон тона енмишди.

1985-86-чы илләрин әввәлиндә совет адамларынын орта өмүр көстәри-

чисинин бир гәдәр артмасы нәзәрә чарпырды. Сонракы илләрдә исә бу көстәричи тәдричән, лакин дөнмәдән азалмагда иди.

Һәјат сәвијјәсинин писләшмәси, сосиал-сијаси вәзијјәтин һәдсиз кәскинләшмәси бә'зи рекионларда инсанларын ганынын төкүлмәси илә мүшајиәт олунурду. Кәләчәјә инамын кет-кедә азалмасы тәбии ки, әһалинин догум көстәричисинин дә азалмасына сәбәб олурду. Доғумун дурмадан азалмасы өлкәнин ичтимаи һәјатында сабитлијин позулмасына дәлаләт едән тәшвишдоғуручу симптома чеврилмәкдә иди. Бундан әлавә, догумун азалмасы "инсан амилини" өз үмуми идеолокијасынын әсасы кими гәләмә верән Горбачовун командасынын сөздә дедикләри илә әсла ујушмурду.

ССРИ-дә доғум көстәричиләри:

(әһалинин һәр 1000 нәфәри һесабы илә)

1980-чи ил	1985-чи ил	1986-чы ил	1987-чи ил	1988-чи ил	1989-чу ил	1990-чы ил
18,3	19,4	20,0	19,8	18,9	17,6	16,8

Өлкә игтисадијјатынын өзәл (кооператив) секторунда да мүрәккәб вәзијјәт јаранмышды. Кооперативләрин фәалијјәти үмумијјәтлә, әһалинин наразылығына сәбәб олурду. Бу наразылығы изаһ етмәк чәтин дејил. Илк новбәдә "кооператорлар синфинин" фәалијјәтини ганунсуз һесаб едән дөвләт мүәссисәләринин рәһбәрләри тәрәфиндән бу мәсәләјә негатив мүнасибәт бәсләнмәси вәзијјәти даһа да кәркинләшдирирди.

Лакин ССРИ Дөвләт Статистика Комитәси тәрәфиндән һазырланмыш хүсуси арајыш бу чүр иддиаларын тамамилә әсассыз олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, һәм дә дөвләт мүәссисәләринин рәһбәрләрини бир гәдәр чәтин вәзијјәтә салды. Мәсәләнин маһијјәти бундан ибарәт иди ки, 1990-чы илин јајынадәк гејдијјата алынмыш 210 мин кооператив тәшкилатын 86 фаизи дөвләт мүәссисәләринин нәздиндә јарадылмышды.

	Ијулун 1-нә дәк фәалијјәтдә олан кооперативләрин сајы	Һесабат дөврүнүн ахыры үчүн һәмин кооперативләрдә ишләјәнләрин сајы (әвәзчиләр дә дахил олмагла), мин нәфәр	Илин әввәлиндән е'тибарән мәһсул (ишләр, хидмәтләр) сатышындан әлдә едилмиш вәсаит, милјон рубл	
			чәми	о чүмләдән: билаваситә әһалијә сатылмышдыр
1	2	3	4	5
Чәми	181190	4746,2	24128,3	3173,6
о чүмләдән: ССРИ Енеркетика Назирлији	3624	60,9	509,7	32,4
ССРИ Нефт вә Газ Сәнајеси Назирлији	1483	19,1	307,3	15,9
ССРИ Көмүр Сәнајеси Назирлији	1683	19,8	188,6	15,8
ССРИ Нефт-Кимја Сәнајеси Назирлији	1951	36,1	777,1	71,4
ССРИ Металлуркија Назирлији	3469	68,2	592,4	48,3
ССРИ Ағыр Машынгајырма Назирлији	1313	23,0	191,0	29,3
ССРИ Електротехника Чиһазгајырма Назирлији	1777	47,4	584,0	55,9
ССРИ Дәзкаһгајырма Сәнајеси Назирлији	790	17,9	146,9	21,7
ССРИ Автомобил вә Кәнд Тәсәррүфаты Машынгајырма Назирлији	2530	48,8	433,2	53,3
ССРИ Мешә Сәнајеси Назирлији	1901	21,1	298,5	21,7
ССРИ Балыгчылыг Тәсәррүфаты Назирлији	691	9,8	93,6	9,0
ССРИ Тибб Сәнајеси Назирлији	293	5,3	48,7	4,3
ССРИ Дөвләт Мешәчилик Комитәси	735	6,2	44,2	6,0
ССРИ Су-Тикинти Назирлији	793	16,0	131,1	8,7
ССРИ Јоллар Назирлији	1764	28,4	200,0	33,9
ССРИ Дәниз Донанмасы Назирлији	376	8,7	50,8	5,1
ССРИ Мүлки Авиасија Назирлији	455	10,3	56,9	9,7
ССРИ Рабитә Назирлији	1415	31,6	156,1	16,7
ССРИ Нефт-Газ Тикинти Назирлији	761	18,1	209,6	10,3
ССРИ Нәглијјат Тикинти Назирлији	844	13,8	163,2	10,1
ССРИ Хүсуси Тикинти-Гурашдырма Назирлији	1331	27,8	206,5	13,3
ССРИ Кеолокија Назирлији	561	7,9	70,9	6,2
ССРИ Тичарәт Назирлији	3882	59,3	448,9	224,3
ССРИ Мәркәзи Истеһлакчылар Иттифагы (Сентросојуз)	5195	50,6	432,2	172,3
ССРИ Дөвләт Тәчһизат Комитәси	2267	64,1	436,8	50,4

1	2	3	4	5
ССРИ Сәһијјә Назирлији	2339	46,1	145,6	63,4
Мүттәфиг республикаларын јерли сәнаје назирликләри (бирликләр иттифагы, ассосиасијалар, консернләр)	2036	38,4	216,7	50,5
Мүттәфиг республикаларын тикинти материаллары сәнајеси назирликләри (бирликләр иттифагы, ассосиасијалар, консернләр)	1385	27,5	340,9	24,5
Мүттәфиг республикаларын мәишәт хидмәти назирликләри (бирликләр иттифагы, ассосиасијалар, консернләр)	12091	158,2	804,5	267,2
Дикәр назирлик вә идарәләр	121455	375,8	15842,4	1822,0

Дөвләт сектору мүәссисәләри нәздиндә јарадылмыш кооператив тәшкилатларынын фәалијјәти

Белә бир вәзијјәтдә истеһлак маллары истеһсалыны артырмаг јолу илә һәрби сәнајенин конверсијасыны сүр'әтләндирмәк вә пул күтләсинин һәддән артыг чохалмасынын гаршысыны алмаг чәһдләри көстәрилирди. Сабитләшдирмә сијасәти мәркәздәнгачма характери дашыјырды. Кооперативләрин фәалијјәтинә јенидән манс олмага башламышдылар. Мүштәрәк мүәссисәләрин фәалијјәтини јохламаг үчүн ДТК-ја хүсуси сәлаһијјәтләр верилмишди. Игтисади инкишафын мүрәккәбликләри харичи игтисади әлагәләрин писләшмәсинә кәтириб чыхармышды. Ихрач вә идхал әмәлијјатларынын һәчми азалмышды.

1990-чы илин мүвафиг көстәричиләри илә мүгајисәдә ихрач 1/3 дәфә, идхал исә 40% ашағы дүшмүшдү. Хаммал идхалынын азалмасы истеһсала да тә'сир етмәјә билмәзди.

Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын (ГИЈШ) үзвү олан өлкәләрлә әлагәләрин тамамилә кәсилмәси ССРИ-дә онсуз да кәркинләшмиш игтисади вәзијјәтин даһа да писләшмәсиндә негатив рол ојнајырды. Бу вәзијјәт истеһлак малларынын гытлығында хүсусилә нәзәрә чарпырды. 1991-чи ил јанварын 1-дән е'тибарән харичи дөвләтләрлә тичарәт әмәлијјатларында сәрбәст дөнәрли валјутадан истифадә едилмәјә башланмасы исә адәтән, һәмин өлкәләрдән алынан малларын, үмумијјәтлә, јоха чыхмасына сәбәб олду.

Проблеми һәлл етмәк үчүн зәрури мәбләғдә валјута олмадығындан,

күндәлик тәләбат маллары кредит вә бартер үсулу илә алмаг лазым кәлирди. Лакин бу үсуллар һәмин саһәдә вәзијјәти јалныз писләшдирмиш олду. Биринчи јол харичи борчун нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә (бир ил әрзиндә аз гала 8 милјард доллар) артмасына, икинчи үсул исә өлкәнин өзү үчүн зәрури олан мәһсулларын бир гисминин дахили базардан јох олмасына кәтириб чыхарырды, чүнки бартер үсулу илә ихрач едилән маллар, әсасән, истеһлак тә'јинатлы, чохишләнән хаммал иди.

1990-чы илдә һөкумәтин һимајәси илә "Игтисади ислаһат: һәлләр ахтарышы" адлы китаб чапдан чыхды. Игтисади дәјишикликләр консепсијасынын илк дәфә дәрч едилдији бу китабда кечид дөврүндә һадисәләрин инкишафынын алтернатив вариантлары да ирәли сүрүлмүшдү.

КӨЗЛӘНИЛӘН НӘТИЧӘЛӘР ТӘКАМҮЛ ВАРИАНТЫ

Әсас чәһәтләри

Ислаһатларын тәдричән вә ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси

1. Баш верән дәјишикликләрә тәдричән ујғунлашманын мүмкүнлүјү, кәскин дәјишикликләр нәтичәсиндә јаранан иткиләрин минимум олмасы еһтималы.
2. Јени јаранмагда олан базарын вә инфлјасијанын, әсасән, инзибати үсулларла тәнзимләнмәси.
3. Ислаһатларын ләнк кетмәси, көрүлмүш тәдбирләрин тә'сиринин итирилмәси вә негатив мејлләри арадан галдырмаг үчүн һәмин тәдбирләрин кафи олмамасы.
4. Дөвләт сифаришләринин тәдричән азалдылмасы, гијмәтләрин вә кәлирләрин кәскин сурәтдә артмасына јол верилмәмәси.
5. Истеһсалда чидди тәнәззүл јаранаҹағы, гытлыгын күчләнәчәји вә сосиал кәркинлијин артачағы тәһлүкәси.

РАДИКАЛ ВАРИАНТ

Формалашмыш структурларын гыса мүддәтдә әсаслы сурәтдә дағыдылмасы.

1. Базарын сүр'әтлә јаранмасы һесабына чидди сәмәрә әлдә едиләчәјинә үмид.
2. Базар механизминә манс олан бүтүн мәһдудијјәтләрин бир дәфәјә ләғв едилмәси.
3. Пул тәдавүлүнүн позулмасы тәһлүкәси, һәдсиз инфлјасија еһтималынын артмасы.
4. Дөвләт сифаришләринин кәскин сурәтдә азалмасы, гијмәтләрә вә кәлирләрә нәзарәтдән аз гала тамамилә имтина едилмәси.
5. Мүфлисләнмә һалларынын чохалмасы, истеһсалын кәскин сурәтдә азалмасы, күтләви инсизлик.
6. Мүлкијјәтин јени формаларына кечидин күтләви һал алмасы.
7. Һәјат сәвијјәсинин хејли писләшмәси, әһалинин кәлирләри сәвијјәсинә көрә тәбәгәләнмәси, сосиал кәркинлијин кәскин сурәтдә артмасы.

Һөкумәт өлкәдә сон дәрәчә кәркин вәзијјәт јаранмасыны нәзәрә алараг сонунчу варианта даһа чох мејл едирди. Буну белә әсасландырдылар: "Нәзәрдән кечирилән вариантын әсас үстүнлүкләри онунла әлагәдардыр ки, һәмин вариант гијмәтләрин вә кәлирләрин артмасынын тәнзимләнмәсинә јол вермәклә бәрабәр, сон нәтичәдә гытлығын артмасыны вә истеһсалын тәнәззүлүнү дајандырмаг үчүн инзибати тәдбирләр көрүлмәси үсулуна гајытмадан базарын формалашмасы үчүн реал јол ачыр. Гијмәтләрин артмасы, иш јеринин дәјишилмәси, јени пешәләрә јијәләнмәк зәрурәти вә саир амилләр илә әлагәдар әһалинин мә'руз галдығы иткиләрин чох һиссәсинин әвәзини чыхмаг үчүн сосиал мүдафиә системинин јарадылмасы исә кечид дөврүнүн чәтинликләрини һамарламаг, адамларын базар игтисадијјаты шә-

РАДИКАЛ – МӨ'ТӘДИЛ ВАРИАНТ

1. Јени игтисади механизмә кечмәкдән өтрү старт шәраити јаратмаг үчүн радикал тәдбирләр комплексинин һәјата кечирилмәси.
2. Ислаһат нәтичәсиндә нисбәтән гыса мүддәтдә нәзәрәчарпачаг сәмәрә әлдә едилмәси.
3. Базар игтисадијјатыны фәал тәнзимләмәк үчүн мүтәшәккил игтисади механизм јарадылмасы.
4. Базар игтисадијјатынын јүксәк сүр'әтлә формалашмасы.
5. Јени тәсәррүфатчылыг системинин мөһкәмләнмәси вә инкишафы үчүн тәдбирләр програмынын һәјата кечирилмәси.
6. Истеһсалын тәнәззүлүнүн вә гытлығын артмасынын гаршысынын алынмасы, инфлјасијаја нәзарәт.
7. Бүтүн мәрһәләләрдә гијмәтләрә, кәлирләрә вә инфлјасијаја нәзарәт, әһалинин азтә'минатлы тәбәгәләринә күчлү сосиал көмәк.
8. Әһалинин базар игтисадијјаты шәраитинә ујғунлашмасы үчүн даһа әлверишли имканлар јарадылмасы, сосиал кәркинлијин азалмасы.

раитинә ујғунлашмасыны асанлашдырмаг, әмәк мәһсулдарлығынын вә тәсәррүфат фәаллығынын артырылмасына стимул јаратмаг имканы верир".

Бә'зи мүтәхәссисләрин фикринчә, 1990-чы илдә јаранмыш вәзијјәтдә јалныз Шаталин-Јавлински програмынын көмәји илә чыхмаг мүмкүн иди "500 күн" програмында совет игтисадијјатынын сүр'әтлә трансформасија едилмәси вә игтисадијјатын идарә едилмәсинин мәркәзләшдирилмиш формасындан базар игтисадијјаты вариантларынын тәтбиги нәзәрдән кечирилирди. Ајдындыр ки, ән гыса мүддәтдә хүсуси мүлкијјәтә кечид варианты да бу програмын ән бөјүк үстүнлүјү кими тәгдим едилирди.

Лакин бу сәнәд дә мәгбул һесаб едилә билмәзди, чүнки о, даһа чох риторик — декларасија характери дашыјырды. Мәсәлән, игтисадијјатын дөвләт секторуна мүнасибәтдә сијасәтин идеолокијасы әслиндә ишләниб һазырланмамышды. 1991-чи илин сонуначадәк гијмәтләрин 70-80 фаиз либераллашдырылмасы нәзәрдә тутулурду. Лакин хүсуси гејд едилирди ки, әсас истеһлак малларынын гијмәти даһа артмајачаг вә инфлјасија јолверилән һәддә сахланылачагдыр. Әслиндә исә буну етмәк мүмкүн дејилди.

Горбачов она тәклиф олунан јени игтисади сијасәт хәттиндән имтина едәрәк мүәјјән радикаллыг елементләри олан компромис бир вариант гәбул етди, лакин һәтта бу вариант да һәјата кечирилмәди.

Беләликлә, һәмин ониллијин јарыдан чоху реал игтисади новасија ахтарышларында итирилмиш олду...

1990-1991-чи илләрдә Горбачов һөкумәти ССРИ-нин мөвчудлуғуну горујуб сахламаг мәгсәдилә тәшкилати характерли бир сыра чәһдләр көстәрди. Лакин о вахтадәк 70 илдән артыг бир мүддәтдә тәкбашына һөкмранлыг етмиш коммунист партијасынын сыраларында парчаланма јаранды. Гарышыдурма кет-кедә күчләнирди. Дәгиг фәалијјәт програмы олмадығы һалда, партијанын јениләшдирилмәси консепсијасыны ирәли сүрән Горбачов әслиндә Сов. ИКП апаратыны там идарә етмәк игтидарында дејилди. Һәрби комплекс дөвләт башчысына өз шәртләрини ачыг-ашкар диктә едирди. Тбилисидә, Бакыда, Вилнүсдә, Ригада баш вермиш ганлы һадисәләр буна сүбутдур. Сов. ИКП МК-нын һәр бир пленумунда партијанын рәһбәрләри өлкәдә демократик һәрәкаты богмаг үчүн Сов. ИКП МК-нын баш катибини фövгәл'адә тәдбирләрә әл атмаға мәчбур етмәк мәгсәдилә она тәзјиги күчләндирирди. Ајдындыр ки, һәр бир конкрет шәраитдә тәтбиг едилән "сијаси соус" мүхтәлиф иди. Лакин онлары бир үмуми чәһәт бирләшдирирди: Сәрбәстлијин вә "өзкә чүр дүшүнмәјин" һәр һансы тәзаһүрләри тәфригәчилијин вә дөвләт чеврилиши сијасәтинин мүхтәлиф формалары кими гијмәтләндирилирди.

Иттифагын мүһафизәкар гүввәләринин илк һүгуги аксијаларындан бири 1990-чы илин јанвар ајында Прибалтикада баш верди. Лакин зоршләтмә, диван тутмаг кими методлар артыг угурла нәтичәләнә билмәзди. Өлкә үчүн јени олан ичтимаи фикир амили илә һесаблашмаг лазым кәлирди. Үстәлик, Горбачов јерләрдә јаранмыш вәзијјәти бәһанә кәтирәрәк фövгәл'адә вәзијјәт режими тәтбиг едилмәсинә разы дејилди. Өз характери, тәфәккүр тәрзи е'тибарилә либерал бир адам олан Горбачов әлбәттә, јахшы баша дүшүрдү ки, өлкәдә мүлки асајиш јаратмаг үчүн һәрби гүввә тәтбиг едилмә-

си вәзијјәтдән чыхыш јолу дејилдир. Лакин дикәр тәрәфдән һадисәләрин инкишаф мәнтиги ону санки дахилән елә радикал тәдбирләр көрмәјә мәчбур едирди ки, һәмин тәдбирләр халгын ментал шүурунда јалныз һәрби гүввә тәтбиг едилмәси илә адекват сајылыр. Һадисәләрин реал кедиши исә ачыг-ашкар көстәрирди ки, ССРИ-нин сугуту јахынланмагдадыр. Горбачовун вә онун командасынын лазымынча көтүр-гој едилмәмиш аддымларынын фәлакәтли нәтичәләри бу просеси јалныз сүр'әтләндирмиш олду. Сијаси зарафат кими белә бир күман сөјләмәјә әсас вар ки, Горбачовун "сүр'әтләндирмә" идејасы әслиндә јалныз бу мә'нада тәзаһүр етмиш олду...

ССРИ кими нәһәнк бир өлкәнин рәһбәри һадисәләрин инкишафына шәхсән тә'сир көстәрмәк габилијјәтини кетдикчә даһа чох итирир, партија рәһбәрләри вә һәрбчиләр исә бундан истифадә едәрәк дөвләтдә "лазыми гајда-гануну" бәрпа етмәк вә һәм дә өзләринин лахламыш мөвгеләрини јенидән бәргәрар етмәк үчүн чәһдләр көстәрирди. Мүттәфиг республикаларда баш верән һадисәләрә һәрби јолла мүдахилә едилмәјә башланмасы һәмин республикаларын ССРИ-дән ајрылмаг вә суверен дөвләтләрә чеврилмәк чәһдләрини даһа да күчләндирирди. Јерли "феодаллашма" просеси Мәркәздән вә Сов. ИКП МК-дан рекионал номенклатура сәвијјәсиндә наразылыға сәбәб олурду.

Јени иттифаг мугавиләсинин лајиһәси вә онун үмумхалг мүзакирәсинә чыхарылмасы — күтләви шүур кими гаршысыалынмаз бир әталәтлә гаршылашмыш Горбачов командасынын әслиндә чан вермәси демәк иди. Лајиһәдә көстәрилирди ки, ССРИ әразисиндә федерасија формасында дөвләти горујуб сахламаг јалныз конфедератив дөвләт гурулушуна чидди мејл едиләчәји һалда мүмкүндүр. Бу сәнәд сијаси вә игтисади мүстәгиллијини итирмиш республикаларын бирлијини формал әкс етдирән уникал дөвләти јенидәншдирмәк чәһдинин тәзаһүрү иди. Лакин Горбачовун һәтта бу лајиһәсиндә дә көһнә тәфәккүрүн "халлары" галмышды. Бу, ән әввәл онда тәзаһүр едирди ки, Мәркәз һамы үчүн әһәмијјәт кәсб едән бүтүн мәсәләләри һәлл етмәк һүгугуну әввәлки кими јенә дә өзүндә сахлајырды. Мәсәлән, лајиһәјә көрә суверенлијин атрибутлары олан мүстәгил харичи сијасәт јеритмәк, өз валјута бүдчәсини јаратмаг һүгуглары билаваситә мәркәзин сәлаһијјәтинә дахил иди. Бу, һәлә дүнјаја кәлмәмиш суверенлијин "өлүмү" демәк иди, јохса өлкәнин империја үсуллары илә идарә едилмәсиндә ирәлијә доғру бир аддым иди? Буну бирмә'налы мүәјјән етмәк чәтиндир. Лакин факт фактлығында галыр: ССРИ рәһбәрлији ачыг-ашкар кечикирди. О, кет-кедә кениш вүс'әт алан һадисәләрин гујруғунда сүрүнүрдү.

Апрел ајында доггуз мүттәфиг республиканын лидерләри илә Горбачов арасында әлдә едилмиш разылашма Иттифагын тарихинә "Новоогарјово процесси" ады илә (мүвафиг сәнәдин имзаландыгы јерин ады илә баглыдыр) дахил олмуш данышыгларын нөвбәти раундунун башлангычы олду. Јени Иттифаг мүгавиләси һаггында данышыглар гаршылыглы әмәкдашлыг үчүн зәмин јарадырды. Бу сијаси просесә даһа кениш мөвгедән јанашсаг, Горбачовла Јелтсинин зиддијјәтли мүнасибәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн реал әсас јараныр. Бәлкә дә белә бир факт да бунунла изаһ едилмәлидир ки, јахын вахтларадәк Горбачовун дәрһал истеʼфа вермәсини тәләб едән шахтачылар "мүддәтсиз" тәʼтили көзләнилмәдән дајандырдылар вә ејни заманда баш катибин (президентин) өз һакимијјәтини давам етдирмәсинә тәһлүкә јарадан дикәр күтләви сијаси аксијалар да баша чатды.

Бир сыра експертләрин фикринчә, Горбачовун һакимијјәтдән кәнарлашдырылмасы феноменинин көкләри онун чох вахт декларатив — риторик характер дашыјан ислаһатларынын компромис сәчијјәли олмасы илә баглыдыр. Бундан әлавә, мүхтәлиф дөврләрдә бу вә ја дикәр "мүшавирләр" групунун тәʼсиринә дүшән президент зиддијјәтли информасијанын әсири олмушду. Чох вахт о, гүввәләрин реал нисбәтини дә дүзкүн гијмәтләндирә билмирди. Иттифаг мүгавиләсинин имзаланмасы (Новоогарјово процесси) августун 20-нә тәʼјин едилмишди. Лакин дүнја мәтбуатында кениш реклам едилмиш Москва гијамы илә әлагәдар һәмин просес баш тутмады. Нәтиҹәдә Горбачовун һакимијјәти әлдә сахламаг үчүн көстәрдији даһа бир ҹәһд пуч олду.

Бу һадисәләрдән сонра өлкәдә јаранмыш сијаси вәзијјәт әслиндә президентин нәзарәти алтындан чыхмышды. Реал лидер Борис Јелтсин иди. Русија әразисиндә коммунист партијасынын фәалијјәтинин дајандырылмасы, сонра исә тамамилә ләғв едилмәси мәһз онун фәрманы илә олмушду. Бу, Горбачову мәҹбур етди ки, Сов. ИКП-нин баш катиби сәлаһијјәтләрини өз үзәриндән көтүрсүн вә өлкә коммунистләринә мүраҹиәтлә чыхыш етсин. Һәмин мүраҹиәтдә о, партијанын јерли тәшкилатларына өз талеләрини мүстәгил һәлл етмәк һүгугу верирди.

Ејни заманда Русија, Украјна вә Беларус президентләри әслиндә сенарат јолла Беловежскаја Пущада топланыб "үчләр сазиши" имзалајараг 1992-ҹи ил иттифаг мүгавиләсини денонсасија етдиләр. Онлар өз биркә бәјанатларында еʼлан етдиләр ки, ССРИ-нин мөвҹудлуғу баша чатмыш вә Мүстәгил Дөвләтләр Бирлији јарадылмышдыр...

Артыг баш вермиш бу просесин фактлары илә әлагәдар 1991-ҹи илин август ајынын үч күнү (19-21 август) әрзиндә јаранмыш вә һәлә дә өз акту-

алдығыны итирмәмин чохсајлы сијаси мүәммалар политологлары көләчәјин прогнозлашдырылмасы мәсәләләриндән һеч дә аз дүшүндүрмүрдү. Бу суалын ән садә чавабы одур ки, һәрбчи-партија номенклатур групунун өлкәни бир нечә күн әрзиндә хилас етмәк тәшәббүсү бумеранг кими мүәллифләрин үзәринә јөнәлди вә дөвләтин о вахтадәк гүдрәтли сајылан әсасларыны лахлатды. Бу һалда гијамчыларын идеолокијасы чох садә иди. Онлар Горбачовун һәрби гүввәдән истифадә етмәк һесабына совет режимини күчләндирмәк мәгсәди күдән ислаһатларына јол вермәк истәмирдиләр. Әмәли ишдә бунун чох кәдәрли нәтичәләри көзләнилирди. — Өлкәнин бүтүн әразисиндә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәли, ән ири сәнаје әһәмијјәтли јашајыш мәнтәгәләринә гошунлар јеридилмәли иди. Өзү дә тәшәббүс групу әмин иди ки, халг күтләләри һәр јердә онлары дәстәкләјәчәкдир.

Даһа бир политоложи фәрзијјә ондан ибарәт иди ки, сијаси гијам Горбачовун өзүнүн сијасәтинин нәтичәсидир. Бу фәрзијјә үчүн кифајәт гәдәр әсас вардыр: игтисади ислаһатлар һеч бир мүсбәт нәтичә вермирди, республикаларарасы әлагәләрин позулмасы мејли кет-кедә күчләнирди, күтләви (сијаси, етник-милли вә и.а.) һәрәкатлар өлкәни демәк олар ки, бүтүнлүклә бүрүмүшдү, ән зәрури тәләбат малларынын гијмәтләри дурмадан артырды, истеһлак базарында таразлыг позулмушду, ишсизлик кетдикчә артырды, пенсијачылар ачлыг чәкирди, 30 миндән артыг јүксәк рүтбәли забит ишсиз галмышды. Өлкәнин һәрби-сәнаје комплексинин — ССРИ-нин апарычы сијаси гүввәсинин инкишафы үчүн нәзәрдә тутулан бүдчә вәсаити 17 милјард рубл азалдылмышды.

Азәрбајчанын Дағлыг Гарабағ бөлкәсиндә башланмыш һәрәкатларын ссенариси гыса мүддәтдә бүтүн өлкәдә аналожи тәһрикчилик әмәлләри шәклиндә әкс-сәда верди. Коммунист елитасына әсасланан һәрби-сијаси комплекс иттифагы бәрпа етмәк үчүн чыхғын (амма гәтијјәтли) тәдбирләр көрмәкдә иди. Вәзијјәтдән чыхмаг үчүн сон васитәјә — милләтләрарасы мүнагишәләрә әл атылмышды. Корәсән, һәмин ссенаринин мүәллифләри билирдими ки, онлар бу чүр һәрәкәтләри илә ССРИ-нин дағылмасыны јалныз сүр'әтләндирирләр? Буну демәк чәтиндир.

Бирпартијалы системдән имтина едилмәси, алтернатив сечки системинин формалашмасы, ССРИ Конститусијасынын алтынчы маддәсинин чыхарылмасы, реал һакимијјәтин ағырлыг мәркәзинин партија структурундан дөвләт структуруна кечирилмәси сијаси вәзијјәти вә буна мүвафиг олараг, сијаси гүввәләр нисбәтини аддым-аддым дәјиширди. Көрүнүр, әввәлки (ичтимаи) компромис 1989-чу илдә бир тәрәфдән, ислаһатларын давам етдирилмәси

үчүн кәрәкси, дикәр тәрәфдән исә гејри-мүмкүн олмушду. Чүнки иртича јәгин етмишди ки, компромис ислаһатлар һәтта ләнк һәјата кечирилдикдә белә, иртичанын өз һакимијјәтини тамамилә итирмәси илә нәтичәләнәчәкдир.

Заман дәјишиклик тәләб едирди. Бу дәјишикликләрин һәјата кечирилмәси објектив зәрурәтә чеврилмишди. Август гијамы һәмин ајын 20-нә тә'јин едилмиш тәдбирин — јени Иттифаг мүгавиләсинин имзаланмасынын (Новоогарјово просеси әсасында) баш тутмамасы үчүн бир бәһанә олду. Лакин дүнјанын ән күчлү дөвләтинин парчаланмасындан өтрү һәмин гијамын башлыча сәбәб олдуғуну күман етмәк авамлыг олар. Кәлин, һадисәләрә ачыг көзлә бахаг: әкәр Иттифаг мүгавиләсинин имзаланмасына август гијамы манe олмушдуса, һәмин гијам јатырыландан сонра башга бир вахт тә'јин едиб мүгавиләни имзаламаг мүмкүн иди. Лакин Иттифагын бүнөврәсинин чохдан чүрүдүјүнү тәсдиг едән август гијамы онун тәмәлини дағытмаг үчүн сон төкән олду. Һәмин гијам бир дә ону көстәрди ки, бу бүнөврә артыг чохдан бәри дүнја стандартларына ујгун кәлмир.

Һәрчәнд, һәтта јениләшмиш Иттифаг мүгавиләсинин лајиһәси дә республикаларын мәркәзә гачма мејлләринә әсас вермирди. Белә ки, һәмин мүгавиләнин једдинчи маддәсинә әсасән республикаларын бүтүн дашынмаз әмлакы, онларын әразисиндә јералты вә дикәр тәбии еһтијатлар Мәркәзин сәрәнчамында иди. Лајиһәнин "Иттифагын гурулушу" бөлмәси өзүнүн дезинтеграсијаедичи вә дағыдычы хүсусијјәти илә даһа чох фәргләнир. Әслиндә бу, 1922-чи илдә имзаланмыш Иттифаг мүгавиләсиндән бир аддым кери чәкилмәк демәк иди. Јени мүгавиләнин әсас бәндләриндән бири ондан ибарәт иди ки, мүттәфиг республиканын разылығы олмадан онун әрази һүдудлары дәјишдирилә билмәз. Милли гурумлары федерасијанын субјектләри е'лан етмиш "јениләшмиш мүгавилә" республикаларын әрази һүдудларынын автоматик дәјишдирилмәсини нәзәрдә тутурду. Буна көрә дә мүгавиләнин һәмин бөлмәси мүзакирә едиләркән тәркибиндә етник-милли мухтар гурумлар олан республикаларын һамысы бу бәндин әлејһинә чыхды.

Тәсадүфи дејилди ки, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин јарадылмасында лап әввәлдән марағы олан Ермәнистан бу јенилији дәстәкләмишди. Јери кәлмишкән, Дағлыг Гарабағын федерасијанын мүстәгил субјекти статусуна малик олмасы кечмиш ССРИ-дә милли мүнагишәләрин инкишафы бахымындан зәнчирвары реаксијаны күчләндирә биләр. Дејиләнләрә әсасән бу нәтичәјә кәлмәк олар: мүвафиг һазырлыг вә стратежи план олмадан, јалныз "кишикләнмә" хатиринә базар мүнасибәтләринә кечмәкдән дәм вурмаг, бу заман бир-биринин ардынча кобуд сәһвләрә јол вермәк тәһлүкәли һалдыр.

Октјабр чеврилишиндән сонра бәрабәрһүгуглу халгларын könүллү федерасијасы (мәгсәд рәсмән мәһз бу чүр е'лан едилмишди) кими нәзәрдә тутулмуш Совет Иттифагы әслиндә һеч вахт бу чүр федерасија олмајыбдыр. Иттифаг Сталинин рәһбәрлији алтында (онун "мухтаријјәтләшдирмә" консепсијасы әсасында) унитар дөвләтә чеврилмиш, Русија империјасынын ән пис чәһәтләрини мирас кими гәбул етмишди. Адамлар инанмаг истәјирдиләр ки, јенидәнгурманын кедишиндә иттифагы демократикләшдирмәк мүмкүн олачаг, онун идеоложи әсаслары принсипиал мә'нада дәјишдириләчәкдир. Лакин иртичанын мүгавимәти, еләчә дә ислаһатларын гејри-конструктив олмасы мәһз бу үмидләрин һәјата кечирилмәсинә имкан вермәди. Иттифагын јениләшдирилмәси тәрәфдарлары империјанын бөһрана уғрамасы, милләтчилијин шиддәтләнмәси шәраитиндә елми чәһәтдән лазымынча әсасландырылмыш дәлилләр көстәрә билмәдиләр. Кечмиш ССРИ республикаларынын интеграсијаја објектив вә изаһ едилә билән мараты һәлә гүввәдә иди, лакин дүнја дәјиширди...

Горбачову (онун фикринчә) радикал-негатив сијаси аксијалар кечирмәјә, динч мүлки әһалијә гаршы силаһлы гүввә ишләтмәјә сөвг етмәкдә ермәни лоббисинин дә мүәјјән ролу олмушду. "Гарабаг проблеми"нин реаллашдырылмасы үчүн ссенари јарадылмасы көзләнилмәз олмады, чүнки бу ссенари Мәркәздәки мә'мурлар тәрәфиндән ишләниб һазырланмышдыр. Ссенари мүәллифләринин нијјәтинчә һәмин партлајыш зәнчирвары характер дашымалы, өлкәнин мүхтәлиф рекионларында вахташыры тәзаһүр етмәли иди. Мәгсәд исә бир иди — фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан етмәк. Молдовада, Күрчүстанда вә Тачикистанда кет-кедә кениш мигјас алан мүнагишәләр мәһз бу модел үзрә инкишаф едирди.

Бејнәлхалг аләмдә, хүсусән Шәрги Авропада Совет Иттифагынын ән'әнәви јүксәк сијаси статусуну тә'мин едән бир сыра амилләр өз әһәмијјәтини итирмишди. Совет силаһлы гүввәләринин Шәрги Авропада јерләшмәси кими харичи сијаси амилин сону јетишмишди. ССРИ өз истәјинә ујғунлашдырдығы бир сыра өлкәләрдә мадди-истеһсал базарларыны итирмәк тәһлүкәси илә гаршылашырды. Румынија, Мачарыстан, Полша, Чехословакија 40 ил ССРИ илә мүттәфиглик етдикдән сонра јенидән Гәрбә үз тутду. Алманијанын бирләшдирилмәси вә АДР-ин итирилмәси Варшава Мүгавиләси тәшкилатынын вә Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын парчаланмасына кәтириб чыхарды. Һәлә јахын вахтларадәк "Сосиализм бирлији"ндә әмәкдашлыг едән Шәрги Авропа өлкәләринин әксәријјәти инди өзләринин тәһлүкәсизлијини НАТО-ја дахил олмаг илә ола-

гәләндирирди. Нәтичәдә ССРИ өзүнүн һәм сијаси, һәм дә игтисади тәрәфдашларындан мәһрум олду. Чохиилләнән маллар истеһсалынын 20 фаиздән чох, сәнаје маллары истеһсалынын 30 фаиз азалмасы Совет Иттифагынын игтисадијјатыны вә онун истеһлак базарыны бир сыра мәһсулллардан, о чүмләдән јүнкүл сәнаје малларындан мәһрум етмишдир. Гытлыг исә тәбии ки, гијмәтләрин артмасы вә инфлјасија илә мүшајиәт олунурду.

Даһа бир суал гаршыја чыхыр: Иттифагы хилас етмәк олардымы? Експертләрин чоху бу чүр суаллар верир. Чаваблар да мүхтәлифдир. Мәсәлән, кечмиш ССРИ Назирләр Советинин сәдри (баш назир) Н.Рыжковун фикринчә, әсас проблем игтисадијјатла дејил, сијасәтлә бағлыдыр. Биринчи новбәдә сөһбәт чәмијјәтин парчаланмасындан, совет дөвләтини дидиб-дирән гүввәләрин гаршыдурмасындан вә бу дөвләти ифласа јуварладан гүввәләрдән кедир. Јаранмыш проблемләри сијаси јолла һәлл етмәдән өлкәни бөһранлардан хилас етмәк мүмкүн дејилди. Н.Рыжковун тәклиф етдији програмын маһијјәти ондан ибарәт иди ки, јаранмыш вәзијјәтдә игтисадијјатын сабитләшмәсинә бел бағламаг олмазды, принсип е'тибарилә јени сијасәтә — бөһранын инкишаф етмәсинин гаршысыны алмаг сијасәтинә кечмәк лазым иди. Өзү дә буну вәтәндашлыг һәмрә'јлији әсасында етмәк, бүтүн идеоложи фикир ајрылыгларыны вә сијаси амбисијалары бир кәнара гојмаг лазым иди.

Бөһранын инкишафынын мәһдудлашдырылмасы сабитлијин илкин зәрури шәртидир. О, чәмијјәтин сабитлијинин даһа да позулмасына кәтириб чыхарачаг сијаси просесләрин ләнкидилмәсини, лазым кәлсә бу чүр просесләрин тамамилә дајандырылмасыны нәзәрдә тутур.

Академик Л.Абалкин дә белә һесаб едирди ки, төкчә игтисади саһәдә дејил, сијаси саһәдә дә јаранмыш проблемләр һәлл едилмәлидир. Игтисадијјатын дағылмасы, кениш әһали тәбәгәләринин наразылығынын кәскиндә артмасы, үстәлик дә тарихи ән'әнәләр вә милли хүсусијјәтләр өлкәни лабүд олараг дәрин сосиал-сијаси сарсынтылар учурумуна јуварладырды. Буна јол вермәмәк үчүн бөһранын чиловланмасы сијасәтинә даир сәнәдләр пакетиндәки нәзәрдә тутулан ичтимаи разылыға наил олмаг зәрури иди. Лакин бу да баш тутмады. "Истифадә едилмәмиш фүрсәт" — академик Абалкин истефасындан ССРИ Назирләр Советиндә ишләјәндән сонра јаздығы әсәр белә адланыр.

ССРИ халг депутатларынын 1990-чы илин декабр ајында кечирилмиш новбәти IV гурултајында Горбачова тәклиф едилмиш гыса гәрар лајиһәсиндә он принсипиал мәсәләләр барәдә, ән әввәл иттифаг гануларына чидди риајәт едилмәси барәдә гурултајын мөвгеји ифадә едилмишди. Ла-

јиһәдә нәзәрдә тутулурду ки, президент гыса мүддәтдә үмумиттифаг вә республика әһәмијјәтли бүдчәдәнкәнар игтисадијјатын сабитләшдирилмәси фондлары јаратмаг вә һәмин фондлардан истифадә етмәк барәдә тезликлә фәрман вермәли, һәмин фәрманда бу фондларын јаранма мәнбәләри вә онлардан разылашдырылмыш шәкилдә истифадә олунмасы гајдалары дүрүст мүәјјән едилмәлидир. Лакин сон мәгамда М.Горбачов кифајәт гәдәр гәтијјәтсизлик көстәрди. Гурултајын гәбул етдији "1991-чи ил үчүн игтисади вәзифәләр һаггында мүвәггәти сазиш вә Иттифаг вә республика бүдчәләринин формалашмасы һаггында" гәрарда (ону бәјаннамә адландырмаг даһа дәгиг оларды) Иттифаг мүгавиләси әсасында ваһид малијјә сијасәти јеритмәк барәдә чох мүһүм мүддәа јаддан чыхмышды. Бөһран вәзијјәтини чиловламаг мүмкүн олмады. Игтисадијјат јенидән сијасәтин әлиндә әсир галды.

Мүәллифдән: **Азәрбајчан үчүн (о заман -** *ред.***) стратекијанын мүмкүн варианты**

Бејнәлхалг Елми-Техники Әмәкдашлыг (БЕТӘ) саһәсиндә Азәрбајчанын стратекијасы ашағыдакы амилләрин тә`сири алтында тәшәккүл тапмалыдыр: үмуми игтисади стратекија, бүткүн елми-техники, харичи сијасәт вә харичи игтисади сијасәт, һәрби доктрина, бу саһәдә дүнјада мөвчуд әлагәләрин инкишаф мејли, мүасир дөврүн ирәли сүрдүјү глобал тәләбләр, елми идракын вә инновасија фәалијјәтинин дахили мәнтиги, өлкәдәки мөвчуд елми-техники потенсиалын вә әмәкдашлыг үчүн јаранмыш тәмәлин хүсусијјәтләри.

Сосиал-игтисади инкишафын чәтинликләрилә јанашы, базар мүнасибәтләринин керчәкләшмәси үчүн һансы јолу сечәчәјимиз вә бу заман нәји әсас көтүрәчәјимиз һәлә ајдын дејил. Бүтүн бунлар бизим имканларымызы мәһдудлашдырса да, бејнәлхалг елми-техники әмәкдашлыг үчүн Азәрбајчанын бә'зи әсас јөнүмләрини гејд етмәк мүмкүндүр. Һәмин јөнүмләр бунлардыр:

* паритетлијә әсасланан бејнәлхалг елми әлагәләрдә фәал иштирак етмәк;

* интеллектуал әмәјин бејнәлхалг бөлкүсүнә хас олан үстүнлүкләрдән истифадә етмәк;

* өлкәнин өзүндә истеһсал едилән елми-техники мәһсуллар үчүн дүнја базарынын мүәјјән сегментләринин ("јувалар"ынын) тәһким едилмәси;

* јүксәк ихрач потенсиалына малик елми истигамәтләрин вә елми саһә-

ләрин үстүн инкишафы;

* елмтутумлу мәһсулларын вә технолокијанын хүсуси чәкисинин артырылмасы һесабына ихрачын структурунун јахшылашдырылмасы, технолокијалар идхалында комплекслијә наил олмаг;

* бирҝә арашдырма вә тәдгигатларын мүхтәлиф формаларынын инкишафы;

* бејнәлхалг елми мүбадиләдә Азәрбајчан алимләринин даһа ҝениш иштирак етмәси үчүн тәшкилати вә малијјә базасынын јарадылмасы;

* глобал лајиһә вә програмларда иштирак етмәк;

* истәр Азәрбајчан тәрәфин, истәрсә дә әчнәби тәрәфдашларын мәнафеләрини нәзәрдә тутан әмәкдашлығын ганунверичи әсасларынын јарадылмасы;

* БЕТӘ-нин мүасир структурунун тәшкили;

* бејнәлхалг елми-техники информасија системләриндән даһа мүкәммәл истифадә едилмәси;

* БЕТӘ-дә иштирак едән мүтәхәссисләрин вә коллективләрин һүгуг вә вәзифәләринә риајәт олунмасына нәзарәт;

* технолокијалар трансфертинин милли тәһлүкәсизлик бахымындан мәһдудлашдырылмасы.

Гејд етмәлијик ки, БЕТӘ-дә Азәрбајчанын даһа фәал мөвге тутмасы "зәка ахыны" проблеминин һәллинә дә шәраит јарадачагдыр. Шүбһәсиз, бу мәсәләдә дөвләтин тә'сир васитәләри һеч бир вәчһлә гадаған тәдбирләриндән ибарәт олмамалыдыр. Мүһачирәтин низамланмасы зәруридир. Бу, илк новбәдә гысамүддәтли сәфәрләр, мүвәггәти мүгавиләләр үзрә мүтәхәссисләрин өлкәдән кетмәси вә мүтәхәссис мүбадиләси кими мүсбәт һаллара стимул јарадар.

Азәрбајчанын елми-техники әмәкдашлығынын бир мүһүм истигамәти дә елми-техники сијасәтин формалашмасында мүәјјән рол ојнајан бејнәлхалг игтисади вә елми-техники тәшкилатлара үзв олмагдан вә һәмин гурумларла бирҝә иш апармагдан ибарәтдир.

БИЛИК ЈЕНИ ҸӘМИЈЈӘТИН МҮҺҮМ РЕСУРСУ КИМИ

1995-ҹи ил

Инкишаф етмиш өлкәләрдә билијин әсас игтисади ресурслара тә'сири инкишаф етмәкдә олан дөвләтләр үчүн дә (һәтта нәзәри сәвијјәдә) бир сыра проблемләр мејдана кәтирир. Бурада игтисади бөһран вә ондан чыхмагла бағлы мүһүм проблемләрлә јанашы, игтисади просесләрин стимуллашдырылмасы да әсас истигамәтләрдән бири олмалыдыр.

Бизим фикримизҹә бу просес ики истигамәтдә инкишаф едир:

I вәзијјәт (биринҹи истигамәт). Депрессија, тәнәззүл вә әввәлки базис гурғуларында "фыртына" — "мүмкүн дағытма" идејасы кими. Планлашдырылан нәтиҹәдә — јени гурулушун формалашмасы.

Мә'лумдур ки, игтисади инкишафын узунмүддәтли силсилә нәзәријјәси тәсәввүрүн формаларындан биринә — синусојуда әсасланыр. Синусојуд инкишафын елә мәрһәләсинә ујғун олур ки, һәмин мәрһәлә кејфијјәтҹә јени гәрарлар гәбулуна (идарәчилик, игтисади, техноложи вә с.) тәләбат јарадыр. Бу база әсасында тәкамүл просеси мејдана кәлир вә бунунла да структур бөһраны сона чатыр.

Һәр бир инкишаф силсиләси елми-тәдгигат вә сынаг-конструктор ишинә чәкилән хәрҹин динамикасыны әкс етдирән әјринәкилли S-ә ујғун кәлир. Јенә дә Америка Бирләшмиш Штатларын тәҹрүбәсинә мүраҹиәт едәк.

1990-чы илләрин әввәли: елми-тәдгигат вә сынаг-конструксија ишләринә ајрылан вәсаитин азалмасы үзүндән АБШ бир чох техноложи параметрләрә көрә дүнјада өз лидерлијини итирир. Гысамүддәтли тәнәззүл башлајыр. Нәһајәт, чыхыш јолу тапылды: база ихтиралары дикәр (физики) принсипләрлә истифадә олунду. Тәкамүлүн мәнтиги беләдир, технолокијанын јениләнмәси һәминә игтисади инкишафын јени узунмүддәтли силсиләсинин мејдана кәлмәси илә нәтиҹәләнир. Бахмајараг ки, нәзәрдән кечирилән һалда тәнәззүлүн сәбәби сосиал характер дејил, техники характер дашыјырды.

II вәзијјәт (икинҹи истигамәт). Технолокијаларын тәкмилләшдирилмәсинин ганунаујғун сәбәбләри илә јанашы, сосиал-игтисади вәзијјәт дә бу саһәдә мүһүм рол ојнајыр. Мәһз сосиал-игтисади вәзијјәт бизим республикада проблемләри даһа да кәскинләшдирирди. Ајдындыр ки,

мүәјјән мә'нада бу просес өзү дә инкишаф ганунаујғунлугларына табе едилмишдир. Лакин халис "фәрди" әһәмијјәти олан бир сыра сәбәбләр дә вардыр.

Һазырда республиканын базарлары, әсасән, харичдән кәтирилән маллар-ла долдурулур. Тәбии ки, бу республиканын игтисадијјатында елә бир јүксәлиш јаратмајачагдыр. Үстәлик, јерли артым сүр'әтини ашағы салыр. Прогноз кими көзләмәк олар ки, һадисәләрин бу чүр инкишафы илә республика кечид мәрһәләсиндән чәтин чыха биләчәкдир. Бу вәзијјәтин әлачы кими кејфијјәтчә јени вәтән технолокијасынын сәвијјәсини артырмағы төвсијә етмәк олар. Нефт-кимја технолокијасы саһәсиндә даһа тез уғур газанмаг вә дүнја базарына чыхмаг мүмкүндүр. Бунун үчүн республиканын кифајәт гәдәр елми вә кадр потенсиалы вардыр.

Ону да көстәрмәк зәруридир ки, интеграсија просесләринин күчләнмәси, һәмчинин республиканын дүнја бирлији өлкәләри үчүн ачыг е'лан олунмасы һәм макроигтисади, һәм дә корпоратив микроигтисади сәвијјәләрдә дөвләт тәнзимләмә тәдбирләри көрүлмәсини зәрури едир. Ејни заманда паралел олараг инвестисија чәлб едилмәси фәалијјәти дә күчләндирилмәлидир. Бу тәдбирләр илк нөвбәдә елм тутумлу саһәләрин сүр'әтләнмәсинә, игтисади игтеграсијанын уғурлу олмасынын тә'минатчысы вә дашыјычысы олан орта синфин формалашмасына јөнәлдилмишдир.

БИЛИК ИСТЕҺСАЛЫНЫН ТЕХНОЛОЖИ ВӘ ДӘЈӘР МӘНЗӘРӘСИ

Газанылмыш билик заманы елементләрин технoложи тә'сиривә әмәјин дәјәр нәзәријјәси базасы әсасында бахылыр.

Ријази (интеграллa ифадә) олараг бу гаршылыглы тә'сир тәдгигатчы В.С.Гојло тәрәфиндән ирәли сүрүлән формулда верилмишдир.

$$З = \sum_{j=1}^{\infty} [\,НС_q(НП_q + НУ_q + ВИ_q)]_j^t, \quad q = 1 + \ldots\ldots m$$

Бурада З-истеһсал олунан билик, НС-интеллектуал әмәјин әмтәәләшмәјән васитәи; НП-һәмин әмәјин әмтәәләнмәмиш маддәләри; НУ-әмтәәләшмәјән шәраит; ВИ-әшја инфраструктуру; i-истеһсал едән били-

јин групунун һәчми, јахуд сајы; q-үмуми кәмијјәт вә кејфијјәт әмсалы; m-бу әмсалын максимал бөјүклүјү; j-әмәк просесинин интенсивлији; t-заманы көстәрир.

Бу модел елмин бир тәчрүбәнин бу вә ја дикәр саһәсиндә билијин әлдә едилмәси үчүн чәлб олунан гејри-әшја ресурсларынын өлчүсү, тәркибини нәзәрә алмаға вә тәнзимләмәјә имкан верир.

Интеллектуал әмәјин чәмијјәтдә һөкмранлыг едән јарадычы фәалијјәт нөвүнә чеврилмәси илә бағлы мејлләр мүхтәлиф өлкәләрин һөкумәтләри тәрәфиндән диггәтлә өјрәнилир. Һәм дә тәкчә она көрә јох ки, чәмијјәтин бу әмәклә мәшғул олан һиссәси үмуммилли сәрвәтдир. Бир дә она көрә ки, һөкумәт мүмкүн ола биләчәк сосиал вә дикәр мүнагишәләрин гаршысыны алмаға чалышыр. Тәсадүфи дејил ки, АБШ һөкумәтинин хүсусилә һимајә етдији јүксәк технолокија сәнајеләри арасында ичтимаи мүнасибәтләрин идарә олунмасынын хидмәт саһәси дә вардыр[3].

Бу саһәдә дүнја тәчрүбәсинин диггәтлә өјрәнилмәси вә јарадычылыгла тәтбиги чаван Азәрбајчан Республикасы үчүн дә чох фајдалы оларды. Нәзәрә алынмалыдыр ки, 7,5 милјонлуг республика әһалисинин тәхминән 1,5 милјондан чох али тәһсилли мүтәхәссиси, 22 мин нәфәрә јахын елми ишчиси вардыр. Лакин һазырда онларын аз гала јарысындан чохунун интеллектуал потенсиалынын јарадычы әмәјә чеврилмәси имканы јохдур. Әслиндә бунун һөкумәт тәрәфиндән, мәгсәдјөнлү тәнзимләнмәси дөвләтин бел сүтуну олан орта синфин формалашмасына да тәкан верәрди.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МҮЛКИЈЈӘТИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ ИНКИШАФЫ

Бу күн уғурлу сабаһынын өзүл дашларыны гојан һәр бир дөвләт тәкчә интеллектуал мүлкијјәти горумагла кифајәтләнмәјиб ејни заманда интеллектуал мүлкијјәтин формалашдырылмасы вә инкишафы гајғысына да галмалыдыр. Әслиндә, бу интеллектуал фәалијјәтлә бирбаша бағлы олуб, интеллектуал әмәкдән фәал истифадә олунмасыны, истеһсалын јени технолoжи үсуллара кечирилмәсини зәрури едир. Бүтүн бунларын тәгдим олан бир систем шәклиндә өјрәнилмәси, формалашдырылмасы вә инкишаф етдирилмәси, фикримизчә, даһа бөјүк фајда верәрди.

Тәклиф олунан моделин схеми

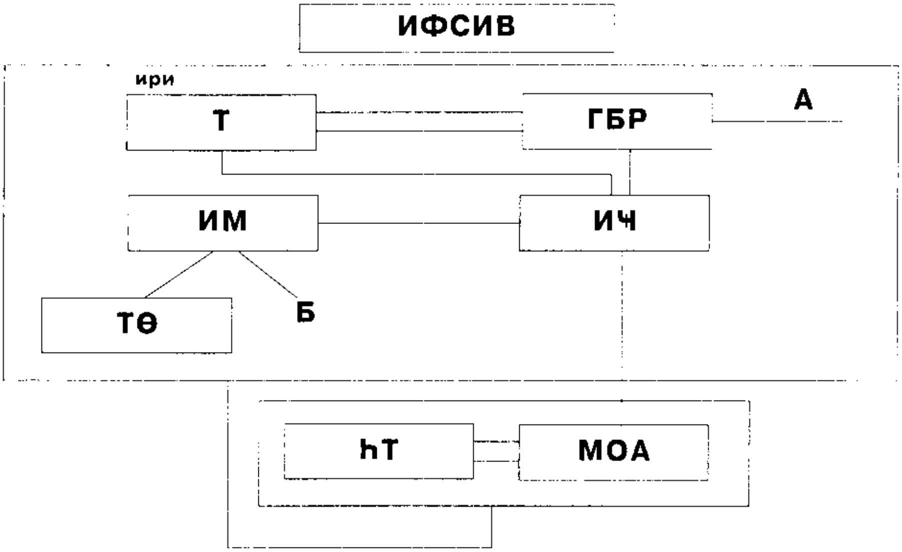

Интеллектуал Ресурслары Идарәетмә (ИРИ)
Информасија Чәмијјәти (ИЧ)
Интеллектуал Фәалијјәтин Сијаси Игтисад Вәзијјәти (ИФСИВ)
Гејри-Бүдчә Ресурслары (ГБР)
Технолокијанын Өтүрүлмәси (ТӨ)
Интеллектуал Мүлкијјәт (ИМ)
Һүгуги Тә'минат (ҺТ)
Мане Олан Амилләр (МОА)
Тәнзимләнмә, јахуд разылыг (Т)
Гејри-бүдчә ресурсларынын малијјәләшдирилмә мәнбәләри (А)
Технолокијанын мүхтәлиф үсулларла базара өтүрүлмәси (Б)

Беләликлә, гејри-бүдчә васитәләриндән истифадә етмәклә интеллектуал мүлкијјәт структурунун формалашдырылмасы вә онун һәјата кечирилмәси ашағыдакы тövсијәләри вермәјә имкан јарадыр.

Стратежи мәгсәд кими интеллектуал капиталын горунмасы үзрә дөвләт сијасәтинин һәјата кечирилмәси идејасы ирәли сүрүлүр. Тәбии ки, бунун үчүн макроигтисади сәвијјәдә јенидәнгурма тәләб олунур. Јенидәнгурма үчүн исә ашағыдакылар зәруридир:

а) интеллектуал әмәкдән фәал истифадә етмәк, јүксәк техноложија әсасында ардычыл олараг истеһсалатын јени техноложи үсулларына кечмәк вә бунун үчүн һазырлыг шәраити јаратмаг;

б) елмин, елми-тәдгигат, сынаг-конструктор ишләринин, тәһсилин сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты илә даһа да говушмасы;

в) сәнајеләшдирмә просесинә (ири елм-истеһсалат комплексләринин јарадылмасына) көмәк етмәк.

Нәзәрдә тутулан дөвләт сијасәти сәвијјәсиндә игтисад елминдә интеллектуал әмәјин игтисадијјаты кими јени истигамәтләри инкишаф етдирмәјин хүсуси әһәмијјәти вардыр. Белә ки, рәгабәт давамлылығы вә сәмәрәлилик бахымындан бу, республика үчүн ән гијмәтли истигамәтләрдән биридир.

Бунун үчүн ашағыдакылар мәгсәдәујғундур:

* *билаваситә интеллектуал әмәјин инкишафы илә бағлы олан ән мүтәрәгги, бејнәлхалг стандартлара ујғун кәлән елм тутумлу истеһсалат саһәсинин бүтүн системиндә гајда јарадылмасы;*

* *интеллектуал әмәјин зәрури һүгуги әсасларла тә'мин едилмәси;*

* *бу саһәдә республикада олан вәзијјәт һаггында даһа долгун информасијалар нәшр етмәк;*[3]

* *республиканын интеллектуал ресурслары илә идарәетмә системләри ишләјиб һазырламаг;*

* *дөвләтин вә шәхси капиталын чәмијјәтин интеллектуал тәбәгәси илә гаршылыглы әлагәсини јаратмаг.*

Ахырынчы маддәнин һәјата кечирилмәсинин конкрет механизми кими бир чох чәһәтдән (рискли) инвестисијалашдырма илә әлагәдар программәгсәдли инвестисијалашдырма тәчрүбәсини тәклиф етмәк олар. Республикамызда бу чүр мүнасибәт, ән әввәл, инжениринг, кичик вә орта бизнес системләриндә өзүнү доғрулда биләр.[4]

Дөвләт мүдафиәси (протексионист сијасәт) олдугда хырда бизнес өз гурулушуна көрә мобил, хүсуси тәшкилати хәрч тәләб етмәјән, конкрет интеллектуал вәзифәләри (биринчилик мәгсәди кими) јеринә јетирмәјә мејлли кичик бир груп кими нәһәнк дөвләтләрарасы елми-техники лајиһәләрдә иштирак едә биләр.

Интеллектуал әмәјин (кәләчәкдә интеллектуал базарын) бу вә ја дикәр

формалары Сумгајыт шәһәринин Хүсуси Игтисади Зона кими өјрәнилмәсинә бәнзәр иримигјаслы дөвләт лајиһәләринин һәјата кечирилмәсиндә, һәмчинин мүтәхәссисләрин кејфијјәтли иш тәләб едән дикәр инвестисија програмларында өз ифадәсини тапа биләрди.

Азәрбајчан Республикасынын интеллектуал еһтијатлары онун инкишафына даир мүвафиг дөвләт сијасәтинә ујғун олараг артыг јахын кәләчәкдә дахили вә харичи сијасәтдә үстүн истигамәт кими, өлкәмиз үчүн стратежи әһәмијјәтә малик ола биләр.

Интеллектуал мүлкијјәтин горунмасы билаваситә бүтөвлүкдә чәмијјәтин, ајрылыгда исә игтисадијјатын инкишафынын интеллектуал системинин јарадылмасы илә сых әлагәдардыр. Бир гәдәр дә ачыгласаг, игтисадијјатын тәрәггисинин интеллектуал системиндә интеллектуал мүлкијјәтин инкишафы вә горунмасы мәсәләләринә дә фикир верилмәлидир.

Мә'лумдур ки, мүасир дөврдә игтисадијјатын екстенсив инкишафындан интенсив инкишаф јолуна чыхмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу исә елм вә истеһлакчынын даһа сых горунмасы илә бәрабәр, һәм дә күчлү сәрмајә гојулушу тәләб едир.

Фәрди әмәк фәалијјәти вә шәхси истеһсал саһәләринин үстүн инкишафы заманын тәләбинә чеврилир. Интеллектуал мүлкијјәт һүгугунун горунмасы зәрурәти дә бурадан ирәли кәлир.

Шүбһәсиз ки, игтисади инкишафын интеллектуал системин јарадылмасы илә интеллектуал мүлкијјәт һүгугунун горунмасы мәсәләсинин ачыг-ашкар әлагәси јохдур. Лакин онларын дахили бир вәһдәтинин олдуғуну да һеч кәс инкар едә билмәз. Елә буна көрә дә игтисадијјатын тәрәгги етдирилмәсинин, һәм дә истигамәтләндирилән инкишафынын интеллектуал системини бурада нәзәрдән кечирмәји мәгсәдәујғун сајырыг. Систем Азәрбајчан Дөвләт Гуручулугу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунда һазырланмышдыр.

ВӘЗИФӘНИН ГОЈУЛУШУ

Истигамәтләндирилән инкишафын (һәм чәмијјәтин дахилиндә, һәм дә ондан кәнардакы сосиал-игтисади вә сијаси просесләрин динамизми нәзәрә алынмагла) интеллектуал системин мәгбул гәрарларын гәбул едилмәсинә вә игтисадијјатын дөвләт бөлмәсинин мүмкүн инкишафыны изләмәк ишинә, ејни заманда, дөвләтин харичи игтисади фәалијјәтинин прогнозлашдырылан мүддәтдә формалашдырылмасына хидмәт едир.

Гејд:

Довләтин харичи игтисади әлагәләринин кенишләндирилмәси исә харичи сәрмајә чәлб едилмәсиндән, ән јени технолокијаларын әлдә едилмәси вә тәтбиги саһәсиндә дүнја базарына чыха биләчәк ихрач мәһсулу истеһсалындан бирбаша асылыдыр ки, бунлар да умумиликдә интеллектуал мүлкијјәт һүгугларынын бејнәлхалг нормалара ујгун милли ганунлар әсасында горунмасыны зәрури едир.

Вәзифә:

Бу чүр системин формалашдырылмасы вә кечирилмәси илә республика игтисадијјаты инкишафынын, сонра исә онун дүнја игтисади мәканына адаптасијасынын даһа јахшы, даһа мәгбул јолуну сечмәкдән ибарәтдир.

ИСТИГАМӘТЛӘНДИРИЛӘН ИНКИШАФЫН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ СИСТЕМИНИН ТӘСВИРИ СТРУКТУРУ

Бу структур ашағыдакы кими нәзәрдә тутулур:

1. Билик Базасы (ББ). Довләтин харичи игтисади стратекијасы; истәр базар мунасибәтләри просесләри, истәрсә харичи игтисади фәалијјәтин формалашмасы үчүн лазым олан стратежи вәзифәләрин сијаһысы; базар игтисадијјаты фәалијјәтинин вә онларын информасија чәһәтдән тә'мин олунмасынын формалашдырылмасынын мүхтәлиф моделләри һаггында информасијалар бу базада топланыр;

2. Әсасән харичи игтисади фәалијјәтә јөнәлдилмиш дүнја блокундан;

— харичи игтисади әлагәләрин истеһсал-инвестисија (ИИ) моделиндән;

*— игтисадијјатла стратежи әмәлијјат (1*2*3*) блокундан;*

— öз араларында тәнзимләнән гаршылыглы фәалијјәт көстәрән Шәхси Мүлкијјәт (ШМ), Довләт Мүлкијјәти (ДМ) вә Гаршылыглы Фәалијјәт Көстәрән Мүлкијјәт (ГФКМ) структурларындан тәшкил олунан әлавә шәхси инкишаф системи;

3. Республика игтисадијјатынын истигамәтләндирилән вә харичи игтисади фәалијјәт моделинин ағыллы, нәзакәтли формалашдырылмасы блоку;

4. Мәгбуллугун (мәнфәәтлилијин) бир сыра критеријалары үзрә фәалијјәт вариантларынын експерт гијмәтләндирилмәси блоку;

5. Истигамәтләндирилән инкишафын мәгбул варианты мәканынын формалашдырылмасы блоку;

6. Гәбул олунмуш мәгбул гәрарлар блоку — бир сыра лингвистик критеријалар саһәсиндә Гәрар Гәбул Едән Шәхсләр — експерт груплары (ГГЕШ);

7. Гәбул едилән гәрарларын Корректура Блоку (КБ).

Тәклиф олунан модел дүзкүн гәрар гәбул етмәк үчүн сонракы дүзәлишләрлә бирликдә, истифадә олунасы база әсасында бүтүн системләрин алгоритмини өзүндә ифадә едир.

Алгоритм:

1. Һәм дахили, һәм дә харичи сосиал-сијаси вәзијјәтдән асылы олараг чәмијјәтин Базар Мүһитинә (БМ) дахил олмасынын ән'әнәви моделинин бу вә ја дикәри, јахуд һәр икисинин гарышыгындан ибарәт олан мүмкүн модели сечилир. Бу заман истифадә олунан моделләрин зиддијјәт тәшкил етмәмәси нәзәрә алынмалыдыр.

Гејд:

1. *Азәрбајчан Республикасы агры-ачыларла, чәтинликләрлә үзләшәндә имкан дахилиндә кечид мәрһәләсини даһа гыса мүддәтдә аддамаг үчүн гарышыг моделләрә үстүнлүк вермәлидир. Ән башлычасы одур ки, гарышыг моделләрдә зиддијјәтләрә кәрәк јол верилмәсин.*

2. Биринчи мөвгејә әсасән вә Стратежи Вәзифәләр (СВ) гаммаларынын Д алт системи илә гаршылыглы тә'сирини нәзәрә алмагла, республика игтисадијјатынын имканлары тәһлил едилир.

3. Дүнја игтисади мәканына адаптасија дәрәчәсини, һәмчинин дөвләт вә өзәл сектор игтисадијјатларынын гаршылыглы фәалијјәти заманы әлдә едилән разылыг (ојун гајдалары) нәзәрә алынараг истигамәтләндирилән инкишафын вә Харичи Игтисади Фәалијјәт (ХИФ) стратекијасы модели вариантларынын агыллы, нәзакәтли формалашдырылмасы һәјата кечирилир.

4. Мәнфәәтин гијмәтләндирилмәси блокунда "мәгбул"лугун бә'зи критеријалары үзрә тәшкилат системләринин фәалијјәт вариантла-

рынын експерт гијмәтләндирилмәси һәјата кечирилир, марагларын (хејир-зәрәр) тәһлили апарылыр.

5. Мәканын формалашдырылмасы блокунда истигамәтләндирилән инкишафын мәгбул вариантларынын експерт бахымындан формалашдырылмасы һәјата кечирилир.

6. Истигамәтләндирилән инкишафын мәгбул вариантлар мәканы лингвистик чәһәтдән мәгбул гәрар гәбул едилмәси сүзкәчиндән кечирилир. Сүзүлмә критеријасы өлкәдә вә харичдәки сосиал-игтисади, сијаси шәраитин мәгбуллуг вәзијјәтини сәчијјәләндирән, дөвләтин "игтисади вәзијјәтинин" лингвистик критеријасы һесаб олунур.

7. Лингвистик критерија мәгбул һесаб олундугда истигамәтләндирилән инкишаф програмы барәдә мүмкүн мәгбул гәрарлар гәбул едилир. Әкс тәгдирдә, ББ вә Д-дән јени информасијалар олан дүзәлиш Корректура, — КБ ишә салыныр.

Ән нәһајәт, тәһлилләр вә дүзәлишләр, башга сөзлә, експерт гијмәтләндирмәләри вә арашдырмалары нәтичәсиндә јени информасијалар моделләрин формалашдырылмасы блокуна дахил олур вә формалашдырма просеси јенә дә әввәлки кими тәкрар едилир.

Әлбәттә, тәгдим едилән бу варианты сон вә биткин бир систем һесаб етмәк доғру олмазды. Өлкәмизин јашадығы кечид дөврү, бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, бу истигамәтдә дә көзләнилмәз бир системин јарадылмасыны зәрури едир. Елә буна көрә дә тәклиф едилән бу системә риск – уғурун јарысыдыр формулуна әсасланан хејирхаһ бир чәһд кими бахылмалыдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ ДҮНЈА

1993-96-чы илләр

Бејнәлхалг мүнасибәтләрдә "кенишләндирмә" сијасәтинин истигамәтләри

Стратежи планлашдырманын мүрәккәблији ондадыр ки, о, намә'лум кәләчәјә мурачиәт едир вә бир гајда олараг бу чүр лајиһәләрин мүәллифләри кечмишдә топланмыш билик вә тәчрүбәләрә әсасланырлар. Кечмишин ганунаујғунлугларынын вә структур характерләринин кәләчәјә көчүрүлмәси исә она сәбәб ола биләр ки, бу кәләчәк кечмишимиздән һеч дә фәргләнмәз. Нәтичәдә узунмүддәтли, стратежи планларын һәјата кечирилмәсиндә тәсадүфләр, реал һәјатда чидди узаглашмалара јол верилләр.

Азәрбајчан Дөвләт Гуручулуғу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институту бу чүр һалларын баш вермәмәси үчүн тарихән мүәјјәнләндирилмиш мөвчуд сәрһәдләр дахилиндә Азәрбајчанда сабит, мүтәрәгги, сивилизасијалы чәмијјәт гурмағын стратежи планынын мәгсәдини дәјишдирмишдир. Азәрбајчан чәмијјәтинин вә Азәрбајчан дөвләтинин бүтүн структуруну мәһз бу бахымдан тәһлил етмәк, вахты кечмишләри вә јашамаг һүгугу оланлары мүәјјәнләндирмәк, беләликлә дә бүтүн структура динамиклик, мәгсәдјөнлүлүк характери вермәклә ону үмуми сон мәгсәдә доғру апармаг лазымдыр.

Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, республикамызда милләтләрарасы, игтисади, сосиал-сијаси бөһранларын шиддәтләнмәсинә — ирәлиләмәкдә олан бу проблемләр ахынына гаршы дурмаг үчүн мүстәсна габилијјәт вә бачарыг тәләб олунур. Бәс, бизим өзүмүзү мүдафиә етмәк имканларымыз вармы?

Бәли, вар. Бу, Азәрбајчан халгынын кенетик кодундадыр, мә'нәви мәнишәт мәдәнијјәтиндәдир. Азәрбајчан халгынын заманын һарајына сәс вермәк габилијјәти, маһијјәтчә онун синкретик, дүнја үчүн ачыг олмасы, она харичи аләмин тәклифләрини саф-чүрүк едәрәк, өзүнүн јашамаг консепсијасыны гурмаға вә инкишаф етмәјә имкан верир.

Халгымыз мөвчуд олдуғу мин илләр боју бир чох етник вә мә'нәви материаллары сечәрәк, әридиб һәзм етмиш, өзүнүн варлығына ујғунлашдырмыш, мүхтәлиф бахым вә тәсәввүрләрдән, аз гала дүнјанын бүтүн динләринин, инамларынын синтезиндән ибарәт, дүнја реаллыгларына чохтәрәфли, чохвариантлы јанашмасы илә фәргләнән Азәрбајчан бахышыны јарадыб.

Һал-һазырда һәтта АБШ, Русија, Чин кими нәһәнк дөвләтләр белә өзләри үчүн тәҹридчилик сијасәтини гәбул едә билмир. Азәрбајҹан үчүн дүнја өлкәләри бирлијинә говушмаг ҹанлы организмә һава лазым олан гәдәр көрәклидир. Әлагәләрин кенишләндирилмәси доктринасы "стратекијанын" әсас өзүлүдүр. Даим, динамик әлагәләрин кенишләндирилмәсинин фәлсәфәси Азәрбајҹанын тәҹридчилик мөнкәнәсиндән чыхмаг консепсијасыдыр. Јахын вахтларадәк республикамызын дүнја өлкәләри илә ән'әнәви әлагәси фактики олараг јалныз Москвајла мәһдудлашдырылмышды. Совет һакимијјәтинин сүгутундан сонракы дөврдә исә мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтинин дүнја бирлији өлкәләри илә әлагәләри даһа зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бир хәтлилик Бакыдан планетимизин һәр тәрәфинә јајылан шүалар топлусуну хатырладан чоххәтлиликлә әвәз олунуб. Онун даим инкишаф едән мүнасибәтләр, мараглар даирәсиндә јалныз гоншу өлкәләр дејил, һәмчинин нәһәнк дөвләтләр дә вардыр. Азәрбајҹан илк нөвбәдә онларын васитәсилә дүнја өлкәләри бирлијинә доғру һәрәкәт едир, бу әлагәләрин перспектив механизмләрини ишләјиб һазырлајыр.

Тәклиф олунан консепсија әсасән мәһз бу принсипләр үзәриндә гурулмушдур: Азәрбајҹан мә'нәвијјаты, үстәкәл мүасир технолокија, јени елми идејаларын мәнимсәнилмәси.

Тезисләр бејнәлхалг вәзијјәтә һәртәрәфли гијмәт вермәк вә Азәрбајҹан Республикасынын хариҹи сијасәт стратекијасы үзрә мүфәссәл төвсијәләр ирәли сүрмәк ҹәһди дејил. Онун мәгсәди Гәрб, Аврасија вә Јахын Шәрг контекстиндә бир сыра узунмүддәтли амилләрә диггәти күчләндирмәкдир.

I. ФӘЛСӘФИ БАХЫШ

1.1. Кеосијаси планда Азәрбајҹан бејнәлхалг мүнасибәтләрин Аврасија, Гәрб вә Јахын Шәрг системинин бир һиссәсидир. Бу системә дахил олан өлкәләрин охшар марагларыны нәзәрә алмадан хариҹи сијасәт консепсијамызы гурмаг гејри-мүмкүндүр.

1.1.1. Аврасија вә Јахын Шәрг системләри нә Инкилтәрә сәнајесинин, нә Франса сијаси ингилабларынын агушунда боја-баша чатмышдыр, нә дә тарихән верилмиш чәрчивәдә "милли дөвләт" кими формалашмышдыр. Тарихи "нөгсанлар"ын, нечә дејәрләр, јери долдурулмур, белә ки, тарихә һеч кәс "чата билмир". Одур ки, онлар башга ҹүр мәдәни, сосиал, сијаси әлагәләр вә гурумлар мејдана кәтирир.

1.1.2. Гәрб игтисади инкишафла мүнајиәт олунан сәнаје сивилизасија-

сыдыр. Онун формалашдырылмасынын зәрури илкин шәрти "милли дөвләт — вәтәндаш чәмијјәти" формулу үзрә һәмин сивилизасијаны игтисади вә сијаси вәһдәтдә ујғун ингилаби һала кәтирмәкдир.

1.1.3. Гәрб инкишаф јолу артыг мүмкүн олан јеканә јол һесаб едилмир. Рекионларын рәнкарәнклијинин, мәдәнијјәтләрин мүхтәлифлијинин бәрабәрһүгуглулуғу гәбул олунур. Чүрбәчүр мәдәнијјәтләрин вә ајры-ајры сивилизасијаларын плүрализми тәсдиг едилир.

1.2. Бу системләрин тарихи инкишафынын мәкан вә заман ассиметријасы бејнәлхалг мүнасибәтләр стратекијаларынын формалашдырылмасы просесини чәтинләшдирир.

1.3. Бејнәлхалг мүнасибәтләрин дүзкүн олмајан үчбучағы (Авропа-Асија мәканы — Гәрб, Јахын Шәрг) өзүндә бир чох елә мүрәккәб системләри әкс етдирир ки, онларын динамикасы вахтдан-вахта харичи амилләрлә һәјәчанландырылан таразлыг вәзијјәти терминләриндә тәсвир едилә биләр.

1.4. Глобал тәһлил бахымындан бејнәлхалг мүнасибәтләрин бу чүр системләри өзүнә мәхсуслу системләри вә просесләри тәмсил едир, онда баш верәнләр зәиф һәрч-мәрчлијә, зәиф гајдасызлыға аиддир.

1.5. Бу системләр һеч вахт бәрабәрлијә чатмыр, бунун әвәзинә бир метасабил вәзијјәт тәдричән инкишаф едәрәк бапгасы илә әвәз олунур.

1.6. Гејри-дәгиг бахымдан өзүнәмәхсуслуғуну сахлајан вә өз милли мәнафејини нәзәрә алан һәр бир өлкәнин оптимал инкишаф модели биткин системләр моделинә мүвафиг вә ујғун гурулмалыдыр.

1.7. Бу биткин систем планлы шәкилдә инкишаф едән, истигамәтләндирилән, һәгигәтән бәрабәр һүгуглу дөвләтләрин, онларла гаршылыглы фәалијјәтдә олан вә өз араларында гаршылыглы мүнасибәтләри тәбиәт, елм вә әдаләт ганунлары әсасында гуран дөвләтләрин бирлијини нәзәрдә тутур. Бу систем бәшәријјәтин сахланылмасына вә тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлдилмишдир.

1.8. Бирлијин инкишафынын тәһлилинин сивилизасијалы ссенарисилазымдыр. Елә ссенариси ки, низама салынмыш, структурлашдырылмыш дүнјанын мәнзәрәсиндән ирәли кәлир. Елә бир дүнјанын ки, һәр бир суверен дөвләтин үстүндән суперсистем — милли, гејри-дөвләт нормалары мәчәлләси асылмышдыр. Әввәлчәдән көрүнә билән сабит мәкан јаратмагла һамы бу мәчәлләнин истәр-истәмәз тә'сир даирәсиндәдир.

1.9. Прогнозлашдырмаја мүнасибәтдә идарәетмәдән, тәнзимләнән инкишафдан даһа чох системдә "сабитлији тә'мин едән, мүәјјән һәддә "јумшаг" истигамәтләндирмәдән данышмаг лазымдыр.

1.10. Кечид дөврүндә, сосиал гејри-мүәјјәнлик вә јүксәк риск шәраитинә

бејнәлхалг мүнасибәтләр аләминин тәкамүлү һаггында елмин әсас вәзифәләриндән бири дүзкүн сијаси гәрарлар гәбул етмәк мәгсәдилә баш верә биләҹәк нәтиҹәләр барәдә әввәлҹәдән хәбәрдарлыгдан ибарәт олмалыдыр.

II. АЗӘРБАЈҸАН КОНТЕКСТИНДӘ БЕЈНӘЛХАЛГ МҮНАСИБӘТЛӘР ДҮНЈАСЫНЫН МҮАСИР МОДЕЛИНИН БӘ'ЗИ ҸИЗКИЛӘРИ

2.1. ССРИ-нин сүгуту дүнјада коклү дәјишикликләрә кәтириб чыхарды вә нәтиҹәдә АБШ јеканә фөвгәлдөвләт олду.

2.1.1. Бу реаллығын фонунда дүнја өлкәләри арасында интеграсија просесинин фәаллашмасы мејли кетдикҹә күчләнир. Һәрчәнд ки, заһирән һәмин просес бу вә ја дикәр бејнәлхалг тәшкилат, трансмилли инкишаф програмлары чәрчивәсиндә (вә јахуд онларын нәзарәти алтында) һәјата кечирилир, әслиндә исә о, мүтләг АБШ-ын тә'сири илә (иштиракы, нәзарәти, диггәти) кедир.

2.1.2. Бу просесин контекстиндә дүнјада НАТО-нун фәалијјәтинин кенишләндирилмәсинә хүсуси рол ајрылыр.

Америка тәһлилчиләри НАТО-нун кенишләндирилмәсини әсасән ики потенсиал "бөһран гүтбүнә" — Шәрг вә Ҹәнуб зоналарындакы гејри-сабитлијә көрә зәрури һесаб едирләр.

Бу нәзәријјәјә көрә Шәрг гүтбү Алманија илә Русија арасындакы әразини, һабелә Шимали Avropadan Түркијәјә гәдәр олан әразини, Гафгазы вә Кичик Асијаны әһатә едир. Ҹәнуб гүтбү исә Шимали Африканы, Аралыг дәнизини, Јахын Шәрги вә Ҹәнуб-Гәрби Асијаны өзүндә бирләшдирир.

2.1.3. Реал факторлары нәзәрә алмагла, демократија вә базар игтисадијјаты јолуну сечмиш түркдилли дөвләтләрин јахынлашмасы илә бу бөјүк вә нараһат болкәдә Америка сијасәтинин кенишләнмәси мүшаһидә олунур.

Америка хариҹи сијасәти контекстиндә түркдилли рекионун ролу, әһәмијјәти артыр вә бу заман онун ојанмыш мүсәлман дүнјасы илә тарихи, мә'нәви вә кеосијаси јахынлығы да нәзәрә алыныр.

2.2. Өлүнүн мүштәрәк игтисади, һәрби-сијаси вә сосиал-сијаси јекҹинслији илә (әкәр о, даһа сых интеграсија импулсуну итирмәзсә) перспективдә Авропа Иттифагынын фөвгәлгүввә олмаг шансы вардыр.

2.2.1. Нәһәнк Аврасија әразисиндә вакуум күчүнүн јаранмасы Авропанын өзүндә вә онун инкишаф моделиндә тәнасүбү позмаға габилдир.

2.2.2. Ола биләр ки, кәләҹәк вәзифәләрин тә'сири илә Үмумавропа сијасәти мәҹрасында, МДБ рекиону әразисиндә елә бу күн структурлашма просеси фәаллашсын.

2.2.3. Ола билсин ки, бу амилләр нәзәрә алынмагла, МДБ-нин, бир сыра Авропа дөвләтләринин фәалијјәти игтисади ајрылмадан игтисади интеграсија просесинә доғру һәрәкәт етсин.

2.2.4. Дөвләтләрарасы Игтисади Комитәнин тәшкили МДБ дөвләтләри игтисадијјатындакы асимметрик просеси зәифләтмәк үчүн имкан јарадыр.

2.2.5. Авропанын бүтүн дөвләтләрини бирләшдирән "Бөјүк Авропа"нын мадди өзүлүнү гојмаг үчүн реал имканлар јараныр.

2.2.6. Бунунла јанашы, Авропа кеосијасәтинин кечмиш ССРИ-нин ҹәнуб республикалары истигамәтиндә, илк нөвбәдә түркдилли республикалар истигамәтиндә кенишләнмәси мејли мүшаһидә олунур. Тарихи, ҹоғрафи, мә'нәви дәјәрләри илә мүсәлман дүнјасына бағлы олан бу өлкәләр өзләринин инкишафында әсасән Гәрбин сијаси моделинә вә игтисади гурулушуна үстүнлүк верирләр.

Кенишләнән әмәкдашлыг фонунда игтисади интеграсија просеси күчләнир. Бу да кәләҹәкдә Авропа илә Асија-Сакит Океан Рекиону (АСОР) арасында јени субконтинентал көрпүнүн мејдана кәлмәсинә имкан верәҹәк.

2.3. АСОР-да кечмиш ССРИ-нин Русија илә әвәз олунмасына бахмајараг, "АБШ-ССРИ-Чин-Јапонија" стратежи дөрдбуҹағы фактики олараг галса да, кәләҹәк бу модели кејфијјәтҹә дәјишдирә биләҹәк башга просесләр мүшаһидә едилир.

2.3.1. Нә АБШ, нә дә хүсусилә Јапонија, автоматик олараг Русијанын АСОР-да ролунун артырылмасына мејл костәрмирләр, чүнки бу, објектив олараг системдә артыг јаранмыш хариҹи сијасәт вә игтисади әлагәләрдә онларын өз тә'сир даирәләринин даралмасына кәтириб чыхарарды.

2.3.2. Узаг Шәрг рекионунун Гәрб болкәсиндә тарихән марағы олан Чинин игтисади вә сијаси тә'сири кетдикҹә артыр.

2.3.3. АСОР-а Русија илә әмәкдашлыгда јени рекионал сијасәт — "АСОР өлкәләри — Русија рекиону сәрбәст игтисади зоналар кими" мејли күчләнир;

2.3.4. Јени субконтинентал көрпүнүн мејдана кәлмәси имканы да АСОР-да стратежи дөрдбуҹағын кәләҹәкдә кејфијјәтҹә дәјишмәсинә тә'сир едә биләр.

2.4. Әрәб-Исраил мүнагишәсинин тәнзимләнмәси контекстиндә, Јахын Шәргдәки тарихи ирәлиләјиш ола билсин ки, бу рекионда структурлашма просесинин башланғычыны гојсун.

2.4.1. Јахын Шәргдә структурлашдырма просеси Түркијә, Пакистан,

Мисир, Исраил вә кәләҹәкдә ола билсин ки, Ираг дөвләтләринин тимсалында бүтүн реҝионда тәһлүкәсиз зона јаратмаға имкан верәҹәк јени һакимијјәт мәркәзинин јарадылмасы мејлинин артмасына да көмәк етсин.

2.4.2. Бүтүн Јахын Шәрг гуршағындакы мүнагишәләри әһатә едән бу вә мүшаһидә олунан дикәр просесләр истәр-истәмәз Азәрбајҹанла бағлы һадисәләр контекстиндә нәзәрдән кечирилир.

2.5. Русијада дахили сијаси вәзијјәтин мүрәккәбләнимәси истәр-истәмәз бу өлкәнин дүнја просесләринә тә'сиринин азалмасына кәтириб чыхарыр.

2.5.1. Бу објектив фактору нәзәрә алараг ән'әнәви олараг Русијаја јахын олан зоналар онун тә'сириндән азад олур.

2.5.2. Бунунла бәрабәр, кечмиш Иттифаг республикаларынын бөјүк әксәријјәтиндә әввәлки интеграсија системинин мүдафиәси просеси күчләнир.

Бу, һәр шејдән әввәл:

— игтисади амилләрин күчү илә;

— елми-техники потенсиалын (илк нөвбәдә рус дилли) позулмасы илә бағлы објектив инәрасин күчү илә;

— ваһид, сабит дөвләт барәдә тәсәввүр арзуларда көк атмыш стереотипләрин күчү илә баш верир.

2.5.3. Русијанын мүшаһидә олунан игтисади вә техноложи күчсүзлүјү просеси, ән әввәл, она јахын реҝионларда мәркәздәнгачма гүввәсини дә күчләндирир.

2.5.4. Бу вә ја башга харичи сијасәт јолу илә онларын реал ичрасы арасында ујғунсузлуг просеси мүшаһидә олунур.

2.5.5. Русијанын харичи сијасәт тә'сиринин азалмасы објектив олараг кечмиш иттифаг республикаларынын суверенләшмәси просесинин күчләнмәсинә, һәмчинин, өлкәнин ајры-ајры реҝионларынын дүнја илә өз әмәкдашлыг диапазонуну кенишләндирмәси ҹәһдләринә кәтириб чыхарыр.

2.6. Габағы алынмаг, сахланмаг доктринасынын јеринә "кенишләндирмә" — азад базар игтисадијјаты дөвләтләринин дүнја бирлијинин кенишләнмәси доктринасы кәлир.

III. АЗӘРБАЈҸАН – ГӘРБ ИСТИГАМӘТИ

3.1. Азәрбајҹанын харичи сијасәтинин координатларыны көстәрәркән мүтләг ҹоғрафи-сијаси амилләрин уникал чулғалашмасындан, ҹәмијјәтин демократикләшмәси просесинин кетдикҹә артан ролу вә әһәмијјәтиндән чыхыш етмәк лазымдыр.

амилләр Русија илә әлагәләрин гајдаја салынмасында Азәрбајҹанын марағыны мүдафиә етмәјә габилдир (үмуми сәрһәд, нәглијјат әлагәси, базар вә с. контекстиндә).

4.4. Бунунла бәрабәр, "Авропа-рекионлар", "Русија рекионлары — Азәрбајҹан" охшар консепсијаларындан, һәмчинин реал имкан вә шәраитдән асылы олараг, һабелә дикәр игтисади әмәкдашлыг комбинасијаларындан чыхыш едәрәк јени рекионал сијасәт апармаг зәруридир.

4.4.1. Русија илә икитәрәфли вә рекионал игтисади әлагәләрин кенишләндирилмәси мејли мәҹрасында кичик бизнес структуруну да кенишләндирмәк лазымдыр.

V. АЗӘРБАЈҸАН – ЈАХЫН ШӘРГ

5.1. Азәрбајҹанын Јахын Шәрг истигамәтинә сијасәтинин координатларыны мүәјјәнләшдирәркән илк нөвбәдә бу рекионда технолоҗи, кеосијаси вә јахуд кеостратежи просесләрин структурлашдырылмасы, һәмчинин нефт консорсиуму илә АР-нин багладығы мүгавилә чәрчивәсиндә бөјүк нефт јатагларынын ишләнмәси мејлләриндән чыхыш етмәк лазымдыр. Бу да кәләҹәкдә республиканын һәмин просесләрә гајнајыб-гарышмасы һесабына тәрәфданлығына имкан јарадыр.

5.1.1. Үч јүз милјона гәдәр әһалиси олан Јахын Шәргдә јарым трилјон доллардан артыг милли мәһсул истеһсал олунур.

5.2. Мәркәзи, Өн Асија дөвләтләринин вә Азәрбајҹанын биркә сијаси, игтисади мејлләринин фәаллашмасы перспективдә Мисир, Исраил, Түркијә, Пакистан, кәләҹәкдә чох күман ки, Ирағын да дахил олаҹағы потенсиал күч мәркәзинә чеврилсин вә јени конгломератын јарадылмасы просесинә гошула билсин. Бу исә мә'нәви бирлијин, елм вә мәдәнијјәтин дирчәлдилмәсинә имкан верәҹәкдир.

5.3. Јахын Шәрг просесләринин тәнзимләнмәсиндә вә һәмчинин бурада да Азәрбајҹан диаспорунун күчләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнајан Исраиллә сијаси, игтисади, мәдәнијјәт саһәләриндә әмәкдашлыг сијасәтини фәаллашдырмаг лазымдыр.

5.4. Мәркәзи, Өн Асија вә Азәрбајҹан дөвләтинин конгломераты, һәмчинин јени "күч мәркәзләри"нә гошула билмәк имканы, МДБ-јә үзвлүк ("Коллектив Тәһлүкәсизлик Мүгавиләси"нин имзаланмасы контекстиндә) рекионда тәһлүкәсизлијин möһкәмләндирилмәси үчүн күчлү диссипатив озүл јарадыр.

5.5. Русија, АБШ, Авропа вә Исраилин кеосијаси марагларынын перспективдә бу рекиона хејли ујғун кәлмәси, бөлкәдә сијаси просесләрин структурлашдырылмасыны сүр'әтләндирир.

5.6. Кәләчәкдә Авропа Иттифагынын Иран көрфәзиндә тичарәт-игтисад вә һәрби-сијаси саһәдә АБШ-дан үстүн ола биләчәји мүмкүнлүјү Азәрбајчанын һәм Чәнуб, һәм дә Гәрби Авропа дөвләтләри илә ујғунлашмасы вә әлагәләри үчүн кениш имканлар јарадыр.

5.7. Мәркәзи, Өн Асија вә Азәрбајчан дөвләтләринин Русија илә әлагәләри фактларыны постулат кими гәбул етмәклә, Шәргло Гәрб арасында "Ипәк јолу" үзәриндә дајанан гүдрәтли әлагәләндиричи һәлгәни тәсәввүр етмәк мүмкүндүр.

5.8. Нефт јатагларынын ишләнмәси вә истифадәсинин сүр'әтләндирилмәси Хәзәр дәнизи һөвзәси дөвләтләриндә "ОПЕК-2" типли јени структурун јарадылмасыны әввәлчәдән мүәјјәнләшдирә биләр. Бу, кәләчәкдә дүнјанын нефт сијасәтиндә мүмкүн баланс ола биләр.

5.9. Јахын Шәрг рекионунда сијаси просесләрин структурлашдырылмасы мејлини нәзәрә алараг Азәрбајчанла Иранын сијаси вә игтисади әлагәләрини фәаллашдырмаг лазымдыр.

5.10. Азәрбајчан Республикасынын Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты, Гара дәниз һөвзәси өлкәләри тәшкилатларынын, Ислам Конфрансы Тәшкилатынын, Мәркәзи Инкишаф Банкынын ишиндә иштиракы фәаллашдырылмалыдыр.

VI. АЗӘРБАЈЧАНЫН КЕОСИЈАСӘТИ ВӘ КЕОИГТИСАДИЈЈАТЫ. НӘ ЕТМӘЛИ?

6.1. Кеосијаси планда Азәрбајчан бејнәлхалг мүнасибәтләрин Аврасија, Јахын Шәрг вә Гәрб системләринин бир һиссәсидир. Бу системләрә дахил олан өлкәләрин марағыны нәзәрә алмадан Азәрбајчан Республикасы өзүнүн харичи сијасәт консепсијасыны гура билмәз. Бунун үчүн ашағыдакылар зәруридир:

6.1.1. Үмуми стратежи принсипләр чәрчивәсиндә Гәрб — Аврасија — Јахын Шәрг дүзкүн олмајан үчбучағында күч мәркәзләри арасында чевик баланслашдырма сијасәти апармаг;

6.1.2. Азәрбајчан Республикасынын өз бәнзәринин ахтарышына вә вәтәндаш чәмијјәтинин трансформасијасы вә јеткинләшмәси үчүн шәраит ја-

радылмасына әсасланан инкишаф консепсијасы ишләјиб һазырламаг;

6.1.3. Дүнја интеграсија просесләриндә Азәрбајҹанын адаптасијасы сијасәтини фәаллашдырмаг;

6.1.4. Интеграсијанын даһа јүксәк сәвијјәсини сәчијјәләндирән саһә вә рекионал интеграсија структур сијасәти просесләриндә иштирак етмәк;

6.1.5. Трансрекионаллыг чәрчивәсиндә рекионал сијасәтлә игтисади сијасәтин дикәр јөнүмләринин (макроигтисадијјат вә сосиал сијасәт) сых координасијасыны һәјата кечирмәк;

6.1.6. Трансрекионал сосиал-игтисади инкишафын сүр'әтләндирилмәсинә имкан јарадан инвестисијалашдырма структурларынын мүхтәлиф тәшкилатлары чәрчивәсиндә елмлә бизнесин гаршылыглы тә'сирини күчләндирмәк;

6.1.7. Интеллектуал мүлкијјәт һүгугларынын мүдафиәсини тә'мин етмәклә нәһәнк милли вә бејнәлхалг елми-техники програмлары јеринә јетирмәк мәгсәдилә дөвләтин вә шәхси корпоратив бөлүмүн инвестисија гојулушунун интеграсијасыны стимуллашдырмаг;

6.1.8. Јүксәк техноложи саһәләрин ардычыл мүдафиәсинә әсасланан структур сијасәтинин јөнүмүнү ишләјиб һазырламаг;

6.1.9. Демократик просесләрин кенишләндирилмәси контекстиндә дүнја телекоммуникасија системләринә ујғунлашмаг;

6.1.10. Дүнја өлкәләри бирлијиндә Азәрбајҹан Республикасынын нуфузлу имичини јаратмаг мәгсәдилә бејнәлхалг тәшкилатларда иштирак етмәк вә онларын үзвү олмаг.

Азәрбајҹан Республикасынын дүнјанын јени гајдалары нәзәрә алынмагла фәал интеллектуал харичи сијасәт апармаг үчүн имканлары вардыр.

Бунун үчүн:

а) республиканын харичи сијасәт идарәси зәнкин аналитик информасија мәркәзинә чеврилмәлидир.

б) кеосијаси мөвгеји илә демократик вә тәрәгги угрунда мүбаризәнин өнүндә кедән бир дөвләт кими республика өзүнүн харичи сијасәт статусуну мүәјјәнләшдирмәлидир;

в) јени дөвләтин марагы нә мөвгеји нәзәрә алынмагла бир сыра тәшәббүсләрлә чыхыш етмәк вә бунунла да тәҹридолунма просесиндән чыхмаг лазымдыр.

Әкәр истәјириксә, дүнјада һөрмәтимиз олсун, онда биз кәрәк өз дөвләт мәнафеләримизи мүәјјәнләшдирәк.

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ НАТО: ӘМӘКДАШЛЫҒЫН МҮМКҮН ЈОЛЛАРЫ

1999-чу ил

Варшава Мүгавиләси һәрби блоку 1990-чы илдә ләғв едилдикдән сонра дүнјада јеканә гүдрәтли һәрби блок галан НАТО јени сијаси мәрһәләјә гәдәм гојду. Дүнјанын бир сыра өлкәләри дә вәзијјәтин дәјишмәси илә әлагәдар олараг өз стратекијасынын јени хәттини мүәјјәнләшдирмәк мәчбуријјәтиндә галды. Инди о, тәкчә НАТО үзвү олан өлкәләрин, Шимали Атлантика Иттифагына дахил олан дөвләтләрин мәнафејини мүдафиә етмәк дејил, еjни заманда Шәрг өлкәләринин тәһлүкәсизлијинә, онларда демократијанын, базар мүнасибәтләринин кенишләнмәсинә, милли әрази мүнагишәләринин тәнзимләнмәсинә, һәмин өлкәләрлә чохтәрәфли әмәкдашлығын дәринләшмәсинә јардымчы олмаг миссијасыны өз үзәринә көтүрмәјә чәһд едир.

АБШ президенти Билл Клинтонун ирәли сүрдүјү "Сүлһ наминә тәрәфдашлыг" програмындан чыхан мәнтиги нәтичә беләдир. Ејни заманда, кенерал Ч.Шаликашвилинин фикринчә, програм "бу... һәрби комплексә елә биркә процедурлар, әмәлијјатларын биркә апарылмасынын, биркә орду һазырланмасынын елә тәчрүбәләрини верәчәк ки, һәмин тәчрүбәләр НАТО кими бир иттифагын инкишафыны тә'мин етмәк үчүн олдугча зәруридир". Бунунла белә НАТО-нун кенишләндирилмәси мәсәләси, һеч дә бирмә'налы гаршыланмајыб вә бу барәдә дискуссијалар бу күн дә давам етмәкдәдир.

Академик Г.Арбатовун фикринчә, "Шимали Атлантика әмәкдашлығы НАТО илә сабиг Варшава Мүгавиләси үзвләри арасында сијаси вә тәһлүкәсизлик мәсәләләри мүзакирәсинин әсас форуму һесаб олунур". Көрүндүјү кими, "Тәрәфдашлығын" әсас принсипләри Русијанын харичи сијасәт приоритетинә тамамилә ујғундур. Владимир Катин исә "Русија илә НАТО-ну тәрәфдашлығы дүзкүн олмајан кәбин" адландырмышдыр. АФР-ин сабиг федерал канслери Һелмут Шмидт НАТО-нун кенишләндирилмәси мәсәләсинә олдугча тәнгиди мүнасибәт бәсләјәрәк өз фикрини "биз 1914-чү илә гәдәр мөвчуд олан дүнја һәрч-мәрчлијинә гајыдырыг" кими ифадә етмишдир. Бу бахымдан АБШ-ын кечмиш дөвләт катиби Һенри Киссинчерин фикри Һелмут Шмидтин фикри илә мүәјјән мә'нада үст-үстә дүшүр. Кис-

синчерин фикринчә, "Тәрәфдашлыг" сүгут етмиш Совет Иттифагынын бүтүн дөвләтләринә вә Москванын бүтүн кечмиш Шәрги Авропа әлалтыларына реал һәрби вәзифәләрлә һеч бир үмуми әлагәләри олмајан ... һансыса думанлы, чохсаһәли гурумда иштирак етмәји тәклиф едир". Русија политологу Ирина Лагунинанын фикринчә, һеч дә белә дејилдир. "Тәрәфдашлыг тәһлүкә мејдана кәлдикдә коллектив һәрәкәт етмәји нәзәрдә тутур, бөһранын тәнзимләнмәси, һуманитар вә сүлһпәрвәр әмәлијјатлар апарылмасы, биркә тә'лимләр вә маневрләр кечирилмәси үчүн имканлары кенишләндирир. Әслиндә Консепсија Русија вә АБШ-ын НАТО үзвләри илә бирликдә апардыглары ахтарышларын бәһрәсидир. Бу компромисдир".

НАТО-нун јени сијасәтиндә, кенишләндирилмәсиндә әсас мәгсәд – АБШ-ын стратежи нијјәтләри барәдә мүхтәлиф мәтбуат органларында сөјләнилән фикир вә мүлаһизәләрин тәдгиг вә тәһлили көстәрир ки, "Сүлһ наминә тәрәфдашлыг" тәшәббүсү НАТО-дан чох АБШ президенти Билл Клинтона, онун интеллектуал групуна мәхсусдур. Бу мәсәлә Америка Демократлар Партијасынын кулуарларында чохдан бәри давам едән сөһбәтин мовзусуна чеврилмишдир. Һәлә вахтилә президент Кеннеди харичи сијасәтдә һәрби-сәнаје комплексинин ролуну артырмаг һесабына Америка демократијасынын кенишләндирилмәси моделини формалашдырмаға чәһд етмишди. Лакин онда заман башга иди. Алтернатив сијаси систем, алтернатив һәрби блок варды. Башга сөзлә, **коммунизмә гаршы мүбаризәдә демократик гүввәләрин бејнәлхалг һәмрә'јлији идејасы халис идеоложи бахымдан изаһ олунурду.** Һазырда исә башга дөврдүр, гаршыја башга идеоложи мәгсәд гојулмушдур. Инди Клинтон "сүрүнән гејри-сабитлијә" гаршы мүбаризәнин зәрурилијиндән данышыр. Беләликлә, мәсәләнин сијаси аспекти ајдындыр: АБШ дүнјада јаранмыш бошлуғу долдурмаға чалышыр.

Амма мәсәләнин сијаси ҹәһәтләри үзәриндә чох дајанмаға о гәдәр дә еһтијаҹ јохдур. Белә ки, Азәрбајҹан НАТО-нун "Тәрәфдашлыг" сәнәдини артыг имзаламышдыр. Инди бизи даһа чох бу аддымын республикамыза нә верәҹәји мәсәләси дүшүндүрмәлидир.

Үмумијјәтлә, бу күн бир шеји дәгиг анламалыјыг ки, Азәрбајҹаны нә НАТО-нун тәрәфдашлыг програмына гошулмаг, нә дә һәр һансы бир игтисади-сијаси интеграсија хилас едә биләр. Бу блоклар бизим үчүн садәҹә олараг јени имканларын ачылмасы демәкдир. Јердә галан мәсәләләрин һамысы өзүмүздән, дахил олдуғумуз сәлаһијјәтли структурларда өзүмүзү нечә, нә илә, кимләрлә тәмсил етмәјимиз-

дән, дөвләт мәнафејимизи вә реаллығы нәзәрә алан стратекијамыздан асылыдыр. Дәфәләрлә сөјләнмиш бир фикрин үстүнә јенидән гајытмаг лазым кәлир: мүһарибәдән сонра тармар олмуш Алманијаны, Јапонијаны дүшдүјү вәзијјәтдән нә "Маршалл планы", нә дә һансыса башга бир план чыхарды. Алман инкүзарлығы, јапон зәһмәтсевәрлији, онларын өлчүлү-бичили, ағыллы дөвләт стратекијасы олмасајды, бу өлкәләр бәлкә индијә гәдәр дә һеч ајаға галха билмәзди. Бу бахымдан НАТО илә тәрәфдашлығы өзүмүзү, өз интеллектимизи, габилијјәтимизи нүмајиш етдирмәк имканы кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Гаршыја белә бир суал чыхыр: *Азәрбајҹан һансы конкрет саһәләрдә НАТО илә әмәкдашлыг едә биләр? Һамыја мә'лумдур ки, о, халис һәрби тәшкилатдыр. Азәрбајҹан исә мүстәгиллик јолуна јеничә чыхмыш, өз һәрби гүрүҹүлүгүнә тәзә-тәзә башлајан, игтисади ҹәһәтдән зәиф, кәнҹ бир дөвләтдир.*

Фикримизҹә, НАТО илә јени мүнасибәтләр, јәгин ки, бу тәшкилатын јени ролу илә мүәјјәнләшир. Америка президенти Билл Клинтонун сөзләри илә десәк, бу рол "азадлығын үфүгләрини Урал дағларына вә орадан да о јана гәдәр кенишләндирмәк"дән ибарәтдир. Белә һалда һәмин структурун өзүнүн модернләшдирилмәси, демократијанын, базар игтисадијјатынын, елми, техники вә мәдәнијјәт саһәләринин инкишафына әсасланан мүмкүн әмәкдашлығын диапазонуну кенишләндирмәјә дахилән габил тәшкилата чеврилмәси зәрурәти мејдана чыхыр. Башга сөзлә, өлкәләрин НАТО чәрчивәсиндә интеграсијасы јәгин ки, һәмин өлкәләрин үмуми инкишафынын бүтүн параметрләри үзрә кедәҹәкдир. Бу истигамәтә мејл исә артыг көрүнмәкдәдир. Мәсәләнин чох ҹидди өјрәнилмәси вә НАТО-дакы индики структур вәзијјәтлә танышлыг да һәмин тәшкилатда модернләшмә башландығыны сөјләмәјә әсас верир.

Инди НАТО-нун али рәһбәрлик органында, Даими Шура јанында бир сыра комитәләр вардыр ки, бу комитәләр елми-техники вә идеоложи мәсәләләрлә мәшғул олур. Һәмин комитәләр бунлардыр:

* *Мәдәнијјәт вә Информасија Комитәси;*
* *Бору Кәмәрләринин Ҹәкилмәси вә Истисмары Комитәси;*
* *Елми Мәсәләләр Комитәси;*
* *Мүасир Ҹәмијјәт Мәсәләләри Комитәси;*
* *Мүлки Саһәләр үзрә Фөвгәл'адә Планларын Ишләниб Һазырланмасы үзрә Баш Комитә вә с.*

Көрүндүјү кими, НАТО илә әмәкдашлығын әһатә даирәси кифајәт гә-

дәр кенишдир вә халис һәрби мәсәләләрлә мәһдудлашмыр. Ону да нәзәрә алсаг ки, сөһбәт БМТ-нин ЈУНЕСКО, ЈУНЕП кими јохсул бөлмәләриндән дејил, күчлү игтисади базасы вә ҹидди сијаси һакимијјәт мәркәзләриндә лоббиләндирмә имканы олан һәрби сәнаје комплексиндән кедир, онда мүмкүн гаршылыглы марагларын сәвијјәсини тәсәввүр етмәк чәтин дејил.

Ән башлычасы одур ки, республикамызы бу ишдә даһа истеʼдадлы, конструктив дүшүнмәји баҹаран адамлар — алимләр, сәнајечиләр, малијјә ишчиләри, политологлар вә мәдәнијјәт хадимләри тәмсил етсинләр.

Һәрби мәсәләләрә кәлдикдә исә фикримҹә, бурада әсас фәалијјәт һәрби-игтисади әмәкдашлыг јолу илә кедәҹәкдир. Азәрбајҹан бурада зәнкин дүнја тәҹрүбәсинә архаланаҹаг. Әлбәттә, ону чох ҹидди гајдада өлчүб-бичмәк лазымдыр.

Мәсәлә ондадыр ки, һәрби тәләбатын структурунун вә характеринин дәјишмәси һәрби сәнајенин структурунда да мүвафиг јенидәнгурманын апарылмасыны диктә едир. Инди әнʼәнәви сәнаје саһәләри тәдриҹән арадан чыхдығы бир заманда әввәлләр мөвҹуд олмајан истеһсалат саһәләри мејдана кәлир, јени вә ән јени технолокија әсасында интенсив "електронлашдырма" просеси кедир. Сәмәрәлилијин артмасы фәһлә гүввәсинин сајынын азалмасына сәбәб олур, мәшғуллуғун структуру һәр шејдән әввәл јүксәк ихтисаслы фәһлә гүввәсинин артмасына доғру дәјишир.

Бир чох Гәрб өлкәләринин һәрби сәнајеси онларча бөјүк, минләрлә, он минләрлә орта, кичик фирмалардан ибарәтдир. Һәм дә бу мүәссисәләр корпорасија, тәшкилати, малијјә, елми-техники вә дикәр мүнасибәтләр васитәсилә бир-бири илә сых сурәтдә бағлыдыр. Өзүнүн узунмүддәтли сијаси мәсәләләри илә јанашы, өзәл секторун кејфијјәтҹә ролунун артырылмасы үзрә ислаһатлар програмына ујгун олараг мәһәлли игтисади мәсәләләрин һәллиндә республикамызын бу тәҹрүбәдән чох шеј өјрәнә биләҹәјини сөјләмәк мүмкүндүр.

Тәрәфдашлығын әсас мәгсәдини ачыглајан Клинтон демишдир: "Авропа үчүн ән јахшы кәләҹәк һәр јердә демократијанын кенишләндирилмәсиндә, базар игтисадијјатынын инкишафында, үмуми тәһлүкәсизлик наминә бүтүн халгларын әмәкдашлығындадыр". Бурадан белә бир һаглы суал ортаја чыхыр: Азәрбајҹан кими демократик инкишаф вә базар игтисадијјаты јолуну сечмиш өлкәләрә мүнасибәтдә НАТО һансы сијасәти јеритмәји нәзәрдә тутур?

АБШ Мүдафиә Назирлијинин һазырладығы иллик һесабатда гејд едилмишдир ки, ССРИ-нин кечмиш республикалары илә мүнасибәтләр һәмин

республика халгларынын арзуларына ујғун гурулмага башладығындан, көнүллү ассосиасијалар, демократик институтларын јарадылмасы, ганунун алилијинә, базар игтисадијјатына кечмәјә тә'минат верә биләҹәк тәшкилати структурлар зәрури әһәмијјәт кәсб едир.

Гәрб һәмин республикалары ајры-ајры шәхсләрә һөрмәт вә азсајлы милләтләрин бәрабәрһүгуглулуғуна әсасланан инсан һүгугларыны тә'мин етмәјә, бејнәлхалг һүгуг нормаларына вә өһдәликләрә әмәл етмәјә чағырыр. *НАТО вә үмумиликдә Гәрб өлкәләри сабиг ССРИ-нин јериндә еләвә варисләр кормәк истәјир ки, онлар өз игтисадијјатларыны вә ҹәмијјәтләринин силаһсызлашдырылмасыны һәјата кечирир, өз һәрби потенсиалынын бөјүк бир һиссәсиндән мүлки мәгсәд үчүн истифадә едир, мадди еһтијатларыны халгын күзәранынын тә'мин олунмасына вә бејнәлхалг сабитлијин мүдафиәсинә јөнәлдир.*

Һәлә президент сечкиләри әрәфәсиндә Билл Клинтон сөз вермишди ки, о, јалныз өлкә дахилиндәки вәзијјәти көкүндән јахшылашдырмагла кифајәтләнмәјәҹәк, ејни заманда АБШ-ын бејнәлхалг күчүнү харичи өлкәләрдә демократијанын инкишафына вә тәһлүкәсизлик системинин мөһкәмләндирилмәсинә истигамәтләндирәҹәк. Демәли, НАТО-нун "Сүлһ наминә тәрәфдашлыг" програмынын әсас мәгсәдләриндән бири дә базар игтисадијјаты, демократија јолуну тутмуш өлкәләрлә әмәкдашлыг, онларын интеграсијасы бирлијини кенишләндирмәкдир. Бу стратекијанын әсас үнсүрләри ашағыдакылардыр:

* гүдрәтли базар игтисадијјаты — демократик өлкәләр бирлијинин мөһкәмләндирилмәси: әсас диггәт бу бирлијин даһа да кенишләндирилмәсинә јөнәлдилмәлидир;

* демократик дөвләтләрин вә базар игтисадијјаты системләринин бирләшмәси вә мөһкәмләндирилмәсинә көмәк;

* демократија вә базар игтисадијјаты мәсәләсиндә чәтинликләр чәкән өлкәләрдә либераллашмаја көмәк;

* һуманитар вәзифәләри һәјата кечирмәк.

Бурада "демократија" даһа кениш мә'нада көтүрүлүр. Јә'ни о, тәкҹә азад сечки илә сәҹијјәләнмир, һәм дә мүстәгил мәһкәмә органларынын мөвҹудлугуну, инсан һүгугларына һөрмәти вә с. нәзәрдә тутур.

НАТО, о ҹүмләдән АБШ хүсуси гајғы тәләб едән рекионларда демократијанын вә базар игтисадијјатынын инкишафына көмәк етмәји өзләринин әсас вәзифәләриндән бири һесаб едирләр. Күчлү игтисадијјата малик вә стратежи бахымдан мүһүм рајонда јерләшән, јахуд нүвә силаһлары олан

вә һәмин өлкәләрдән НАТО-ја гачгынлар ахыны еһтимал едилән өлкәләрә көмәк, мәһз бу плана дахилдир. Бундан әлавә, НАТО-нун күчүнүн, әһалиси ислаһата мејлли вә јахуд ону һәјата кечирән өлкәләрә јөнәләчәји бәјан едилир.

Мәсәлән, сабиг Совет Иттифагы дөвләтләри, о чүмләдән Азәрбајчан бу тәләбләрә чаваб верир. Бу өлкәләрдә демократијанын вә базар игтисадијјатынын инкишафына көмәк рекионда әввәлләр мөвчуд олан тәһлүкә мәнбәјини демократик вә игтисади тәрәфдашлыға чевирә биләр.

Бәс демократијанын, базар игтисадијјатынын мөһкәмләнмәсинә вә кенишләнмәсинә нечә көмәк етмәк олар? Шүбһәсиз ки, илк нөвбәдә, һәмин өлкәләрин технолокија базарына бурахылмасына, вәтәндаш чәмијјәти әсасларынын мөһкәмләндирилмәсинә, базар структурунун јарадылмасы вә јениләшмәсинә, коррупсија илә мүбаризәнин кенишләндирилмәсинә наил олмаг кәрәкдир.

НАТО-нун "Тәрәфдашлыг" програмына көрә, азад базар демократијасына чәтинликлә кечән Авропа өлкәләри өз халгыны јахшылыға догру ајдынча һисс олунан дәјишикликләрлә тә'мин етмәлидир. Гәрб өлкәләри вә тәшкилатлары бу ишдә, хүсусилә Гәрб базарларына чыхмагда онлара көмәк етмәјә борчлудурлар.

Бу мәгсәдә чатмаг үчүн һөкумәт гуллугчулары илә јанашы, һәмчинин гејри-дөвләт тәшкилатларынын да фәаллығынын јүксәлдилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Биз илк нөвбәдә һәмкарлар тәшкилатларыны, һүгуг-мүһафизә вә еколокија тәшкилатларыны, тичарәт палатасыны, елми мүәссисәләри вә сечки кампанијаларынын кечирилмәси үзәриндә нәзарәти гејд едирик.

Демократијаны дүшмән идеолокија сајан диктатура өлкәләринә мүнасибәтдә НАТО-нун идеолокијасы һәмин өлкәләрин дипломатик, һәрби, игтисади вә техники саһәләрдән тәчридини нәзәрдә тутур. Әсас дигтәт кәшфијјата, терроризмә гаршы мүбаризәјә вә експерт үзәриндә чохсаһәли нәзарәтә јөнәлдиләчәкдир. Биз ислаһатлар кечирәркән НАТО-нун практики көмәјинә архалана биләрик. Гаршыда әмәкдашлыг перспективләринин јени үфүгләри ачылыр.

Бүтүн дејиләнләрдән гысача ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар:

— *Варшава Мүгавиләси кими күчлү рәгибини итирән НАТО өзүнүн јени функсијаларыны мүәјјәнләшдирмәјә, дүнја бирлијиндә өз јерини вә ролуну тә'јин етмәјә чалышыр, буна көрә дә өзүнүн әһатә даирәсини кенишләндирмәклә јанашы, чидди структур дәјишикликләри етмәјә чәһд көстәрир;*

— ССРИ дағылдығдан сонра дүнјада таразлыг позулмуш вә Шәрги Авропада бир сијаси бошлуг јаранмышдыр. Сосиалист системиндән гопан, һабелә сабиг ССРИ әразисиндә јаранан дөвләтләр ҹидди игтисади, сијаси бөһранла, милли, етник, әрази мүнагишәләри илә үзләшмишләр ки, бу да Авропа, һәм дә тәкҹә Авропа үчүн јох, ејни заманда Гәрб дөвләтләри үчүн дә тәһлүкә мәнбәјидир.

АТӘТ вә БМТ дүнјада, хүсусилә Шәрги Авропада баш верән мүнагишәләри, һәмин өлкәләрин үзләшдикләри проблемләри арадан галдырмагда чәтинлик чәкир. Одур ки, НАТО һәмин өлкәләрин демократик јолла базар игтисадијјатына кечмәсинә вә көклү ислаһатлар апармагла инкишаф етмәсинә јени јоллар тәклиф едир. *Азәрбајҹан НАТО-нун "Сүлһ наминә тәрәфдашлыг" програмына гошулмагла өз мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү горумаг, дүнја бирликләринә гошулмаг, демократија вә базар игтисадијјаты јолуна чыхмаг үчүн јахшы имканлар газанмышдыр. Республикамызын игтисади, сијаси, интеллектуал, кеосијаси потенсиалы онун НАТО илә һәртәрәфли әмәкдашлыг етмәсинә зәмин јарадыр. Инди әсас мәсәлә бу имканлардан республиканын нечә истифадә едәҹәјиндән вә бу ишлә мәшғул олаҹаг адамларын кејфијјәтиндән асылыдыр.*

МҮАСИР ДҮНЈА МӘКАНЫ
Индики вәзијјәт вә мүмкүн ссенариләр

(Ујғунлашдырылмыш лајиһә)

1991-93-чү илләр

НӘЗӘРИ МҮЛАҺИЗӘЛӘР

1. Дүнја игтисади мәканы динамик инкишаф едән структурларын ганунларына мүвафиг шәкилдә фәалијјәт көстәрир.

2. Милли игтисадијјатын дүнја игтисади мәканына ујғунлашмасы гаршылыглы шәртләнән вә гаршылыглы әлагәдар олан үч һиссәнин нәзәрә алынмасыны тәләб едир:

— дүнја тәсәррүфат системи: онун дахили игтисади "регламенти";

— харичи игтисади модел: милли игтисадијјатын харичи мүһитлә әлагәләр системинин кенезиси;

— харичи игтисади доктрина вә онун һәјата кечирилмәсинин стратежи базасы (дүнја тәсәррүфат мејданында фәалијјәт технолокијасы, јахуд алгоритми).

3. Тәсәррүфатын үмумдүнја тәрәггисинин бә`зи параметрләри.

3.1. Милли игтисадијјатларын истеһсал-техноложи ҹәһәтдән јахынлашмасы, дүнја тәсәррүфат системинә мүвафиг, о ҹүмләдән дә тәшкилати-идарә аспектиндә јардымчы систем формалашдырыр.

3.2. Елми-техники вә истеһсал-инвестисија иттифаглары фирмаларарасы, корпорасијаларарасы мүбадиләни һәвәсләндирир.

3.3. "Ән садәдән" (тәк-түк маллар) ән мүрәккәб комбинасијаларадәк јүксәк әмтәә формаларынын ("мал-објектләрин", "мал програмларынын") тәкамүлү инфраструктурун јениләшмәсини тә`мин едир.

3.4. Мүасир базар, гијмәт вә дәјәрин мүвафиглији тәләбатына мал формаларынын вә онларын истеһсалынын, сатышынын тәшкилати структурунун ујғунлуғуну әлавә едир.

3.5. Мал дөвријјәсинин ики сәвијјәјә диференсиасијасы: милли игтисадијјатын јениләшмәсилә әлагәдар сәмәрәнин реаллашдығы јухары стратежи сәвијјә вә мүбадиләнин дүнја базарынын ҹари конјунктурасынын ганунларына көрә апарылдығы ашағы, конјунктур сәвијјә.

3.6. Малын формасынын мүрəккəблəшмəси (тəк-мал, груп-мал, објект-мал, програм-мал) алычыларын вə сатычыларын дəлил-сүбутларында јени аспектлəр ачыр.

3.7. Истеһсал-инвестисија əмəкдашлығынын глобаллашдырылмасы просеси мал истеһсалына хəлəл кəтирмир.

3.8. Глобал фəалијјəт кəстəрəн дүнја истеһсал просеси мөвчуддур ки, онун да əсасыны дүнја тəсəррүфат мүһитиндə формалашан Бејнəлмилəллəшдирилмиш Тəкрар Истеһсал Өзəји (БТИӨ) тəшкил едир.

4. Милли харичи игтисади макромодел.

4.1. Нəзəријјəдə харичи игтисади əлагəлəрин үч шəрти модели фəрглəндирилир: тичарəт, тəчһизат — сатыш, истеһсал — инвестисија.

4.2. Милли игтисадијјатын дүнја тəсəррүфат мүһити илə гаршылыглы фəалијјəтə чыхышы програмынын һазырланмасы вə һəјата кечирилмəси зəруридир (тəдбирлəр сəвијјəси, форма вə нөвбəлијинин учоту).

4.3. Кластерин тəшкили — шахəлəнмиш тəкрар истеһсал əлагəлəри системилə бирлəшдирилəн вə техноложи инновасија илə мөһкəмлəндирилəн, интеграсија олунмуш саһəлəрарасы комплекс.

5. Дүнја Тəсəррүфат Системиндə (ДТС) мүмкүн фəалијјəт технолокијасы.

5.1. ДТС-дə фəалијјəтин алгоритмлəринин һазырланмасы заманы мүасир ДТС инкишафынын ганунаујғунлугларыны вə стратежи милли харичи игтисади моделлəрин гурулушларынын вариантларыны нəзəрə алмаг зəруридир.

5.2. Харичи игтисади стратекијанын тəшкили заманы һəм кеосијаси категоријалары, һəм дə ДТС-дə баш верəн просеслəрин динамикасыны нəзəрə алмаг вачибдир.

5.3. Милли игтисадијјатла Бејнəлмилəллəшдирилмиш Тəкрар Истеһсал Өзəји (БТИӨ) арасында мүнасибəтлəр онун динамикасынын дəриндəн гавранылмасы үзəриндə гурулмалыдыр.

5.4. Харичи игтисади алəмə чыхыш вахты. Милли игтисадијјат конкрет шəртлəрдəн асылы олмајараг ДТС-јə ујғунлашмалыдыр.

5.5. Милли игтисадијјат даим ики истигамəтдə — институсионал — интеграсија просеси (јахын харичи өлкəлəр) чəрчивəсиндə харичи игтисади марагларын тəшкили вə һəјата кечирилмəси, бүтөвлүкдə ДТС-јə мүнасибəтдə (узаг харичи өлкəлəр) ишлəмəлидир.

5.6. Нəзəрə алынмалыдыр ки, харичи игтисади мəканда үнсијјəт тичарəт мүһарибəлəриндəн харичи игтисади əлагəлəрə кечиди сүр`əтлəндирир.

5.7. Милли игтисадијјатын ДТС-јə мүдахилəси милли игтисади тəһлүкəсизлик тəдбирлəри илə тə`мин олунмалыдыр.

5.8. Харичи игтисади әлагәләрин инкишафы мәрһәләсиндә ДТС-јә "јумшаг" мүдахиләјә үстүнлүк верилмәлидир (дүнја әмтәә базары васитәсилә тәшкилати-функсионал институтлар).

6. Харичи игтисади стратекија: методоложи схемләр.

6.1. Милли игтисадијјатын дүнја тәсәррүфат мејданына чыхышы заманы апардыгы әмәлијјатларын елементләри даим дәјишир.

6.2. Дүнја тәсәррүфат системи гаршылыглы әлагәдә олан стратежи елементләрин инкишаф мәнтигини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирир (малын һәјаты силсиләси, тәшкилати-функсионал структур, милли игтисадијјатын харичи игтисади макромодели, бүтөвлүкдә сосиал-игтисади систем).

6.3. Милли игтисадијјатла стратежи әмәлијјатлар технолокијасыны һазырлајаркән ашағыдакы мүмкүн консептуал методоложи гурулушлар нәзәрә алынмалыдыр:

— ДТС-нин мал-гијмәт (дәјәр) тәфсири;

— ДТС-нин тәшкилати-игтисади тәфсири;

— ДТС-нин мүгавиләли (гејри-мәгсәд) тәфсири.

6.4. Харичи игтисади фәалијјәтин сәмәрәлилијинин гијмәтләндирилмәси кејфијјәтчә јухарыда көстәрилән тәфсирләрин синтези илә характеризә олунур.

7. Милли игтисадијјатын истигамәтләндирилмиш инкишафынын експерт-аналитик системинин һазырлавмасынын мүмкүнлүјү.

8. Инкишаф — институсионал дәјишикликләр үстәкәл артым (change plus grouth) демәкдир:

8.1. Институсионал дәјишикликләрин мәрһәләлији вә тәкамүллүјү — инкишафын планлашдырылмасынын (ИП) һәлледичи принсипидир *(devolopment planning)*.

8.2. Инкишафын планлашдырылмасында игтисадијјатларарасы јөнүм дөвләт вә фәрди структурлар арасында мүгавилә сазишләри просеси илә бирләшир (үмуммилли мараглар наминә даһа сых әмәкдашлыг мәгсәдилә).

8.3. Инкишафын планлашдырылмасы — игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси, индикатив планлашдырма вә игтисади прогнозлашдырманын мүәјјән синтезинә әсасланыр.

9. Експерт системинин ишләниб-һазырланмасы контекстиндә "өлкә — рекион — дүнја тәсәррүфаты" схеми үзрә макроигтисади инкишаф проблемләринин комплекс тәдгиги нәзәрдә тутулур.

10. Рекионализм "биликләрин игтисадијјаты" илә һәвәсләндирилир. Өз новбәсиндә "биликләрин игтисадијјаты" милли дөвләтләр чәрчивә-

синдән кәнара чыхан ири тәсәррүфат ваһидләринин јарадылмасыны тәләб едир. Бунсуз исә рәгабәт мүмкүн дејил.

11. Милли игтисадијјатын јекун сәмәрәси јахшы модел сечилмәсиндән јох, һәр бир өлкәнин өзүнүн әсл игтисади мүвафиглијини һансы јолла тапа биләчәјиндән асылыдыр.

12. Сечилмиш инкишаф вариантынын һәјата кечирилмәси механизминдә һәлледичи рол дөвләтә мәхсус олмалыдыр, чүнки јалныз дөвләт (тәбии ки, һакимијјәт һаггында мәсәлә һәлл едилдикдән сонра) бүтүн системин инкишафына реал тә`сир костәрмәк игтидарындадыр.

13. Десентрализасија, дөвләтин сосиал-игтисади функсијаларынын хејли һиссәсинин ашағы сәвијјәләрә верилмәси вачиб зәрурәтә вә чәмијјәтин демократикләшдирилмәсинин мүһүм шәртинә чеврилир.

13.1. Вәтәндаш чәмијјәтинин фәалијјәти демократијанын "сијаси тә'сисатлар атрибутундан сосиал мәдәнијјәтләр атрибутуна" чеврилмәсинә көмәк көстәрмәлидир.

13.2. Зәиф инкишаф етмиш базар мүһитиндә тәчрүбәли идарә кадрлары чатышмадыгда вә чәмијјәт тәрәфиндән демократик үсуллар васитәсилә дүзәлишләр апарылмадыгда дөвләтин фәал тәсәррүфатчылыг фәалијјәти чох вахт истәнилән нәтичәни вермир вә әсасән деструктив характер дашыјыр.

13.3. Мүасир базарын тәкамүлү игтисади давранышын һүгуги чәрчивәсинин дәгиг мүәјјәнләшмәсини, конјунктурун мүкәммәл тәһлилини, сечки дәстәкләнмәсини вә тәсәррүфат агентләринин чевик истигамәтләнмәсини нәзәрдә тутан низамлама олмадан ағласығмаздыр. Бу мә`нада сијасәт игтисадијјатдан үстүндүр, амма сијасәтин өзү, көрүнүр ки, тәсәррүфатын субјектләри арасында гаршыдакы тарихи зиддијјәтләр вә рәгабәт перспективиндә инкишаф етмиш игтисади мүбадиләнин вачиб шәрти кими галачағыны нәзәрә алмалыдыр.

13.4. Демократија јалныз адекват сосиал әсасда, "орта синифдә" мөһкәм бәргәрар олмалыдыр.

13.5. Јенiләшмәдә кечикән чәмијјәт сијаси авторитаризм мәрһәләси кечир. Һәмин авторитаризм чәмијјәтдә кениш, јахуд мүәјјән гәдәр консенсус әсасында инкишаф сијасәтини тә`мин едир вә тәдричән демократикләшмә үчүн зәмин јарадыр.

13.6. Јенiләшмәнин авторитаризми һеч дә диктатура дејил. О, демократијанын мүһүм елементләри (парламент, мәһкәмә органларынын мухтаријјәти, нисбәтән азад мәтбуат) илә бир араја сығыр.

ƏЛАВƏ (appendix)

а1) "Игтисади глобаллашдырма" ајры-ајры һөкумəтлəри өз игтисадијјатына нəзарəт имканындан мəһрум едир вə дөвлəтин суверенлијини сарсыдыр.

а2) Милли игтисадијјатларын универсал ислаһат схемлəри мөвчуд дејил.

а3) Монетарист јанашма там ифласа уғрајыб.

а4) Гејри-классик нəзəријјə динамиканы тəһлил етмəк имканындан мəһрумдур вə инвестисија процесини зəиф ишыгландырыр (һəтта нормал Гəрб капитализминдə дə).

а5) Хидмəтгојма саһəсиндə, банк вə валјута, елəчə дə капитал ахыны мүһитиндə (хүсусилə дə сабитлəшдирмə вə структур јенидəнгурмасы дөврүндə) нечə кəлди либераллашдырма сон дəрəчə тəһлүкəлидир.

а6) Тəсəррүфатын олигополист секторларында гијмəтлəрин тəнзимлəнмəси антиинфлјасија сијасəтинин мүһүм амили сајылыр (хүсусилə дə чиддн игтисадијјат режими илə бирлəшдикдə).

а7) Өлкəнин милли тəсəррүфаты наминə игтисадијјатын "кəшфи" проблемини бејнəлхалг рəгабəт имканлары проблеминдəн кəнарда һəлл етмəк олмаз.

а8) Дүнја тəсəррүфатыны гəтијјəн милли игтисадијјатларын садəчə мəчмусу һесаб етмəк олмаз. О, игтисадијјатларын инкишаф вə гаршылыглы фəалијјəт процеслəрини мүəјјəн едəн објектив игтисади ганунлар əсасында тəрəгги едир.

а9) Инкишаф едəн дүнјада, онун инкишаф етмиш өлкəлəрлə гаршылыглы фəалијјəт процесиндə објектив диференсасија процеси баш верир ки, бу да өз нөвбəсиндə дүнја игтисадијјатынын фəалијјəти кими глобал проблеми кəскинлəшдирир.

а10) Инкишаф етмиш сəнаје чəмијјəтлəринин глобал чағырыша ујғунлашма имканы əввəлки кими кəлəчəјин əн ири намə`лум һəчми олараг галыр.

а11) Милли игтисадијјатларын реал ачыглығы ихрач структурунун вə капиталын һəрəкəтинин учоту, елəчə дə кəнар алəмлə гаршылыглы фəалијјəтин тəкчə формаларына дејил, һəм дə үмуми мигјасына тə`сир кəстəрəн көмрүк, валјута, верки, кредит вə инвестисија сијасəти олмадан дəрк едилə билмəз.

а12) Харичи игтисади блоку фəрглəндирəркəн онун дүнја тəсəррүфатынын вə бејнəлхалг игтисади мəканынын дикəр сегментлəри илə əлагəлəри нəзəрдəн гачмамалыдыр.

а13) Милли игтисадијјатын истеһсал гүввәләри даһа чох инкишаф етдикчә, онун саһә структурунда әмәјин дәрин техноложи бөлкүсү саһәләри чох олдугча, онун үмуми игтисади потенсиалы вә өз тәбии еһтијатлары илә тә`минаты аз олдугча, ачыглыг дәрәчәси дә јүксәк олур.

Бејнәлхалг технолокијалар базары

а14) Техноложи мүбадилә дедикдә, кениш мә`нада патентләрин вә лисензијаларын алғы-сатғысы, мал тичарәти, хидмәт көстәрилмәси дә дахил олмагла аз гала бүтүн бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр спектри баша дүшүлмәлидир.

а15) Дүнја технолокијалар базарынын субјектләри — дөвләт, университетләр, фирмалар, кәлирсиз тәшкилатлар, фондлар вә физики шәхсләрдир (алимләр вә мүтәхәссисләр).

а16) Дүнја технолокијалар базарынын објектләри маддиләшдирилмиш (аваданлыглар, дәзкаһлар, аләтләр, техноложи хәтләр вә с.) вә маддиләшдирилмәмиш формада (мүхтәлиф нөв техники сәнәдләр, биликләр, тәчрүбә вә с.) интеллектуал фәалијјәтин нәтичәләридир.

МАНЕӘЛӘР

Харичи игтисади фәалијјәтин јени стратекијасынын реаллашдырылмасы проблеминә кәлинчә, онларын һәјата кечирилмәси бир сыра арзуедилмәз харичи вә дахили игтисади амилләрлә чәтинләшир:

— халг тәсәррүфаты саһәләринин әксәр һиссәсинин рәгабәт габилијјәтли олмамасы;

— дәрин тәсәррүфат ујғунсузлуглары, дөвләт бүдчәси чатышмазлығы, өдәниш балансы илә бағлы чәтинликләр вә мүвафиг олараг күчлү инфлјасија;

— мүасир тәсәррүфат механизминин лазыми гајдада сазланмасына әнкәл төрәдән, ЕТТ вә базарын тәләбләринә ујғунлашма просесләрини ләнкидән јерли сосиал структурларын һәрәкәтсизлији вә коррупсијаја уғрамасы;

— игтисади вә елми-техники базанын инкишафын тез мүрәккәбләшән вәзифәләриндән кери галмасы, јени техника вә технолокијанын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләр, о чүмләдән вәсаитин вә зәрури кадрларын јохлуғу илә бағлы әнкәлләр;

— капиталын кизли апарылмасы вә "бејин ахыны";
— бирлик дөвләтләри илә тичарәт-игтисади мүнасибәтләрин тәнзимләнмәси;
— игтисади мәканын парчаланмасы.

Беләликлә, өлкәнин дүнја игтисадијјатына интеграсијасы — илк новбәдә бүтөвлүкдә өлкәнин үмуммилли марагларыны тә`мин едән вәзифәләрин ардычыл јеринә јетирилмәсидир. Јалныз милли харичи вә дахили игтисади сијасәтин әсас елементләри кифајәт гәдәр ајдын мүәјјәнләшдикдән сонра бизим игтисадијјатымызын "ачыглыг" вә "гапалылыг" дәрәчәсини, еләчә дә онун дүнја тәсәррүфатына интеграсија мигјасыны чидди, конкрет нәзәрдән кечирмәк олар.

ӨЛКӘЈӘ КРЕДИТЛӘР ВЕРИЛМӘСИ ҮЧҮН РИАЈӘТ ЕДИЛМӘСИ ШӘРТ ОЛАН БВФ ТӘЛӘБЛӘРИ:

— гијмәтләрин либераллашдырылмасы;
— харичи игтисади фәалијјәтин либераллашдырылмасы;
— сәрт малијјә-кредит сијасәти;
— бүдчә кәсиринин минимума ендирилмәси;
— мүәссисәләрин ифласы һаггында ганун гәбул едилмәси;
— алгы-сатгы һүгугу илә фәрди торпаг мүлкијјәтчилији;
— харичи капитал үчүн е`тибарлы тә`минат.

Әсас мәгсәд — дахили истеһлакы кәскин азалтма һесабына ири тәдбирләрин көмәјилә борчлу өлкәни сосиал нәтичәләрлә һесабланмадан харичи борчларыны өдәмә вәзијјәтинә кәтирмәкдир.

АЗӘРБАЈЧАН-АВРАСИЈА МӘКАНЫ

1. Рекионларарасы (јахуд дөвләт (дөвләтләр) сәвијјәсиндә) сијасәт чәрчивәсиндә икитәрәфли (чохтәрәфли) мал мүбадиләси.
2. Ән`әнәви игтисади вә елми-истеһсалат әлагәләринин бәрпасы саһәсиндә әмәкдашлыг.
3. Дөвләтләрин вә фәрди корпоратив секторун ири елми-техники програмлары јеринә јетирмәк контекстиндә инновасија интеграсијасы.

Түркијә

1. Сәрһәдјаны тичарәтин фәаллашдырылмасы.
2. Азад Тичарәт Зоналарынын јарадылмасы (АТЗ).
3. Нефт консорсиумунда иштирак планында игтисади әмәкдашлыг.
4. Инвестисија сијасәти.

Русија

1. Рекионларарасы сијасәт (јахуд, дөвләтләрарасы сәвијјәдә) чәрчивәсиндә әмтәә мүбадиләси.
2. Ән`әнәви игтисади вә елми-истеһсалат әлагәләринин бәрпасы саһәсиндә әмәкдашлыг.
3. Дүнјанын компүтер шәбәкәләринә гошулмаг имканы.
4. Рекионал вә трансмилли лајиһәләр чәрчивәсиндә кичик инновасија бизнеси структурунун инкишафы.

Азәрбајчан-Гәрб истигамәти

1. Нефт мүгавиләсини имзаламыш дөвләтләр консорсиуму илә әмәкдашлыг.
2. Рекионал вә трансмилли лајиһәләр чәрчивәсиндә кичик инновасија бизнеси структурунун инкишафы.
3. Компүтер шәбәкәләринә гошулмаг имканы.

Азәрбајчан — Јахын Шәрг

1. Рекионларарасы сијасәт (јахуд, дөвләтләрарасы сәвијјәдә) чәрчивәсиндә әмтәә мүбадиләси.
2. Идхал технолокијасы үзрә аграр секторун инкишафы саһәсиндә әмәкдашлыг.
3. Малијјә-кредит сијасәти.
4. Гара дәниз һөвзәси өлкәләри тәшкилаты чәрчивәсиндә вә ИӘТ, ИКТ вә МЈШБ илә игтисади вә мәдәни әмәкдашлыг.

БӘ`ЗИ НӘТИЧӘЛӘР

1. Истигамәтләндирилмиш инкишафын мүмкүн концептуал моделн һүгуги вә игтисади тәнзимләмә тәдбирләринин синтези, базар механизминин тәкмилләшдирилмәси — реал өзәлләшмәнин баша чатмасы илә ејни вахтда харичи игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәси, идарәетмәнин мү-

асир сијаси вә техники-игтисадиоситә вә аләтләринин мүвафиг топлусу илә зәнкинләшдирилмиш "тәләбат игтисадијјаты" вә ола билсин ки, "сәнаје сијасәти"нин мүәјјән комбинасијасы ола биләр.

2. "Сәнаје сијасәти" консепсијасы вә "разылыг игтисадијјаты" идејалары һәјата кечә биләр.

3. Типләриндән асылы олараг саһәләр сәвијјәсиндә структурлары идарә едәнләр ашағыдакы шәкил ала биләр: монополија + саһә бирликләри; олигополија + саһә бирликләри; әсасән атомистик саһәләрдә јалныз саһә бирликләри.

4. Перспективдә дүнја нәзәри-игтисади гурумларынын вә сосиал-игтисади консепсијаларынын бә`зи принсипләринин һазырланмасына чәһд костәрмәк вачибдир.

5. Ихрач нормаларынын рәгабәтли сатышы механизминин һәрәкәтә кәтирилмәси, еләчә дә ихрачын прогноз һәчмләринин тә`минаты мәгсәдилә рәгабәт сатышынын нә`финә нормаларын јенидән пајлашдырылмасы.

6. Ихрач секторунун инкишафы илә ејни заманда идхалы әвәз едән вә идхалы габаглајан истеһсалатларын јарадылмасы.

7. Истеһсал базасынын кенишләндирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә, дикәр малларын вә хидмәтләрин һесабына ихрач структурунун үмумдүнја диверсификасијасы.

8. Кластерин тәшкили — шахәләнмиш тәкрар истеһсал әлагәләри системилә бирләшдирилмиш вә техноложи инновасија илә мөһкәмләндирилән, интеграсија олунмуш саһәләрарасы комплекс.

9. Валјута тәнзимләнмәси вә нәзарәт үзрә ганунверичилијин һәрәкәтә кәтирилмәси.

10. Стратежи малларын ихрачынын гајдаја салынмасы.

11. Харичдә тәсәррүфат фәалијјәтинин лисензијалашдырылмасы.

12. Ихрач нәзарәти системинин һәјата кечирилмәси.

13. Дахили вә дүнја гијмәтләри структурунун јахынлашмасы, еләчә дә харичи игтисади фәалијјәтин тариф тәнзимләнмәси.

14. Манатын дөнәрлилијинә кечид вә харичи инвестисијаларын чәлб едилмәси.

15. Мүхтәлиф әрази вә мүәссисәләрин тәсәррүфат фәалијјәти шәраитинин бәрабәрләшдирилмәси.

ДҮНЈА ВАЛЈУТА СИСТЕМИНИН ТӘКАМҮЛҮНҮН МҮМКҮН ССЕНАРИЛӘРИ

1. Үч валјута — малијјә рекионал груплашмасынын формалашмасы (15-20 ил әрзиндә) мүмкүн сајылыр:

— Шимали Америка рекиону — Америка доллары;

— Гәрби Авропанын (ола биләр ки, Бөјүк Британијасыз) мәркәзи вә мүәјјән һиссәси — алман маркасы;

— Јапонија вә бир сыра јени сәнаје өлкәләри — јапон ијени.

2. Бир сыра валјуталарын (тәхминән 18-20, о чүмләдән дә бә`зи кечмиш сосиалист өлкәләринин) ики — беш апарычы валјута бирлијинә гошулмасы варианты мүмкүндүр. Буна екү типли, амма сон дәрәчә мәһдуд валјута јығымына әсасланан модификасија системи васитәсилә чатмаг олар.

3. Бүтүн дүнја пул-кредит мүһити мигјасында (15-20 ил әрзиндә) икимәртәбәли идарәетмә системи јарадыла биләр. Һәмин системдә дүнја кредит-малијјә институтлары паралел јох, рекионал институтларла вәһдәтдә мөвчуд олачаг.

4. Тәкчә валјута мәзәннәләринин динамикасы јох, һәм дә пул-кредит вә малијјә сијасәтинин әлагәләндирилмәси нәзарәтдә сахланылыр.

5. Валјута мәзәннәләри үзәриндә коллектив нәзарәт вә дүнја мигјасында валјута-кредит сијасәтинин әлагәләндирилмәси проблеминин кәскинләшмәси имканы.

НӘ ЕТМӘЛИ?

Игтисади ислаһатларын:

сијаси тә`минаты (кечид дөврү)

Тәкчә президентин харизматик нүфузуна дејил, һәм дә шагули табе едилмиш јерли органларда шәхси, мәркәзи һакимијјәтдән догиг ајрылмыш, бәләдијјә имтијазлары олан рәһбәрләрин пешәкар сәришттәсинә әсасланан күчлү һакимијјәт;

тәсәррүфат тә`минаты:

тактика, мүмкүн тәдбирләр

Кечид дөврүнүн вә тәсәррүфатын базара доғру һәрәкәти шәраитиндә тәсәррүфат механизминин дајағы истеһсалатын мәркәзләшдирилмиш планлашдырылмасы вә сәнајенин база саһәләриндә (енеркетика, нәглијјат вә рабитә) ЕТТ олмалыдыр.

Кечид дөврүндә бу саһәләри идарә етмәјин мәгсәди ејниләшдирмәк јолларында техники сәвијјәнин арамсыз јүксәлдилмәсини тә`мин етмәкдән ибарәтдир. Мәркәзләшдирилмәнин гајдада малдн вә малијјә еһтијатлары ајырмаг, конкрет инкишаф вәзифәләри гојмаг, мүвафиг гијмәт, верки, инвестисија вә дикәр шәраит јаратмаг вачибдир.

Бу саһә үчүн јүксәк капитал тутуму, истеһсалын тәмәркүзләшмәси вә әһәлләшмәни, дөвләтсизләшмәни чәтинләшдирән дикәр чизкиләр сәчијјәвидир. Бурада јахын перспективдә игтисади шәраит вә тәсәррүфат механизми чох күман ки, дөвләт мүлкијјәтинә кечәчәк.

Кечид дөврүндә тәсәррүфаты идарә механизми әсасән инзибати-еколожи олмалыдыр. Онун бүнөврәсини база саһәләринин бәрпасы вә инкишафынын комплекс дөвләт планы тәшкил етмәлидир.

Истеһсал вә истеһлак әшјаларынын сатышы саһәсиндә идарәетмә вә гијмәтгојма механизми даһа чох десентрализә олунмалыдыр, чүнки бу саһәнин механизми вә ону идарәетмә механизми принсипчә ири дөвләт мүлкијјәти базасында сәмәрәли фәалијјәт көстәрә билмәз.

Буна көрә дә кечид дөврүндә белә бир механизм мүхтәлиф мүлкијјәт формаларынын комбинасијасы үзәриндә гурулмалы, коллектив вә фәрди фирмаларын ролу тәдричән артмалыдыр. Бу фирмалар арасында тәнасүб һәр бир заман кәсијиндә конкрет саһәнин реал инкишаф шәртләринә ән јахшы дәрәчәдә чаваб вермәлидир.

Истеһлак саһәсиндә (ән агрылы саһә) тәсәррүфаты идарәетмә консепсијасы, көрүнүр ки, дөвләт планы үзәриндә јох, мәгсәдли дөвләт инвестисија програмларынын вә конкрет истеһсалчыларын фәрди тәсәррүфат гәрарларынын мүәјјән комбинасијасы үзәриндә гурулмалыдыр.

Идејаја көрә, вахт кечдикчә бу чүр идарәетмә системинин икинчи тәркиб һиссәси үстүнлүк тәшкил етмәлидир, системин өзү исә базар игтисадијјатына хас чизкиләрә малик олачаг.

Тичарәт, ичтимаи тә`минат, мәишәт хидмәти, нинкүзар хидмәтләр вә бир сыра сәнаје саһәләри үчүн хүсусилә зәрури олан базарын јарадылмасына, өзәлләшмәјә јөнәлән игтисади ислаһатлар тәкчә ири вә демәк олар ки, мүтләг инһисарланмыш мүәссисәләр јарадылмасы илә јох, һәм дә хырда вә орта мүәссисәләр јарадылмасы илә мүшајиәт олунмалыдыр. Мүасир харичи тәчрүбә сүбут едир ки, мәһз һәмин мүәссисәләр игтисадијјатын структур јениләшмәсинә даһа јахшы ујғунлаша билир, онун артымына төкан верир, иш јерләринин сајыны чохалдыр вә иисизлији азалдыр.

Базар системи чәрчивәсиндә уғурла фәалијјәт көстәрән мүхтәлиф бирка

мүəссисəлəр вə азтехнолокијалы мүəссисəлəр орта синфин кифајəт гəдəр күчлү тəбəгəсини јарадыр.

Лакин бурада гејд етмəк вачибдир ки, јухарыда дејилəн мəʼнада игтисадијјатын "мүстəгил мəшғуллуг" — "ən хырда бизнес" саһəлəринə мəхсус олан чох кичик, корпорасијалашдырылмајан мүəссисəлəри дə фајдалы хүсусијјəтлəрə маликдир. "Интернешнл мигрејшн" (№ 1, 1991, б. 126, 127, 128) журналынын гејд етдији кими, "јени орта синиф" јаранмаға башлајыр.

Тəсəррүфатын тəрəггисинин əсас һəрəкəтверичи гүввəси кими рəгабəтин һəвəсләндирилмəси мүхтəлиф истеһсал саһəлəриндə јени, хүсусəн хырда вə орта фирмаларын јарадылмасынын довлəт тəрəфиндəн дəстəклəнмəсинə, игтисадијјатын ардычыл "ачылмасына", онун дүнја тəсəррүфатына интеграсијасына архаланыр.

Рəгабəт саһəсиндə дөвлəтин билаваситə функсијасы — базарда вичданлы јарышы тəʼмин етмəкдир. Бурада башланғыч принсипи садəдир: ири бизнесə нəзарəт вə хырда бизнесə максимум сəрбəстлик.

Əлавə тəдбирлəр: вариантлар.

1. Модернлəшдирилмиш елита јаратмаг.

2. Əһалидə наразылыг јаранарса (наразылығы арадан галдырмаг мəгсəдилə) — максимум сајда мүəссисəлəри əһалијə лазым олан мəһсул бурахылышына гошмалы, һəм дə бүтүн малијјə, команда, гијмəт, кəлир веркиси, һүгуги васитəлəрлə.

3. Мəһсулун ихрача көндəрилмəси мəгсəдилə МДБ-дəки əнʼəнəви шəриклəрлə икитəрəфли вə чохтəрəфли əлагəлəрин гајдаја салынмасы.

Бурада ихрач саһəлəринə күзəштли фаизлəрлə кредит вермəк, идхалы исə регламентлəшдирмəк лазымдыр.

4. Ихрач базарына чыхмаг мəгсəдилə "Ноу-һау"ја лисензија əлдə етмəк, ани фајдалы иш əмсалы јаратмаг вə шəраитə ујғунлашмаг имканы.

5. Бејнəлхалг əмəк бөлкүсүндə иштирак етмəклə мəшғуллуға (сосиал аспект) мүсбəт тəʼсир костəрмəк.

АЗӘРБАЈЧАН ДҮНЈАНЫН АМЕРИКА МОДЕЛИ КОНТЕКСТИНДӘ

Тәтбиги политолокија мәсәләсинә даир

1994-чу ил

КИРИШ

Сосиализм системинин дағылмасы вә бунун ардынча Совет Иттифағынын парчаланмасы дүнјада принсипчә јени кеосијаси систем јаранмасына сәбәб олмуш, нәтичәдә планетдә фөвгәлдөвләт ролунда чыхыш едән јалныз бир өлкә галмышдыр — Америка Бирләшмиш Штатлары. Буна көрә дә истәр дөвләтчилијин формалашмасы саһәсиндә АБШ-ын тәчрүбәсиндән истифадә бахымындан бу тәчрүбәнин өјрәнилмәси мә'насында, истәрсә дә әтраф аләмдән һеч бир көмәји олмајан, бөјүк дүнја илә тәкбәтәк галмыш кәнч Азәрбајчан Республикасынын сијаси вә игтисади бахымдан саламат галмасы мә'насында индики мәрһәләдә фөвгәлдөвләт феноменинә мараг хүсусилә артмышдыр. Лакин өлкәмизин Америка илә әмәкдашлығынын вә онунла јахынлашмасынын еһтимал едилән јолларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн ән азы бу күн Американын харичи сијасәтинин маһијјәтини тәшкил едән, онларын сабитлијини вә лекитимлијини тә'јин едән амилләри арашдырмаг лазымдыр.

Бејнәлхалг мәкан фәлсәфәси

"Милли мәнафеләр" идејасынын сијаси бахымдан мә'наландырылмасы тәхминән XIX әсрә — "реал харичи сијасәт" һаггында Авропада јаранмыш кеосијаси нәзәријјәләрин ваһид елми систем шәклиндә формалашдығы дөврә тәсадүф едир. Бу идејанын маһијјәтини гысача беләә ифадә етмәк олар ки, бүтүн Авропа өлкәләри өзләринин харичи сәрһәдләринин дәјишмәз олмасы сајәсиндә (о дөврдә һәмин сәрһәдләр гәнаәтбәхш сајыла биләрди) гитәдә өз милли мәнафеләринә риајәт олунмасы принсипини әсас көтүрәрәк бир-бирилә гаршылыглы мүнасибәтләрини гура билирдиләр. Башга сөзлә десәк, реал сијасәтин әсасыны Авропада мөв-

чуд сәрһәдләрин дәјишмәз олмасы барәдә халис ҹоғрафи тәсәввүрләр тәшкил едирди. Лакин ҹәмијјәт тәкамүл етдикҹә, коммуникасија васитәләринин инкишафы, дөвләтләрин һәрби гүдрәтинин артмасы сајәсиндә "милли мәнафеләр" идеолокијасынын маһијјәтиндә ҹидди дәјишикликләр баш верди. Әввәлән, бу вә ја дикәр өлкәнин кеостратежи мөвгеји, дөвләт сәрһәдләринин јахынлығы "хариҹи сијасәтдә милли мәнафеләр"[1] тезисинин анлашылмасында ҹидди әһәмијјәт кәсб етмәди. Милли мәнафе анлајышынын ән'әнәви мә'насында дәјишикликләр јаранмасына сәбәб олмуш даһа бир әсас амил лекитимлик анлајышына мүнасибәтин дәјишмәси илә бағлыдыр. Бунунла әлагәдар, мәшһур АБШ политолоту С. Һантингтонун ашағыдакы фикри мараг доғурур: "Бөјүк дөвләтләрин классик мәнафејинин ифадәси олан инсан нәсилләри вә һәмин дөвләтләрин өз нүфузундан истифадә етмәләри Авропанын ән'әнәви дөвләт системләринин күбар характерли сосиал гурулушундан ирәли кәлмишдир. Монархија системләриндән милләтчи вә демократик бахышлара догру ирәлиләјиш һәм дөвләтләрин өз гаршысына гојдуғу мәсәләләрин мәзмунуну вә һәм дә бу мәгсәдләрә наил олмаг үчүн истифадә едилән васитәләри әсаслы шәкилдә дәјишмишдир. Лекитимлик формасынын ән ади дәјишмәләри дөвләт системини дә беләликлә, дөвләтин заһири әһатәсини дә дәјишдирир.

Һабсбурглар вә Османлы империјаларыны милли дөвләт системләринин әвәз етмәси илә нәтиҹәләнмиш Версал сүлһү бағланандан сонра јаранмыш вәзијјәт дә белә иди, кечмиш Совет Иттифағы мәканында һазырки вәзијјәт дә беләдир... Лекитимлик барәдә либерал-демократик бахышлар сосиал һәјатын вә хариҹи сијасәтин буржуалашмасына кәтириб чыхарыр, игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәсинә даһа артыг әһәмијјәт верилир". Јери кәлмишкән, тәҹрүбә дә көстәрир ки, сабит демократик дөвләтләрдә лекитимлијә мүнасибәт үмуми олур вә бу ҹүр дөвләтләр, адәтән, бир-биринә гаршы мүһарибә апармырлар. Бә'зән бу дөвләтләр арасында игтисади саһәдә гаршыдурма вәзијјәти јаранса да, онлар классик мә'нада бир-биринә гаршы тәтбиг етмәк үчүн гүввә топламаға ҹәһд етмирләр.

Истәр јухарыда адларыны чәкдијимиз, истәрсә дә, әсасән, технолокидәјишикликләрин тә'сири илә бағлы олан бир сыра башга сәбәбләр она кәтириб чыхармышдыр ки, мүасир шәраитдә АБШ-ын милли мәнафеләрини мүәјјәнләшдирән јени принсипләри АБШ политололарынын өзләри дә узун мүддәт дүрүст ифадә едә билмирдиләр. Хариҹи сијасәтдә јени идеолокија јаратмағын зәрурилији кәрчәклијә чеврилмишдир. ССРИ бир фөвгәл-

довләт кими мөвҹуд олдуғу дөврдә дүнја нөрти олараг "гаралар" вә "аглар" дејә ики һиссәјә бөлүнүрдү. О вахт һәр һансы өлкәнин АБШ-ын довләт сәрһәдләриндән ҹоғрафи мә'нада нә гәдәр узаг јерләшмәсиндән асылы олмајараг, АБШ-ын дүнјаны өз һәјати мәнафеләринә ујғун зоналара бөлмәк сарыдан фәаллығыны изаһ етмәк мүмкүн иди.

Инди вәзијјәт көкүндән дәјишмишдир. Америка бу өлкәнин бүтүн тарихи әрзиндә ән мүрәккәб бир стратежи сечим илә үзләшмишдир: о, ја глобал јени тәҹридчилик јолу илә кедәрәк дахили проблемләрин һәллинә диггәти артырмалы, ја да харичи сијасәтдә принсипчә елә бир јени консенсија јаратмалыдыр ки, һәмин консенсија:

1) —АБШ-ын планетдә јени ролу һесабына Америка һәјат тәрзинин имиҹини тәсдиг етсин;

2) —харичи сијаси доктринанын халис идеоложи истигамәтини мөһкәмләтсин.[3]

Бу, һәрби хәрҹләри ихтисар етмәјә вә бүдҹә кәсирини азалтмаға имкан верәрди. Америкадан өтрү һәлледиҹи әһәмијјәт кәсб едән белә бир дөврдә политоложи мәркәзләрдә АБШ-ын харичи сијасәт доктринасынын јени мәзмуну — демократијаја ҹан атмаг мејли мүшаһидә олунур.

Бәс јени идеолокијанын әсас ҹәһәтләри вә онун маһијјәтини тәшкил едән амилләр нәдән ибарәтдир?

Америка елми-тәдгигат институтунун танынмыш политологу Ҹорҹ Муравчикин фикринҹә, бу амилләр ашағыдакылардыр:

биринчи ҹәһәт — американлылар планетин башга сакинләринин һалына ачыјырлар. Әлбәттә, демократија өзлүјүндә һамыны хошбәхт етмир, лакин о, инсанларын "хошбәхтлијә ҹан атмаг" һүгугуну тә'мин едир.

Мүмкүндүр ки, бә'зи адамлар хошбәхтлијә ҹан атмаг мә'насында нә гәдәр сәрбәст олсалар да она наил ола билмәјәҹәкләр. Лакин адамларын бөјүк әксәријјәти хошбәхтлијә даим ҹан атмағы бүтүн һәјатын мә'насы һесаб едир. Америка өзүнүн мөвҹудлуғу факты илә инсанларын бу тәбии вә көзәл истәјинә стимул јаратмалыдыр;

икинчи сәбәб ондан ибарәтдир ки, дүнјамыз нә гәдәр демократик олса, Американын әһатәси она бир о гәдәр достҹасына мүнасибәт бәсләмәјә башлајыр. Бә'зән демократик һөкумәтләр АБШ-дан өтрү тәшвиш мәнбәјинә чеврилмиш олсалар да бу довләтләрин һеч бири АБШ-а дүшмән кәсилмәмишдир;

нәһајәт, үчүнчү сәбәб ондан ибарәтдир ки, дүнјада демократија инкишаф етдикҹә о, даһа сүлһсевәр олур. Араштырмалар көстәрмишдир ки,

мүасир шәраитдә демократик режимләр арасында мүһарибә практики олараг гејри-мүмкүндүр.

Даһа сонра, Ч.Муравчикин фикринҹә, демократик дүнја јаранаҹағы һалда Американын әлдә едәҹәји үстүнлүкләрдән әлавә, бунун бир хејри дә ондан ибарәтдир ки, Америка демократијанын мүдафиәчиси олаҹагдыр. Чүнки бу һалда Америка өз сијасәтинә вә һәрәкәтләринә дәстәк газанмаг үчүн һәм өлкә дахилиндә, һәм дә харичдә даһа чох адамы сых бирләшдирмәјә мүвәффәг олаҹагдыр.

Американын милли мәнафеләри илә бағлы јени идеолокијанын әсас шәртләри бунлардыр. Һәмин шәртләр јени шәраитдә Американын бәшәријјәт адындан вә онун наминә тамамилә јени мөвгедән чыхыш етмәсинә имкан верир.

"Азадлығын дәстәкләнмәси һаггында" мәшһур ганунун АБШ конгреси тәрәфиндән гәбул едилмәси американы имиҹи барәдә политологларын вә мүтәхәссисләрин ҹидди ишинин давамы олмушдур. Һәмин ганунда мүәјјән едилмиш 11 шәрт әсасында Америка кечмиш ССРИ республикаларына һуманитар вә игтисади јардым көстәрмәји планлашдырыр. Елә ејни вахтда АБШ-ын кечмиш дөвләт катиби Ч.Бејкер Пристон Университетиндә програм характерли чыхыш едәрәк өз өлкәсинин јени харичи сијасәтинин маһијјәтини бу ҹүр шәрһ етмишдир: "Инди тарихи бир имкан јаранмышдыр. Биз Русијаны, Украјнаны вә башга республикалары Шимали Атлантика бирлијинә вә милләтләрин демократик тәрәфдашлығына сых телләрлә бағламаг имканы газанмышыг. Биз демократија һаггында биликләри чох ҹүз'и олан өлкәләрә демократија кәтирмәк имканы газанмышыг. Бу, тарихин нечә-нечә јүзилликләри әрзиндә әлдә едилмиш наилијјәтләрдән даһа үстүн уғурдур. Биз бу учсуз-буҹагсыз әразиләрдәки зәнкин инсан еһтијатларыны вә мадди ресурслары тоталитар режимин мәгсәдләри үчүн дејил, азадлыг ишинә ҹәлб етмәк, бунунла да Американын вә бүтүн дүнјанын тәһлүкәсизлијини, тәрәггисини вә азадлығыны һәртәрәфли мөһкәмләтмәк имканы газанмышыг... Бизим **биринҹи** вә ән башлыҹа вәзифәмиз ондан ибарәтдир ки, советләрин "сојуг мүһарибә" барәдә тәсәввүрләрини арадан галдырмаға вә она нәзарәт етмәјә көмәк көстәрмәлијик. **Икинҹиси,** биз кечмиш рәгибләримизин тоталитаризм галыглары үзәриндә һүгуги сијаси ҹәмијјәт гурмалары үчүн онларын демократија просесини анламаларына көмәк етмәлијик. **Үчүнҹүсү,** биз азад игтисадијјат гүввәләринә көмәк етмәлијик ки, кечмиш Совет Иттифагы өлкәләриндә игтисади сабитлијә вә сағламлашмаја стимул јарансын".

Америка милли мәнафеләринин јени — демократијаја ҹан атмаг идеолоҝијасы бу үч фундаментал принсипә әсасланыр. Республикачы Ҹорҹ Буш бу јени истигамәтин гурбаны олмуш вә сијасәт аләминдә тамамилә көзләнилмәдән демократ Билл Клинтонун сијаси фигуру пејда олмушдур. Беләликлә, Америка харичи сијасәтдә баш верә биләҹәк бөһранлы вәзијјәтдән чох гыса мүддәтдә, өзү дә јени имиҹлә чыхмаға наил олду.

Моделин тәкмилләшдирилмәсинин мүмкүн јоллары

...Америка Бирләшмиш Штатларынын дүнјада ојнадығы јени рол үзәриндә бу гәдәр әтрафлы дајанмағым тәсадүфи дејил: бу, елә бир фактдыр ки, ону нәзәрә алмамаг олмаз, һеч олмаса она көрә ки, Вашингтонун архасында реал гүввә дајаныр.

"Рол" вә ја "дүнјада ролларын пајланмасы" кими сијаси анлајышлар әксәр адамлар үчүн һәмишә дүнјада баш верән һадисәләрин башга бир тә'рәфи — "сијаси ојунлар" анлајышы илә сых бағлы олмушдур. Бу мүрәккәб просесин јени дөврәсиндә вә јени беjнәлхалг шәраитдә дөвләтләрин ролу да дәјишир. Планетимизин бу вә ја дикәр реҝионунда јерләшән һәр һансы дөвләтин нә кими рол ојнајаҹағы јеканә фөвгәлдөвләтин һәмин өлкәни өзү үчүн тәрәфдаш сајыб-сајмајаҹағындан асылыдыр. Бу керчәклијә мәһәл гојмамаг — харичи сијасәтдә илк мүстәгил аддымлар атан кәнҹ республика үчүн өзүнү мәһвә мәһкум етмәк демәкдир. О ки галды демократик сечими өзүнүн амалы е'лан етмиш Азәрбајҹан халгына — тарихи бахымдан бизим ориjентиримиз вардыр. Бу, Шәргдә илк демократик дөвләт олмуш Азәрбајҹан Демократик Республикасынын тәҹрүбәсидир. Тәәссүф ки, бу республика Русијанын ҝеосијаси тә'сир зонасындан чыхмаға маҹал тапмады. Башга сөзлә десәк, бу күн Азәрбајҹан халис идеолоҝи имтаһан гаршысындадыр. Биз демократик инкишаф јолу сечмәклә өзүмүздән өтрү мүәјјән етдијимиз ме'јарлара нә дәрәҹәдә мувафиг олдуғумузу әмәли ишдә ҝөстәрмәлијик. Бу сечим Азәрбајҹанын реҝиондакы мүстәсна ролуну габагҹадан мүәјән етмишдир: Азәрбајҹан демократија јолуну сечдијинә көрә о, һөкмән Американын мүттәфиги ролунда чыхыш етмәлидир.

Нәзәрдән кечирдијимиз шәраитдә Түркијәнин бизә кифајәт гәдәр мә'лум олан тәҹрүбәси чох фајда верә биләрди. Лакин дөвләтин өз мәнафеләринә бир нөв "хәјанәт етмәдән", харичи сијасәт саһәсиндә максимум сајда "хал газанмагла" буна наил олмаг мүмкүндүрмү?

Дүшүнүб-дашынмаг үчүн информасија

Дүнја тәчрүбәсиндә мөвчуд чохсајлы вариантлар арасында Јапонијанын тәчрүбәси хүсусилә мараглыдыр. Мәнчә һәмин тәчрүбәнин нәзәрә алынмасы зәруридир. Јухарыда бир фикрини ситат кәтирдијимиз АБШ политологу бу барәдә јазыр: "1945-чи илдә мәғлуб оландан сонра Јапонијанын милли енержисинин бөјүк бир гисми нәһәнк дөвләт кими ән'әнәви атрибутлар кәсб етмәклә дахили игтисади тәрәггијә јөнәлдилмишдир. Бу просесдә Јапонија өзү истәмәдији һалда, дөвләтин јени бир гүдрәт мәнбәјини ихтира етмиш олду — јүксәк технолокијалара јијәләнмәјә әсасланан технонасионализм... Јапонија бир сыра ме'јарлара көрә заһирән сон дәрәчә гејри-нормал дөвләтә чеврилди. О, милли тәһлүкәсизлик мәсәләләриндә başга дөвләтә, өзү дә мүһарибәдә ону мәғлубијјәтә дүчар етмиш дөвләтә сығынды. Формал бахымдан Јапонија өз конститусијасында зор ишләдилмәсиндән (һәтта өзүнүмүдафиә мәгсәдилә дә) имтина етди вә силаһларын сатын алынмасы, истеһсалы вә ихрачы илә бағлы өз үзәринә бир сыра кönüллү мәһдудијјәтләр гојду.

Ади шәраитдә бу мәһдудијјәтләрин бөјүк бир гисми милли суверенлијин һәдсиз позулмасы һесаб едиләрди. Буна бахмајараг, һаким Либерал-Демократик Партијанын рәһбәрләри бу күн Јапонијаја сүлһүн горунуб сахланмасы үчүн БМТ-нин кечирдији әмәлијјатларда иштирак мәсәләси кими күндәлик ишләр көрмәјә гадир нормал дөвләт статусуну гајтармаг чәһдләри ичтимаи рә'јдә чидди мүхалифәтлә үзләшир..." Азәрбајчан бејнәлхалг тәчрүбәни нәзәрә алараг "Америка мәсәләсиндә" бир сыра кедишләр етмәлидир. Һәмин кедишләрин характери бугүнкү керчәкликләрин мүфәссәл өјрәнилмәсинә әсасланан конкрет тәтбиги мәсәләләрдән башламыш, глобал идеоложи проблемләрә гәдәр кениш амплитудлу бир мәканы әһатә едир.

Бу кедишләри системләшдирмәјә чәһд едәк.

АБШ-ын 42-чи президенти Билл Клинтон һагтында бу күн республикамызда чох мүхтәлиф фикирләр јаранмышдыр. Онларын арасында белә бир фикир дә вар: бу өлкә илә Азәрбајчаны бирләшдирән демократик инкишаф принсипләри АБШ-ын јени һөкумәти илә олаг јаратмагда дөвләтимизин рәһбәрлијинә көмәк едәчәкдир. Тәәссүф ки, бу фикир о гәдәр дә реаллашмыр, чүнки демократија идеолокијасы вариантлары, еләчә дә бу барәдә АБШ вә Азәрбајчан халгларынын тәсәввүрләри әсаслы шәкилдә фәргләнир.

Сәһв етмирәмсә, һәлә президент Рузвелтин дөврүндән Америка демократ-

лары игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинә, милли јардым програмынын хејли кенишләндирилмәсинә, јени иш јерләри јарадылмасына, сәһијјә вә тәһсил саһәсиндә сосиал сығортаја тәрәфдар олдугларыны билдирирләр. Башга сөзлә десәк, Америка демократларынын програмынын стратежи истигамәти классик сосиалист инкишаф принсипләрини хатырладыр. Тәсадүфи дејилдир ки, АБШ-да демократлар партијасы орта тәбәгәнин, јохсулларын вә гарадәрили адамларын сијаси тәшкилаты кими ад чыхармышдыр.[3]

Демократија барәдә бизим тәсәввүрләримизи, әкәр белә демәк мүмкүнсә, американлыларын бу һагда тәсәввүрләринә ујғунлашдырмаг ҹәһдләринин реаллашмасыны мүрәккәбләшдирән әсас амил, јәгин ки, Ермәнистан-Азәрбајҹан мүнагишәсинин вәзијјәти илә бағлыдыр. "Һамыја һәр ишдә көмәк етмәли" тезисини әсас тутан Билл Клинтон чох күман ки, (һеч олмазса, халис декларатив мә'нада) бу мүнасибәтләри мүлајимләшдирмәјә ҹәһд етмишдир. Лакин, әкәр АБШ ичтимаи рә'јиндә ермәнипәрәст мејлләр күчләнәрсә (бунун мәһз белә олаҹағына исә әслиндә һеч бир шүбһә јохдур), јени президент бу мәсәлә барәдә өлкәнин сијаси хәттини дәјишәҹәк вә инсан һүгуглары һаггында мүҹәррәд чыхышлар етмәји хошлајан сабиг президент, демократ Ҹимми Картерә хас олан һәрәкәтләри бир гәдәр ҹиловлајаҹагдыр. Бу һалда сабиг дөвләт катиби Ҹејмс Бејкерин ифадә етдији "Американын бејн принсипи"ни јени һөкумәтин бизә бир даһа хатырладаҹағы истисна олунмур. Бизим гәзетләрдә һәмин принсипләр һаггында гәдәринҹә јазылар дәрҹ едилиб. Буна көрә дә онлардан јалныз бир нечәсинин маһијјәтини гысаҹа хатырлатмагла кифајәтләнәҹәјәм. Ону да гејд едим ки, рәгибләримиз истәсәләр, һәмин принсипләрдән Азәрбајҹан Республикасына гаршы чох асанлыгла истифадә едә биләрләр.

Әввәлән, Азәрбајҹан Бејнәлхалг Атом Енержиси Акентлијинин мүвафиг сәнәдләрини имзалајараг өзүнүн нүвәсиз дөвләт статусуна зәманәт вермәлидир. Бунунла бәрабәр, биз ади силаһларын азалдылмасы үзрә сијаси һәрәкатда фәал иштирак етмәлијик. 1992-ҹи илин јајында Азәрбајҹан Президенти Һелсинкидә оларкән Авропада ади силаһларын азалдылмасы һаггында мүгавиләни имзаламыш олса да, Ермәнистанла мүһарибә шәраитиндә олдуғумуз индики вахтда һәмин мүгавиләјә практикада риајәт едә биләҹәјимизи тәсәввүрә кәтирмәк чох чәтиндир.

Икинҹиси, игтисадијјат саһәсиндә Азәрбајҹан базар мүнасибәтләринә кечидин сүр'әтини артырмалыдыр. Индики мүрәккәб вәзијјәтдә базар игтисадијјатынын кор-кораназ күчләндирилмәси әһалинин јохсуллашмасы вә тәбәгәләшмәсинә, демократик идеалларын там ифласа уграмасы илә нәтиҹә-

ләнә биләр. Гәрб бизә Бејнәлхалг Валјута Фондунун мүтәхәссисләринин ресептләриндән истифадә етмәји мәсләһәт көрүр. Лакин бундан өтрү биз нә аз, нә дә чох — 107 милјон доллар (!) үзвлүк һаггы вермәлијик. Бундан әлавә, Бејнәлхалг Валјута Фонду сазланмыш әлагәләрә малик олан гүдрәтли вә јеткин бир гурумдур. Онун гаршысында биз нә едә биләрик? Бу вәзијјәтдә кимин үстүн кәләҹәји ајдындыр. Һәмчинин бу да ајдындыр ки, БВФ бу мәсәләдә јахшыҹа газанҹ әлдә едәҹәкдир. О ки галды Азәрбајҹана, истисна дејил ки, бу һалда бизи дә Сомалинин, јахуд Замбијанын агибәти көзләјә биләр. Мә'лумдур ки, һәмин өлкәләр БВФ-нин мәсләһәтләринә әмәл едәрәк нәтиҹә е'тибарилә аҹындан гырылмаг һәддинә чатмышлар. Һазырда тәкҹә Сомалидә һәр күн јүздән артыг адам аҹындан өлүр. БВФ бу вәзијјәтин мәс'улијјәтини вәтәндаш мүһарибәсинин үзәринә гојур. "Үчүнчү дүнја"нын дикәр өлкәләриндә БВФ-нин уғурсузлугларыны исә дөвләт мә'мурларынын коррупсијаја гуршанмасы вә мүхалифәтин сөзбазлығы илә изаһ едирләр. Бу мәсәләләрдә дә бизим нә гәдәр ҹидди чәтинликләрлә үзләшәҹәјимиз ајдындыр.

Үчүнҹүсү, Азәрбајҹан милли азлыгларын һүгугларына тә'минат вермәлидир, әкс һалда бејнәлхалг һүгуг гајдаларына әсасән дүнја бирлијинин бизә гаршы санксијалар тәтбиг едә биләҹәји истисна олунмур. Ермәнистан тәрәфи бу мәсәләни өзүндән өтрү чох асанлыгла һәлл етмишдир: о, һәлә ССРИ дөврүндә азәрбајҹанлы әһалини өлкәдән депортасија етмиш, сонра исә бу "тәмизләмә" фактыны коммунистләрин вә әввәлки тоталитар режимин ајағына јазмышдыр. Биз Америка иҹтимаи шүурунда мөвҹуд көстәриҹиләри өзүмүзүн хејринә дәјишдирмәјә сә'јләримизи артырмалыјыг. Бунунла бағлы, Азәрбајҹан ашағыдакы истигамәтләрдә ҹидди иш апармалыдыр:

1. Нәһајәт, АБШ-да Азәрбајҹан диаспору (даһа кениш мә'нада исә түрк-мүсәлман диаспору) јаратмаға ҹәһд көстәрилмәлидир. Бә'зи мәнбәләрә көрә, тәкҹә Һјустонда 30 миндән чох сојдашымыз јашајыр, Ислам дини исә она е'тигад едәнләрин сајына көрә АБШ-да христианлыгдан сонра икинҹи јери тутур.

Дүшүнүб-дашынмаг үчүн информасија

Һарриман Институтунун әмәкдашы Ә.Рәсизадә Азәрбајҹан диаспору барәдә јазыр: "Азәрбајҹанлылара кәлдикдә, АБШ-да онларын сајы кифајәт гәдәр чохдур, лакин онларын һамысы мәншә е'тибарилә иранлыдыр. Вах-

тилә шаһ онлары бураја охумаға көндәрмиш, онлар исә сонрадан өз вәтәнләринә гајытмајыблар. Онларын дәгиг сајыны һеч кәс билмир. Әслиндә онлар да өзләрини һеч дә һәмишә азәрбајҹанлы һесаб етмирләр. Хорасан бу адамлардан өтрү нә гәдәр узагдырса, Гарабаг да еләдир. Азәрбајҹанлылар бураја үчүнҹү өлкәләр васитәсилә кәлирләр. Онларын арасында зијалылар аздыр. Әсасән, таҹирләр, бизнесменләр вә һәкимләр кәлирләр. Амма ермениләр чыхыш едән јерләрдә азәрбајҹанлыларын сәсини ешидә билмәзсән — бизим сојдашларымыз сијасәтдән гачырлар, онлар бир-биринә јовушмурлар, һеч бир мүтәшәккилликләри јохдур... Јерли түркләр биздән гат-гат фәалдыр. Онлар азәрбајҹанлыларын ағры-аҹыларыны даһа јахындан дујур вә әлләриндән кәлән көмәји етмәјә чалышырлар".

Кечмиш Азәрбајҹан јәһудиләри иҹмасынын һазырда АБШ-да јашајан нүмајәндәләри илә иш апармаг үчүн системли сијасәт һазырланмасы сон дәрәҹә ваҹибдир. Бу адамларын өзләри үчүн икинҹи вәтән һесаб етдикләри Азәрбајҹана марағыны күчләндирмәкдән өтрү бүтүн каналлардан истифадә етмәк, онларла сых әлагә сахламаг лазымдыр.

2. Мә'лумдур ки, Билл Клинтон АБШ-да кечирилән иҹтимаи рә'ј соргуларынын орта әдәди көстәриҹиләринә чох ҹидди әһәмијјәт верир вә "кичик сијасәт" амилләри бу көстәриҹиләрә хејли тә'сир едир. Буну нәзәрә алараг, һәмчинин гејри-һөкумәт дипломатијасынын вә өзәл сектор сәвијјәсиндә бизнесин имканларындан истифадә едәрәк Азәрбајҹанын хејринә тәблиғаты күчләндирмәлијик. Рекионал һәмкарлар иттифагларынын, еколокија вә мәдәнијјәт тәшкилатларынын, һәтта мәктәбләрин вә ушаг мүәссисәләринин, китабханаларын имканларындан истифадә етмәк, информасија вә тәблигат характерли мүхтәлиф материаллардан ибарәт стендләри мәтбәә үсулу илә чохалдыб јерли гәзетләр васитәсилә јајмаг лазымдыр. Гејд едәк ки, бу имканлар о гәдәр дә мәһдуд дејилдир. Мәсәлән, Сиетл базарынын бурахдығы бөјүк форматлы гәзет 6 сәһифәдән ибарәтдир. Мүстәгил радио вә телевизија ширкәтләринин аваданлыг сарыдан тәчһизаты чох јүксәк сәвијјәдәдир вә онлар һәгигәтән мүстәгил сијасәт јеридирләр.

Бу дејиләнләрә тәкчә ону әлавә един ки, президент сечкиләри кампанијасы дөврүндә һәмин вәзифәни тутмаг иддиасында олан намизәдләрин һамысы "кичик сијасәт"ин имканларындан фәал истифадә едир. Билл Клинтон амилинә кәлдикдә исә о, нечә дејәрләр, "кичик" вә ја рекионал сијасәтин "бурнундан дүшмүшдүр", чүнки Клинтон АБШ-дакы әсас кланларын вә мәшһур аиләләрин һеч биринин нүмајәндәси дејилдир.

3. АБШ-ын јени һөкумәтинин команда тәркибини вә характерини диггәтлә өјрәнмәк лазымдыр. Мәсәлән, мә'лумдур ки, АБШ-ын витсе-президенти Алберт Гор өлкәдәки еколожи һәрәкатын фәалларындандыр. Тәсадүфи дејилдир ки, сабиг президент Ҹ.Буш ону "мистер Озон" адландырмышдыр. Азәрбајҹан екологларынын бу истигамәтдә фәалијјәти сон дәрәҹә ваҹибдир, чүнки А.Гор тәркселлаһ вә дүнјада демократијанын јајылмасы саһәсиндә АБШ-ын ән көркәмли мүтәхәссисләриндән бири сајылыр (А.Гор "Азадлығын дәстәкләнмәси һаггында" ганунун мүәллифләриндән биридир. Бу факт биздән өтрү хүсусилә әһәмијјәтлидир).

Билл Клинтонун һәјат јолдашы, өлкәнин ән ән јахшы вәкилиндән бири сајылан Һиллари Родем Билл Клинтон командасынын шәксиз лидериндир. АБШ-ын 42-ҹи президентинин ханымы бәјан етмишдир ки, о, истәр АБШ-да, истәрсә дә бүтүн дүнјада гадын һәрәкатынын тәшкили мәсәләләри илә фәал мәшгул олачагдыр. Һиллари Родем гадынлар үчүн бурахылан "Мисс мәгәзин" журналыны өзүнүн әсас мәтбу нәшри сечмишдир (бу журналын редактору Глорија Стајнен АБШ-да феминист һәрәкатынын баниләриндән биридир). Ајдындыр ки, Американын гадын һәрәкатыны тәмсил едән шәхсләр бу саһәдә хүсуси сә'ј көстәрмәлидирләр. Иггидарын "ҹографијасынын" өјрәнилмәси мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир. Һәр бир президент архасынча өз адамларыны һакимијјәтә көтирир. Вашингтона хас олан сијаси жаргонда бу адамлара күлл һалында "мафија" дејилир. Картерин "адамлары" Ҹорҹија штатындан, Рејганын дәстәси калифорнијалылардан ибарәт иди. Бушун һакимијјәти дөврүндә "мафија" Техас вә Јени Орлеан истиблешментиндән тәшкил олунмушдур. Клинтонун "адамлары" әсасән президентин досту Томас Макләртинин тәмсил етдији "Арканзас" штатынын нүмајәндәләридир. Бүтүн бунларла бәрабәр АБШ-ын јени һөкумәтини иггидара көтирмиш кампанијанын бизим рекиондакы мәнафеләрини ајдынлашдырмаг сон дәрәҹә ваҹибдир. Мәсәлән, Роналд Рејганын сәләфи "Ҹенерал моторс" ширкәтинин көмәјинә архаланырды. Р.Рејган өзү вә Ҹ.Буш исә президент күрсүсүнә саһиб олмаг үчүн "Ҹенерал електрик" ширкәтинин ҹидди дәстәји сајәсиндә өз арзуларына чата билмишләр. Мә'лум сәбәбләрә көрә мән бу информасија үзәриндә мүфәссәл дајанмаг истәмәздим. Тәкчә ону гејд етмәк истәјирәм ки, бу чүр ишләр ҹидди интеллектуал сә'ј көстәрилмәсини тәләб едир вә онлар мәхсуси дөвләт-аналитик мәркәзи (институту) чәрчивәсиндә әлагәләндирилмәлидир.

Дүшүнүб-дашынмаг үчүн информасија

Америкада президент сечкиләринин нәтиҹәләрини һамыдан әввәл дујмуш сијасәтчиләр арасында АФР-ин кечмиш федерал канслери Һелмут Колл да вардыр. О, мәхфи мә'луматлары араштырараг бу гәнаәтә кәлмишдир ки, онун јахын досту Ҹ.Буш өз вәзифәсини әлдә сахлаја билмәјәҹәк. "Гәрбыз штаты" кими мәшһур олан "Арканзас"ын губернаторунун президентлијә намизәдлијини о вахт АБШ-да чох адам ҹидди гәбул етмирди. Алманијанын рәһбәри илк новбәдә өз өлкәсинин АБШ-дакы сәфирлијини Б.Клинтона јахын адамларын һесабына мөһкәмләтмиш, сонра исә емиссарларын көмәји илә онунла бирбаша әлагә јаратмышдыр. Әлдә олан фактлар һәтта ону да күман етмәјә имкан верир ки, Алманијанын АБШ-дакы сәфирлијинин бә'зи мә'мурлары Б.Клинтонун сечкигабағы кампанијасында фәал иштирак етмишләр. Клинтон исә президент вәзифәсинә сечиләндән сонра елә илк чыхышында алманлара тәшәккүр едәрәк демишдир: "Мән алманлары Американын достлары, онларын тәһсил системини исә Америка үчүн нүмунә һесаб едирәм".

Азәрбајҹан илә Американын гаршылыглы мүнасибәтләринин өјрәнилмәси бахымындан Азәрбајҹан Демократик Республикасынын тәҹрүбәси нүмунәсиндә "тәтбиги сијасәт"ә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир. О вахт Азәрбајҹан дипломатијасы Американын о вахткы президентинин јахын адамы, АБШ нүмајәндәләр палатасынын үзвү В.Чандлер илә мадди јардым барәдә мүгавилә бағламаға мүвәффәг олмушдур. Һәмин мүгавиләјә көрә В.Чандлер өз үзәринә öһдәлик көтүрүрдү ки, кәнҹ республика барәдә Америкада әлверишли иҹтимаи рә'ј јарадылмасында, Азәрбајҹан нүмајәндәләринин Американын нүфузлу сималары илә әлагә јаратмаларына көмәк едәҹәкдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, о вахт Ә.М.Топчубашовун АБШ президенти Вилсон илә көрүшү мәһз В.Чандлерин сә'јләри сајәсиндә баш тутмушдур.

Бу күн аналожи мүнасибәтләрдә В.Чандлери әвәз едә биләҹәк намизәдләр арасында АБШ-ын сабиг дөвләт катиби Ҹејмс Бејкерин адыны хүсуси гејд етмәк истәрдим.[4] Бејкер мәһз xариҹи сијаси мүнасибәтләр мәсәләләри илә мәшғул олан һүгуг фирмасында вәкил ишләмәјә һазырлашыр.

Јухарыда гејд едилән кедишләрин һәр бири илк новбәдә республикамызын һазырда бејнәлхалг аләмдәки вәзијјәтиндән ирәли кәлир. Бу кедишләрин керчәкләшдирилмәси Азәрбајҹанын гыса мүддәтдә һеч олмаса минимал һәҹмдә хариҹи сијаси капитал топламасы вә бејнәлхалг дәстәк га-

занмасы үчүн зәруридир. Јалныз бундан сонра, достчасына әлагәләр вә рәғбәт фонунда Азәрбајҹан реқионун демократикләшмәси илә бағлы өз сәнәдләр пакетини тәгдим едә биләр.

ИЗАҺЛАР

1. Дөвләтин милли мәнафеји дахили амилләрин тәкамүлү илә дејил, бејнәлхалг мүнасибәтләр системинин характери илә мүәјјән едилир. Америка реалистләри адланан Һ.Киссинҹер вә Ч.Кенан бу фикри нисбәтән јахын вахтларда ифадә етмишләр. Онлар мәсәләнин ҹоғрафи бахымдан дәринлијинә вармадан, нүвә силаһы јарадылмасы гәбилиндән олан амилләрин тә'сирини нәзәрә алмагла зор ишләтмәјин чохгүтблү характерини өјрәнмәклә мәшғулдурлар.
2. Мәһз һәмин вахтда Русијанын Хариҹи вә Мүдафиә Сијасәти Шурасынын үзвләри "Русија үчүн стратекија" адлы гејри-һөкумәт сәнәди һазырламышдыр. Һәмин сәнәддә АБШ-ла әлагәдар беләбир фикир вардыр ки, АБШ фактики олараг, јеканә фөвгәлдөвләт вәзијјәтиндә галмышдыр вә бејнәлхалг мәсәләләрдә өз лидерлијини бундан сонра да горујуб сахламаг нијјәтиндәдир. Буна бахмајараг, һәмин рол АБШ-дан өтрү кет-кедә даһа ағыр јүкә чевриләҹәк, "шәр империјасы" — советләр тәрәфиндән һүҹум тәһлүкәсинин олмамасы исә өлкә дахилиндә бу фикри дәстәкләјәнләрин кет-кедә азалмасына сәбәб олаҹагдыр. Буна көрә дә АБШ бу ролу сәрт һекемонлуг әсасында дејил, мүвафиг јүкләри өз мүттәфигләри илә бөлүшмәк јолу илә һәјата кечирмәјә һазырлашыр. Һәр һалда АБШ-да тәҹрүдчилик мејлинин артмасы вә дахили чәтинликләр Русијанын игтисади дирчәлишиндә АБШ-ын конструктив иштирак етмәси имканлары узун мүддәтә мәһдудлашдырыр. Беләликлә, "Америкапәрәст — мәркәзчи сијасәт" идејасы да реал дејилдир.
3. Билл Клинтонун демократлара хас олан сијаси бахышлары онун сечкигабағы кампанијасында мүәјјән гәдәр өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, о, е'лан етмишди ки, президент олаҹағы дөврдә тә'мир-тикинти ишләри үчүн 200 милјон доллар вәсаит ајыраҹаг, нәтиҹәдә иш јерләринин сајы артаҹаг, ишсизлик ики дәфә азалаҹагдыр. Веркиләрин артырылмасына кәлдикдә, бу тәдбир јалныз ири инһисарларын кәлирләринә шамил едиләҹәкдир. Билл Клинтонун бу вә'дләри Америка ҹәмијјәтиндә әксәријјәт тәшкил едән орта тәбәгәни вәҹдә кәтирмишди.
4. Ҹејмс Бејкер планетин сијаси сәмасында јенә дә ән чох нәзәрә чарпан сималардан бири олараг галмагдадыр. Јери кәлмишкән, бә'зи мәнбәләрин мә'луматына көрә Б.Клинтон өлкәнин јени һөкумәтиндә Ҹ.Бејкерин әввәлки вәзифәсиндә галмасыны тәклиф етмишдир. О, өз тәклифини беләасасландырырды ки, демократларын бејнәлхалг аренада 12 ил давам етмиш "сүкуту" үзүндән, бу күн онларын арасында онунла бәһсләшә биләҹәк бирҹә нәфәр дә јохдур.

ГАФГАЗ ЕВИ

1992-чи ил

ПРЕАМБУЛА

Кәләчәкдә етник фачиәләрлә үзләшмәмәк үчүн индики мүрәккәбликләрин дәрин тәһлилини чари сијасәтин узунмүддәтли инкишаф програмы контекстиндә нәзәрдән кечирсәк биз көзәл перспективләр әлдә етмәк имканына маликик.

Үмумпланетар сәчијјә дашыјан етник, игтисади, еколожи вә дикәр проблемләрин глобаллашдырылдығы шәраитдә кетдикчә даһа чох сијаси хадим бу гәнаәтә кәлир ки, индики вәзијјәтдә һеч бир өлкә өз проблемләрини мүстәгил һәлл етмәјә гадир дејилдир. Тәсадүфи дејилдир ки, јүксәк инкишаф етмиш дөвләтләр олан Авропада ваһид Авропаја — Авропа Иттифагына јол ачан Маастрихт сазишини имзалајырлар. Чәнуб-Шәрги Асијада АСЕАН-ын структурлары дәјишдирилир, инди бу блок һәрби иттифагдан чох һәмин бөлкәнин "үмуми базары" ролуну ојнајыр. Објектив интеграсија просесләри күчләнәрәк, јер үзүндә һәјатын глобал тәһлүкәсизлији системи јарадылмасы уғрунда кениш демократик һәрәката чеврилмишдир.

Дүнјада баш верән бу чүр просесләр фонунда, Гафгазда өзүнүтәчридә доғру күчләнмәкдә олан мејлләр сүн'и, әввәлки империја сијасәти — "Парчала вә һөкм сүр" сијасәти руһунда бачарыгла идарә едилән мејлләр кими баша дүшүлүр.

Игтисади бөһран, касыблыг вә арамсыз мүһарибәләр Гафгазын тарихән азадлыгсевәр халгларынын менталитетини, јә'ни әһвал — руһијјәсини, бахышларыны, тәфәккүр тәрзини дәјишдирир, онлары үзүб тагәтдән салыр, тәнәззүл, дүшкүнлүк просесләри күчләнир. Буну әсас тутараг, вәзијјәти хилас етмәк үчүн һәр һансы чәһд, тарихән монолит бир бөлкәни онларча мүстәмләкә вә ја садәчә олараг мүстәгил дөвләт гурумларына парчаламаға јол вермәмәк үчүн һәр чүр тәшәббүс, өз проблемләрини ири дөвләтләрин мүдахиләси олмадан, өзүнүн мүстәгил һәлл етмәк нијјәти си-

јаси ирадә тәзаһүрү кими, кечмиш көләликдән кәләчәк азадлыға доғру бир аддым кими гәбул едилир. "Гафгаз еви" јарадылмасына даир Грозны көрүшү бу мә'нада хүсуси әһәмијјәт дашыјыр.

Лакин буна доғру јол чәтин олачагдыр. Јада салаг ки, һазырда чанфәшанлыгла бирләшән Авропа Бирлији 40 илдән чохдур мәгсәдә доғру кедир. Бу чүр консепсија әрәб өлкәләриндә исә бир чох чәһдләр көстәрилмәсинә бахмајараг, өз әмәли тәчәссүмүнү тапмајыбдыр.

Гафгаз халглары "үмуми ев" јолу тутсалар, чох проблемләрлә гаршылашачаглар. Лакин мән сизин диггәтинизи онлардан, зәннимчә, ики ән мүһүм проблемә чәлб едәчәјәм.

Биринчи проблемин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, Гафгаз халгларынын бир гисми өз суверенлијинә һәлә наил олмајыб. Буна көрә дә бејнәлхалг ичтимаијјәтин кениш һәмрә'јлијинә архаланараг, бу халглара "Гафгаз еви" һәрәкатында иштирак етмәјә имкан верә биләчәк һүгуги механизмләр ишләниб һазырланмасы мәсәләси күндәликдә кифајәт гәдәр кәскин шәкилдә дурур.

Икинчи проблемин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бөлкәнин бүтүн дөвләтләри тәрәфиндән бәјан олунан јүксәк демократија принсипләри ајрылыгда көтүрүлән һәр бир өлкәнин дөвләт мәнафеләри илә нә дәрәчәдә аһәнкдар узлашдырылачагдыр. Одур ки, дүнја моделләринә ујғунлашдырмаг әсасында јарадылан "Гафгаз еви"нин гурулуш схеминин өзү истиглалијјәтин кәнч дөвләтләрә хас кәскинләшмиш характерини дә хүсуси дәрәчәдә нәзәрә алмалыдыр.

Шүбһәсиз, бу күн һәр биримиз әминик ки, инди биз олдугча бөјүк әһәмијјәтли бир дөврдә јашајырыг. Лакин бу дөвр һәм дә елә бир заманәдир ки, јени идејалардан илһам алараг, индинин вә кәләчәјин үмдә мәсәләләринин һәлли үчүн хүсуси мәс'улијјәтлә јени тәшәббүсләр көстәрмәк кәрәкдир.

Бөјүк јолун мәрһәләләри

1. "Ваһид Гафгаз сүлһ демәкдир" — биринчи мәрһәләнин тезис шәклиндә ифадә олунан програм маһијјәти беләдир.

Сырф чоғрафи бирлијә наил олмаг кими тәбии нијјәтин идеоложи зәмини беләдир вә она бөлкәдә сүлһү вә достлуғу тә'мин етмәк үчүн сә'јләри бирләшдирмәјә даир вариантлардан бири кими бахылыр.

Бу варианты, бејнəлхалг ичтимаијјəтə мүвафиг разылашмалары АТƏМ чəрчивəсиндə ирəлилəтмəк факты кими тəгдим етмəјин дə мə'насы вар.

Биринчи мəрһəлəдə тəклиф олунур ки, Гафгаз болкəси республикаларынын парламент сəдрлəри сəвијјəсиндə көрүш кечирилсин, "Принсиплəр һаггында бəјанат" адлы əсас сəнəдин лајиһəси мүзакирə едилсин. Бу бəјанат ики башлыча бејнəлхалг сəнəдə— "БМТ Низамнамəсинə ујғун оларағ дөвлəтлəр арасында достлуг мүнасибəтлəринə вə əмəкдашлыға даир бејнəлхалг һүгуг принсиплəри һаггында" БМТ Бəјаннамəсинə вə "Инсан һүгуглары һаггында" үмуми бəјаннамəјə мүвафиг сурəтдə һазырланмышдыр.

"Принсиплəр һаггында бəјанат"ын əсасыны белə бир фикир тəшкил едир ки, һəр һансы ағыллы сијасəт бə'зəн сүн'и характер дашыјан сəрһəдлəрин позулмазлығы принсипинин танынмасыны тəлəб едир. Бу принсипдəн имтина едилмəси јени мүнагишəлəр доғурараг милли фəлакəтə јол ачар. "Бəјанат"да əн əввəл ики үмдə принсипин гаршылыглы сурəтдə бағлылығы нəзəрдə тутулур.

—Дөвлəтлəрин сəрһəдлəри зор күчүнə дəјишдирилə билмəз.

—Инсан вə милли (дини) азлыгларын һүгугларына чох чидди шəкилдə əмəл едилир.

"Бəјанат"ын лајиһəсинə дикəр, даһа конкрет бəндлəр дахил едилмəклə кенишлəндирилə билəр:

—силаһлы əмəлијјатларын дајандырылмасы;

—гүввə тəтбиг олунмасынын көмəјилə əлдə едилмиш һəр һансы үстүнлүклəрин танынмамасы;

—мүбаһисəли мəсəлəлəри "Ваһид Гафгаз сүлһ демəкдир" програмы чəрчивəсиндə һəлл етмəк үчүн апарылан данышыгларда бүтүн тəрəфлəрин иштирак етмəси;

—"етник чəһəтдəн тəмиз зоналар" сијасəтинин пислəнилмəси вə дајандырылмасы.

Мүзакирə олуван сəнəдин үмумбəшəри характерини нəзəрə аларағ, бу просесин елə биринчи мəрһəлəсиндə Гафгаз болкəсинин бүтүн дини ичмаларынын рəһбəрлəри олан дин хадимлəри дə иштирак едə билəрлəр. Онларын фəал иштиракы мүзакирə олунан сəнəдин ичтимаи əһəмијјəтини артырар, кəлəчəкдə исə онун һəјата кечирилмəси үчүн дин хадимлəринин үзəринə хүсуси мəс'улијјəт гојар.

Бунунла ејни заманда "Бəјанат"ын бəндлəринин јахын кəлəчəкдə јеринə јетирилмəси үчүн мүмкүн механизмлəрин системи һазырланыр. Онларын арасында принсипчə јени бир бəндин тəтбиг олунмасы күман еди-

лир. Сөһбәт бөлкә республикаларынын һүгуг мүһафизә органлары чәрчивәсиндә Гафгаз сүлһјаратма гүввәләри (Гафгазын бир нөв хүсуси тә'јинатлы полис дәстәси) јарадылмасындан кедир. Русијанын һәрби мүдахилә гүввәләри кими истифадә едилән вә Гафгазда нүфуздан дүшән МДБ сүлһјаратма гүввәләриндән фәргли олараг, Гафгаз сүлһјаратма гүввәләри сүлһ, әмин-аманлыг , динчлик истәјән халгларын ирадәсини ифадә едәчәкләр. Бу гүввәләр мүнагишәјә чәлб олунмуш дөвләтләрин бүтүн сәрһәдләри бојунча јерләшдирилмәлидир.

Һашијә. Чохларыны тәбии олараг беләә бир суал дүшүндүрүр: Бәс "Принсипләр һаггында бәјанат"ы Ермәнистан имзалајачагмы? Ермәнистанын Стокһолм хартијасыны вә мөвчуд сәрһәдләрин бүтөвлүјүнү вә бөлүнмәзлијини тәсдиг едән бир сыра дикәр бејнәлхалг сәнәдләри имзаладығыны нәзәрә алсаг, кәрәрик ки, о, һөкмән "Бәјанат"ы да имзаламаг факты гаршысында галачагдыр.

2. Данышыгларын вә көрүшләрин мүәјјән дөврләриндән сонра бөлкә халгларынын сәлаһијјәтли нүмајәндәләринин Гафгазда сүлһ вә тәһлүкәсизлик мәсәләләринә даир мүшавирәси кечирилир. Мүшавирә "Принсипләр һагтында бәјанат" адлы јекун сәнәдинин имзаланмасы илә нәтичәләнмәлидир. Икинчи нәтичә исә Гафгаз сүлһјаратма гүввәләринин фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси вә онлара рәһбәрлик үчүн Гәраркаһ јарадылмасы олмалыдыр.

Бу мәрһәләдә нәзәрдән кечирилән сәнәдләрин сијаһысына Гафгаз халгларынын "Ваһид Гафгаз сүлһ демәкдир" шәрти ады алтында парламентләрарасы конфрансынын чағырылмасына даир лајиһәләр дахил едилә биләр. Һәм дә нәзәрә чарпдырылыр ки, "Ваһид Гафгаз" тезиси дедикдә, һәр шејдән әввәл, сырф чоғрафи бөлкә — халглары өз үмуми евиндә вәзијјәт сарыдан нараһат олан бөлкә баша дүшүлүр.

Бу мәрһәләдә талеләринин һөкмү илә Гафгаз елләринә сәпәләнмиш халгларын динч јананы јашамасынын јени демократик системләринин һазырланмасына да хүсуси әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Јери кәлмишкән, беләә шәраитдә ајрылыгда көтүрүлән һәр бир республиканын дахили вә харичи сијасәтинин принсипләрини сүлһ вә тәһлүкәсизлик угрунда Үмумгафгаз сијасәтинин ваһид мәһәлли (рекионал) истигамәтиндә әлагәләндирмәк үчүн чох әлверишли имкан јараныр.

Ганунверичилик системинин демократикләшдирилмәсини нәзәрә алмаг шәртилә, милли азлыгларын "өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк" чәһдләри нәтичәсиндә јаранан кәркинлији зәифләтмәјә имкан верән бир чох конкрет моделләр мөвчуддур. Бу чүр моделләрин тәһлили Торонто Университети-

нин сосиолокија професcору Метто Спенсер тәрәфиндән тәклиф олунмуш ики ән оптимал истигамәти ашкарламага көмәк етмишдир.

I. Гејри-әрази сечки даирәләри. Демократик дөвләтләрдә сәсләр, адәтән, ејни мигдарда әһалиси олан чоғрафи даирәләр үзрә һесабланыр. Бизим мәгсәдимиз ондан ибарәтдир ки, групларa әрази принсипи илә дејил, бу групларын һансы әсасда јаранмасындан асылы олмајараг, онларын үзвләринин көнүллү разылығы илә мүәјјән едилән сечки даирәләри тәшкил етмәјә имкан верилсин. Бир чох һалларда белә даирәләр милли вә ја етник әсасда формалашачагдыр, лакин адамларда дикәр група (мәсәлән, һәмкарлар иттифаглары, дини ичма илә вә с.) бирләшмәјә мараг әмәлә кәләрсә, онлар јени сечки даирәси јарадараг, өз јени марагларына мувафиг сурәтдә гејдә алына биләрләр. Белә групларын һәр бириндән депутатларын сајы һәмин групун үзвләринин сајы илә мүәјјән едиләчәкдир. Групплар онларын үзвләринин һарада јашамасындан асылы олмајараг, сијаси чәһәтдән мүстәгил сурәтдә тәмсил олуначаглар, һәрчәнд јерли әһәмијјәтли мәсәләләр әсасән конкрет әразиләрдә јашајан вәтәндашларын сәсләрини чәлб едәчәкдир.

II. Бирбаша демократија. Әсл демократија вәтәндашлара гәрарларын гәбул олунмасында өзләринин тәкчә парламентдәки нүмајәндәләри васитәсилә дејил, билаваситә иштирак етмәјә имкан верир. Әслинә галанда, һәр бир сечки даирәсинә мүнтәзәм кечирилән референдумларын һәрәсиндә, дејәк ки, бир тәклиф чыхартмаг үчүн тә'минатлы һүгуг верилмәлидир. Лакин бир проблем мөвчуддур: референдума чыхарылан тәклифләр башга гәрарлара зидд ола биләр. Буна јол вермәмәк үчүн сечки нүмајәндәләри вә сијаси партијалар тәклифләрин гысача вә дүрүст ифадә олунмасында иштирак етмәли вә референдумлара чыхарылан тәклифләрин бүтөвлүјүнү тә'мин етмәлидирләр. Һеч дә бүтүн гәрарлар референдумларда гәбул олунмур: гануверичилик, мәһкәмә вә ичра һакимијјәтләри өз вәзифәләрини јеринә јетирмәјә давам едирләр. Лакин азлыгларын һүгугларыны тә'мин етмәк намина, азы бир депутаты олан һәр бир гејри-әрази даирәсинин ихтијары вар ки, һәр ил референдума бир тәклиф чыхарсын. Мүәјјән үмуми мәнафеләрә әсасланан партија вә ја групплар бу тәклифләрин лehинә, јахуд әлејһинә тәшвигат мүбаризәси апара биләр. Тутаг ки, әкәр 20 гејри-әрази сечки даирәси варса, онда һәр референдума 20 тәклиф чыхарылачагдыр.

Вәзијјәти сабитләшдирмәк үчүн сијаси моделләрлә јанашы, сырф игтисади механизм дә мөвчуддур. Онун маһијјәти ашағыдакылардан ибарәтдир:

Һәр бир мүбаһисәли рајон, туталым "Үмумгафгаз һакимијјәти" тәрәфиндән јарадылмыш сәһмдар инвестисија ширкәтинин фәал идарәси ал-

тына кечир (бу заман Ширкәт Шурасынын һәр бир үзвү бәрабәр сәлаһијјәтләрә маликдир). Бу ширкәт әрази сәрһәдләрини дәјишмәјәрәк, онлара игтисади сәрбәстлик верир, јә'ни сәрһәдләр игтисади чәһәтдән шәрти характер дашыјыр. Инвестисија ширкәтинин вәзифәси о гәдәр иш јерләри јаратмагдан ибарәтдир ки, бунлар, нәтичә е'тибарилә, нараһат рајонда демографик "бомба"ны зәрәрсизләшдирир.

Һәмин әразинин бүтүн јерли сакинләри инвестисија ширкәтинин пајчылары олурлар. Бу заман онларын ја күпдә сахладыглары, ја да һәрби дөврүн сәбәбләринә көрә криминал дөвријјәјә бурахылмыш пуллары ширкәтин илкин капиталы сырасына чәлб едилир. Бугүнкү керидә галмыш инфраструктур базар игтисадијјаты шәраитиндә кәркинлик вәзијјәтини јалныз даһа да артырараг, ону милли сепаратчылыг мәчрасына јөнәлдир.

Ајдындыр ки, бунлар, һабелә сәрһәдләрә јенидән бахылмасы мәсәләсинин доғурдуғу кәркинлији чәмијјәтин демократикләшдирилмәси јолу илә арадан галдырмаға имкан верән дикәр мүмкүн модел вә механизмләр јалныз о һалда сәмәрәли ола биләр ки, онлар бүтүн Гафгаз әразисиндә тәтбиг едилсин. Ајрылыгда көтүрүлән һәр бир республиканын дахили вә харичи сијасәт принсипләринин әлагәләндирилдији надир имкан мәһз бундан ибарәтдир.

Һашијә. Чәмијјәтин демократикләшдирилмәсинин бу вә ја дикәр моделләрини ирәли сүрәркән Азәрбајчанын тәләб етмәјә ихтијары вар ки, һәмин моделләр мүбаһисәли ермәни әразиләринә (Ермәнистанын өзүндә) вә ән әввәл, "етник чәһәтдән тәмиз зоналар" сијасәти нәтичәсиндә өз ата-баба торпагларындан вәһшичәсинә говулмуш азәрбајчанлылара да шамил олунсун.

III. Чәмијјәтин демократикләшдирилмәси механизмләрини ағыллы сијасәт мәчрасында ишләјиб һазырламаг үчүн "Ваһид Гафгаз сүлһ демәкдир" парламентләрарасы конфрансынын чағырылмасы. Үстүн вәзифәләр кими ики мәсәлә ирәли сүрүлүр:

—бу күн сүлһү тә'мин етмәк вә сабаһкы мүһарибәләрин гаршысыны алмаг;

—бөлкәдә рифаһын јүксәлмәсини тә'мин етмәк, ачыг вә азад базар принсипләринә әсасланан игтисади гајданы мөһкәмләтмәк.

Сүлһ вә тәһлүкәсизлик мәсәләләринә даир парламентләрарасы конфрансда ашағыдакы мәсәләләрә дә бахмаг нәзәрдә тутулур:

−игтисади планда: елми тәдгигатлар, сәнаје, енеркетика, технолокија вә әтраф мүһитин мүһафизәси саһәсиндә үмуми (мәһәлли) сијасәт јеридилмәси;

−сосиал планда: әмәк вә әһалинин мәшғуллуғу мәсәләләринә даир үмуми (мәһәлли) сијасәт јеридилмәси. Бу саһәдә һәр һансы позитив иш-

сизлик шәраитини ағырлашдырыр, әһалинин вар-јохдан чыхмасына, јохсуллуға вә сәфаләтә кәтириб чыхарыр;

–глобал планда: АБШ тәрәфиндән тәклиф олунмуш јени "Маршал планы"ны һәјата кечирмәк мәгсәдилә республикаларарасы әмәкдашлыг програмынын јеринә јетирилмәси.

Конфрансда олагәдар банка тәклифләр, дејәк ки, реконал тәһлукәсизлик проблемләри вә бејнәлхалг мәсәләләр, болкәдә демократик азадлыгларын инкишафыны стимуллашдырмаг, үмуми бөһрандан чыхмаг мәсәләләри вә ислаһатлар, терроризмә вә наркобизнесә гаршы мүбаризә, елми вә мәдәни әмәкдашлыг, еколожи сијасәт мәсәләләри үзрә парламентләрарасы груплар вә даими комиссијалар тә'сис олунмасы барәдә тәклифләр дә ирәли сүрүлә биләр.

Конфрансда даими Әлагәләндирмә Шурасы, һабелә конфранс нәздиндә мәсләһәтчи органлар тә'сисаты јарадылмасыны да мәгсәдәујгун һесаб етмәк олар.

Бу дејиләнләрин һамысы јени мә'нәви вәзијјәт јарада биләр, артыг бу һалда "Гафгаз болкәсинин инкишафына даир узунмүддәтли програм" һазырламаг, мүзакирә вә гәбул етмәк олар.

Бу чүр програмын мүзакирә едилмәси фактынын өзү илк дәфә олараг Гафгаз халглары һаггында дүнјада јени бирлијин—Гафгаз бирлијинин варианты кими данышмаға имкан верәр. Онун әсасында исә кәләчәкдә үмуми евимизин илк дашыны гоја биләрик.

Биринчи мәрһәләнин схемини Авропа Парламентинин һимајәси илә һәјата кечирмәји дә мәгсәдәујғун сајырам.

Бу, ирәли сүрдүјүмүз тәшәббүсүн бејнәлхалг әһәмијјәтини даһа да артырар.

IV. Икинчи мәрһәләнин тезис шәклиндә ифадә едилмиш програм маһијјәти беләдир: "Гафгаз еви: демократија, милливилик, федерализм".

Һашијә. Гәзет јазыларындан көрүндүјү кими, Грозны көрүшүнә ваһид сәрһәдләри, ваһид парламенти, һабелә ганунверичилик вә ичра органлары олан Ваһид Гафгаз дөвләти јарадылмасына даир сәнәдләр тәгдим едилмишди. Марагпыдыр ки, "Дәјирми стол"ун бүтүн иштиракчылары, һәтта дүшмән тәрәфләрин нүмајәндәләри "Гафгаз еви" јаратмаг идејасыны јүксәк гијмәтләндирмишләр. Бәс Азәрбајҹан халгы бу чүр бирлијә сырф психоложи ҹәһәтдән һазырдырмы?

Бурада анагылдакылары гејд етмәк, мәнчә, јеринә дүшәрди.

Азәрбајҹан халгынын тарихи көкләри талејин һөкмү илә бүтүн дүнјаја сәпәләнмиш ваһид үмумтүрк етносуна кедиб чыхыр. Дејә биләрик ки, һәлә бу

етнос федерасијанын үмумдүнја модели шәраитиндә јашајыр, өзү дә чох вахт һеч бир һүгуга малик олмадан. Биз онун талејинә, еләчә дә бу чүр вәзијјәтдә олан јүзләрлә дикәр етник ичмаларын талејинә әсла биканә дејилик.

Индики һалда Азәрбајчан халгынын менталитети проблеми дә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Ахы онун мә'нәви дүнјасы тарихи инкишафла олагәдар зәрдүштиликдән тутмуш јәһуди дини, манилик вә буддизмәдәк, христианлыг вә исламадәк, демәк олар, бүтүн әсас динләрин мәзмуну илә зәнкинләшмишдир. Елә тәк бу амилин өзү бизим милли бирлијимизи "ачыг типлн" милләтләр сырасына аид едир, онун кениш мә'нәви имканлара малик олдуғуна, мүхтәлифликдә дүнјаны ваһидлик, вәһдәт кими гаврамаг мејлинә дәлаләтдир.

Икинчи суал. Тәклиф едилән схем Азәрбајчан дөвләтинин стратежи (перспектив) мәнафеләринә нә дәрәчәдә ујғундур? Белә дүшүнүрәм ки, Гафгаз Федерасијасы шәраитиндә республикалар објектив демографик вәзијјәти нәзәрә алараг, тарихи әдаләт мәсәләләрини дә һәлл етмәјә- "етник чәһәтдән тәмиз зоналар" сијасәти нәтичәсиндә өз әзәли торпагларындан вәһшичәсинә говулмуш азәрбајчанлылары өз јерләринә гајтармаға да мүвәффәг олачаглар.

V. Гафгаз Милләтләр Бирлијинин тәшәккүлү мәрһәләси олан "Узунмүддәтли инкишаф програмы" гәбул едилдикдән сонра ашағыдакы мәсәләләрә даир бир сыра мәсләһәт-мәшвәрәт көрүшләри кечирмәк тәклиф олунур:

—"Азад саһибкарлыг зоналары" (Гафгаз Игтисади Бирлији) програмынын һәјата кечирилмәси вә кәләчәкдә Бирлијин валјута—малијјә игтифагынын јарадылмасы, онун әсасында һөкумәтләрарасы һакимијјәт органы (Авропа Шурасындакы мүвафиг структура бәнзәр орган) тәшкил едилмәси мәгсәдилә игтисади әлагәләри мөһкәмләтмәк. Ваһид Гафгаз валјута системи олмаг шәртилә Гафгаз Өлкәләри Банкы јарадылмасына даир лајиһәнин вариантларынын ишләниб һазырланмасыны да бу истигамәтдә үстүн вәзифәләрдән һесаб етмәк олар.

— Парламентләрарасы групларын вә комиссијаларын фәалијјәти әсасында ваһид парламент системи — Гафгаз Парламенти јарадылмасына даир вариантлар ишләниб һазырланмасы мәгсәдилә сијаси әлагәләри мөһкәмләтмәк. Бу чүр структурлар јарадылмасы саһәсиндә дүнја практикасы мүһакимә јүрүтмәјә әсас верир ки, тәклиф едилән Гафгаз Парламенти илк мәрһәләләрдә ганунверичилик тәшәббүсләри һүгугу олмадан, сырф төвсијә, мәсләһәт функсијаларыны јеринә јетирә биләрди. Буну әсас тутараг, онун тәр-

киби, бу күн Авропа Парламенти системиндә тәтбиг олундуғу кими, мүстәгил Үмумгафгаз сечкиләри јолу илә дејил, республикалардан көндәрилән (мүвафиг квота илә) депутат-експертләрдән формалашдырылыр.

VI. Ахырынчы мәрһәләдә федератив вә ја конфедератив дөвләт јарадылмасы һаггында бүтүн Гафгаз республикалары арасында римигјаслы сазиш имзаланмасы нәзәрдә тутулур. Сазиш имзаландыгдан сонра о, јерли парламентләр тәрәфиндән тәсдигләнмәли вә ја республика референдумлары кедишиндә мүзакирә едилмәлидир.

Ајдындыр ки, Гафгаз евинә (Гафгаз Бирләшмиш Дөвләтләри) доғру јол кифајәт гәдәр хејли вахт апарачаг, бүтөв бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрдән асылы олачагдыр. Онлардан гаршылыглы сурәтдә баглы олан ики сәбәби көстәрмәк истәрдим:

— Русијанын өзүндә кечридилмә просесләринин сүр'әт дәрәчәси;

— Гафгаз халгларынын һәләлик истиглалијјәт әлдә етмәмиш олан һиссәсинин суверенләшмәси просесләринин фәаллыгы дәрәчәси.

Мүәллифдән

Бу лајиһә хејли вахтдыр һазырланыб. Сөзүн дүзү, мән ону дәрч етдирмәјә тәләсмирдим. Лакин Русија дипломатијасы Гафгазда öз сә'јләрини нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә фәаллашдырмага башладыгдан вә Москва мәтбуатында "Гафгаз еви" консепсијасында Русијанын һөкмән иштирак етмәси барәдә мүлаһизәләр сөјләндикдән сонра тәләсмәји гәрара алдым. Буна бахмајараг, Азәрбајчанын дөвләт мәнафеләринин ашкар нәзәрә чарпдыгы бүтүн механизмләри, зәннимчә, һамыја мә'лум олан сәбәбләрә көрә ахырадәк тәсвир етмәдим.

Ахырынчысы: бу сәнәдин мүзакирәси бөлкәдә сүлһ јарадан амил кими Азәрбајчан амилинин ролуну бир гәдәр күчләндирә биләр. Авропада вә Америкада мүвафиг мејлләр ("Маршал планы" Маастрихт сазиши вә с.) харичи сијасәтимизи модернләшдирмәкдән данышмага әсас верир (шәрти олараг ону белә адландыраг: "Азәрбајчанын јени мүнасибәти").

ЧӘМИЈЈӘТИМИЗДӘ МҮДРИК КОМПРОМИС СИЈАСӘТИНӘ ДАИР

1993-чү ил

Бәшәријјәтин инкишафынын мүһүм мирасы санки гејри-иради олараг, дүнја системиндә инам вә идеја мүбадиләсиндә мүхтәлиф милли мәдәнијјәтләрлә үзләшир. Јени шәраит һәм дә онларын диалогларына зәмин јарадыр. Бу мүхтәлиф мәдәнијјәтләрин, ән'әнәләрин диалоглары үмумбәшәри гаршылыглы анлашма проблеминин һәллинин јени јолларыны ахтарыб тапмаға да хидмәт етмәлидир.

Әслиндә мүнагишәли вәзијјәтләрин бүтүн вариантлары бәшәријјәт тәрәфиндән дәрк едилмишдир. Реал олараг глобал тәһлүкә дә мөвчуддур вә бу факт да бирләшдиричи рол ојнајыр.

Бу күн бизим узун перспектив үчүн фајда верә биләчәк јахын тактики кедиш системи ишләјиб һазырламағымызын зәрурилији исә башга мәсәләдир. Азәрбајчан мә'нәвијјатынын әсас принсипинин ролу вә әһәмијјәтини хүсуси дәрк етмәклә буна өзүмүздән башламалыјыг. Бу принсип исә беләдир:

— *Груплар арасы, милләтләрарасы вә синифләрарасы зиддијјәтләрдән үмумбәшәри дәјәрләрә доғру.*

Јәгин ки, белә бир һаглы суал мејдана чыха биләр. Бу күн ирәли сүрдүјүмүз тәклифләри, мүддәалары һәјата кечирмәк мүмкүндүрмү? Әлбәттә, мүмкүндүр. Лакин xејли чәтиндир. Чәтинлик дә ондан ибарәтдир ки, республикамызда һәлә там дахили вә харичи сабитлик јарада билмәмишик.

Үмумијјәтлә, бу бөлмәнин идејасы көзләнилмәз олду. Бир гајда олараг, биз ишләримизин мүзакирәсинә мүхтәлиф партијаларын, һәрәкатларын нүмајәндәләрини, мүхтәлиф јашда олан адамлары дә'вәт едирик. Белә мүзакирәләрин бириндә өлкәмизи сијаси бөһрандан чыхармаг үчүн "Мүдрик компромис сијасәти" програмы идејасы ортаја чыхды. Мөвзу үзәриндә конкрет иш просесиндә исә мә'лум олду ки, бу күн Азәрбајчанын өзүндәчә чәмијјәтдә сабитлији позмаға габил олан бә'зи амилләр вардыр. Бу амилләрин ән әсасларындан бири одур ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасында заманы вә јени шәраити нәзәрә алмагла мүхтәлиф сосиал групларын мәнафеләринин јенидән бөлүшдүрүлмәси һәлә дә

анарылмајыбдыр. Мүһарибә исә вәзијјәти даһа да дәринләшдирәрәк кулминасија һәддинә чатдырмышдыр. Бу проблемин һәллинин бир нечә механизми вардыр. Мәсәлән, бунлардан бири "әрәб методу"дур. Испан механизми дејилән башга бир механизм дә мөвчуддур. Әкәр ачыг сөһбәт бизи горхутмурса, бу үсуллар республикада сијаси дурумун сабитләшмәсиндә бөјүк рол ојнаја биләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәр бир ингилаб күч ишләтмәк демәкдир. Ән дәһшәтлиси исә одур ки, о, јалныз күчә архаланан идеалар мејдана кәтирир. Бунун нәтичәсиндә тәзаһүр едән "күч нүфузу" бир гајда оларат, вәтәндаш мүһарибәсинә, күтләви ихтишашлара, һәр шејдән әввәл исә фәһлә синифинин ихтишашларына кәтириб чыхарыр. Јени методлар барәсиндә бир гәдәр сонра әтрафлы сөһбәт ачачағыг.

Идеоложи бахымдан биз синфи мүбаризә нәзәријјәсинә гаршы чыхырыг. Чүнки о, мүәјјән күч ишләтмәјә, тәзјигә һагт газандырыр. Биз исә күч ишләтмәни зиддијјәтләрин һәллинин ганунаујгун вә јеканә јолу кими тәгдим едән тарихи — гачылмаз дәлилләрдән јүксәјә галхмағы тәклиф едирик.

Биз һәмчинин күч ишләтмәјә, арзу едилән олмаса да, сосиал әдаләтин зәфәр чалмасынын сәмәрәли үсулу кими бахан прагматик дәлилләрдән јүксәјә галхмағы тәклиф едирик.

Биз күчдән хејир верә биләчәк дәрәчәдә истифадә олунмасына бәраәт газандыран тезисә әсасланан етник дәлилләрдән јүксәјә галхмағы тәклиф едирик. Јухарыда дејиләнләрин, дәлилләрин һамысы бу вә ја дикәр формада Марксын јалныз белә бир муддәасыны тәсдиг едир ки, күч ишләтмәк, зор көһнә чәмијјәт һамилә оланда онун мамачасы ролуну ојнајыр.

Биз, азәрбајчанлыларын белә бир гәдим тезисини јенидән дәрк етмәји тәклиф едирик ки, зор ишләтмәк јалныз зор ишләтмәјә кәтириб чыхарыр вә о һеч мәһәббәти дә әлдә етмәјә габил дејилдир.

Мүһүм мәсәләләри һәлл етмәјә јалныз интеллектуал иш гадирдир. Танынмыш јазычы-журналист Фанг Мустафанын сөзләри илә десәк "јалныз ишкүзар, фәал, ахтаран, өзүнүн вә бүтүн дүнјанын мә'нәви потенсиалларындан истифадә етмәји бачаран халг галиб кәлир. Јуху, ибарәбазлыг, шан-шөһрәт барәдә архајынчасына данышмагданса, даим драматизм дујғулары ахтарышлары, туфанын көзләнилмәси, тарихин сакит анларында исә чохлу ишләмәји бачармагла угур газанмаг мүмкүндүр. Мән, Азәрбајчанын вәзијјәти фачиәли олса да, онун кәләчәјинә инанырам".[1]

Ән нәһајәт, биз зиддијјәтләри һәр күн, һәр саат, диггәтлә һәлл

етмәји тәклиф едирик ки, онлар антогонист зиддијјәтләрә чеврилмәсин. Бу мәсәләдә ишкүзар мүнасибәтләр васитәсилә разылыга кәлмәк сәнәдини нәзәрдә тутан чәмијјәтдә мүнасибәтләрин интеллектуаллашдырылмасы даһа чидди метод олмалыдыр.

Дүшүнүб-дашынмаг үчүн

Күтләви информасија васитәләри етник груплар вә дикәр груплар арасында зиддијјәтләрин тәзаһүрүндән асылы олмајараг мејдана кәлән конфликт һалларын арадан галдырылмасында вә сабитлијин тә'мин едилмәсиндә мүстәсна рол ојнамалыдыр. "Кечмиш Совет Иттифагы әразисиндә етник конфликтләрин арадан галдырылмасы" һагтында журналистләрин бејнәлхалг материалларынын лајиһәләри әсасында һазырланан сәнәд бу мә'нада бөјүк мараг доғурур. Бу сәнәдин әсас тәвсијәләри үзәриндә дајаначаг вә онларын мәғзини гысача олараг сөјләмәјә чалышачағыг.

МӘСЛӘҺӘТ № 1

Мүнагишә апаран тәрәфләрин һәр биринин мөвгејини ишыгландырмалы

Јаранмыш мөвчуд шәраитин — етник конфликтин дәгигликлә, әдаләтли, тәнзимләнмиш вә әһатәлилијини тә'мин етмәк — милли вә етник мүнагишәләрин ишыгландырылмасы заманы журналист давранышы кодексинин ән биринчи шәртидир. Әкәр мүнагишәдә ики тәрәфдән чох иштиракчы варса, чалышмаг лазымдыр ки, бүтүн әсас иштиракчыларын мөвгеләри ишыгландырылмыш олсун. Әкәр јалныз бир тәрәфлә әлагә јарадылмыш оларса, бу заман һәмин тәрәфин информасија акентлијинә чеврилмәси тәһлүкәси јарана биләр. Бир чох һалларда "һәгигәт"ин кимин тәрәфиндә олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтинлик төрәдир. "Фактлар", "објектив вәзијјәт" буна имкан вермир. Журналист мүхтәлиф мөвгеләри тәһлил етмәли вә бу мөвгеләрдән һансына сәјкәндијини изаһ етмәјә чалышмалыдыр. Әлбәттә, "Си-Ен-Ен" вә ја Интерфакс кими васитәләрә малик олмајан информатор телефондан истифадә етмәјә чәһд костәрмәлидир. О, вәтәндашларла әлагә сахламалы,

МӘСЛӘҺӘТ № 5

Диггәти һадисәләрә дејил, баш верән просесләрә јөнәлтмәли

Күтләви информасија васитәләри үчүн данышыглар просесини, баш верән фактлары, васитәчилик сә'јләрини дејил, әлмуш һадисәләри ишыгландырмаг сәчијјәвидир. Чох вахт редакторлар тәрәфиндән журналистләрә тәзјиг көстәрилир. Онлар о гәдәр дә әһәмијјәти олмајан һадисәләр һаггында "мүһүм һадисәләр" кими јазылар тәләб едирләр. Һалбуки ади һадисәләрдән дә марагды јазылар һазырланмасына һеч ким шүбһә етмир.

Репортјорлар бу гәнаәтә кәлибләр ки, данышыглар просесинин вә васитәчилик сә'јләринин өјрәнилмәсинә даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Вә һеч дә белә бир нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, күч тәтбиг епизодлары груплар арасында гаршылыглы вәзијјәти там вә дәгиг әкс етдирә биләр.

МӘСЛӘҺӘТ № 6

Етник мүхтәлифлији нәзәрә алмалы

Чохлары белә һесаб едир ки, "Етник мүхтәлифликләр барәсиндә биликләр" чүрбәчүр груплар арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин јахшылашыб мөһкәмләндирилмәси васитәсидир. Күтләви информасија васитәләри билик јајан мүһүм маарифчилик каналларындан бирдир. Тәәссүфләр олсун ки, бир чох һалларда бу маарифчилик фәалијјәти диггәтдән јајыныб, унудулуб. Етник мүхтәлифлији вә груплар арасында гаршылыглы мүнасибәтләри инкишаф етдирәркән чох мүһүм бир мәсәләни дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Јо'ви груплар арасында етник груплар образы јарадылмасына мејл көстәрилмәмәлидир. Һакимијјәти мәдәни елитанын нүмајәндәләри арасында бөлүндүрмәли вә беләликлә, өз сијаси мәнафеләрини етник әсасда марагдлара көрә тә'мин етмәлидирләр.

МӘСЛӘҺӘТ № 7

Инсанларда никбинлик jаратмалы

Кечмиш Совет Иттифагынын дағылмасы бир сыра кәскин етник мүнагишәләрин төрәнмәсинә сәбәб олуб. Һәлә дә чохларына там аjдын деjил ки, он илләр әрзиндә етник мүнагишәләр тәсадүф едилмәjән бир өлкәдә jахынларда мүстәгиллиjә наил олмуш дөвләтләрдә көзләнилмәдән бу чүр тәһлүкәли вә даим фәалиjjәт костәрән феномен jараныб. Кечмиш иттифаг әһалисинә хатырлатмаг лазымдыр ки, дүнjада милләтләрарасы проблемләр һеч дә надир һал деjил. Бу чүр проблемләрлә Канада, Ирландиjа, Судан, Малазиjа, һәтта АБШ да үзләшиб. Иттифагын өзүндә дә милләтләрарасы мүнагишәләр олуб вә зор күчүнә онлары тәнзим едибләр. Исвечрәнин, Сенегалын, Белчиканын вә Малаjзиjанын тәчрүбәси костәрир ки, етник һетерокенлик һеч дә һәмишә милләтләрарасы мүнагишәләрә кәтириб чыхармыр. Одур ки, инсанлар никбинликлә jашамалы, кәләчәjә үмидлә бахмалыдырлар.

***

Jени шәраитдә республиканын сиjаси аб-һавасынын интеллектуаллашдырылмасына имкан верәчәк сиjасәтдә "jумшаг, разылашдырылмыш мүнасибәт" jарада биләчәк jеканә jол мүдрик компромис сиjасәтдир.

Бундан башга, бизә белә кәлир ки, бу, һәм дә дөвләт гуручулугу саһәсиндә һәләлик конкрет һеч бир шеjә малик олмаjан, лакин кифаjәт гәдәр истифадә едилмәjән jүксәк интеллектуал потенсиала малик һәр бир кәнч өлкә үчүн мүмкүн олан jеканә сиjаси jолдур. Милләтләрарасы мүнасибәтләрин тәнзимләнмәси вә милли һәмрә'jлик jарадылмасы үзрә мүрәккәб мәсәләләрин һәллиндә дә бу сиjасәтә архаланмаг тәклиф олунур.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, "милләт", "милли мәдәниjjәт" кими көзәл вә jүксәк мәфһумлар екзотик һәззалма, ифтихаретмә групундан чыхараг, криминал мүнасибәтләр мүстәвисинә кечмишдир. Башга сөзлә, әслиндә дүнjаjа вә бәшәриjjәтә хидмәт етмәли олан бир сыра шеjләр бу күн фәлакәтләрә, дағынтылара, сонсуз әзаб-әзиjjәтә, өлүмә кәтириб чыхарыр.

Онлары доғуран әсас сәбәбләрдән икисинин үзәриндә даjанаг:

— jени "дүнjа һәрч-мәрчлиjи";

— "азсајлы халгларын бөјүк милләтчилик" феномени.

Бу ики тезиси ајры-ајрылыгда ачыгламаға чалышаг.

1. Дүнја системинин зиддијјәтсиз структурунда әксәр дөвләтләр, о чүмләдән кифајәт гәдәр бөјүк вә күчлү дөвләтләр ады чәкилән мәсәләдә араларында глобал зиддијјәтләр олан ики фөвгәлдөвләтин мараглары илә ујғунлашдырылан өз мөвгеләрини мүәјјәнләшдирмәјә мәчбур олмушдур.

Нәзәри олараг зиддијјәтсиз дүнјада бу чүр сәрт систем јохдур, бурада зиддијјәтсиз күч балансы фәалијјәт көстәрир ки, бу да даһа аз сабит системи тәмсил едир. Јахын вахтлара гәдәр, һәтта белә бир тезис мөвчуд иди: "Сојуг мүһарибә" дөврүндә мөвчуд олан зәр гаршыдурмасынын әвәзинә, јени сијасәт иштиракчыларынын һамысынын мараг балансы кәлмәлидир. Лакин тәәссүф ки, системә дахил олан бөјүк дөвләтләрин мәнафејинә әсасән гурулан зиддијјәтсиз системдә бејнәлхалг мүнасибәтләрдә сабитлик тәчрүбәси тарихә мә'лум дејилдир.

Елә буна көрә дә сон дөврләрин сијасәт тарихи дипломатија тарихиндән даһа чох мүһарибәләр тарихи олмушдур.

2. Јени мүнагишәләрин башга бир әсас мәнбәји дә "азсајлы халгларын бөјүк милләтчилијидир". Бу һадисәнин илк тәзаһүрләри 60-70-чи илләрдә Гәрбин вә Американын сәнаје саһәсиндә инкишаф етмиш рекионларында үзә чыхды. Сөһбәт Шимали Ирландија (Бөјүк Британија), Валланија, Фламандрија (Белчика), Басконија, Каталонија (Испанија), Корсика (Франса), Квебек (Канада) вә дикәр јерләрдә баш верән милләтчилик тәзаһүрүндән кедир. Бурада белә бир ајдын факты да көстәрмәк лазымдыр ки, кифајәт гәдәр јајылмыш фикрин әксинә олараг, милләтләрарасы саһәдә бөһран һадисәси јалныз сосиал-игтисади амилләрлә әлагәләндирилә билмәз.

Бир нечә мисала диггәт јетирәк.

Канадада милли бөһран бүтүн өлкәнин, о чүмләдән Квебекин игтисади бахымдан сүр'әтли инкишаф етмәси нәтичәсиндә баш вермишдир.

Әкәр әввәлки илләрдә һәрәкатын лидерләри Квебек әјаләтинин сосиал чәһәтдән кери галмасына истинад едирдиләрсә, инди онлар Канададан она көрә ајрылмаг истәјирләр ки, өлкәнин федерал бүдчәсинә веркидән азад олсун.

Белчикада фламанд милләтчилији дә ејни хәтт үзрә кедир. Бурада да илк вахтлар Фламандријанын игтисади керилијинә истинад едирдиләр. Бу күн исә, Квебекдә олдуғу кими, аргументләр дәјишиб: Фламандријадан игтисади чәһәтдән кери галан Валланијаја онун һесабына јашајан балласт кими бахылыр.

Ајдындыр ки, Авропа вә Америкада баш верән "азсајлы халгын бөјүк милләтчилији" феноменини кечмиш ССРИ-нин учгарларында бу күн баш верән милләтчиликлә мугајисә етмәк олмаз. Бунунла белә, хејли тәчрүбә топланмышдыр вә бунлары өјрәнмәк сәмәрәли оларды.

Адәтән бөһран вәзијјәтиндән чыхмаг үчүн илк мәрһәләдә елә мүнасибәтләр системи јаратмаг үчүн ислаһатлар апармаға башланыр ки, һәмин систем адамларын мүнасибәтләрини етник, милли, сијаси мүнасибәтләр даирәсиндән чыхараг хаис корпоратив даирәјә дахил етмәјә имкан версин. Һәм дә һәр шејин әсасында шәхси игтисади мараглар дајансын.

Бизим чәмијјәтимиздә бу мәсәлә олдугча принсипиал әһәмијјәтә маликдир. Өзүнүз тәсәввүр един: чәмијјәтин демократикләшдирилмәси игтисадијјатын чохсистемлилијиндән даһа чох сијаси һәјатын чохчәһәтлилијинә котириб чыхарды. Халгын ифрат сијасәтчиликдән гуртарылмасы, бу бөјүк енержинин јарадычы истигамәтә јөнәлдилмәси, һәр бир адамын шәхси мәнафеји мәчмусунун үмуми дөвләт мәнафејинә чеврилмәси үчүн бүтүн игтисади системләрин агылы ислаһатлары лазымдыр. Һәм дә ислаһатландырма процесинин өзү јухарыдан, күчлү һакимијјәтин бүтүн шөбәкәләринә архаланмагла апарылмалыдыр.

Бунунла белә, һөкумәтин азадлыг вә мүстәгиллик угрунда һәрәкатда игтисади амилләри күчләндирә биләчәк, чәмијјәтимизин һәјатында сијаси "күч нүфузунун" әһәмијјәтини азалдачаг бир сыра конкрет механизмләр ахтарыб тапмасы зәруридир. Бу бахымдан "Испан компромис тәчрүбәси" хүсуси мараг доғурур.

ЛАЈИҺӘНИН ҺӘЈАТА КЕЧИРИЛМӘСИНИН МҮМКҮН МЕХАНИЗМЛӘРИ

Бу механизмдән өлкәдә Франко һакимијјәтиндән сонра истифадә едилмишдир. Елә бир дөврдә ки, "күч нүфузу" өлкәни вәтәндаш мүһарибәсинә, күтләви ихтишашлара котириб чыхармышды. Буну нәзәрә алараг Испанијада һәмкарлар иттифагы һәрәкатыны мөһкәмләндирмәк јолу илә кетдиләр. Бу тәшкилат биринчи мәрһәләдә нараһат сијаси мүбаризәдә зәһмәткеш күтләни истигамәтләндирди. Икинчи мәрһәләдә исә дөвләтлә һәмкарлар иттифагы арасында ири мигјаслы мугавилә имзаланды. Мугавиләјә көрә һәр ики тәрәф Испанијанын бүтөвлүјүнүн сахланмасы намино өз үзәри-

нә өһдәликләр гојурду. Әлә бу өһдәликләрә чидди әмәл едилмәси нәтичәсиндә дә өлкәдә сабитлији, милли һәмрә'јлији бәргәрар етмәк мүмкүн олмушдур.

Мүгавилә илә нәтичәләнән данышыгларын нечә апарылмасы тәчрүбәси дә мараг доғурур. Практики олараг "Монклоа пакты" ады илә тарихә дүшән бу мүгавилә заманы данышыглар белә апарылмышдыр.

Һөкумәт парламент группларынын бүтүн лидерләрини өз јанына чағырмышдыр. Дискуссијанын мәгсәди һүгуги ислаһат үзрә разылыг әлдә етмәк, бөһраны арадан галдырмағын игтисади вә сосиал планларыны ишләјиб һазырламаг, демократик институтларын ролуну артырмаг иди. Нәтичәдә бир сыра фундаментал разылыглар әлдә олунмушду. Бу разылыгдан башлајараг данышыглар ислаһатлар кечирилмәси үчүн бир гајдаја чеврилди. Пакт һөкумәт вә партијалар тәрәфиндән имзаланараг тәсдиг едилди.

Игтисади вә сијаси проблемләр үзрә ики сәнәд мејдана кәлди. Партијалар гаршылыглы олараг франкизм һүгуги системинин ислаһаты, малијјә-верки ислаһаты, радио вә телевизија үзәриндә нәзарәт, һүгуг-мүһафизә органларынын ислаһаты, һәмкарлар иттифагы мүлкијјәтинин гајтарылмасы вә с. мәсәләләр үзрә разылыға кәлдиләр. Бу, бүтүн дөвләт системинин көмәкчи системләриндә һеч бир демонтаж апармадан ислаһатлар кечирмәјә имкан верди. Бөһранын дәринләшмәсини вә кәркинлијин артмасыны зәифләдән демократикләшдирмә механизми јарадылды, сосиал вә игтисади саһәдә давранышын нормалары мүәјјән едилди. Бунлар да сонра һөкумәтә бөһранын гаршысыны алмаг имканы верди. Күч ишләтмәклә чәмијјәти бөјүк мүнагишәләрә апарыб чыхара биләчәк алтернатив тамамилә гочрил едилди.

Ајдындыр ки, игтисади ислаһатлар һәјата кечирмәк вә халгын сијаси енержисини глобал игтисади мәнафеләрә — һәр бир вәтәндашын ајрылыгда вә бүтөвлүкдә дөвләтин мәнафеләринә јөнәлдилмәси үзрә мүхтәлиф дөвләт механизмләриндән истифадә етмәк, чәмијјәтдә корпоратив мүнасибәтләрин стимуллашдырылмасы идејасы һеч дә бүтүн милли бәлалардан хилас олмаг демәк дејилдир. Лакин илк мәрһәләдә, тәклиф етдијимиз идеолокија шәраитиндә, корпоратив мүнасибәтләр механизминин фәалијјәти вәзијјәти јумшалдар, адамлар онлары һәдсиз залымлыгдан узаглашдыран ишләрлә мәшғул олар.

Игтисади ислаһатлар сосиал кәркинлијин зәифләмәсинә имкан верир. Бунунла јанашы, сөһбәт ачдығымыз тәчрүбә көстәрир ки, һәтта игтисади чәһәтдән сабит өлкәдә белә һансыса јени бир мәрһәләдә милли мүнагишәләр јенидән гызыша билир вә "милли өзүнүдәркдән" дејил, "милли тәкәббүрдән" әзијјәт чәкән сијасәтчиләр баш галдырырлар.

Елә бу заман да әсл мә'нада сијаси ојун башлајыр. Белә ојунда көркәмли, јүксәк тәһсилли, пешәкар, өз һәрәкәтләриндә бир нечә кедиши әввәлчәдән көрмәји бачаран сијасәтчиләр галиб кәлирләр.

Сепаратчылар, бир гајда олараг әлләриндә олан бүтүн имканлардан истифадә едирләр. Онлара лазым олан ичтимаи рә'ји гејдә алыр, адамлары мәрһәмәтә чағырыр, ачлыг, митингләр тәшкил едир, гадынлары, гочалары, ушаглары ирәли верир вә с. тәдбирләрә әл атырлар.

Мәсәлән, Канаданын Квебек әјаләтиндә елә бир һадисә баш вермишдир ки, сепаратчыларын фәалијјәтини тамамилә алт-үст етмишдир. Јүксәк һәјат сәвијјәсинә, ичтимаи вә дөвләт институтларында өз милли өзүнүдәркини тәзаһүр етдирмәк үчүн лазыми имканлара малик олдуғу һалда Квебек һәрәкатынын лидерләри тә'кидлә әјаләт үчүн "хүсуси статус" тәләб етмәјә башладылар. Һәтта бир гадын әкәр Квебекә "хүсуси статус" верилмәсә, мәркәзи мејданда өзүнү јандырачағыны е'лан етмишди. Митингләр, тә'тилләр башланды. Журналистләр дүнјанын һәр јериндән ахышыб бураја кәлдиләр.

"Хүсуси статус" тәләби Канаданын башга әјаләтләри үчүн сәрфәли дејилди. Санки милли-сијаси истеријанын јени далғасы өлкәни бүрүмүшдү. Һәр тәрәфдә транспарантлар, һәр тәрәфдә ачлыг — бүтүн дүнја квебекчиләрин "хүсуси статус" уғрунда мүбаризәсиндән данышырды.

Һадисәләрин ән сон ногтәјә чатдығы анда өлкә рәһбәрлији "Канаданын бүтүн штатларына "хүсуси статус" верилмәси барәдә гәрар гәбул етди. Бирчә анын ичиндә вәзијјәт дәјишди. Ачлыг е'лан едәнләр сәссиз-сәмирсиз евләринә јолландылар. Һеч кәс өзүнү јандырмады вә сијаси чәкишмәләрә сон гојулду.

Јүз биринчи шанс. Бу бөјүк сијасәтчи үчүн хүсуси шансдыр.

Мүһарибәдән сонра тамамилә чыхылмаз вәзијјәтә дүшән Јапонијаны јада салаг. Јапонијаны диз чөкдүрәнләрдән бири ССРИ вә Чин вар гүввәләрини әсиркәмирдиләр ки, мәғлуб олмуш дөвләти мүстәгилликдән мәһрум етсинләр. Јәгин чохлары билмир ки, күнү бу күн дә Јапонијанын дөвләт һимни, бајрағы, һәтта БМТ-дә өзүнүн нүмајәндәси јохдур. Јапонија индијә гәдәр дөвләт мүстәгиллији мә'насында "гејри-нормал" өлкә һесаб олунур.

Көркәмли јапон сијасәтчиләринин бөјүк хидмәти ондан ибарәт олду ки, һәтта бу чыхылмаз вәзијјәтдә дә јүз биринчи шансы — чыхыш јолуну тапа билдиләр. Јапонлар дөвләт сијасәти кими техноложи милләтчилији сечдиләр. Башга сөзлә, јапон техникасы дүнјада ән јахшы техникадыр! Вә бу күн, санки БМТ үзвлүјү, јахуд конститусијаја көрә дөвләт бајрағы сајылмајан бајраг мәсәләси даһа һеч кими марагландырмыр.

Мүдрик компромис сијасәти — бу һәр һансы бир бөһрандан иткисиз чыхмыш, ән башлычасы исә халгын интеллектуал потенсиалынын сахланылмасы вә инкишафынын јеканә шансыдыр.

Биз ермәни мәсәләси илә әлагәдар ајры-ајры механизмләри ачмаға чалышмајачағыг. Она көрә ки, бу, сырф мәхфи данышыгларын мөвзусудур. О ки галды билаваситә Азәрбајчан Республикасынын өз дахили вәзијјәтинә, бу мәсәләдә бә'зи моделләри мүәјјәнләшдирмәк олар. Индики һалда дәгиг е'тираф етмәлијик ки, Азәрбајчаны кланлар республикасы кими көрмәк вә парчаламаг истәјәнләр дә вар. Дахили ичтимаи мүгавиләнин угурла бағланмасы сон дәрәчә вачибдир. (Әкс тәгдирдә, Һаитидә олдуғу кими нөвбәти чеврилиши сержантлар едәчәкләр.) *Биз исә елә бурадача дүнја практикасында олан Ичтимаи Мүгавиләнин башга бир механизмини јада салмагла кифајәтләнәчәјик. "Әрәб методу" адланан методу нәзәрдә тутуруг. Һәмин метода көрә өлкәдә олан мүхтәлиф синифләрин вә просесләрин нүмајәндәләри арасында ачыг сөһбәт апарылыр вә Ичтимаи Мүгавилә имзаланыр. Мүгавиләдә өлкәнин бүтөвлүјүнүн сахланмасы үчүн һәр чүр чентлмен разылыгы әлдә едилир вә һәрә өз сөзүнүн ағасы олмаға сөз верир. Бу үсул, әлбәттә, ачыг сөһбәт бизи горхутмурса вә чентлмен һәрәкәти етмәјә габиликсә, республикада сијаси дурумун сабитләшмәсиндә бөјүк рол ојнаја биләр.*

Бир сөзлә, бу күн мүдрик компромис сијасәти республикамызын јүз биринчи шансыдыр, чәтинликләрдән чыхмагын јеканә јолудур.

Нәтичә

Биз өз фикримизи Америка үчүн јени үфүгләр ачан көркәмли сијасәтчи Һенри Киссенчерин сөзләри илә тамамламаг истәјирдик. Гәлбимизин сәси илә һәмаһәнк олан сөзләр бунлардыр: "Биз инди елә бир надир анлары јашајырыг ки, инсан тәсадүфи шәраитин вә планын чулғалашмасы нәтичәсиндә өзүнүн кәләчәјини формалашдырмаг вәзијјәтиндә ола биләр. Һадисәләрин ачы мүбаһисәләрсиз музакирәсиндән өтрү мүдриклик вә даһа әдаләтли кәләчәји умуми күчүмүзлә планлашдырмаг үчүн узагкөрәнлик лазымдыр".

ӘСРАРӘНКИЗ ШӘРГ

1994-цу ил

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Јапонијанын дүшдүјү вәзијјәт, бу күн бизим Азәрбајчанда "бөһран" адландырдығымыз шәраитдән азы јүз дәфә ағыр иди. Доғрудур, о вахтлар совет мәктәб дәрсликләриндә бу барәдә сусмағы мәсләһәт билирдиләр. Әкс тәгдирдә Јапонија игтисадијјатынын сонракы тәрәггисини мәнтиги чәһәтдән изаһ етмәк мүмкүн дејилди. Амма Күндоғар өлкәнин мүһарибәдән сонра дүшдүјү вәзијјәт һаггында охучуларын тәсәввүрү вар иди. Мүхтәлиф мәнбәләрдән, о чүмләдән сон вахтлара-дәк бағлы олан мәнбәләрдән бә`зи фактлара нәзәр јетирәк.

Һәрби әмәлијјатлар баша чатдыгдан сонра Јапонија бүтүн мүттәфиг дөвләтләр адындан чыхыш едән АБШ гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду. Өлкәдә али һакимијјәтә Америка кенералы Д.Макартур јијәләнди.

1945-чи илдә Москвада мүттәфиг өлкәләрин харичи ишләр назирләри сәвијјәсиндә мүшавирә кечирилди. Һәмин тәдбирдә Јапонијаны әслиндә мүстәмләкә өлкәсинә чевирән структур — Иттифаг Шурасы јарадылды. Гејд едәк ки, Шураја АБШ-ын (Јапонијаја ики атом бомбасы атан өлкәнин), ССРИ-нин (Јапонија әразисинин бир һиссәсини мәнимсәјән өлкәнин), Чинин (рекионда Јапонијанын ән`әнәви һәрби, сијаси вә игтисади рәгибинин) нүмајәндәләри дахил едилди. Вәзијјәти тәсәввүрүмүздә даһа ајдын чанландырмаг үчүн Азәрбајчанын бугүнкү ујғун аналокија апарараг дејәк ки, тәсадүфән, заманын кәрдиши нәтичәсиндә бизи Ермәнистан вә Русија кенералларындан тәшкил олунмуш һакимијјәт структуру идарә едәјди...

... Дүнјаја исә бу вәзијјәт 1945-чи ил ијулун 26-да гәбул олунан Потсдам Бәјаннамәсинин сөзләрилә изаһ едилди: "Өлкәдә, һәрби-сијаси зүлмдән хилас олмаға чаваб верән тәдбирләр һәјата кечириләчәк..." Сәчијјәвидир ки, Јапонија гәзетләринә Хиросима вә Нагасаки шәһәрләринә атылан бомбалар, еләчә дә бу күн Курил адланан адаларын адыны белә чәкмәк гадаған едилмишди.

Өлкәдә сијаси вәзијјәт Сакит океан һөвзәсиндә өз нүфузуну мөһкәмләндирмәк уғрунда бөјүк сәлтәнәтләрин апардығы мүбаризә илә әлагәдар дикәр амилләрлә дә ағырлашмышды.

ССРИ вəзијјəтдəн истифадə едəрəк, Јапонијаја фəал вə инадла "мəнтəл инкишаф јолу"ну сырыјыр, Јапонија Коммунист Партијасынын ролунун күчлəнмəсинə хүсуслик етмəдəн вəсаит хəрчлəјир, фəһлə синфини "ири капиталист ширкəтлəри вə инһисарлары илə пролетариатын мүгəддəс мүбаризəсинə" галдырырды. Сонунчу ифадə о вахткы коммунист гəзети "Правда"дан көтүрүлүб.

Совет Иттифагынын онун инһисарлары илə идеоложи мүбаризəси Јапонија игтисадијјатыны тамамилə күчдəн салыб өлкəни феодал кечмишə гајтармага чалышан Америка Бирлəшмиш Штатларыны тамамилə тə`мин едирди. 1947-чи илдə ишгал режими "демократик ислаһатлар" ады илə консернлəр јарадылмасыны вə игтисади гүввəлəрин тəмəркүзлəшмəсини гадаган едəн Ганун гəбул етди. Ајдындыр ки, мүһарибəдəн сонракы ислаһатлар дүнја ичтимаијјəтинə "Јапонија милитаризминə һəлледичи зəрбə" кими тəгдим олунурду. Јапонија игтисадијјатынын сүтунлары сајылан "Мітсуи", "Митсубиси", "Јасудо", "Сумимото" вə дикəр консернлəр фəалијјəтлəрини дајандырдылар.

Јапонијанын дүнјадүјү бəрбад вəзијјəти — харабалыг, дагынтыны тəсвир етмəкдə сөз ачиздир. Өлкəјə хаммал, јаначаг вə əрзаг идхалы демək олар ки, дајандырылмышды. Сонаје мүəссисəлəринин 93 фаизи иплəмирди. 1946-чы илин əввəлиндə сонаје истеһсалынын сəвијјəси мүһарибəдəн əввəлки дөвр илə мүгајисəдə јалныз 10% тəшкил едирди. Инфлјасија просеслəринин глобал һиперинфлјасијаја чеврилмəси тəһлүкəси јаранмышды: 1945-чи илдəн 1946-чы илəдəк кагыз пулларын мигдары дөрд дəфə артмышды. 1946-чы илин сонунда ишчилəрин реал əмəкһаггы мүһарибəдəн əввəлки дөвр илə мүгајисəдə јалныз 13% тəшкил едирди.

Бунунла јанашы, ишгал режими өлкəдə дахили сијаси мүбаризəни күчлəндирмəк үчүн əлиндəн кəлəни едирди. Мəсəлəн, өлкəнин јени дөвлəт һимни вə бајрагынын лајиһəлəри усталыгла ортаја атылырды. Бунлар исə үмуми аҹлыг, матəм вə һəрч-мəрчлик шəраитиндə Јапонијанынəн`əнəви ситајишетмə дини нүмајəндəлəри — синтоистлəрлə буддистлəр арасында əлавə кəркинлик јаратмалы иди. Бə`зəн, һəтта белə тəсəввүр ојаныр ки, аҹлыг вə шүаланма хəстəлији нəтичəсиндə гејдə алынан физики өлүмлəр дə дахил олмагла Јапонијанын там мəһви лајиһəлəндирилирди. Лакин мүттəфиглəр бир мүһүм амили нəзəрдəн гачырмышдылар: өз əн`əнəлəринə садиг јапонлар јенə дə бу фикирдə идилəр ки, вəзијјəт нə гəдəр агыр олса да, чыхылмаз дејил. Демəли, һəлə имкан вар.

Дүшүнүб-дашынмаг үчүн информасија

Үмидварам ки, бу информасија јапонларын психоложи портретини јаратмагда бизә көмәк едәчәк. Јапонијаны тәдгиг едән танынмыш алим Јуркен Берндт ашағыдакы факты нәзәрә чатдырыр: "1854-чү илин февралында америкалы адмирал Перри өз ескадрасы илә Јапонијаја кәлди. Ескадра Едо бухтасына дахил олдугдан сонра Јапонија Бирләшмиш Штатларла тичарәт мүнасибәтләри гурмага вә мүгавилә бағламага разылығыны билдирди. Јапонлары күзәштә кетмәјә мәчбур етдикләринә көрә, бу мүгавиләнин музакирәси заманы гызғын мүбаһисәләр баш верди. Лакин данышыгларда иштирак едән Хајаси адлы дөрд васитәчидән бири үзүнү һөкумәт нүмајәндәләринә тутараг деди: "Бизим башга чарәмиз јохдур. Әкәр мүгавиләни рәдд етсәк, мүһарибә башлана биләр, гәләбәјә исә үмидимиз јохдур. Мәғлубијјәтдән сонра исә биз даһа әлверишсиз мүгавилә имзаламалы олачағыг".

1860-чы илдә Јапонијанын "Канрин Мару" кәмиси рәсми сәфәрлә илк дәфә Сакит океаны кечәрәк Америка саһилләринә јөнәлди. Кәмидә Јукити Фукудзава адлы кәнч дә вар иди. О, Сан-Франсискода белә бир гејд јазмышды: "Бизи елми вә техники наилијјәтләр хејли тәәччүбләндирди, ичтимаи институтлар исә әмәллибашлы һејрәтә кәтирди..." Өзүнүн шәхси китабчасында исә әлавә гејд апармышды: "Һәр һалда биз јапонлар һијләкәр халгыг. Бизим күзәштләр америкалыларын инкишаф тәчрүбәсини өјрәнмәк үчүн чүз`и мәбләғдир. Америкалылардан бир чох мәсәләләри мәнимсәмәклә онлардан даһа јахшы ишләр көрә биләрик".

Сонралар Ј.Фукудзава Јапонијанын илк бөјүк маарифчиләриндән бири олду. Инди өлкәдә дилләр әзбәри олан, "Јапонлар отән күн һаггында дүшүнмүрләр, онлар вәрдишләрә јох, ән`әнәләрә рәгбәт бәсләјирләр. Онлар сабаһкы күнү дүшүнүрләр" ифадәси məһз она мәхсусдур.

* * *

Өлкәнин үмумгәбул олунмуш јолларла ишғал вәзијјәтиндән чыха билмәјәчәјини дәгиг гијмәтләндирән Јапонија, даһа дәгиг десәк онун "үздә күлүмсәјиб, амма өз ишини көрән" сијаси лидерләри харичи режимлә мүнасибәтләрин принсипиал шәкилдә јени системини ишләјиб һазырладылар. Јени системин фәлсәфәси кифајәт гәдәр садә иди: "Онлар Совет Иттифагына де-

јирдиләр ки, әкәр сиз Јапонијанын сосиалистләшмәсини истәјирсинизсә — пулуну верин! Јохса америкалылар бизи өз тәрәфләринә чәкәчәкләр..."

Јери кәлмишкән, бу мәсәлә мүвафиг шәкилдә АБШ-ын да, Гәрби Авропанын да гаршысына гојулурду. Көрүнүр, бу сынағын әсл сијаси мәгзи артыг кәләчәк игтисади дивидентләри һесаблајан Јапонијаны һамыдан аз нараһат едирди. Мә`лум идеоложи сәбәбләрә көрә, бу тәләјә биринчи Совет Иттифагы "дүшдү". Иттифагын ән агыллы адамлары (өзү дә, нәзәрә алын, тамамилә һавајы) ағыр сәнајенин инкишафы үзрә бүтөв системләр һазырламаға башладылар. Мә`лум олдуғу кими, бу саһә артыг о вахтлар ССРИ-дә үстүн сајылырды.

Алимләрин дикәр групу аграр (колхоз) ислаһатларын һазырланмасы илә мәшгул олмаға башлады вә АБШ-ын фәал мүдахиләсиндән сонра һәмин ислаһатлар Јапонијанын кәнд тәсәррүфатында... капитализмин угурлу инкишафы үчүн көзәл шәраит јаратды. Мәсәләнин маһијјәти бундадыр ки, коллектив тәсәррүфатларын инкишаф просесини һәвәсләндирән Совет Иттифагы бүтүн мүлкәдар торпагларынын 80%-нин дөвләт тәрәфиндән алынывы һәјата кечирди, колхоз һәрәкатынын кенишләнмәсиндән тәшвишә дүшән америкалылар исә орта вә кичик кәндлиләри бу торпағы дөвләтдән ичарәјә алынмасы мәгсәдилә зәрури олан узунмүддәтли кредитлә тә`мин етмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәдиләр. Тәәссүф ки, индијәдәк мүстәмләкә Јапонијасынын әсрин бу әмәлијјаты нәтичәсиндә өз сијаси ағаларындан нә гәдәр газандыгы дәгиг һесабланмајыб. Һәр һалда гејд едәк ки, Јапонија бу мәбләғи әлини агдан гараја вурмадан әлдә едиб. Әлбәттә, әкәр Јапонија Коммунист Партијасынын бајрағы алтында кечирилән ики-үч нүмајиши нәзәрә алынмазса. Јапонлар өзләри исә белә һесаб едирләр ки, өлкәнин вә милләтин кәләчәји наминә бә`зән һөкумәтин бинасы гаршысындан гышгыра-гышгыра кечмәкдә горхулу һеч нә јохдур. Чүнки сон нәтичәдә угур олачаг.

Бунунла јанашы, ССРИ илә АБШ арасында кәркинлијин артмасы фонунда фөвгәлдөвләтләрин сијасәтиндә Јапонијаја мүнасибәтдә јени хәтт өзүнү бүрузә вермәјә башлады. Мухтәлиф дөврләрдә бу хәтт "Доч хәтти", "Кеннеди — Рејшауер хәтти" вә саир адланырды. Јапонијаја мүнасибәтдә совет сијасәтинин дә аналожи "хәтт"и мүшаһидә олунурду. Һәмин сијаси хәттин маһијјәти Јапонијаја — Сакит океан бөлкәсинә өзүнүн сијасәт мејданы кими бахан сәлтәнәтчилик амбисијалары иди. Бу "хәтләрин" һәјата кечирилмәси үчүн бүтүн тәрәфләр ағлакәлмәз мәбләғдә вәсаит хәрчләмәли иди. Јапонијанын өзүнә кәлинчә исә, бу өлкәдә

јахшы билирдиләр ки, күчлү өлкәләрлә сијаси истигамәтдә мүбаризә апармаг мә`насыздыр, бу, садәчә дүшүнчәсизлик оларды.

Буна көрә дә, инди ајдынлашдығы кими, "јапон хәтти" дә мөвчуд имиш. Һәмин хәттин маһијјәти исә беле иди: шәраитдән истифадә етмәк вә мүмкүн гәдәр сәрфәли шәртләрлә сәһмләр алмаг. Һәм дә јапонлар сәһмләр алы илә өз өлкәләринә дүнјанын интеллектуал елитасынын ахынына да нәзәрдә тутурдулар.

Совет Иттифагы Јапонијада марксист групларынын јарадылмасы, еләчә дә Катајама кабинетинин сүгутундан сонра коммунистләрә васитлә көмәк етмәли олан коммерсија структурларыны фәал малијјәләшдирмәклә мәшғул олдуглары дөврдә америкалылар Јапонија игтисадијјатынын сабитләшдирилмәси үзрә өзләринин моделини һәјата кечирмәјә башладылар. Јери кәлмишкән, јапонлар АБШ-а индијәдәк миннәтдардырлар ки, чәтин 1949-чу илдә ишғалчы гошунларын баш гәраркаһ рәисинин игтисади вә малијјә мәсәләләри үзрә мүшавири көркәмли Америка малијјәчиси Доч то`јин олунмушду.

Һөкумәт хәрчләринин кәскин ихтисарыны вә ејни заманда кәлирләрин артымыны нәзәрдә тутан дөвләт бүдчәси лајиһәсини Доч һазырламышды. Һәмин лајиһәјә көрә гијмәтләрин сабитлији вә истеһсалатын бәрпасы үчүн дөвләт мүавинәтләри ләғв едилирди. Төмәннасыз дөвләт мүавинәтләри коммерсија банкларынын кредитләри илә әвәз олунмалы иди. Буна көрә дә Јапонијада коммерсија банклары системинин јарадылмасы мәсәләси ортаја чыхды. Дөвләтин өзүнүн һәлә һеч бир хүсуси малијјә имканлары олмадығына, Америка банкирләри исә ишғал режиминин мүәјјән вахтдан сонра битәчәјини баша дүшәрәк узунмүддәтли кредитләшдирмәдән имтина етдикләринә көрә, Дочун мәсләһәтилә Американын игтисади јардым програмынын өзүнә дәјишикликләр едилди.

Нәтичәдә "Еквивалент фонд" адлы малијјә гуруму јарадылды. Бу фонд өлкәјә јардым кими дахил олан Америка мәһсулларынын сатышындан әлдә олунан вәсаит һесабына дирчәлир вә зәнкинләширди. Мәһсулларын гијмәти учуз иди, амма топланан илкин капиталын үмуми мәблəғи санбаллы олду. Фондун нәздиндә узунмүддәтли кредитләшдирмә фәалијјәти көстәрән бир нечә коммерсија банкы тәшкил едилди. Доғрудур, бунларын һамысы ишғал режиминин нәзарәти алтында иди.

Дочун ислаһатларынын дикәр мүһүм һиссәси јени кәлир веркиси сијасәтинин апарылмасы олду. Һәмин сијасәтин маһијјәти бу иди ки, фөвгәлкәлирдән верки алынмырды. Лакин әвәзиндә зәһмәткешләрдән тутулан верки-

лəр артырды. Бунунла да, игтисадијјатын артым сүр`əтинин јүксəлдилмəси вə сəрмајəнин тез бир заманда топланмасы үчүн нормал шəраит јарадылды.

Бунунла белə, Гəрбин дикəр танынмыш мүтəхəссислəри илə биркə һазырланмыш Доч ислаһатынын кəскин мəнфи (сијаси мə`нада) тəрəфлəри дə варды. Зəһмəткешлəрдəн тутулан веркилəрин артырылмасы, еləчə дə саһибкарларын өз истеһсал саһəсини тəкмиллəшдирмəјə тəбии сə`јлəри нəтичəсиндə əмəкчилəрин ишдəн күтлəви шəкилдə азад едилмəси өлкəдə вəзијјəти кəскинлəшдирди. Белə бир шəраитдə Јапонија Коммунист Партијасы көмəк үчүн "бөјүк гардаш"ына — ССРИ-јə мүрачиəт етди. Ајдындыр ки, бөјүк гардаш да чаваб вермəкдə лəнкимəди: валјута əсиркəмəдəн Јапонијада һəмкарлар һəрəкатынын тəшкилинə башлады. 1950-чи илдə ССРИ-нин вə ЈКП-нин тəшəббүсү илə Һəмкарлар Иттифагынын Баш Шурасы (Сохјо) јарадылды. Бу тəшкилатын вəзифəлəринə ачлыг вə нүмајишлəр кечирмəклə јанашы, ишдəн азад едилəн зəһмəткешлəрə пул мүавинəтлəри вермəк дə дахил иди. Сов.ИКП-нин о вахткы пленум вə гурултајларынын материалларындан көрүндүјү кими, Совет Иттифагында өзлəринин бу јетирмəлəрилə фəхр едирдилəр. Амма нəтичəдə чох марагды бир вəзијјəт јаранды: Јапонијада һəмкарлар иттифагынын сајəсиндə ишсизлəр бир парча чөрəјə мөһтач галмадыгларына көрə өлкəдə сијаси вəзијјəт хејли дүзəлди. Əкəр ЈКП бајрагы алтында "Монголустан јолу — бизим инкишаф јолумуздур!" шүары илə бир нечə нүмајиш нəзəрə алынмазса, Јапонијада һəјат кифајəт гəдəр дөзүмлү шəкил алырды.

Сијаси кəркинлијин арадан галхмасы, американларын өзлəринин дə көзлəмəдији һалда, Доч ислаһатынын сүр`əтлəнмəсинə күчлү тəкан верди. Совет Иттифагы, елə Американын өзү дə вəзијјəтин нə јердə олдуғуну баша дүшдүкдə артыг кеч иди. Чəми бир илдəн сонра Јапонија саһибкарлары Американын технолокија базарында өзлəринə јер тапдылар.

Јапонларын гəдим китабында јазылыб: "Дүнјанын һəр јериндə билик ахтарын!" Буна көрə дə һадисəлəрин инкишафы халгын руһуна вə дүнјакөрүшүнə тамамилə ујғун иди.

Душүнүб-дашынмаг үчүн информасија

Ј.Бернштин Јапонијадакы мүшаһидəлəриндəн: "Бир дəфə öз фирмасынын машынларыны јерлəшдирмəк үчүн авропалы мүһəндис öлкəјə кəлир вə мə`лум олур ки, һансыса һиссə үчүн əлинин алтында лазыми винт јохдур.

Белə олдугда һəмин мүһəндис чох фикирлəшмəдəн мыхы көтүрүб əјир вə ишини көрүр. Бир нечə илдəн сонра јенидəн Јапонијаја кəлəркəн, итирилмиш винт əвəзинə əјилмиш мыхдан истифадə едилəрək өз машынындан там дəгигликлə бир нечə нүсхə дүзəлдилдијини көрəн мүһəндисин нечə һејрəтлəндијини тəсəввүр етмəк чəтин дејил".

Психологун фикринчə, авропалыларла јапонлар арасында фəрг хəтти дүшүнчə тəрзи просесиндəн кечир. Хатырлајаг ки, əкəр авропалыларын дүшүнчə əн`əнəлəри диалогдан, диспутдан, тəнгиди тəһлилдəн доган мəнтиги гəнаəтə əсасланырса, јапон дүшүнчəсинин зəмининдə даһа чох "јол" — "до" сөзү илə ифадə олунан мөвчуд мəрасим вə нормалара чидди əмəл етмəк дајаныр: "бусидо" — "мүһарибə јолу", "дзүдо" — "күзəшт јолу", "кадо" — "чичəклəр јолу" вə саирə. Бу јоллардан һəр һансы биринə чыхан, јə`ни шакирдлијə башлајан јапон, бир гајда оларат аз соруşур, амма чиддчəһдлə мүəллимини тəкрар едир.

Мəн белə бир һадисə дə ешитмишəм: американлылар бир нечə јапон тəлəбəсинин АБШ-да пулсуз тəһсили баша чатдырыб вəтəнə гајытдыгдан бир ил сонра Јапонијада ејнилə Америкада истеһсал олунан компүтерлəрдəн һазырладыгыны ешитдикдə мат-мəəттəл галмышдылар.

Јери кəлмишкəн, Јапонија сонралар да өзүнүн фундаментал тəдгигатларына вəсаит ајырмаг əвəзинə, узун мүддəт технолокијаны идхал етмəјə вə өз елми потенсиалыны тəкмиллəшдирмəк үчүн инкишаф етмиш өлкəлəрə көндəрмəјə үстүнлүк вериб. Бу јол хејли вахт өзүнү догрултду, чүнки јапон малларынын рəгабəт габилијјəтинə мүсбəт тə`сир көстəрир вə гыса мүддəтдə јүксəк кəлири тə`мин едирди. Дикəр тəрəфдəн өлкəнин дүнјанын сəнаје дөвлəтлəриндəн техноложи асылылыгы Јапонијанын сəрбəст һəрəкəтини чидди шəкилдə məһдудлашдырырды. Буну нəзəрə алараг, артыг 50-чи иллəрин əввəлиндə Јапонијада тəһсил системиндə ислаһатлар һаггында чидди дүшүнмəјə башладылар.

* * *

Јапонијада тəһсилин идеоложи мə`нада нечə гурулмасы барəдə мүттəфиглəрин мүбаһисəсини јапонлар өзлəри баша чатдырдылар. Онлар гəдим тарих вə нүвə бомбалары һаггында хатырламалардан имтина едəрəк, өз тə`лим вариантыны — компүтерлəшмəни тəклиф етдилəр. Бунунла јанашы, Јапонија мəктəблилəринə јарадычылыг дүшүнчəсинин ашылан-

масы үзрə хүсуси елми-методоложи мəркəзлəр ачылды. Бу мəгсəдлə кəнч алимлəрдə јарадычылыг габилиjјəтинин инкишафы үзрə институт тəшкил олунду. Һазырда бу институт Токионун 50 км. шимал-шəргиндə ајрыча елми шəһəрчијə чеврилиб. Тəһсил системи ики принсип үзəриндə гурулмушду:

1. Башгаларынын ихтира етдијинин ихтираја еһтијачы јохдур.

2. Əкəр гыса мүддəтдə истеһсалата тəтбиг етмəк мүмкүн дејилсə, ән мүкəммəл ихтира да фајдасыздыр.

Беләликлə, лап башлангычдан мəктəблəрдə шакирдлəрдəн мүчəррəд — идеолокијалашдырылмыш биликлəр јох, фикирлəрин конструктив идејалара чевирмə билəчəји дүшүнчə бачарыгы тəлəб едəн јарадычылыг шəраити һөкм сүрүрдү. Тəһсил системиндə ислаһатла, технолокија истеһсал едəн өлкə кими Јапонијанын кəлəчəјини тə`мин едəн мөһкəм бүнөврə гојулду.

Јапонија игтисадијјатынын инкишафы үчүн мүһүм малијјə вəсаити мəнбəји јенə дə Америка јардымы галмагда давам едирди. Сүлһ мүгавилəси багланандан сонра бу јардым кəсилди. 1952-чи илдə "еквивалент фонд" əсасəн Америкадан кəнд тəсəррүфаты мəһсуллары алмаг мəгсəдилə истифадə едилəн "сəнаје инвестисијалары үчүн хүсуси һесаб"а чеврилди. Бу "һесаб"ын базасында Ихрач-Идхал Банкы, Инкишаф Банкы вə Узунмүддəтли Кредит Банкы јарадылды. Бу банклар ијирми илдəн сонра АБШ һөкумəтинин бүтүн гијмəтли кагызларынын 90 фаизинин саһиблəри олду.

* * *

Нечə илдуса бир дəфə Јел һүгуг мəктəби мүтəхəссислəриндəн биринин мүасир дүнјада милли мараглар мөвзусунда дүшүнчүлəрə һəср олунмуш мə`рузəси əлимə кечди. Мə`рузəнин ики абзасы јапон стратекијасындан бəһс едир вə хејли ибрəтамиздир.

"Јапонија Икинчи дүнја мүһарибəсинəдəк Асијада күч топламагла вə империја гурмагла бир чох чəһəтдəн өзүнү типик XVIII əср гүдрəтли Авропа сəлтəнəти кими апарырды. 1945-чи илдə мəглубијјəтдəн сонра Јапонијанын милли енержисинин хејли һиссəси ән`əнəви бөјүк сəлтəнəт атрибутлары газанмаг истигамəтиндəн дахили игтисади јүксəлишə јөнəлдилди. Бу просесин кедишиндə Јапонија, өзү дə билмəдəн јүксəк əлавə дəјəр дəрəчəли технолокијалар əлдə етмəјə əсасланан дөвлəт гүд-

рәтинин јени типини — техномилләтчилији ихтира етди. Јапонија өзүнүн милли тәһлүкәсизлик мәсәләләрини дикәр довләтин өһдәсинә бурахды (үстәлик, ону мүһарибәдә мәғлуб едән дөвләтин), өз конститусијасында гүввә тәтбиг етмәкдән (һәтта өзүнүмүдафиә үчүн дә) рәсмән имтина етди вә силаһ алышы, истеһсалы вә ихрачы илә бағлы көнүллү олараг өз үзәринә мәһдудијјәтләр гојду.

Бу мәһдудијјәтләрин һәр бири нормал шәраитдә милли суверенлијин кобуд шәкилдә позулмасы кими көрүнә биләрди. Буна бахмајараг, һаким Либерал-Демократ Партијасы рәһбәрлијинин Јапонијаја БМТ-нин сүлһјаратма әмәлијјатларында иштирак етмәк кими нормал ишләри һәјата кечирмәјә имкан верән “нормал” довләт статусуну гајтармаг чәһдләри ичтимаи рә`јин е`тиразы илә гаршылашыр”.

Дејиләнләрә тәкчә буну әлавә едирәм: Јапонијада индијәдәк, бизим анламда дөвләт һимни вә бајрағы јохдур. Бунунла әлагәдар мәсәлә һәр дәфә ортаја атылдыгда, Јапонијанын кәләчәјә истигамәтләнмәси үчүн гәтијјән сәрфәли олмајан синтоист-буддист гаршыдурмасы үзә чыхыр. Буна көрә дә Јапонијада чохдандыр ки, һамы бајрагда нејтрал күнәш тәсвиринә вә дөвләт һимни әвәзинә “Кими га јо” маһнысына өјрәшиб. Бунлар Конститусија илә рәсми тәсдиг олунмадығына көрә, сијаси мә`надан даһа чох мәрасим характери дашыјыр.

Јапонлара сијаси проблемләр кәрәк дејил. Онлара дүнја бизнесиндә вә дүнја истеһсалатындакы проблемләр бәсдир.

сәги апарылмалыдыр. Биз һәјатын бүтүн саһәләринин интеллектуаллашдырылмасы кими стратежи мәгсәдләримиздән чыхыш едәрәк, Азәрбајҹан вәтәндашларынын мә`нәви инкишафына биринҹи дәрәҹәли әһәмијјәт верилмәсини зәрури һесаб едирик.

Елми индики бөһран вәзијјәтиндән чыхармаг үчүн бир сыра истигамәтләри өзүндә бирләшдирән комплекс програм ишләјиб һазырламаг вә һәјата кечирмәк зәруридир. О ҹүмләдән: инкишаф етмиш дүнја дөвләтләринин тәҹрүбәсини, республикадакы реал вәзијјәти вә XXI әсрин инкишаф програмларыны нәзәрә алмагла Азәрбајҹанда елмин инкишаф јөнүмүнү мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Елмин инкишафынын үстүн истигамәти кими Азәрбајҹанда конструктив (әмәли) идејалар базарынын бәргәрар олмасы вә инкишафы моделини ирәли сүрмәк тәклиф едилир.

Бу, имкан верир ки:

а) елмин бүтүн потенсиалы үмумдөвләт вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилсин;

б) елмин сәмәрәли олмасына шәраит јарадылсын;

в) дахили инвестисија елмтутумлу истеһсалын инкишафына ҹәлб едилсин;

г) перспективли вә јүксәк әдәнишли саһә кими елмин нүфузу галдырылсын;

д) елм баласлардан азад едилсин, уғур вә кәлир амили кими елми јарадыҹылыг модели јарадылсын.

Бејнәлхалг тәшкилатларын фәал иштиракы олмадан, онлар үчүн даһа сәрфәли елми, технолoжи, халис истеһсалат, һуманитар вә с. лајиһәләр ишләјиб һазырламадан идеја базарынын јарадылмасы гејри-мүмкүндүр. Вә һәм дә индики шәраитдә мәсәлә јалныз инвестисијалашмада дејил. Елм, елми фикир тәҹрид олунмуш шәкилдә инкишаф едә билмәз. Тәрәгги үчүн ән бөјүк стимул дүнја елмләри илә гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы зәнкинләшмәдир. Бунунла јанашы, өлкәмизин дүшдүјү индики вәзијјәти нәзәрә алараг нәһәнк бејнәлхалг тәшкилатларын, хүсусилә БМТ-нин, Бејнәлхалг Валјута Фондунун, Ислам Инкишаф Банкынын, ЈУНЕСКО-нун вә с. имканларындан истифадә едилмәлидир. Унудулмамалыдыр ки, һәмин тәшкилатлар инкишаф етмәкдә олан дөвләтләрдә елмин, мәдәнијјәтин инкишафына күлли мигдарда вәсаит ајырырлар. Азәрбајҹан Дөвләт Гуруҹулуғу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институту артыг бу саһә үзрә мүәјјән тәклифләр лајиһәси һазырламышдыр.

* * *

Мә`лумдур ки, Азәрбајҹан өз дөвләт мүстәгиллијини е`лан едәндән сонра бир чох бејнәлхалг тәшкилатларын, о ҹүмләдән БМТ-нин, Ислам Инкишаф Банкынын тамһүгуглу үзвү олду. Онлардан бир чохунун артыг республикамызда нүмајәндәликләри дә фәалијјәт көстәрир. Тәәссүф ки, бә`зи објектив вә субјектив сәбәбләр үзүндән бизим республика бу бејнәлхалг тәшкилатларын партнјору ола билмәјиб. Фикримизҹә, бунун әсас сәбәбләриндән бири дөвләтин ишләриндә зијалыларын иштиракынын лајигинҹә тә`мин олунмамасыдыр.

Белә һесаб едирик ки, илк мәрһәләдә Азәрбајҹанда һәјата кечирилән вә бејнәлхалг тәшкилатларын марағына сәбәб олан програмларын интеллектуал сәвијјәдә ишләниб һазырланмасыны тәнзимләјән вә лоббиләндирән мәркәзин јарадылмасы мәгсәдәујғун оларды.

Һәмин структурларын функсијасы:

а) бејнәлхалг әмәкдашлыг үчүн бөјүк мараг доғуран програмларын, лајиһәләрин бүтүн перспективләрини өјрәниб анкара чыхармагдан;

б) топланмыш информасијалары һазырлајыб мүвафиг бејнәлхалг тәшкилатлара тәгдим етмәкдән;

в) һәмин сәнәдләрин истансијалар үзрә һәрәкәтинин лоббиләшдирилмәсини тә`мин етмәкдән ибарәтдир.

Әкәр биз зијалыларын дөвләт ишләриндә фәалијјәтини тә`мин етмәсәк вә башга ҹидди тәдбирләр көрмәсәк, республика өзүнүн әсас сәрвәтиндән — интеллектуал елитасындан мәһрум ола биләр.

Биз бу тәклифләри верәркән әсасән мәгсәдли гајдада республикадан кәнарда һазырланан јүксәк ихтисаслы кадрлара архаланырыг. Унудулмамалыдыр ки, зәка ахыны, интеллектуал тәбәгәнин јох олмасы илә харичи иҹтимаијјәтин бизә олан марағыны да итирә биләрик. Бизим исә бөјүк бир әразинин интеллектуал мәркәзи олмағымыз үчүн һәр ҹүр потенсиал имканымыз вардыр.

Өлкәнин бир гурулушдан јени, һәм дә дәгиг мә`лум олмајан дикәр гурулуша кечмәси просесиндә ән чох зәрәрчәкән саһәләрдән бири дә тәһсил системидир. Лакин бу чәтинликләри бүтүн иҹтимаијјәтин вә дөвләтин күҹү илә арадан галдырмаг мүмкүндүр. Бунун үчүн дөвләтин вәзифәси:

— дүнја тәҹрүбәләриндән, милли ән`әнәләрдән вә Азәрбајҹан реаллығындан чыхыш едән дәгиг дөвләт програмы вә програмлара ујғун дәрсликләрин ишләниб һазырланмасы;

— мүәллимләрин күзәранынын јахшылашдырылмасына гајғы;

— мәктәбләрин мадди-техники базаларынын мүасир аваданлыгларла

тәчһиз едилмәсидир.

Ичтимаијјәтин вәзифәләри исә бунлардыр:

— дөвләтин мәктәбә ајырдығы вәсаитин мәгсәдәујғун хәрчләнмәсинә нәзарәт;

— мәктәбләрин чари тә`мириндә јахындан иштирак етмәк вә с.

Бунунла јанашы, хүсуси мәктәбләрин тәшкил едилмәсинә дә шәраит јарадылмалы вә ганунла ичазә верилмәлидир.

Бу заман өз мәктәбләрини јарадан хејирхаһлара дөвләт јардым етмәлидир: кирајәсиз бина ајырмалы, мүәјјән аваданлыгларла тә`мин етмәли, саһибкарын кәлириндән мәктәбә чәкилән хәрчин мигдарында верки тутулмамалыдыр. Һәмчинин мәктәб ачмаг истәјәнләрә биринчи нөвбәдә, күзәштли кредитләр верилмәси тә`мин олунмалыдыр.

Бизим инамымыза көрә, мәктәб биликлә јанашы, базар игтисадијјаты мүһитиндә ишләмәк бачарығыны да өјрәтмәлидир. Бу тезисдән чыхыш едәрәк, мәктәбләрдә ибтидаи тәһсилдән сонра ихтисаслашма апарылмасы зәруридир.

Биз бу фикри дејәркән әсасән ону нәзәрдә тутуруг ки, инди саһибкарлыг һәјатымызын бүтүн саһәләрини әһатә едир, буна ујғун олараг да тәһсилин ихтисаслашдырылмасы, һәм дә јени-јени саһәләр үзрә ихтисаслашдырылмасы зәрурәти мејдана чыхыр. Дөвләтлә јанашы, ајры-ајры саһибкарлар өзләринин фәалијјәт саһәләринә лазым олан кәнч, јени тәфәккүрлү кадрлар һазырламагда марағлыдырлар вә онлар иш үчүн сәрмајә гојмаға да һазырдырлар. Тәһсил системиндә бу марағы нәзәрә алмамаг бөјүк сәһв оларды. Демәли, биз ихтисаслашдырылмыш мәктәбләр јаратмагла чохсајлы саһибкарлары тәһсил системинин инкишафына чәлб едә биләрик.

Бәс бу чүр тәһсил системинин әһәмијјәти нәдән ибарәт ола биләр?

Һәр шејдән әввәл:

— өлкәнин мүасир ихтисас саһибләринә олан тәләбаты өдәниләр;

— кәнчләр фајдалы әмәјә чәлб олунар вә өлкәнин, халгын мәнафејинә хидмәт едәрләр;

— дөвләтин вә өлкәнин онурға сүтуну олан орта синфин формалашмасы, инкишафы үчүн мөһкәм база јаранар вә кәләчәкдә ишсизлик еһтималы азалар;

— дөвләти тәһсил системинә чәкилән ағыр хәрчләрдән нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә азад едәр.

Ән башлычасы исә һәм өлкәнин сијаси һәјатынын бүтүн саһәләринин интеллектуаллашдырылмасы вә техноложи базанын инкишафы үчүн јахшы шәраит јаранар, һәм дә варлы адамлар дөвләт ишиндә јахындан иштирак

етмәклә дөвләтлиләр сырасына кечәрләр.

Инанырыг ки, белә етсәк чох чәкмәз ки, республикамызын мүхтәлиф бөлкәләриндә инГилабдан әввәл олдуғу кими јени-јени "Тағыјев мәктәби", "Һачынски мәктәби" вә с. мејдана кәләр. Сон нәтичәдә газанан јенә дә милләт вә дөвләт олар.

"Инсан өз илкин варлығыны фәалијјәтсизликдә кифләндирмәк үчүн дејил, бөјүк вә кәрәкли ишләр көрмәк үчүн доғулур. Бунунла, о, биринчиси — Аллаһ-Тәаланы разы салыб она һөрмәт едир, икинчиси дә, өзү үчүн ән камил сәхавәт вә әсл сәадәт газаныр". Коркәмли философ вә рәссам Леон Батист Албертинин (1404- 1472) бу сөзләри ола биләр, бир чох чәһәтдән елә һуманист идеалы ајдынлашдырыр ки, о, азәрбајчанлылыг тә`лиминдә педагожи нәзәријјәнин инкишафына тә`сир көстәрмәјә габилдир. Бу заман тәһсилин күтләвилији дејил (бу тактики мәгсәддир) истеʼдадлы шәхсләрин — Азәрбајчан Республикасынын кәләчәк вәтәндашларынын реал бачарығы вә бөјүк зәкасы өн плана чәкилмәлидир.

Кечид мәрһәләсинин бурулғанлары гәрибә бир вәзијјәт јарадыб. Бир тәрәфдән тарихи дәјәрләрмизи бәрпа етмәјә чалышырыг, дикәр тәрәфдән исә 70-80 илә инчәсәнәт хадимләримизин әмәји илә јарадылан сәнәт әсәрләринә гәним кәсиләнләр дә вардыр. Бир сыра истеʼдадлы сәнәткарлар исә өз сәадәтини харичи өлкәләрдә ахтарырлар. "Зәка ахыны" аз гала гаршысыалынмаз селә чеврилир. Белә кетсә, халгымызын интеллектуал кенефонду ачыгдан-ачыга тәһлүкә илә үзләнә биләр. Лакин вәзијјәтин әлачы вардыр. Бунун үчүн, илк новбәдә, мәдәнијјәтә дөвләт гајғысы лазымдыр. Һәм дә гајғы дејәркән дөвләт јардымлары дејил, дөвләт програмлары нәзәрдә тутулур. Елә програмлар ки, һәм спонсорлуга вә хејријјәчилијә шәраит јарадыр, һәм дә хүсуси кәлирли саһә кими мәдәнијјәтин инкишафына максимум имкан верәрди. Дөвләт исә мәдәнијјәтин тәкчә шөһрәт иши дејил, ејни заманда кәлир саһәси олмасынын анкара чыхарылмасына илк тәкан верәрди.

Јени програмда әсасландырылмалыдыр ки, мәдәнијјәт сәнәткар үчүн дә, саһибкар үчүн дә бөјүк кәлир кәтирә биләр. Бу саһәдә инкишаф етмиш харичи өлкәләрдән өјрәнилмәли хејли тәчрүбә вар. Өз хәрчини өдәмә принсипи илә фәалијјәт көстәрән популјар мусиги коллективләринин иши бу бахымдан өрнәкдир.

Елә шәраит јарадылмалыдыр ки, саһибкарларымызын мәдәнијјәт очаглары ачмаға марағы олсун. Мәкәр хејријјәчи Һачы Зејналабдин Тағыјев, Муса Нағыјев, Шәмси Әсәдуллајев вә башгалары өз пулларынын гәдрини билмирдиләр? Бәс онлар нијә мәктәб ачыр, театрлар јарадыр, хәстәханалар

ачырдылар. Харичә охумаға тәләбәләр ҝөндәрир вә бүтүн хәрҹләрини өз үзәрләринә ҝөтүрүрдүләр. Јол салынмасы, су чәкилмәси вә с. онун кими. Инанырыг ки, бу ҝүн дә белә адамларымыз вар вә дөвләт тәрәфиндән ганунла онлара мүәјјән ҝүзәштләр едилсә, һәвәсләндиричи тәдбирләр ҝөрүлсә, чох кечмәз ки, Исмајыл труппасы, Әли театры, Гүдрәт клубу вә с. адларыны ешитмәјә адәт едәрик. Бунун үчүн биздә ән`әнә дә вар, интеллектуал да вар, үстәлик саһибкар да!

Дигәт един: Азәрбајҹан дүнја мәдәнијјәтинә әлә сон әсрдә нечә-нечә бөјүк шәхсијјәтләр вериб. Үзејир бәј, Гара Гарајев, Сәттар Бәһлулзадә, Фикрәт Әмиров, Әләскәр Әләкбәров, Нијази, Ариф Мәликов вә б. Мәктәбләримизин дәрсликләриндә исә онларын әсәрләринә надир һалларда раст ҝәлирик. Һансы ки, онларын һәр бири һәр ил кечирилән билләчәк бејнәлхалг мүсабигәләрин мөвзулары ола биләрди. Елә Чајковски, Бах, Бетһовен мүсабигәләри кими.

Кечид дөврүндә дүчар олдуғумуз бәлалардан бири дә мәдәнијјәтимизин сијасәт ојунлара гурбан верилмәсидир. Әсләриндән әввәлкиләрин вахтында гәбул олунан дөвләт гәрарларынын һечә ендирмә һаллары бир нөв адәт һалыны алыб. Адичә бир факт. Азәрбајҹан Республикасы Назирләр Кабинети дүнја рәссамлығынын классикләриндән бири, Шәрг поезијасынын шаһ әсәрләринин ҝөркәмли миниатүр устасы, бөјүк Азәрбајҹан рәссамы Низамәддин Султан Мәһәммәдин 500 иллик јубилејини 1992-чи илдә гејд етмәк барәдә чох мүһүм гәрар гәбул етмиш, јубилеј ҝүнүнә гәдәр ҝөрүләси ишләр барәдә ајры-ајры јарадычы тәшкилатларын, назирликләрин вәзифәләрини мүәјјән етмишди. Һејкәлин гојулмасы, һәм кечмиш ССРИ-дә һәм дә харичи өлкәләрдә бу бөјүк шәхсијјәтин һаггында китаблар, мәгаләләр нәшр олунмасы, сәркисинин тәшкили, јубилејин ЈУНЕСКО-нун јубилејләр сијаһысына салынмасы гајғысына галынмасы вә с. тәдбирләр нәзәрдә тутулмушду. Бәс нәтичәси нә олду? Бир-ики мәгалә, телевизија верилиши вә хејли сојуг бир јығынчаг!

Әҝәр биз кимлијимизи дүнјаја чатдырмаг истәјириксә, әввәлчә өз-өзүмүзү дәрк етмәлијик! Әҝәр биз өлкәмизин, халгымызын ҝәләҹәк талејини лајигәтли өвладларымыза вермәк истәјирикә, халгын ҝенефондунун бел сүтуну олан мә`нәви сәрвәтләримизә лагејдлијә сон гојмалыјыг. Ҝениш мә`нада мәдәнијјәт мәсәләси — вәтәндашлыг, һәјатәт мәсәләсидир.

МИРЗӘ ШӘФИ ВАЗЕҺ ВӘ РУСИЈА

Азәрбајчан шаири шәхсијјәтинин рус әдәбијјатынын "гызыл әср"инә тә`сири вә әһәмијјәти

Азәрбајчанда, өз вәтәниндә кафир кими дамғаланан шаир Мирзә Шәфи Вазеһ гәдим Кәнчәни тәрк етмәјә мәчбур олду. Јәгин ки, о заман онун һәмвәтәнләринин ағлына белә кәлмәзди ки, вур-тут бир нечә иллән сонра көркәминә көрә садә вә нәзәрәчарпмајан бу адам бүтүн Авропа әдәбијјатынын диггәт мәркәзиндә дајаначаг. Мәшһур "Русская сторонка" нәшринин јаздығына көрә Мирзә Шәфинин ше`рләри ("Нәғмәләр") алман тәрчүмәчиси Ф. Боденштедтин васитәсилә өтән әсрин орталарында бүтүн дүнја дилләринә, һабелә славјан вә фламанд ләһчәләринә, ивритә тәрчүмә олунду. Постик нәшрләрин сајы јүзләрлә иди. Вазеһин әдәби ирсинә санбаллы Русија журналлары мурачиәт едирди: "Современник", "Сын Отечества", "Будильник" ("Чеховун"), "Русская старина", "Вестник Европы", "Развлечение", "Русское богатство", "Кавказский вестник", "Русский вестник", "Отечественные записки" журналларынын чапдан чыхан һәр бир јени нөмрәси рус әдәбијјатынын "гызыл әср"инә бир төһфә иди. Мирзә Шәфинин поезијасына бөјүк рус бәстәкары П.И. Чајковски дә үз тутур вә онун нәғмәләрини тәрчүмә едир. Өтән әср Русијасынын азадфикирли мүтәфәккирләри Л.Н. Толстој, А. Фет, М. Михајлов, П. Јакубович, М. Стасјулевич, С. Надсон вә башгалары өз тәрчүмәләриндә онун јарадычылығына мурачиәт едирдиләр. Русија консерваторијасынын баниси А.Г. Рубинштејн Вазеһин ше`рләринә мусиги бәстәләјир.

Бундан бир гәдәр әввәл исә көһнә Тифлисин сакит күчәләринин бириндә Мирзә Шәфи Вазеһ јохсуллуг ичиндә тәк-тәнһа дүнјасыны дәјишмишдир.

Көркәмли Азәрбајчан шаири Мирзә Шәфи Вазеһ һаггында библиографик материаллар әсасында һазырланмыш етүдләри охучуларын мүһакимәсинә веририк.

"Сын Отечества" журналынын мүхбири коһнә Тифлиси чох кәзиб долашды. Редаксијанын сифариши илә натурадан бир сыра чизкиләри гәләмә алды. Күнортаја јахын кәзиб доланмагдан јорулду, Тифлисдә "мәшһур вә шичданлы мејханачы" кими танынан Залтсманын јанында динчәлмәји гәрара алды. Бурада һамы кеф-дамаг ичиндә иди: маһнылар охунур, Кахетија чахыры су кими ахырды...

Сонра мејхананын даими мүштәриләриндән бири һамыны сакитлијә чағырды, бир гәләһ шампан галдырараг бәдаһәтән Мирзә Шәфи Вазеһин ики ше`рини тәрчүмә етди. Үстәлик һәмин нәгмәләрин мүәллифини мәшһур шаир вә индики дөврдә "Шәргин Һафизи" кими гәләмә верди.

Мирзә Шәфи Вазеһин илк ше`рләри Ф. Боденштедтин "Шәргдә мин бир күн" китабында чап олунуб. Һәмин китаб Алманијада 1850-чи илин әввәлиндә ишыг үзү көрүб. Һәмин ше`рләрин чап олундуғу "Сын Отечества" журналынын апрел нөмрәси јохса ки, феврал-март ајларында јығылыб. Демәли, мүхбирә Тифлисә сәфәр етмәк, материал топламаг вә пајтахта гајытмаг үчүн мүәјјән вахт лазым иди. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг чәсарәтлә демәк олар ки, Мирзә Шәфи Вазеһин нәгмәләринин рус дилинә илк тәрчүмәләри Алманијада Ф. Боденштедтин китабынын чапындан хејли әввәл догулуб. Белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, һәмин тәрчүмәләр Ф. Боденштедтин тәсдиг етдији кими алман дилиндән јох, шаирин јазыб-јаратдығы Азәрбајчан вә ја фарс дилләриндән едилиб.

Мирзә Шәфи Вазеһ поезијасынын илк рус тәрчүмәчисинин шәхсијјәтини тәхмини олса да, мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәр шејдән әввәл нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ше`рләри бәдаһәтән тәрчүмә едән һәмин адам ики (вә ја үч) дили мүкәммәл билмәли иди. Тифлис мејханаларына (о чүмләдән Залтсманын мејханасына) әсасән јерли гарнизонун забитләри кәлирдиләр. Мирзә Шәфинин тутаг ки, Азәрбајчан дилиндә јаздығыны нәзәрә алсаг күман етмәк олар ки, онун илк тәрчүмәчиси рус ордусунда гуллуг едән азәрбајчанлы олмушдур. О дөврдә Тифлис гарнизонунда беләләри чох иди.

Беләликлә, Мирзә Шәфи Вазеһин ше`рләри илк дәфә рус дилинә һәлә онун сағлығында тәрчүмә олунмушдур. Күман едирик ки, бундан һеч мүәллифин дә хәбәри олмајыб.

Әдәбијјат

"Сын Отечества". 1850, № 4, сс. 8-9.

Ениколопова И.К. Мирза-Шафи. Баку, АзФАН, 1938.

Сеид-заде А.А. Мирза-Шафи Вазех. Баку, Азернешр, 1969.

* * *

Михаил Ларионович (Илларионович) Михајлов (1829-1865). Русија азадлыг һәрәкатынын икинчи мәрһәләсинин көркәмли хадими, Н.Г. Чернышевски вә Н.А. Добролјубовун силаһдашы, шаир, публисист, тәрчүмәчи. Фәал ингилаби фәалијјәтә көрә о, чар һөкумәти тәрәфиндән сүркүн едилмишдир. Бунунла бағлы, тәрәггипәрвәр рус ичтимаијјәтинин үмуми һиддәтини ифадә едәрәк А.И. Кертсен М.Л. Михајлов һаггында јазырды: "Өз фикирләринә, сөзүнә көрә тә`гиб олунан инсан јенидән мөһкәмә гарнысындадыр... О билир ки, онун сөзүнә диггәтлә гулаг асырлар, о билир ки, һамы ондан нүмунә көтүрәчәкдир" . (А.И. Кертсен, Сеч. әсәр. 30 чилддә. М., 1959, 17-чи чилд, сәһ. 109-110).

М.Л. Михајловун Есхилин, Анакреонун, Руминин, Сә`динин, Мурун, Беранженин, Бајронун, Һотенин, Шиллерин, Петефинин, Шевченконун вә башгаларынын әсәрләрини әһатә едән тәрчүмәчилик фәалијјәти чох кенишдир. М.Л. Михајловун тәрчүмәчилик фәалијјәти онун ингилаби бахышлары илә сых бағлы олдуғуну бир заман Дахили Ишләр Назирлијинин хүсуси ишләр үзрә мә`муру П.И. Капнист гејд етмиш, М.Л. Михајлову елә мүәллифләр сијаһысына салмышды ки, онлар "... харичи дилләрдән мөһз елә лирик пјесләрин тәрчүмәсинә мүрачиәт едирдиләр ки, орада чылпаг шәкилдә пролетариатын бүтүн јаралары илә бирликдә Гәрбдәки ичтимаи һәјатын е`тираз доғуран тәрәфләри өз әксини тапыр, һәмин тәрчүмәләрдә ше`рин харичи формасыны сахламагла ајры-ајры ифадәләрин васитәсилә вә ја онлары тәһриф етмәклә бизим һәјатымызын мүәјјән чаларлары јада салыныр". (П.И. Капнист. Әсәр. М., 1901, сәһ. 419).

Мирзә Шәфи Вазеһин ше`рләринин М.Л. Михајлов тәрәфиндән тәрчүмәси илә бағлы профессор М.З. Садыховун мүшаһидәси диггәти чәлб едир: "Современник"дә "Распахни покрывало" ("Үзүндән көтүр дувағы") нәғмәси алман тәрчүмәчисинин нәғмәләрин мүәллифи гисминдә гәләмә верән 80-чи илләр дикәр рус тәрчүмәчиләринин адәт етдији кими Боденштедтә истинад едилмәдән верилиб. Көрүнүр, Михајлов Мирзә Шәфи һаггында чох шеј билирмиш. 1861-чи ил Михајлов газаматда јатаркән достлары онун ше`рләр топлусуну нәшр етмәји гәрара алдылар. Һәмин топлу алты "бөлмә"дән ибарәт иди: Шәрг, инкилис, алман, славјан, мачар шаирләринә, халг нәғмәләринә нәзирәләр... Мирзә Шәфинин әсәрләринин ады нә биринчи, нә дә үчүнчү "бөлмә"ләрдә чәкилир, амма Мирзә Шәфинин нәғмә-

ләри Һотенин, Бајронун, Шевченконун, Петефинин әсәрләри илә јанашы, өз лајигли јерини тутур. (М.З. Садыхов, Азербайджан в русской литературе первой половины XIX века. Баку. 1969, сс. 81-82).

Мирзә Шәфи Вазеһин "Распахни покрывало" нәғмәси М.Л. Михајловун гадынын истисмары илә бағлы бахышларыјла сых әлагәдардыр. М.Л. Михајлов бу мәсәләјә бир сыра мәгалә һәср етмиш вә сонрадан мүасирләри тәрәфиндән "гадын мәсәләсинин јарадычысы" адландырылмышдыр.

Әдәбијјат

"Развлечение". 1860, № 6, с. 72.

"Современник". 1855, № 4, с. 396.

Михайлов М.Л. Сочинение в трех томах. М., 1958.

Михайлов М.Л. Собрание стихотворений. Л., Советский писатель, 1969.

* * *

Бөјүк рус бәстәкары Пјотр Илич Чајковски (1840-1893). Онун А.Г. Рубинштејнин романсларь үчүн 1870-чи илдә Мирзә Шәфи Вазеһдән етдији тәрчүмәләр рус мусиги тарихинә "Иран нәғмәләри" ады алтында дахил олмушдур. (А.Г. Рубинштејнин партитурасынын сонунчу мәшгләриндә бу ад дәјишдириләрәк "Мирзә Шәфи"нин сөзләринә 12 нәғмә" кими верилир (бах: мәсәлән, Л., Музгиз, 1950, он сөзүн мүәллифи вә тәртибчи Л. Баренбојмдур).

"Иран нәғмәләри" А.Г. Рубинштејнин ән јахшы әсәрләриндән биридир. Бу вокал силсилә дәфәләрлә нәшр олунмуш вә индијә кими популјар олараг галыр. Онун ән јахшы ифачыларындан бири Ф. Шалјапин олмуш, илк дәфә исә дөврүнүн мәшһур мүғәнниси олан вејмарлы Емилја Ксенаст тәрәфиндән ифа едилмишдир. А.Г. Рубинштејн 1855-чи илдә Вјанаја гастрол едәркән һәмин әсәри өз програмына дахил етмишдир. Вокал силсилә динләјичиләрә бөјүк тә'сир көстәрир. О дөврүн гәзетләринин јаздығына көрә әсәрин ифасындан бир нечә күн сонра бүтүн Австријанын пајтахтында "Клубится волною кипучею Кур" маһнысынын зүмзүмәсини ешитмәк оларды. (Т. Хопрова, А.Г. Рубинштејн, Л., Дөвләт Мусиги Нәшријјаты, 1963, сәһ. 48).

Мә'лумдур ки, П.И. Чајковски һеч дә пешәкар әдәбијјатчы олмајыб. Дикәр тәрәфдән онун гаршысында чох чәтин вәзифә дурурду: рус мәтн-

ләрини А.Г. Рубинштејнин кениш јајылмыш мәшһур мелодијаларына ујғунлашдырмаг лазым иди. Бурадан П.И. Чајковскинин тәрчүмәләринин әдәбијјат бахымдан нә үчүн гејри- камил көрүндүјү, амма мусиги үчүн там јарарлы олдуғу ајдынлашыр. Беле чыхыр ки, "П.И. Чајковскинин тәрчүмәләри ән`әнәвидир, консерт вә педагожи тәчрүбәјә дахил олувур" (Л. Баренбојм. "Мирзә Шәфи"нин сөзләринә 12 нәғмә" партитурасына өн сөз. Л., Музгиз, 1960, Әлавә).

Гејд етмәк лазымдыр ки, П.И. Чајковски Мирзә Шәфи Вазеһин јеканә тәрчүмәчисидир ки, Кур чајынын адыны Азәрбајчан вариантында олдуғу кими сахлајыб.

Мә`лумдур ки, П.И. Чајковски 1887-чи илдә Азәрбајчанда олмуш, Бакыны севмиш, бу барәдә Н.Ф. фон Меккә көндәрдији мәктубда һејранлыгла јазмышдыр: "Бу шәһәр тамамилә көзләнилмәдән мәним үчүн һәртәрәфли шәкилдә бүтүн көзәлликләри илә үзә чыхды..." (П.И. Чајковски. Полное собрание сочинений. М. Госполитиздат, 1961, т.6, с.117).

Әдәбијјат

Рубинштейн А.Г. Песен на слова Мирзы-Шафи. Партитура, Л., Музгиз, 1960.

Чайковский П.И. Полное собрание сочинений в семнадцати томах. Т.6. М., Госполитиздат, 1961.

Фаиг Мустафаев. Наедине с Баку. В кн.: Силуэты времени. Баку, "Гянджлик", 1981.

* * *

Васили Василјевич Марков (1834-1883). Јазычы Н.Г. Чернышевски она "Современник"ин нәздиндә нәшр олунан "Историческая Библиотека" үчүн Шлоссер вә Маколејин әсәрләрини тәрчүмә етмәји тапшырыр.

"Вестник Европы" журналынын редактору М.М. Стасјулевичуса 8 сентјабр 1871-чи ил тарихдә көндәрдији мәктубда мәшһур рус публисисти вә тәрчүмәчиси В.П. Буренин дә В.В. Маркову исте`дадлы тәрчүмәчи кими мәсләһәт көрүр (бах: М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. СПб, 1912, т.12, с.543). "Мирзә Шәфинин нәғмәләри" В.В. Марковун тәрчүмәсиндә "Вестник Европы" журналынын 1873-чү ил дөрдүнчү нөмрәсиндә чап олунур. Бу јазынын әввәлиндә верилән кичик аннотасијада охучулара Мирзә Шәфи Вазеһин нәғмәләринин алманча нәшри һаггында мә`лумат верилир (һәмин вахтадәк тәкчә Алманијада онун әсәрләри 33 дә-

фә нәшр олунуб). Мүасирләринин костәрдији кими В.В. Марковун Мирзә Шәфи Вазеһдән етдији тәрчүмәләр бүтөвлүкдә чох јахшы алынмышдыр ("Россия", 1880, № 19 от 4 октября, с.4). Мүсбәт рә`јләр бу тәрчүмәләри В.В. Маркову өзүнүн 1878-чи илдә ишыг үзү көрән "На встречу" топлусуна дахил етмәјә һәвәсләндирди.

Әдәбијјат

"Вестник Европы", 1873, т.2 (апрель), сс. 458-470.

"На встречу" (очерки и стихотворения). СПб, 1878. Лит. "Сын Отечества", 1869, №1, сс. 107-110.

"Отечественные записки", 1878, № 9, "Родина", 1883, № 343.

"Свет", 1883, № 273.

"Исторический Вестник", 1884, №1, с.223, №2, с.460.

* * *

Александр Константинович Шеллер (А. Михајлов тәхәллүсү илә дә танынныр) мәшһур рус беллетристи, популјар "Сын Отечества" вә "Живописное обозрение" журналларынын редакторудур. Ф.А. Брокгаузун вә И.А. Ефронун енсиклопедик лүғәтинә көрә А.К. Шеллер - Михајлов әдәби фәалијјәтә 1859-чу илдә "Современник" журналында әмәкдашлыг етмәклә башламышдыр (онун илк ше`рини Н.А. Некрасов чап етмишдир).

А.К. Шеллер - Михајлов өз тәрчүмәчилик фәалијјәтини характеризә едәрәк јазырды: "... тәсадүфән тәрчүмә етдијим ше`рләр истисна олунмагла, тәрчүмә үчүн сечдијим әсәрләрин бөјүк әксәријјәти һәјатда нәдәвсә, мәшәггәтли өмүр сүрән адамлара һәср олунуб. Һәмин әсәрләр санки, мәним өз ше`рләримин давамыдыр. Орада елә фикирләр вар ки, (мәндән) даһа ағыллы вә долғун ифадә етмәк гејри-мүмкүндүр". (Цит. по книге: А.И. Фарссов. А.К. Шеллер (А. Михайлов). Биография и мои о нем воспоминания СПб, 1901, с.63).

Әдәбијјат

Михайлов А. Сочинения. СПб, 1875, т.6, сс. 135-136. ("Из Боденштедта").

Фаресов А.И., Шеллер А.К. (Михайлов А.). Биография и мои о нем воспоминания. СПб, 1901.

Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. 1903, т.39, сс. 438-439.

* * *

Өтән әсрдә Мирзә Шәфи Вазеһин поезијасына мүрачиәт едән рус дөври мәтбуаты арасында рус әдәбијјаты тарихинә "А.Чехонте" тәхәллүсү алтында Чехов нәшри кими дахил олан "Будильник" журналында кедән јазылар хүсуси јер тутур (1878-чи ил, № 32 вә 1879-чу ил, № 28).

"Будильник"ин јаранмасы монархија гурулушуну кәскин тәнгид едән рус сатирик журналистикасынын чичәкләнмә дөврү илә, һабелә бир сыра чидди-сосиал, сатирик нәшрләрин мејдана чыхмасы илә үст-үстә дүшдү.

Мирзә Шәфи Вазеһин ше`рләринин ики номрәдә чап олунмасы габагчадан сензуранын тә`миринә мә`руз галан журнал үчүн өз сијаси вә сосиал мөвгејини ифадә етмәјин әлверишли формасы кими тәзаһүр етди.

Тәрчүмәчи Ф. Калугинин шәхсијјәтинә кәлинчә муасир әдәбијјатшүнаслыг онун һаггында һеч бир мә`лумата малик дејил. Нә редаксија һеј`әтинин үзвләри, нә дә фәал мүәллифләр арасында Ф. Калугинин сојады хатырланмыр. О дөврүн кичик биографик мә`лумат китабчасында да һеч бир информасија јохдур. Амма фикримизчә, о, тәрәггипәрвәр вә истә`дадлы әдиб олуб: Мирзә Шәфи Вазеһин ше`рләринин тәрчүмәси буна лајигли сүбутдур.

Әдәбијјат

"Будильник", 1878, № 32, 1879, № 28.

Краткая Литературная Энциклопедия. М., Советская Энциклопедия, 1962, т.1, сс. 762-763.

Ямпольский И.Г. Сатирическая журналистика 1860-х годов. Журнал революционной сатиры "Искра" (1853-1873). М., Художественная литература, 1964.

Ямпольский И.Г. Сатирические и юмористические журналы 1860-х годов. Л., ЛГУ, 1973.

* * *

Н.И. Ејферт руслашмыш Саратов алманыдыр, күндәлик чөрәк пулуну алман дилиндән дәрс демәклә чыхарырды. Бу факта истинад едәрәк тәдгигатчы Ә.Сејидзадә беләбир фәрзијјә ирәлидүр ки, бир заман Л.Н. Толстоју Мирзә Шәфи Вазеһин јарадычылығы илә таныш едән намә`лум "ев мүәллими" дә мәһз Н.И. Ејфертдир. Бу барәдә бөјүк јазычы шаир А.А.Фетә јаздығы мәктубда һејранлыгла хәбәр верирди: "Бу күнләрдә о, мәнә Мирзә

Шәфини (әсәрләрини - *ред.*) көтирди... Орада көзәл шејләр варды. Сиз бу һагда билирсинизми?" (Л.Н. Толстой. Полное собрание сочинений. М.,- Л., 1934, т.63, с. 14). А.А. Фетин чаваб мәктубунда охујуруг: "Мирзә Шәфи илә һеч бир танышлығым јохдур. Тәәссүф едирәм. Мән Шәрги севирәм. Јахшы мүәллим тапдығыныза көрә Сизи тәбрик едирәм". (А.А. Фет. Сочинения в двух томах. М., Художественная литература, 1982, т.2, с.275).

Јухарыда көстәрилән јазышма 1880-чи илә тәсадүф едир. Јәгин ки, орада сөһбәт һәр шејдән әввәл һәмин ил Москвада Н.И. Ејфертин тәрчүмәсиндә нәшр олунан "Мирзә Шәфинин нәғмәләри Фридрих Боденштедтин пролоғу илә" топлусундан кедир.

Мүасир әдәбијјатшүнаслыға Н.И. Ејфертин шәхсијјәти вә һәјат фәалијјәти барәдә чох аз шеј мә'лумдур. Үстәлик узун мүддәт белә һесаб едилирди ки, "Мирзә Шәфинин нәғмәләри Фридрих Боденштедтин пролоғу илә" топлусу Н.И. Ејфертин мәтбуатда јеканә чыхышыдыр. Амма бу јахынларда Русија Дөвләт Китабханасынын фондундан Н.И. Ејфертин тәрчүмәсиндә даһа бир поетик топлу да ашкар етмишик (Роберт Гамерлинг. Агасфер в Риме. Стихотворения в 6-ти песнях. М., 1887. Перевод Н.И. Эйферта).

Мирзә Шәфи Вазеһин нәғмәләринин тәрчүмәсинә кәлинчә, сензор И.Ф. Рахманиновун онлара вердији рә'ј дә мараг доғурур: "Сензура нөгтеји-нәзәриндән биринчиси, о ше'рләр диггәти чәлб едир ки, орада мүәллиф динин вә'д етдији руһани, илаһи, әбәди мәзијјәтләрдән јер үзүндәки тәмиз мадди ләззәтләри үстүн тутур" (22, 44, 50, 53, 77, 45, 153 вә 159-чу сәһ.); икинчиси, һәмин ше'рләрдә һакимијјәтә саркастик бахышлар өзүнү бүрузә верир (69 вә 170-чи сәһ.) вә нәһајәт, үчүнчүсү, бир интим ше'рдә һәр шеј бүтүн чылпаглығы илә әкс олунуб (сәһ. 196). Биринчи ше'рләр сензура бахымындан олдугча вачибдир".

Мүәллиф инам һиссинә чох јүнкүл јанашыр, чәһәннәмә вә чәннәтә ришхәнд едир, кешишләри, раһибләри, миссионерләри, мәсчидләри, илаһинин вә'д етдији сәхавәти әлә салыр, ахирәт дүнјасына бел бағлајараг јер үзүндә һалал јашамаға инанмыр. Бу чүр ше'рләр исә охучулара әхлаги тә'сир көстәрә билмәз.

Дикәр тәрәфдән, һәмин ше'рләрдә бирбаша ришхәнд ашыланмыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, мүәллиф охучуја тәгдим етмәк истәјир ки, инсанын јеканә хошбәхтлији сајыла билән меј, гадын вә севки намина јердә галан һәр шеј унудулмалыдыр. Һәр һалда сензор шәхсән һәмин ше'рләрин чап олунмасына ичазә вермәјә чәтинлик чәкир.

Икинчи нов ше'рләрдә һакимијјәтә гаршы сарказм үстүнлүк тәшкил ет-

сә дә, онлар әсасән Шәрг һакимләринә аиддир вә она көрә дә, сензорун фикринҹә, чап олуна биләр..." (Государственный исторический архив Московской области; ф.31, д.2171, лл, 38-49, подлинники, фонд московского цензурного комитета).

Әдәбиjjат

"Песни Мирза-Шафи с прологом Фридриха Боденштедта". М., 1880 (перевод Н.И. Эйферта).
Россия, СПб, 1880, № 9 от 16 октября, с.4.
"Русский Вестник", 1880, т.150 (ноябрь), сс. 395-398.
Сеид-заде А.А. Мирза-Шафи Вазех. Баку, Азернешр, 1969.

* * *

Пjотр Филиппович Јакубович (1860-1911). "Народная воля" ингилаби тәшкилатынын лидерләриндән бири, Н.Г. Чернышевскинин, Н.А. Добролјубовун, М.Л. Михаjловун ишинин давамчысы, мәшһур шаир, тәнгидчи, тәрҹүмәчидир. Халгчылар һәрәкатынын идеjаларыны тәблиғ етдиjинә көрә П.Ф. Јакубович 1884-ҹү илдә Петропавловск галасына салынмышдыр. Архив сәнәдләриндән вә истинтаг материалларындан көрүнүр ки, һәбсдә нүјүксәк вәтәндашлыг руһунда ше`рләр јазан ингилабчы ирадә вә дөзүм нүмаjиш етдирмишдир.

П.Ф. Јакубович һәбсдә дә мүбаризәни давам етдирмишдир. Баҹысы илә надир һалларда көрүшәркән әлјазмаларыны она өтүрә билмишдир. О исә гардашынын ше`р вә тәрҹүмәләрини 1887-ҹи илдә А.К. Шеллер-Михаjловун редаксиjасында нәшр олунан топлуда "Матвей Рамшев" тәхәллүсү илә вермишдир. (П.Ф. Јакубовичин бир нечә тәхәллүсү олмушдур. Онлардан даһа чох ишләдиләни "Матвей Рамшев", "П. Гриневич", "П.Ј.", "Л. Мелшин"-дир; (бах: Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей в трех томах, составитель И.Ф. Масанов, М., 1949, Издательство Всесоюзной Книжной палаты, т.3, с.835).

"Матвей Рамшев" топлусуна Мирзә Шәфи Вазеһин 25 ше`ри илә јанашы П.Ф. Јакубовичин өз ше`рләри, һабелә онун Шарл Бодлердән етдиjи тәрҹүмәләр дә дахил едилмишдир. Бу, "Нәғмәләр"ин илк надир рус нәшридир.

П.Ф. Јакубовичин Мирзә Шәфи Вазеһдән етдиjи тәрҹүмәләр ән јахшыларындан һесаб олунур. Тәсадүфи деjилдир ки, һәмин тәрҹүмәләрдән

бири ("Манифест собственноручно...") "Мастер русского стихотворного перевода" постик топлусунда јерләшдирилмишдир (Л., Советский писатель, Библиотека поэта, 1968, т.II, с.87).

Бу ше'рлә бағлы тәдгигатчы Микајыл Рәфили марағлы бир факт кәтирир вә гејд едир ки, һәмин ше'рин тәрчүмәсини охујаркән алман тәнгидчиси Курт Зундермајер бир заман јазмышдыр: "Бу епиграм IV Фридрих Вилһелмин манифестинә аиддир". Вазеһин алман һөкмдарынын ислаһатларыны тәнгид етдијини күман етмәк јерсиздир. Азәрбајчан шаиринин бөјүклүјүнүн күчү дә мәһз елә бундадыр.

Әдәбијјат

"Матвей Рамшев". Стихотворения, СПб, 1887. Некоторые из этих переводов были опубликованы в журналах "Русское богатство", 1882, № 3, с.122 и "Русская Старина", 1887, т.55, сс. 592-600.

"Северный Вестник", 1887, № 5, сс. 148-149.

Якубович Д. Пять писем П.Ф. Якубовича - "Каторга и ссылка", 1928, № 12.

Двинянинов Б.Н. Неизвестная диссертация П.Ф. Якубовича - "Русская литература", 1967, 3.

Двинянинов Б.Н. Меч и Лира, Москва, Наука, 1969.

* * *

Иван Феликсович Тхоржевски (1843-1910) вә мәшһур нетрашевчи-јазычы А.И. Палтманын гызы Александра Александровна Тхоржевскаја - рус тәрчүмәчиләридир (биркә тәхәллүсләри "Иван - да Марья"дыр). Онлар маарифчилији јајмаг мәгсәдилә Тифлисдә Халг Еви јаратмаға тәшәббүс көстәрибләр, һәмчинин Тифлисдә "Фаланга" вә "Гусли" кими јумористик журналлар нәшр етмишләр. Һәмин журналларын материаллары ағыр сензура мүдахиләсинә мә'руз галыб.

И.Ф. вә А.А. Тхоржевскиләр Беранжеин, һабелә күрчү шаирләринин ән јахшы тәрчүмәчиләриндән бири һесаб олунурлар. Онларын тәрчүмәчилик сәнәтинин әсас мәғзини тәдгигатчыларын гејд етдији кими гурулуш садәлији, оржинала јахынлығы, дил васитәләринин чидди сечими мүәјјәнләшдирир (см. Г.М. Макарова. Кто такие "Иван- да Марья?" - Вопросы и ответы, 1969, № 10).

"Кавказский вестник" журналынын редаксија һеј'әтинин үзвләри олар-

кән И.Ф. вә А.А. Тхоржевскиләр "Поезија" рубрикасыны апарырдылар. 1900-чу илдә онлар редаксијаја јени тәрчүмәләрини - Мирзә Шәфи Вазеһин үч ше`рини тәгдим етдиләр. Журналда чап олан һәмин ше`рләрин мүәллифинин ады сәһв олараг Мирзә Шәфи Вазеһ әвәзинә "Мирзә Һафиз" кетмишдир. Мараглы бурасыдыр ки, һәмин ше`рләр рус охучусунун П.Ф. Јакубовичин, В.В. Марковун, Ф. Калугинин, Н.И. Ејфертин тәрчүмәләриндән таныш иди. Көрүнүр, "Кавказский вестник"ин наширләри Һафизин поезијасы илә таныш имишләр вә һәр ики Шәрг шаиринин адларыны гарышдырырмышлар. Үстәлик, Һафизи өзүнә устад сајан Мирзә Шәфи Вазеһин јарадычылығында онун тә`сири һисс олунмагдадыр.

Әдәбијјат

"Кавказский вестник", 1900, № 4, с.116.

"Кавказский вестник", 1900, № 5, с.24.

Макарова Г. Кто такие "Иван-да-Марья"? - Вопросы и ответы, 1969, № 10.

Хаханова А. Грузинские поэты на малорусском языке. "Кавказский вестник", 1900, № 5.

Краткая Литературная Энциклопедия. М., Советская Энциклопедия, 1972, т.7, с.700.

* * *

Семен Јаковлевич Надсон (1862-1887). XIX әсрин мәшһур рус шаири, Пушкин мүкафаты лауреаты.

С.Ј. Надсон "Мирзә Шәфинин нәғмәләри" һаггында јүксәк фикирдә олмуш вә Зүлејхаја һәср етдији нәғмәләрдән бирини рус дилинә чевирмишдир. 1884-чү илдә Висбадендә мүаличә олунаркән С.Ј. Надсон "Мирзә Шәфи нәғмәләри"нин "мүәллифи" кими Боденштедтлә марагланмыш вә онунла таныш олмушдур. 12 октјабр 1884-чү илдә В.А. Фаусекуја јаздығы мәктубда шаир һәмин танышлығы белә тәсвир едир: "Мән ады Сизә јахшы таныш олан Фридрих Боденштедтлә көрүшмәк шәрәфинә наил олдум. Бәли, бу, белә баш верди: биринчиси, һава пис олдуғуна, икинчиси, хәстә ајағыма көрә бу күн евдән бајыра чыха билмәдим вә М.В.-дән Боденштедтин карточкасыны, онун факсимилесини алмағы хаһиш етдим. О, М.В.-ни 2 саат јанында сахламыш, Мирзә Шәфинин 17 дилә тәрчүмә олунмуш нәғмәләрини охумуш, ахырда биздә Франсада дејилдији кими, һаванын tres

fromage олмасына бахмајараг, онунла бирликдә мәним јаныма кәлмишди-ләр. Бизим бир-биримизи һансы дилдә баша салмағымызы сорушма, амма биз һәмин аличәнаб алманла көһнә достлар кими ајрылдыг". (С.Ј. Надсон. Проза. Дневники. Письма. СПб, 1912, с.551).

Әдәбијјат

Стихотворения С.Я. Надсона, СПб, 1903, с.152. Лит. Сборник статей, посвященных памяти Надсона. СПб, 1887.

Гриневич П.Ф. (Якубович). Надсон и его неизданные стихотворения - "Русское богатство", 1900, № 9, № 10.

Щуров И. Надсон. "В мире книг", 1962, № 12.

* * *

К.О.Ганын 1901-чи ил "Кавказский вестник" журналынын 4-чү нөмрәсиндә чап етдирдији "Баш Гафгаз чајларынын мәнзәрәси" мәгаләсиндә охујуруг: "... Инди анчаг тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, 25 ил әввәл бизим Тифлис күчәләринә хүсуси чалар верән көзәл милли костјумлар кетдикчә јоха чыхыр, јасты дам өртүкләри шән вә сакит сакинләрин јадланындан силинир, әп башлычасы исә чохзәнкли зынгыровлу дәвә карванлары артыг шәһәрин дар күчәләриндән кечмирләр. Бәли, инди рәссам үчүн үрәкачан бир мәнзәрә тапмаг чәтиндир! Көрәсән, бир заман шәһәри өртән баглары тәмтәрагла вәсф едән Мирзә Шәфи инди нә дејәрди? Онун шәрәфләндирдији шәраб вә ону илһама котирән көзәлләр көрәсән һарададыр? Адама елә кәлир ки, шаирин бир гәдәр мә`јуслугла дедији бир шеј дејилмир. Бәлкә онун Тифлисә һәср етдији јығчам ше`рләр чохларына мә`лум дејил: онлар бир гәдәр насиранәдир вә она көрә дә онларын тәрчүмәсини нәсрлә веририк..."

Әдәбијјат

"Кавказский вестник", 1901, № 4, с.24.

* * *

Исидор Саввич Продан рус алими, Балтикјаны өлкәләрин кимназијаларында вә Али гадын курсларында гәдим дилләр вә мәнтиг мүәллими, һабелә бир сыра елми ишләрин мүәллифидир. Онун јарадычылығында Мирзә Шәфи Вазеһдән етдији тәрчүмә топлусу хүсуси јер тутур ("Ф. Боденштедт. Мирзә Шәфинин нәғмәләри". 160-чы алман нәшриндән И.С. Продан тәрчүмә етмишдир. Јурјев, 1903). Бу топлу онун тәрчүмәчи кими бизә кәлиб чатан јеканә чап олунмуш әсәридир. Бунунла јанашы И.С. Продан бир нечә елми ишиндә дә Мирзә Шәфи Вазеһин шеʼрләриндән мисал чәкир, буну Русија ичтимаијјәтинин чәнуб өлкәләринә вә Гафгаза артан марағы илә изаһ едир.

Әдәбијјат

Боденштедт Ф. Песни Мирза-Шафи. Перевел с 160-ого немецкого издания И.С. Продан. Юрьев, 1903.

* * *

Николај Кеоркијевич Шебујев (1874-1937) рус журналисти вә јазычысы, Казан Университетинин һүгуг факүлтәсинин мәʼзунудур. Биринчи рус ингилабы дөврүндә ингилаби-сатирик "Пулемет" журналыны нәшр етмишдир.

Н.К. Шебујевин әдәби фәалијјәти онун ингилаби әһвал-руһијјәси илә сых бағлыдыр, вәтәндашлыг руһу вә никбинликлә долудур. 1908-14-чү илләрдә Н.К. Шебујев Л.Н. Андрејевин, М.М. Пришвинин, Н.С. Гумилјовун, К.Д. Балмонтун, Д. Беднынын вә дикәр мәшһур рус јазычыларынын әмәкдашлыг етдији "Весна" журналыны бурахыр.

Бу күн Мирзә Шәфи Вазеһ ирсиндән Н.К. Шебујевин јүксәк бәдии сәвијјәдә јеринә јетирилмиш јалныз бир тәрчүмәси мәʼлумдур.

Әдәбијјат

Ениколопов И.К. Поэт Мирза-Шафи. Баку, АзФАН, 1938, с. 39.

Боцяновский В. и Голлербах Э. Русская сатира первой революции 1905-1906. Л., Государственное издательство, 1925.

Ярославцев И.И. Из "Пулемета" по Зимнему дворцу. Журналист, 1975, № 8.

* * *

Иван Константинович Јениколопов мәшһур әдәбијјатшүнасдыр вә "Лермонтов Гафгазда" (1940), "Пушкин Күрҹүстанда" (1950), "Грибоједов вә Шәрг" (1954), "Лев Николајевич Толстој Күрҹүстанда" (1960), "Пушкин Күрҹүстанда вә Әрзурум отәјиндә" (1975) кими бир чох нәһәнк елми ишләрин мүәллифидир.

Мирзә Шәфи Вазеһин һәјат вә фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә дә И.К. Јениколопов бөјүк рол ојнамышдыр. Онун "Шаир Мирзә Шәфи" монографијасы (Бакы, АзФАН, 1938) мүасир вазеһшүнаслыг елминдә бир мәрһәләдир.

Әдәбијјат

Ениколопов И.К. Поэт Мирза-Шафи. Баку, АзФАН, 1938, сс. 80-81.

* * *

С. Зајаски вә А. Јефремов Дөвләт Мусиги Нәшријјатынын әмәкдашларыдыр. Онлар Мирзә Шәфи Вазеһин ше`рләринин алман мәтнини рус дилинә тәрҹүмә етмишләр. Бәстәкар Ф. Лист онлардан икисинә романс јазмышдыр. Һәмин романслардан "Хотел тебе венок сплести я..." даһа чох јајылмышдыр.

1870-ҹи илдә Ф. Лист А.Г. Рубинштејнин "Клубится волною кипучею Кур..." романсы әсасында өз транскрипсијасыны јаратмышдыр. Бу, мүасир нәшрләрдә "Азәрбајҹан нәғмәси" адланыр.

Әдәбијјат

Лист Ф. Песни. Государственное музыкальное издательство, 1961, с. 76 (перевод С. Заяцкого и А. Ефремова).

Лист Ф. Избранные статьи. М., Государственное музыкальное издательство, 1958.

Рубинштейн А. "12 песен на слова Мирзы Шафи". Партитура. Л., Музгиз, 1960.

ЗАМАНА ВӘ МӘКАНА ГАЛИБ КӘЛӘН ШӘХСИЈЈӘТ КӘЛӘҸӘК НӘСИЛЛӘРИН ИНКИШАФЫ ҮЧҮН ӘСЛ ӨРНӘК ВӘ ЛАЈИГЛИ НҮМУНӘДИР.

ИНСАН КЕНИНИН ӘЗӘМӘТИ ЗАМАН КӘСИЈИНДӘ

Мистик тәзадлар наминә лазымы тәкрарлар

Сон онилликләрдә дүнја тәсәррүфат системиндә о гәдәр мүһүм вә принсипиал дәјишикликләр баш вермишдир ки, онлар "Јени дүнја игтисадијјаты" вә "Јени бејнәлхалг игтисади низам" һаггында данышмаға имкан верир.

Чәмијјәтин мөвчудлуг тәрзинин өзүндә чидди ирәлиләјиш һисс едилир, инсанын мадди вә мә'нәви не'мәтләрлә тә'минатыны әһәмијјәтли дәрәчәдә јахшылашдырмаг, һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн шәраит јараныр.

Бә'зи експертләр, һәтта сивилизасијанын да јени типинин јаранмагда олдуғуну билдирир, ону шәрти олараг "компүтер сивилизасијасы" адландырырлар. Компүтер шәбәкәләри ачыг информасијанын сахланмасы, ишләнмәси вә өтүрүлмәси үчүн нәзәрдә тутулан, мәкан е'тибарилә кенин бир әразидә мүстәгил фәалијјәт көстәрән мүтәшәккил системләр олуб, информасијанын даһа дәриндән дәрк едилмәси, тәһлил вә синтез олунмасы үчүн имкан јарадыр. Бу исә өз нөвбәсиндә инсанларын јарадычылыг имканларынын сүр'әтлә инкишаф етмәсинә, чәмијјәтдә баш верән игтисади вә сијаси просесләрин күчләнмәсинә вә сүр'әтләнмәсинә кәтириб чыхарыр.

Мүасир чәмијјәтдә билинкләрә, информасијаја, интеллектуал ресурслара нәзарәт уғрунда мүбаризәнин кет-кедә кениш вүс'әт алмасы, "интеллектуал мүһарибә" дејилән вәзијјәтин јаранмасы бунунла изаһ едилир.

Инди дүнјада јени һуманитар интибаһ дөврү башланмышдыр. Тәбии вә техники елмләрлә мүгајисәдә һуманитар елмләрин даһа сүр'әтлә инкишафы (јени информасијанын артым сүр'әти, бу информасијанын ичтимаи статусу, прогнозлашдырма вә гәрарлар гәбул едилмәси просесиндә информасијанын експерт ролу) буна сүбутдур.

Һәлә Ф.Беконун дөврүндән белә бир фикир мөвчуддур ки, билик — һакимијјәт демәкдир. Буна корә дә билинкләр системиндә баш верән структур дәјишикликләри сијаси елитанын вәзијјәтиндә вә бу елитанын өз дахилиндә баш верән ротасијаларда, о чүмләдән һакимијјәт үчүн јени имканлар јаранмасында тәзаһүр етмәјә билмәз.

Мүтәхәссисләрин әксәријјәти әсас диггәти һакимијјәтин глобал сәвијјәдә таразлашдырылмасына јөнәлтдији бир вахтда даһа ашағы сәвијјәләрдә (тәһсил, сәһијјә, малијјә, бизнес, күтләви информасија васитәләри вә башга саһәләрдә) баш верән "һакимијјәт дәјишикликләри" сивилизасијанын талеји үчүн бәлкә глобал сәвијјәдәкиндән дә мүһүм рол ојнајыр.

Белә бир суал гаршыја чыхыр: һакимијјәтин тәбиәтинә тә'сир едән бу дәјишикликләрин сәбәби нәдән ибарәтдир? Танынмыш америкалы футуролог О.Тоффлерин фикринчә, бу дәјишикликләр һәјатын вә чәмијјәтин бүтүн саһәләриндә (игтисадијјатдан башламыш, та мәишәтә вә асудә вахта гәдәр) билијин вә информасијанын ролунун кет-кедә артмасы илә бағлыдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра һакимијјәт структурлары бу феномени һәлә дә нәзәрә алмыр, өзләринин һәјат тәчрүбәсинә вә сәвг-тәбиисинә даһа чох бел бағлајырлар. Бә'зи һалларда исә сонунчулардан һеч биринин олмамасы она кәтириб чыхарыр ки, һакимијјәт структурлары бу вә ја дикәр сијаси мәсәләләрин һәллиндә зоракылыг үсулларына әл атырлар.

Артыг бу күн дејә биләрик ки, мүхтәлиф сәпкили, бөјүк һәчмдә информасијанын саф-чүрүк едилмәси, шәрһи вә үмумиләшдирилмәси мүнасиб сәмәрәли гәрар гәбул едилмәсиндә, фәалијјәт стратекијасы вә сијаси програмлар арасында сечим мәгамларында чох мүһүм вәзифәјә чеврилир.

Инсанын јени чәмијјәтдә ролу
Бә'зи јөнүмләр

Игтисади бахымдан јүксәк инкишаф етмиш өлкәләрдә "рәмзләр игтисадијјаты" дејилән јени фәалијјәт новүнә бөјүк әһәмијјәт верилир. Елми ишчиләрин, лајиһәчиләрин, ЕҺМ конструкторларынын, ичтимаијјәтлә әлагәләр үзрә мүтәхәссисләрин, сәрмајәдар банкирләрин, һүгугшүнасларын, мүхтәлиф фәалијјәт новләри үзрә чохсајлы мәсләһәтчиләрин кördүјү ишләр бу гәбилдәндир.

Гејд едәк ки, "рәмзләр шәклиндә ин'икас етмиш игтисадијјат" реал әмтәә вә хидмәтләр игтисадијјаты илә мүгајисәдә үстүнлүк тәшкил едир. Елмин вә елми-техники потенсиалын, тәшкилати вә идарәетмә характерли амилләрин, тәһсилин, ишчи гүввәсинин ихтисас дәрәчәсинин, банк системләринин инкишаф сәвијјәсинин ролу мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә артмышдыр. Бунунла әлагәдар, müасир технолокијаларын сүр'әтлә тәрәгги етмәси, програмлашдырылмыш автоматлашдырма васитәләринин, компүтерләрин вә јени рабитә системләринин кениш мигјасда тәтбиги әмәк саһәси-

нә, инсанын чәмијјәтдәки ролуна һәртәрәфли тә'сир едир.

Сосиал-игтисади инкишафын мүрәккәб бир дөврүндә базар игтисадијја тынын формалашмасы истигамәтиндә илк көврәк аддымлар атан Азәрбај чанын игтисади инкишафында инсан еһтијатларынын мүһүм рол ојнадыгы ны вә һәр һансы истеһсалын сон мәгсәдинин инсанын күзәраныны јахшы лашдырмагдан ибарәт олдугуну дәрк етмәк олдугча вачибдир.

Ән мүасир техникадан истифадә ишчиләрин өз әмәјинә нәзарәт етмәк габи лијјәтини јүксәлдир. Мәсәлән, америкалы игтисадчы П. Дракерин һесабламала рына көрә, идарәетмә үсулларынын тәкмилләшдирилмәси сајәсиндә сон 12 илдә инкишаф етмиш өлкәләрдә әмәјин мәһсулдарлыгы 45 дәфә артмышдыр

Јени чәмијјәтдә кадрларын ихтисасынын ролу

Истәр елм саһәсиндә, истәрсә дә идарәетмә вә истеһсалын тәшкили са һәләриндә бүтүн јениликләрин әсас мәнбәји мәһз јүксәк ихтисаслы кадр лар, илк нөвбәдә зеһни әмәклә мәшғул олан кадрлардыр.

АБШ-да мөвчуд ишчи гүввәсинин структурунда орта тәһсилли шәхсләри хүсуси чәкиси тәкчә 1960-чы илдән 1994-чү иләдәк икигат артмыш, б дөврдә там али тәһсилли кадрларын хүсуси чәкиси исә 7,7 фаиздән 22,2 фа изә чатмыш, јә'ни аз гала 3 дәфә чохалыб. Идарәетмә, програмлашдырма системли тәһлил вә саир саһәләрдә чалышан тәләбәләрин нисби сајы да нә зәрәчарпачаг дәрәчәдә артмышдыр.

90-чы илләрин орталарында АБШ-ын бүтүн ишләјән әһалиси арасында зеһни әмәк саһәсини тәмсил едәнләрин сајы 58 фаизә чатмышды. Мүаси дөврүн ирәли сүрдүјү глобал вәзифәләр бахымындан бу мәсәләнин бөјү әһәмијјәт кәсб етдијини хүсуси вурғуламалыјыг. Даһа конкрет десәк:

— јени бејнәлхалг трансмилли игтисадијјатын јаранмасы просеси транс милли корпорасијаларын (ТМК) фәалијјәти илә сых бағлыдыр;

— мүхтәлиф милли вә бејнәлхалг игтисади мәркәзләрә мәхсус олан ТМК-ларын бир-биринә говушмасы сәчијјәви һалдыр. Онларын гаршылыг лы фәалијјәтинин күчләнмәси барәдә дә ејни сөзләри демәк олар;

— ТМК-ларын фәалијјәтинин глобаллашмасы Гәрб аләминдә баш верә интеграсија просесләри илә сых бағлыдыр.

Бу вәзијјәтдә заманын ирәли сүрдүјү мәсәләләрә реаксија кими бир чо проблемләр гаршыја чыхыр:

1. Ишчи гүввәсиндән истифадәнин глобаллашмасы.

2. Интеграсија просесләри сәнкисиндә елми-техники сијасәтин бејнәлхалг аспектләри.

Ишчи гүввәсиндән истифадәнин глобаллашмасы

70-80-чи илләрдә капиталын вә технолокијаларын бир сыра өлкәләрә ахынынын сәрбәстләшмәси нәтичәсиндә Американын сәнаје корпорасијаларынын бөјүк бир гисми өз истеһсалат саһәләрини учуз ишчи гүввәси илә зәнкин олан өлкәләрә көчүрүрдү. 90-чы илләрдә исә телекоммуникасија васитәләринин инкишафында ингилаби дәјишикликләрлә әлагәдар олараг, мүһәндис, конструктор, малијјә вә дикәр хидмәт нөвләринин "үчүнчү дүнја" өлкәләринә ихрачы мүшаһидә олунур. Бир сыра өлкәләрдә мәшғуллуг вә игтисадијјат саһәләриндә баш верән дахили дәјишикликләр бә'зи башга амилләрлә јанашы, һәм дә ишчи гүввәсинин бу чүр "глобаллашмасы" илә изаһ едилә биләр. Дикәр тәрәфдән, "үчүнчү дүнја" өлкәләриндәки ишчи гүввәсинин мүтәрәгги технолокијалардан истифадә етмәси, һәмин өлкәләрдә јүксәк ихтисаслы әмәк тәтбиг едилән "анклавлар" јаранмасы инкишаф етмиш өлкәләрдән чохарда да инсан еһтијатларынын әһәмијјәтинин артмасыны шәртләндирир. Беләликлә, трансмилли корпорасијалар феномени хидмәтләр саһәсинә дә шамил едилир. Мәсәлән, 1990-чы илдә Американын Гәрби Авропа өлкәләриндәки ширкәтләриндә 2,8 милјон, Асијадакы ширкәтләриндә 1,5 милјон, Латын Америкасы өлкәләриндәки АБШ ширкәтләриндә исә 1,3 милјон ишчи чалышырды.

Зәннимизчә ичтимаи истеһсалатда инсанын рол вә әһәмијјәтинин артмасыны көстәрән амилләр јени минилликин әввәлләриндә инкишаф етмиш өлкәләрин сосиал-игтисади тәрәггисинин даһа кениш вүс'әт алмасы үчүн мүһүм илкин шәртә чевриләчәкдир.

Азәрбајчан стратекијасынын мүмкүн варианты

Бејнәлхалг Елми-Техники Әмәкдашлыг (БЕТӘ) саһәсиндә Азәрбајчанын стратекијасы ашағыдакы амилләрин тә'сири алтында тәшәккүл тапмалыдыр: үмуми игтисади стратекија, биткин елми-техники, харичи сијасәт вә харичи

игтисади сијасәт, һәрби доктрина, бу саһәдә дүнјада мөвчуд әлагәләрин инкишаф мејли, мүасир дөврүн ирәли сүрдүјү глобал тәләбләр, елми идракын вә инновасија фәалијјәтинин дахили мәнтиги, өлкәдәки мөвчуд елми-техники потенсиалын вә әмәкдашлыг үчүн јаранмыш тәмәлин хүсусијјәтләри.

Сосиал-игтисади инкишафын чәтинликләрилә јанашы, базар мүнасибәтләринин керчәкләшмәси үчүн һансы јолу сечәчәјимиз вә бу заман нәји әсас көтүрәчәјимиз һәлә ајдын дејил. Бүтүн бунлар бизим имканларымызы мәһдудлашдырса да, бејнәлхалг елми-техники әмәкдашлыг үчүн Азәрбајчанын бә'зи әсас јөнүмләрини гејд етмәк мүмкүндүр. Һәмин јөнүмләр бунлардыр:

* бәрабәрлијә әсасланан бејнәлхалг елми әлагәләрдә фәал иштирак етмәк;

* интеллектуал әмәјин бејнәлхалг бөлкүсүнә хас үстүнлүкләрдән истифадә етмәк;

* өлкәнин өзүндә истеһсал едилән елми-техники мәһсуллар үчүн дүнја базарынын мүәјјән сегментләринин ("јуваларынын") тәһким едилмәси;

* јүксәк ихрач потенсиалына малик елми истигамәтләрин вә елми саһәләрин үстүн инкишафы;

* елмтутумлу мәһсулларын вә технолокијанын хүсуси чәкисинин артырылмасы һесабына ихрачын структурунун јахшылашдырылмасы, технолокијалар идхалында комплекслијә наил олмаг;

* биркә арашдырма вә тәдгигатларын мухтәлиф формаларынын инкишафы;

* бејнәлхалг елми мүбадиләдә Азәрбајчан алимләринин даһа кениш иштирак етмәси үчүн тәшкилати вә малијјә базасынын јарадылмасы;

* глобал лајиһә вә програмларда иштирак етмәк;

* истәр Азәрбајчан тәрәфин, истәрсә дә әчнәби тәрәфдашларын мәнафеләрини нәзәрдә тутан әмәкдашлығын ганунверичи әсасларынын јаранмасы;

* БЕТӘ-нин мүасир структурунун тәшкили;

* бејнәлхалг елми-техники информасија системләриндән даһа мүкәммәл истифадә едилмәси;

* БЕТӘ-дә иштирак едән мүтәхәссисләрин вә коллективләрин һүгуг вә вәзифәләринә риајәт олунмасына нәзарәт;

* технолокијалар трансфертинин милли тәһлүкәсизлик бахымындан мәһдудлашдырылмасы.

Гејд етмәлијик ки, БЕТӘ-дә Азәрбајчанын даһа фәал мөвге тутмасы "зәка ахыны" проблеминин һәллинә дә шәраит јарадачагдыр. Шүбһәсиз, бу мәсәләдә дөвләтин тә'сир васитәләри һеч бир вәчһлә гадаган тәдбирләриндән ибарәт олмамалыдыр. Мүһачирәтин низамланмасы зәруридир. Бу, илк нөвбәдә гысамүддәтли сәфәрләр, мүвәггәти мүгавиләләр үзрә мүтәхәссисләрин өлкә-

дән кетмәси вә мутәхәссис мүбадиләси кими мүсбәт һалләра стимул јарадар.

Азәрбајчанын елми-техники әмәкдашлығынын бир мүһүм истигамәти дә елми-техники сијасәтин формалашмасында мүәјјән рол ојнајан бејнәлхалг игтисади вә елми-техники тәшкилатлара үзв олмагдан вә һәмин тәшкилатларла биркә иш апармагдан ибарәтдир.

Антитезис

Инкишафын јол вә схемләрини гураркән, онун сабитлијини парадигма кими сечиб ајыраркән биз унутмамалыјыг ки, инсан маһијјәт е`тибарилә иррасионалдыр, онун өзү дә буну БИЛИР вә билдији үчүн дә чәмијјәт онун давранышына тә`минат верән тә`сисатлар — ојун гајдалары јарадыр. Индијәдәк мәһз бунлар инсан чәмијјәтинин инкишафынын тә`минатчысыдыр.

Лакин әсрләр кечдикчә заһири вәзијјәт дәјишир, иррасионал бәшәри "Мән" исә бә`зән көзләнилмәз мутант шәкли алыр, беләликлә дә тәзаһүрләрә — истәр парник еффекти, истәрсә дә Непалда гарғыдалынын фөвгәлновунун јарадылмасы олсун — дахилдән реаксија верир. Мәһз инсан амилинә истинад едәрәк сабит кәләчәјин прагматик нәзәријјәләрини јарадан бизләрдә инам јохдур ки, мәсәлән, мүасир бејнәлхалг һүгуг вә ја үмумдүнја сосиал тәшкилат инсан кеномунун нју-иррасионал һүчумларына давам кәтирмәјиб гәфилдән дағылмајачаг.

Бәлкә дә мәһз буна көрәдир ки, инсан бу күн өзүнү даһа чох өјрәнмәјә башлајыб, нәинки космосу, әтраф аләми.

Бу јахынларда америкалылар е`лан етмишләр ки, инсан кенинин хәритәсинин илкин тәртибаты илә бағлы лајиһә үзрә иш баша чатдырылмышдыр. Лајиһә АБШ, Јапонија, Чин, Инкилтәрә, Франса, Алманијанын иштиракы илә бејнәлхалг програм чәрчивәсиндә ишләниб һазырланмышдыр.

Ајдын олмушдур ки, кенләримиздә дәјишиклик ирси сәчијјәли 5000 хәстәлијә кәтириб чыхарыр: муковисчиоз, Паркинсон хәстәлији, күкүрдшәкилли һүчејрә анемијасы вә с. Лајиһә молекулјар сәвијјәдә даһа чох мараг кәсб едир, чүнки бу тәдгигатлар мүасир тәләбләрә чаваб верән јени әчзачылыг консепсијасы формалашдырыр.

Лакин садалагдыгларымыздан савајы даһа али вә бу сәбәбдән чохлары тәрәфиндән "ганалы" кими гәбул едилән мәгсәд вар: елә бир кен материалы јарадылмалыдыр ки, бу, инсан бејнинә мүмкүн дәркетмәнин үч-дәрд сәдли манеәсини дәф етмәјә имкан версин вә демәли, инсанын вә онун јаратдығы чәмијјәтин јени инкишаф јолларыны тә`мин етсин.

Идеја өзү-өзлүјүндә дәјәрлидир, һәрчәнд буну јеринә јетирмәк планетдә еһтијач ичиндә богулан 1,3 милјард инсаны дојуздурмагдан гат-гат чәтиндир. Сөһбәт идејалары кәләчәк сабит инкишафын һәрәкәт тәрзини мүәјјәнләшдирә биләчәк шәхсијјәтин әрсәјә кәлмәси үчүн шәраит јарадылмасындан кедир.

Тарихдә белә шәхсијјәтләр олубдур. Тәһтәлшүурун бөјүк ролуну биз чох көзәл дәрк едирик, амма бунунла белә фөвгәлинсанларын јаранмасына сәбәб олан фактографик материала мүрачиәт гәрарыны вердик.

Иса пејғәмбәрин (Иса Мәсиһ) кенетик шәчәрәси мө`чүзәләрлә долудур (буну Әһди Әтигдә верилмиш хронолокијанын мәнтиги һаггында демәк олмур). Бизи ән чох тәәччүбләндирән одур ки, һәмин дөврүн нә биографик, нә дә тарих китабларында бу шәхсијјәтин, әслиндә, һеч ады да чәкилмир.

"Салнамәләр", "Тарих", "Алманија" әсәрләринин мүәллифи, көркәмли тарихчи Тасит Публиј Корнели (ерамызын 55-120-чи илләри) икинчи дәрәчәли һадисәләри белә тәсвир етдији һалда христианлығын әсасыны гојмуш Шәхсијјәт һаггында бир кәлмә дә данышмыр.

Ромалы алим, он ики император һаггында хејли фактлара раст кәлинән биографијаларын мүәллифи Светони Гај Транквилл (тәх. 69-141-чи илләр) дә Иса Мәсиһ барәдә сусур.

Јунаныстанда доғулмуш Плутарх илк бахышда санки о дөврдә баш верәнләрин һамысыны гәләмә алса да, Исанын шәхсијјәти барәдә һеч нә демир. Һалбуки Исанын ардычыллары Јунаныстанда даһа фәал идиләр. Әкәр тарихә инансаг, Плутарх 120-чи илдә вәфат етмишдир. О, 30 илә јахын Ромада јашамышдыр. Бурада нсә һамы анчаг бир мәсәләдән данышырды: Иса пејғәмбәрин мө`чүзәләриндән. Биз күфр данышмырыг. Анчаг чох мүәммалыдыр.

Иса пејғәмбәрин мүасири олмуш Сенека (66-чы илдә вәфат едиб) ерамызын икинчи илиндә доғулубдур. Мә`лумдур ки, Сенека император сарајында јашајыб-јаратмышдыр. Сенека кими дикәр тарихчиләр дә — Плиниј Ата (23-79-чу илләр), Плиниј оғул (62-114-чү илләр), Квинтилиан Марк Фавиј (35-55-чи илләр), Исанын бу надир исте`дады, идејаларынын кәләчәк инкишафындан мүһакимә јүрүтсәк бу шәхсијјәт һаггында һеч нә билмирләр.

Һәтта Иса пејғәмбәри е`дам етмәк барәдә күтләнин разылығыны алмыш прокуратор Понтиј Пилатын адыны өз әсәрләриндә чәкән тарихчиләр дә онун барәсиндә сөһбәт ачмырлар.

Јәгин ахтарышларымыз дүзкүн истигамәтдә кетмир. Һәм христианлыг, еләчә дә онун јарадычысынын өзү башга нәслә, башга шәчәрәјә мәнсубдур вә мө`чүзә онлара јад бир әламәтдир. Һәм дә түркололокија саһәсиндә сон тәдгигатлар бу мөвзунун башга тәдгиг јолуну көстәрир.

Шәхсијјәт һәмишә ән бөјүк мө`чүзә олмуш вә олараг да галыр. Бу бахымдан конкрет шәхс кими Мәһәммәдин (с) мә`нәви әзәмәти бизә даһа јахындыр (сабит кәләчәк наминә өз кечмишини өјрәнмәк бахымындан). О, шәхси тимсалында һамыја вә һәр бир кәсә сүбут етмишдир ки, бәшәр сивилизасијасынын кәләчәјинә тә`минат верә биләчәк идејалар сәһра кими ағласығмаз чәтин шәраитдә дә доғула биләр.

Мәһәммәд Әһмәд бин Абдуллаһ (570-632) гүрејшләр вә һашимиләр нәслиндәндир. Бизә демәк олар ки, онун тәрчүмеји-һалы, һәр бир аддымы, ән башлычасы артыг мин илдән чохдур ки, инсанларын Пејғәмбәр адландырдыглары Дүһанын дүнјаја кәлмәсинә сәбәб олмуш кенетик шәчәрә бүтүн тәфәррүаты илә мә`лумдур.

Мәһәммәд пејғәмбәрин шәчәрәсинин хрестоматик схеми.

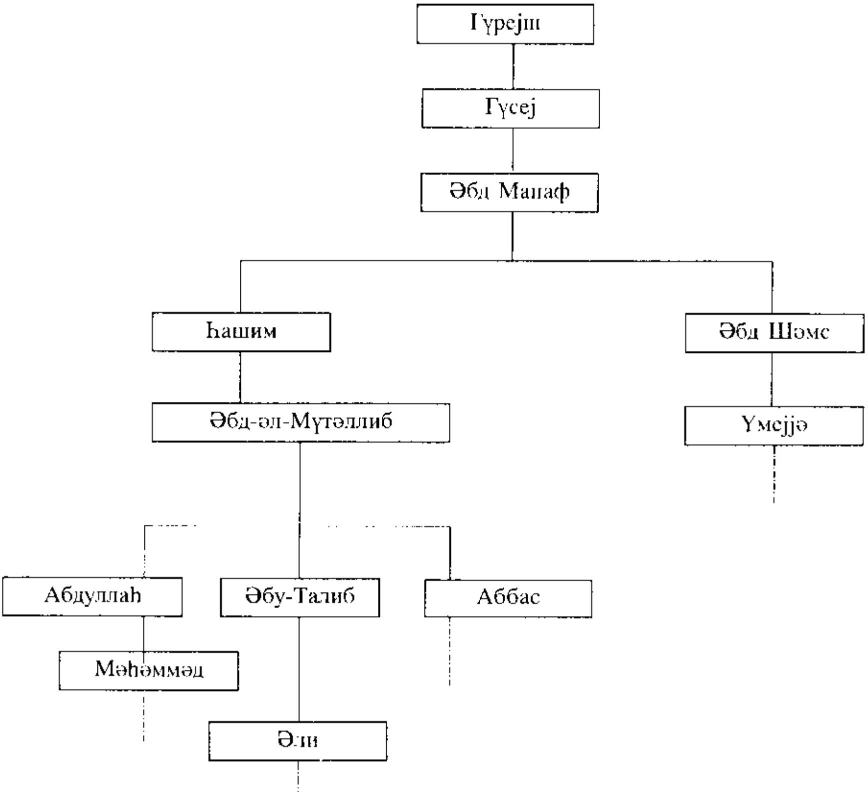

сонра конкрет шәхсијјәтләр, сүлаләнин давамчылары кәлир.

ЕПИЛОГ

Миниллијин сону, јени миниллијин астанасында инсан дүшүнчәләрә далыб. Дүнјанын әшрәфи сајылан чәтин вә ағласығмаз варлыг һаггында. Өзү һаггында!

Кәләчәк БМТ-нин, јахуд дикәр бејнәлхалг тә`сисатын симасында чох көврәкдир. Дүнјанын јени глобал дәрки амили јаранмајынча, о, беләчә дә галачагдыр. Буну исә јалныз идрак имканларыны ачмаға, бәшәријјәтин давам етмәси наминә тә`минат верилмиш, сабит инкишаф едән һәјат наминә дүнјаны дәрк етмәјә гадир шәхсијјәт һәјата кечирә биләр.

Садәчә мүасир технокен ингилабын нәтичәләринә әсасланараг истәмәздик ки, бир вахт Бисмарк кими фикир јүрүтсүнләр: "Ким дејә биләрди ки, Вејмар империјасынын хәрабәликләри ичәрисиндән Бах кими шәхсијјәт чыхачаг".

АВТОРСКОЕ РЕЗЮМЕ

Не будем никого винить в своей судьбе. Так уж получилось, что наша с Вами жизнь совпала с концом Второго тысячелетия, началом XXI века и пиком Третьей мировой демократической волны. Задумаемся над цифрами, доступными каждому из нас (хотя в восточном мироощущении цифровая система традиционно носит характер мистического восприятия). Но за всем этим стоит и тот самый Особый Смысл, который не каждому известен.

Третье тысячелетие прогнозируется периодом изучения и освоения Человеком звездной системы, как минимум, солнечной галактики.

XXI век — веком информации и знаний, когда одна компьютерная оплошность способна вернуть человечество в прошлое столетие.

Пик Третьей мировой демократической волны, ознаменовавший крушение СССР, Варшавского Договора и всей системы социалистических мирохозяйственных связей, выдвигает особые требования перед глобализацией международной политики, не всегда учитывающей жизнь конкретного человека и его конкретной семьи. В нашем азербайджанском понимании это логическое движение мира в своем развитии может привести к недееспособности в новых условиях людей, точнее, к их неспособности в изменившихся условиях принести домой, в семью хлеб. А ведь азербайджанская государственность в отличие, скажем, от русской, традиционно связанной с наличием армейских структур, начинается с семьи. Дом, семья — вот наша святыня и наша крепость, вот то незыблемое и тот оплот, на котором держалась, держится и будет держаться сама идея азербайджанской государственной структуры.

Вопрос не просто риторический: избежать неизбежности.

Не скроем, нас тревожит инерция разума иных уважаемых оппонентов, активно проявляющаяся в то время, когда республика волею судеб оказалась в международном эпицентре политико-интеллектуального роста. Возможно ли вернуться в прошлое? Вряд ли: нища несчастных в мире

уже занята рядом обреченных государств Африки и Центральной Азии, не сумевших пока обрести в мире собственную идентичность. У нас нет иного выхода, как духовно расти, — мучительно трудно, порою даже путем проявления невероятной терпимости, но расти соразмерно новейшим правилам и нормам поведения. Во имя сохранения своей государственности, а значит, и собственного индивидуального "Я".

Пожалуй, одно из основополагающих правил современной и будущей цивилизации заключается в ее приверженности к ценностям демократического пути развития. А потому идеология демократического общества все больше становится образом жизни большинства, от которого исходят все общественные институты, а не только те, что формально являются правящими или оппозиционными. Именно поэтому политическая элита общества (в какой бы форме она ни выражалась: оппозиционной или правящей) никогда не нисходит к народу, а скорее, наоборот, — от народа вверх. В этом, на наш взгляд, должны проявляться нравственные стремления и моральный дух народа.

"Я считаю очевидной правдой то, что все люди были созданы равными, что Творец дал им некоторые не подлежащие передаче права на жизнь и свободу, а также стремление к счастью" , — отмечал Томас Джефферсон, один из основных теоретиков создания новых правил и новых правовых норм развития общества, опираясь на воззрения мировых религий, великих философов и политиков.

В чем же для меня и представителей той среды, которая создана вокруг, заключаются в судьбоносное время принципы стремления к закономерному (логическому) выбору народа, а значит, и его благополучной жизни в сложнейший период развития мира?

Прежде всего, в специфике принципа "азербайджанская мечта". Она включает в себя, как нам кажется, следующие ценности: свобода человека и стабильность в его доме (семье), труд и хороший заработок, хорошее образование детей и уважение в кругу друзей, коллег, профессиональная компетентность.

Итак: достойные дети, внуки, а значит, — здоровое стремление к будущему. Будущему, неразрывно связанному в нашем понимании с возвращени-

ем захваченных армянским агрессором земель. И хотя сегодня еще трудно предположить, каким конкретно образом будет происходить мирным путем этот исторический процесс, мы уверены: Азербайджанская Республика все больше проявляет себя в системе мира, а мир, действуя в соответствии с общепринятыми нормами, так или иначе начнет активную борьбу с фашизмом, независимо от его этнической принадлежности. Азербайджан в этом случае может и уже возрождает в себе традицию обеспечить высоту в духе.

Может, поэтому сегодня, как никогда раньше, мы близки к пониманию новой для нынешнего времени идеи: государство начинается с Мысли.

Может, поэтому мы на сегодняшнем этапе развития являемся не столько сторонниками свободы слова, сколько свободы Мысли. Исходим из того, что только в недрах разума способны появиться истинные идеи демократии. В противном случае, в ситуации неспособности общества создавать новые идеи, мы вновь примкнем к губительному откату назад к "светлому прошлому". Ибо слово без мысли диссонирует, как фальшивая нота. Не случайно даже хронотоп в современной азербайджанской политической культуре складывается особый -- не площадь, а трибуна. Ее может заменить кафедра проповедника или газетно-журнальная полоса интеллектуала, умеющего в силу своих знаний и способности глобального мышления стать знамением времени. Не коллектив, не коллективизм, (коллективное решение, мнение, коллективный дух), а индивидуализм. Таким образом, индивидуализм не противоречит демократии и даже радикализму. Напротив, он требует силы воли и разума и передает ее гражданам страны в их стремлении к приобретению частной собственности, к предпринимательству, открывает путь к благосостоянию. Более того, именно индивидуализм разума в нашем обществе становится стимулом и опорой восстания против социального и политического давления отжившего, предполагающего массовое митинговое общество как форму, прикрывающую неспособность порождать новые идеи развития.

Задумаемся. Истинную нау́ку всегда вызывало к жизни пробуждение фанатичного разума, раскрытие невероятных возможностей человека. И прежде всего – его умение мыслить на уровне астральных систем. Ни-

что не побуждало великого азербайджанца Низами размышлять о духовных ценностях мира, которые и сейчас, и всегда способны обогащать наше общество. Никто не заставлял вошедшего в элиту американских президентов Джефферсона, изолировавшегося от процветающего общества, создавать ныне общий для всех правовой код. Никто не внушал замечательному японцу Ниттерену, жившему в XIII веке, создавать прагматические теории, которые в двадцатом веке привели эту страну к материализовавшей себя философии успеха - технонационализму (Made in Japan). Великие русские писатели и философы девятнадцатого и начала нынешнего века без давления извне задумывались о прошлом в поисках путей к будущему

Есть истины, которые не требуют комментария.

Мы воспринимаем величие любой личности, как и величие любой мысли. Но перед теми, кто способен открыть 101-й шанс для планеты - преклоняемся. Точно так же, как все человечество склоняется перед Магомедом, Иисусом, Буддой - теми, кто создал целостную систему продвижения людей в грядущее.

Пророк Магомед своим основным чудом назвал посланный ему свыше Коран. И ему на Востоке поверили, потому что словом провидца он звал людей к нравственному очищению, и они молились его устами Творцу всего сущего.

Иисусу было невыносимо сложно: он вынужден был не только создавать ситуацию развития будущего, но и во имя собственных идей творить чудеса: исцелять больных, крепить в людях веру и даже воскрешать из мертвых.

Бессмертный Будда воплощает в себе тысячелетнюю мечту миллионов людей о свободе, вере, любви и восприятии жизни как бесценном даре небес.

Впрочем, если сегодня Восток энергично развивается, то нам проще. Хотя бы потому, что по стопроцентной шкале шансов у нас всегда имеется в запасе не просчитываемый аристотелевской логикой - 101-й шанс.

Это - сверхлюди, сверхидеи, сверхпоступки. В чем их опора? Предки оставили нам многочисленные примеры душевного величия. Сокровищницу прошлого они умеют рассматривать как свет звезды на небосклоне грядущего века.

Мы знаем, что в северной части Азербайджана живет не просто семь миллионов человек, а семь миллионов индивидуальностей. При этом, скептически относясь к логике элементарной арифметики, выступаю за совокупность как категорию, несовместимую с множеством.

Я уверен, что пробуждение самобытности духа и стало особым, более того, неизбежным действом нашего времени. В этом - проявление индивидуального тождества.

Монография состоит из нескольких аналитических материалов: "Познание как форма движения", "Римский доклад", "Политическое лидерство", "XXI век - на пути к информационному обществу", "Азербайджанизм = Я + реальные обстоятельства", "Философия краха", "Синдром иллюзий", "Азербайджан в контексте американской модели мира", "Азербайджан и мировое пространство", "Кавказский дом", "Политика разумного компромисса", "Величие человеческого гена на стыке мистических временных циклов", "Знание как важнейший ресурс нашего времени" и т.д. В них я старался, проводя четкие грани между радикальными представлениями о государственном унитаризме и современными формами духовного федерального устройства мира, раскрыть потенциалы идей нового гуманизма. Надеюсь, что значение имеют и алгоритмы, связанные с восприятием современного мирового пространства как переходной модели от классической, когда центры силы определялись политикой великих держав, к более перспективной, связанной с новейшей ролью транснациональных компаний. Именно в контексте такого предмета познания мне видится место, роль и будущность Азербайджанской Республики. При этом хотелось больше уделить внимания созданию ментальной схемы азербайджанского народа , в котором нашли свое отражение практически все мировые духовные (религиозные) ценности - от ислама до иудаизма, христианства, манихейства и т.д. На основе исследований, в частности, высказывается гипотеза об азербайджанской нации, как нации открытого современного типа, способной к восприятию новейших проявлений, вызовов современного мирового пространства.

SUMMARIES OF THE ARTICLES

Let us not lay the blame on anyone because of our destiny. It happened that our life time coincided with the end of the second Millennium, beginning of the new century and the peak of the Third Democratic Wave. Let us take a minute to think over the figures accessible for each of us (even though oriental perception of digital system is rather of the mystic nature). But this is the very secret of the special meaning which is not really very well known.

The third Millennium is supposed to become a period of discovering the Solar system, or at least the Galaxy by human beings.

The XXI century is expected to be a century of information and data when even a minor mistake may take the mankind hundreds and hundreds years back.

The peak of the Third Democratic Wave accompanied by the collapse of the USSR, the Warsaw Treaty and the whole system of the socialist integral relations is putting special demands for global international policy. During these processes, a life of a person and his family is not always taken into account. In our Azerbaijani vision of life such a development may result in inability of human beings to make ends meet under the circumstances changed. The Azerbaijani statehood unlike, for instance, the Russian one, which is traditionally related to the military structures, starts with family. A house, a family - these are stable basic principles of the existence of the Azerbaijani state structure.

This is not just a rhetorical question: how to avoid the unavoidable processes.

Let us be frank, we are concerned with the inertia of minds of our respected opponents which is coming out in the very moment our republic finds itself in the international center of the political and intellectual growth. Is it possible to get back to the past? Hardly: a niche of the underdeveloped states is occupied by a number of the doomed states of Africa and Central Asia, which did not get their identity in the world. We have no choice other than the spiritual growth. It is difficult, it sometimes takes a lot of tolerance, but it should be in place for being up to standards of new rules and norms of the civilized behavior. It is necessary for preserving our statehood i.e. for preserving our individuality.

Most probably, this is one of the basic rules of the contemporary and future civi-

lization is its adherence to the values of the democratic development. That is why the ideology of the democratic society is more and more becoming a lifestyle of majority. All the public institutions are based on this platform, not only those in power or in opposition. That is why the political elite of the society (both the one in power and in opposition) never comes down to the nation but goes from the bottom to the top of the society. In our opinion, these should be expression of the moral spirit of the nation.

"I believe it is the absolute truth that all the people have been created equal and the Creator has given to them rights for life and freedom and a will to be happy" - Thomas Jefferson, one of the main theoretician of the new rules and new legal norms of the development of the society stated based on the opinions of the world religions and the prominent philosophers and politicians.

So, what are the principles of desire of my nation's normal life during such a complicated stage of the world development for me and representatives of our midst?

First of all, this are specifics of "Azerbaijani dream" principle. It encompasses, as we believe, the following values: freedom of human being and stability in his house (family), employment and reasonable earnings, good education of his children and respect of friends, colleagues, professional competence.

The result: praiseworthy children and grandchildren and the healthy aspiration to future. Future, which is in our understanding is indissoluble from liberation of areas occupied by the armenian aggressors. And even though it is difficult to foresee what is a peaceful path of this historical process, we are sure that the Azerbaijan Republic proves itself to be a part of the world system. The world, acting in correspondence with the generally accepted norms will start struggle against fascism irrespectively of its ethnic belonging. Azerbaijan in such a case can and has already started demonstrating being in high spirits.

That is why today as never before we are close to understanding of the idea that the state commences with an Idea itself.

That is why at this given stage we are strongly supporting not just a freedom of speech, but a freedom of Idea. Only deep in minds of people the real ideas of democracy may get generated and absorbed. Otherwise, under circumstances when a society can not generate new ideas we will go back to our socialist "bright future". Since a word not backed up by idea sounds like a false note. There is a new reality in the national political culture - a tribune not a square for rally. It can be replaced by a pul-

pit of preacher or an article of an intellectual, who can become a sign of time. Not collective approach or spirit, but the individual one. This does not contradict to democracy and even to radicalism. On the contrary, it requires the strength of will and mind and conveys these features to the citizens of the country in their attempts to get a property, to start their own business, opens a way to prosperity. Moreover, this very feeling becomes an impetus and standpoint of the rebel against social political pressure of the outdated world vision wherein a rally society is a mask to hide inability to generate new ideas.

Let us think about it. The real science has been always "provoked" to life by the emerging understanding of the existence of the hidden capacities of a human being. And first of all by his ability to think on the level of the astral systems. Nobody force an Azeri man Nizami to think of the spiritual values of the world making it in a way that even today his ideas are enriching our society. Nobody forced the American president Jefferson who has isolated himself from the prospering society to create a legal code which is common for everyone. Nobody influenced on the prominent Japanese philosopher Nitteren who lived in XVIII century to create a pragmatic theories which brought this country to the materialized philosophy of success - technical-nationalism (Made in Japan). The great Russian writers and philosophers of XIX century and those living in the beginning of XX have been taking a look to the past and thinking of the ways of future development with no influence of external factors.

There is gospel truth which needs no comments.

We accept greatness of any personality as well as grandeur of any idea. But we bend down before those people who are able to give to the mankind 101st chance. Exactly in a way the whole mankind bow down before Mohammed, Jesus, Buddha - those, who have created the integral system for human beings advancing into the future. The Prophet Mohammed considered Koran sent him from above his main miracle. And people of the East believed in him since he called upon the people to the moral purification, and they prayed to the Creator with his lips.

It has been extremely difficult for Jesus: he had to not just create a future development model, but also in the name of his ideas to work wonders: to cure and even to resurrect.

The immortal Buddha is personification of the eternal dream of millions of freedom, trust, love and perception of life as a precious gift of the hearth.

If East is getting developed smoothly, we feel at ease. Simply because we keep a reserve - 101st chance which can not be counted under Aristotle logic.

We are speaking about super people, super ideas, super actions. What is a basement of them? Our ancestors have left a number of samples of the spiritual greatness. The treasury of past they considered as a light of a star on the vault of heaven of future centuries.

We do know that in the northern part of Azerbaijan are living 8 millions of individuals not just 8 million people. Being skeptic to the idea of the elementary mathematics, I consider such an aggregation as a category non compatible to multitude.

I am sure that awakening of originality of spirit has become a special and moreover unavoidable action of nowadays. This is an expression of the individual identity.

The monograph consists of several analytical materials: "Learning as a way of development", "Roman report", "Political leadership", "XXI century - on the way to information technology's society", "Azerbaijanism = 1 + the real circumstances", "The philosophy of collapse", "Illusions syndrome", "Azerbaijan within the context of the American model of the world", "Azerbaijan and the world expanse", The Caucasian House", "Politics of the reasonable compromises", "The greatness of the human being's gene on the cross-road of the mystical timing cycles", "Knowledge as most important resource of our time" and etc.

I have been trying to present potential of the new humanism ideas providing clear borders for the extreme visions of the state unity and the modern forms of the inner federal world structure. I hope that algorithms related to the perception of the modern world expanse as a transition model from the classic one to the new one (in the first case the dominant role has been played by superpowers, in the second - by the trans-national corporations) will draw attention of readers. I see place and future as well as a role of the Azerbaijan republic within the context of this knowledge. I also would like to pay more attention to the creation of the mental scheme of the Azerbaijani people, wherein almost all the spiritual (religious) values from Islam to Judaism have been reflected. Based on researches carried out I am putting forward hypothesis of the Azeri nation as a nation capable to perception of new trends and challenges of the contemporary world.

ABOUT AUTHOR

Rovshan Faig oglu Mustafayev was born in 1960 in Baku. He is an Azerbaijanian, the first doctor of political sciences in the republic, a candidate of philological sciences. The founder and director of the first non-governmental scientific-research intellectual centre - Azerbaijan Institute of State Building and International Relations, established in 1993 and the Institute on Human Rights of the Academy of Sciences, created in 1999. The founder and editor-in-chief of the monthly scientific-politological journals «Dirçəliş - XXI əsr» and «Возрождение - XXI век» («Rebirth - XXI century» in Azerbaijani and Russian).

An author of more than 50 scientific works, including the monographs «The Azerbaijani way of development», «Azerbaijan and the new world», «The Azerbaijani statehood: on the way of the world's and ourselves' cognition», «The possible ways of development of the Azerbaijani society».

The direct participant of the project on the free ecological zone, that has been arranged jointly with the UNIDO and UNDP. The book «Export production zones» was published in Azerbaijani language in co-operation with the UNO co-ordinator in Azerbaijan Paolo Lembo.

The creator and supervisor of studies of the series «Library on Human Rights», published in Azerbaijani by the Institute on Human Rights of the Academy of Sciences. The following publications of this series have been published: jointly with the Director of the ODIHR/OSCE Gerard Stoudmann «On the way of democracy» (Baku, 1999), dedicated to the problems of population registration; jointly with the UN Office of High Commissioner for Human Rights «National Institutions on Human Rights» (Baku, 2000); jointly with the ODIHR/OSCE consultant on gender issues Tiina Ilsen «Power and how to achieve it» (Baku, 2000, in Azerbaijani and Russian languages); jointly with the Programme Adviser of the Directorate General of Human Rights of the Council of Europe Ineta Ziemele «Human Rights and the European Convention» (Baku, 2000) (about the work of the European Court of Human Rights).

The supervisor of studies of the project on creation of the Institution on Ombudsman in Azerbaijan.

The author of the idea on creation of the educational-enlightenment regular talk-show «Human Rights Millennium» on the «Space» independent TV-channel.

The compiler of the collection «Songs by Mirza Shafi (forgotten and little known Russian translations)» (1988), author of the collected stories «The collision (clash)» (1983) and co-author of the publicistic book «Policy is the fate» (Saint-Petersburg, 1998). According to his initiative and under his scientific guidance the following books have been published: «What is water?» for children (the project of the World Bank), «The intellectual property» and «Agrarian reform: ways and development», as well as several monographs, dedicated to international relations.

He was the empowered person of Heydar Aliyev, the candidate for the post of the President of the Republic of Azerbaijan in 1998.

He made scientific lectures at the international forums in Rome, Paris. Saint-Petersburg, Ankara.

Married, has two sons.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

1. Әлијев Һ.Ә. Аллаһын бу халга бәхш етдији сәрвәтдән ағыллы истифадә едилмәлидир. «Азәрбајчан» гәзети, 10 август, 1993.
2. Әлијев Һ.Ә. XXI әср Азәрбајчанда кәнчләрин мүстәгил дөвләтимизи гуруб-јаратмаг вә инкишаф етдирмәк дөврүдүр. Республика кәнчләринин II форумунда Азәрбајчан Президентинин нитги. «Dirçəliş-XXI əsr» журналы, № 13, 1999.
3. Әлијев Һ.Ә. Вашингтондакы Стратежи вә Бејнәлхалг Арашдырмалар Мәркәзиндә Азәрбајчан Президентинин нитги. «Dirçəliş-XXI əsr» журналы, № 15, 1999.
4. Әлијев Һ.Ә. 28 мај Республика күнү мүнасибәтилә тәнтәнәли мәрасимдә Азәрбајчан Президентинин нитги. «Dirçəliş-XXI əsr» журналы, № 6 (28), 2000.
5. «Азадлығы дәстәкләмә акты». АБШ Конгресинин сәнәди.
6. Азәрбајчан Дөвләт Гуручулуғу вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Институтунун сосиоложи хидмәт групунун анкет сорғулары (ијун, ијул, декабр, 1993-1994).
7. Азәрбајчан Республикасынын демографик инкишаф консепсијасы. 1999.
8. АБШ Конститусијасы. «ЈуСИА», 1992.
9. Америка һөкумәтинин әсас сәнәдләри. Бирләшмиш Штатларын Мә'лумат Акентлији, 1989.
10. Аббасбәјли А. «Азәрбајчан мүасир дөврдә». Бакы, 1998.
11. Азәрбајчан Республикасы ХИН-ин 1999-чу ил 5 ијул тарихли 2601/ 9 сајлы мәктубу.
12. Азәрбајчанын инзибати-әрази болкусу. Бакы, 1978.
13. БМТ Низамнамәсинә ујғун олараг дөвләтләр арасында достлуг мүнасибәтләринә вә әмәкдашлыға даир бејнәлхалг һүгуг принсипләри һаггында БМТ Бәјаннамәси.
14. Бүнјадов З. Моисеј Каланкатуклунун «Албанија тарихи» китабына мүгәддимә. Бакы, 1993.
15. Величко В. «Гафгаз. Рус мәсәләси вә тајфаларарасы мәсәләләр». Бакы, 1990.
16. Әлијев В. Азәрбајчанын мәдәнијјәт абидәләри вә ермәни корешәнләри. «Дирчәлиш» журналы, № 2, 1992.
17. Әлијев В. Кәлимли-кедимли дүнја. (Азәрбајчанын гәдим тичарәт јоллары). «Дирчәлиш» журналы, № 4, 1992.
18. Әһмәдов Г. Данышан дашлар. «Дирчәлиш» журналы, № 1, 1992.

19. «Әмир Тејмурун вәсијјәтләри». «Азәрнәшр», Бакы, 1991.
20. «Инәк јолу» журналы, № 3, 1998-чи ил.
21. Иран Ислам Чүмһуријјәтинин әсас гануну. Бакы, 1992.
22. Исмајылов И. «Азәрбајчан тарихи». Бакы, 1992.
23. «Китаби - Дәдә Горгуд». Бакы, 1962.
24. Каланкатуклу М. «Ағван тарихи». Тифлис, 1912.
25. Каланкатуклу М. «Албанија тарихи». Бакы, 1993.
26. Кәнд тәсәррүфаты вә базар игтисадијјаты. Республика елми-практик конфрансынын материаллары. «Дирчәлиш» журналы. № 7-9, 1991.
27. «Китаби-Дәдә Горгуд». Бакы, 1990.
28. Лингвистик һүгугу мүһафизә һаггында Авропа Парламентинин Гәтнамәси.
29. Малијјә. Статистик мәчәллә, Бакы, 1999.
30 Меһрәлијев Е. Азәрбајчанда әһалинин миграсијасы вә демографик просес. «Игтисадијјат вә һәјат» журналы, № 5, 1991.
31. Мәммәдов Ч., Аббасов Р. Сәрһәдјаны әмәкдашлығын перспективләри. «Дирчәлиш» журналы, № 6, 1991.
32. Михитор Гош. Албан салнамәси. Бакы, 1993.
33. Мөвсүм. Биномлар аиләси вә 50-лик сај системи. Бакы, 1994.
34. Мурадов В. Орта әср Азәрбајчан шәһәрләри. Бакы, 1983.
35. Мустафајев Р. Инкишафын Азәрбајчан јолу. «Дирчәлиш - XXI әср» журналынын китабханасы, 1993.
36. Мәммәдов З. Азәрбајчанда XI -XIII әсрләрдә фәлсәфи фикир. Бакы, 1978.
37. Низами Кәнчәви. «Искәндәрнамә». Бакы, 1947.
38. Разов С. Чин ислаһатлары: тәчрүбә, проблемләр. «Дирчәлиш» журналы, № 7-9, Бакы, 1991.
39. Русија үчүн стратекија. Русијанын Харичи вә Мүдафиә Сијасәти Шурасынын сәнәди.
40. Сејидов М. «Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән». Бакы, 1989.
41. Тавровски J Јапон мө'чүзәси, јапон характери. «Диалог» журналы, № 14, 1990.
42. Туси Н «Әхлаги-Насири». Бакы, 1989.
43. Һүсејни Ә. Илаһи нәғмәләр. «Дирчәлиш» журналы, № 4, 1992.
44. Чәмшидов Ш. «Китаби-Дәдә Горгуд» — 1300. Улу халгымызын VII әср абидәси. «Dirçəliş-XXI əsr» журналы, № 19, 1999.
45 Чәфәров J. «Һунлар вә Азәрбајчан». Бакы, 1985.
46. Чавад Һеј'әт. «Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш». Бакы, 1993.
47. Өкәл Б. «Бөјүк Һун империјасы». I, II китаб. Бакы, 1992.
48. Фаруг Сүмәр. «Оғузлар». Бакы, 1992.
49. Фәзлуллаһ Р. «Оғузнамә». Бакы, 1991.

50. Абалкин Л. Неиспользованный шанс. М., Политическая литература, 1991.
51. Адамс В., Джеймс В. Адам Смит шагает по Москве. Диалог о радикальной реформе. М., Дело ЛТД, 1994.
52. Афанасьев В.Г. Мир живого: системность, эволюция и управление. М., 1986.
53. Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь. М., 1998.
54. Альма Баччико - Астрада. Права и обязанности медицинского персонала в вооруженных конфликтах. М., 1995.
55. Абалкин Л. Размышления о стратегии и тактике экономической реформы. Вопросы экономики. М., № 2, 1993.
56. Абу-аль Насер Гямаль. Фальсафат алсаура. Каир, 1956.
57. Абу-ар Разек Али. Аль-Ислам ва усуль аль-хукм. Каир, 1925.
58. Аверинцев С.С. Теократия. Философская энциклопедия, т. 5. М., 1968.
59. Азерли М.И. Арабоязычный источник в IX веке о древнем Азербайджане. Доклад. АН Аз. ССР, 1979.
60. Акаев А. СНГ сделало свое дело. Известия, № 1, 1993, 5 января.
61. Алексеева Т.Д., Кравченко И. И. Политическая философия. К формированию концепции. Вопросы философии, № 3, 1944.
62. Алиев В.Г. Археологические памятники Кюлтапе II. Баку, 1978.
63. Аль-Истахри. Книга путей и государств. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК. Тбилиси, 1901, Вып. 29.
64. Аль-Кавакиби. А. Природа деспотизма и гибельность порабощения. М., 1965.
65. Андрианов В.Д. Новые индустриальные страны в мировом хозяйстве. М., 1989.
66. Антология мировой философии. М., 1968-70.
67. Арран. Поход Александра. М.-Л., 1962.
68. Артаманов М.И. История Хазар. Л., 1962.
69. АСЭ. Макет (контрольный экземпляр). Баку, 1969. Очерки об Азербайджане под. ред. Расула Рзы.
70. Бунядов З. Азербайджан VII-X веков. Баку, 1965.
71. Баладзом А. Книга завоевания стран. Баку, изд. Общества образования и изучения Азербайджана, 1929.
72. Балазури А. Книга завоевания етран (текст и перевод П.К.Жузе.) Баку, 1927.
73. Бахтин Л.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
74. Бахтин Л.М. Данте и его время. М., 1965.

75. Беблер Н.Н. В новой архитектуре европейской безопасности. Международная жизнь. № 2, 1992.
76. Безопасная и процветающая Америка. США -ЭПИ, № 1, 1994.
77. Бейкер Д. Выступление в Пристонском университете 12 октября 1991 г. Информационный справочник посольства США. Вашингтон.
78. Беляев И.П., Примаков Е.М. Египет: время президента Насера. 2-ое издание М., 1981.
79. Берг О.В. Организация арендных отношений. Вопросы теории и практики. М., 1995.
80. Бжезинский З. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI в., США -ЭПИ, № 4, 1994.
81. Биджиев Х.Х. О тюркском элементе в этническом составе Северного Кавказа в средние века. (Тезисы докладов Всесоюзной тюркологической конференции, Алма-Ата), 1976.
82. Биярбадер Ч. Портрет сорок первого президента. Известия, № 21, 1989.
83. Богуславский М.М. Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности. М., 1992.
84. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. М., 1992.
85. Брагиня Л.М. Итальянский гуманизм. Этнические мышления XIV-XV веков. М., 1977.
86. Брутенц К. Тихоокеанская доктрина Б.Клинтона. Международная Экономика и Международные Отновіения, № 2, 1994.
87. Бунятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. ВИКА, Баку, 1992.
88. Бунятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские. Баку, 1964.
89. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1905.
90. Всеподданнейший отчет Бакинского градоначальника за 1913 и 1914 гг.
91. Византийский К. Описание племен. ВДИ, № 3, 1948.
92. Вень Тяньмен. Реформа и открытость. Пекин, 1992.
93. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (печ. по изд. 1904 г.). Баку, 1990.
94. Вашингтон пост. 24 декабря, 1992.
95. Васильев А.М. Египет и египтяне. М., 1986.
96. Вафг А.Х., Литман А.Д. Философские взгляды Д.Неру. М., 1987.

97. Велиев М.Г. (Бахарлы). Азербайджан. Физико-географический, этнографический очерк. Баку, 1921.
98. Византийский. Описание племен. ВДИ, № 3, 1948.
99. Волкова Е. Как делается внешняя политика США: мнение украинских историографов. Международная Экономика Международные Отношения, 1994.
100. Вэнь Тяньмен. Реформа и открытость. Пекин. 1992.
101. Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997.
102. Гладков В.А. Закон отрицания. М., Наука, 1982.
103. Горбач. В.И. Проблемы диалектических противоречии. М., Наука, 1972.
104. Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. М., Мысль, 1974.
105. Гаджиев Ф. Земельная реформа: проблемы, задачи. Баку, "Возрождение - XXI век", №№ 10-12, 1991.
106. Гегель М.-Л., 1935, т. XI.
107. Гейбуллаев Г.А. Topoномия Азербайджана. Баку, 1986.
108. Гербенщиков Э. Широкие горизонты малого предпринимательства. Мировая экономика и международные отношения. М., № 5, 1992.
109. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.
110. Главные задачи реформы и строительства Китая в 90-х годах. Пекин, 1993.
111. Гугасян В. Азербайджанская политопонимия в закавказских источниках. Вопросы филологии в Азербайджане. Баку, 1984, вып 2.
112. Гудыменко Г. Россия в глобальной системе координат: подходы к проблеме. Восток, афро-азиатские общества: история и современность, № 3, 1994
113. Гумилев А.Н. Ритмы Евроазии. М., 1968.
114. Гусейнов М.М. Азыхская пещера - крупный карст и древнейшая стоянка в Азербайджане. Доклад АН. Аз. ССР, № 11, 1965.
115. Дутли М.Т. Дети и война // Дети - комбатанты, захваченные в плен // МККК, 1995.
116. Дашнаки. (Из материалов департамента полиции). Переиздание. Баку, 1990.
117. Декларация от установления Нового экономического порядка от 1 мая 1974 г. Международное право в документах. М., 1982
118. Дагаев А.А. О налоговых порогах для развития малого бизнеса США: Экополитика. Политика. Идеология. М., № 2, 1992.
119. Дейлем или Дейлюм - страна, находящаяся на юго-западном побережье Каспийского моря. ССМ. СМОМПК.
120. Демирчизаде А.М. История азербайджанского языка. Азербайджан мектеби, №№ 2-3, 1944.

121. Державин И.К. Сока-чаккай. Комейто М., 1972.
122. Джеффери Г. Американские программы акционирования работников: политические, правовые и налоговые аспекты. США. Экономика, политика, идеология. № 9, 1992.
123. Диспэтг - еженедельное издание госдепартамента США. 30 января 1991.
124. Дионисий. Описание населенной земли. ВДИ. № 1, 1948.
125. Древнеиндийская философия. М., 1972.
126. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца VI века до н.э. М.-Л., 1956.
127. Европейская хартия местного самоуправления и ее значения. Полис. № 4, 1998.
128. Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком в III-I тысячелетиях до н.э. (материалы семинара по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа.) Тез. Баку, 1966.
129. Дьяконов И.М. Рецензия на книгу И.П.Щебыкина "Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами". Исторический журнал, М., № 5, 1945.
130. Елфимов Г.М. Возникновение нового. М., Мысль, 1983.
131. Египет. М., 1989.
132. Закон о выборах в палату докуметов Италии. М., 1988.
133. Еремеев Д.И. Этногенез турков. М., 1970.
134. Ещенко Б. Механизмы формирования современной экономики. Киев, № 19, 1990.
135. Жих Е.М. Маркетинг: как завоевать рынок. М., 1991.
136. Забродский. Через рынок - к общечеловеческим ценностям. Международная жизнь. М., № 2, 1992.
137. Зевин Л.З. Страна различного управления развития в мировом хозяйстве. М., 1985.
138. История древнего мира. Расцвет древних обществ. М., 1982.
139. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Баку, 1988.
140. Иванов Н.А. Кризис французского протектората в Тунисе. М., 1971.
141. Избирательный кодекс Французской Республики. М, 1989.
142. Иващенко А.А. Товарная биржа. М., 1991.
143. Игнатович А.Н. Концепция бытия школы Тяньтай в интерпретации Ниттерена. Философские вопросы буддизма. Новосибирск, 1984.
144. Игнатович А.Н., Светлов Г.Е. Лотос и политика. М., 1980.
145. Идеология национального освободительного движения в странах зарубеж-

ного Востока 1917-1947. М., 1984.
146. Из истории средних веков и возрождения. М., 1967.
147. Измутов Б.И. Региональный хозяйственный механизм. М., 1992.
148. Индивидуальная предпринимательская деятельность. М., 1992.
149. Ионова А.И. Институт Соединенных Штатов Америки и Канады. Наука, 1976.
150. Ионова А. И. Ислам в юго-восточной Азии: проблема современной идейной эволюции. М., 1981.
151. История диалектики XIV-XVIII вв. М., 1974.
152. История древнего мира. Расцвет древних обществ. М, 1982.
153. История Рима. М., 1970.
154. История с древнейших времен до наших дней. М., 1966, т.I.
155. Капица Л.М., Сухов В. Д. Экономическая интеграция развивающихся стран. М., Мысль, 1978.
156. Квинтэссенция. М., Политическая литература, 1992.
157. Казым-Бек М. Дербент-наме. сб. 1851.
158. Казым-Бек М. О языке и литературе персов до исламизма. ЦГА Таб. АССР, ф.1186, д. 13.
159. Как вы относитесь к рыночной экономике? Социологический опрос журнала "Диалог", № 2, 1990.
160. Каланкатуйский М., История Агван. СПБ, 1891.
161. Калашников Ю.Н. Инвестиционное сотрудничество: рынок и цены. М., 1991.
162. Калевинская Е. Пойдет ли иностранный капитал в Россию. Международная жизнь. №№ 11-12, 1992.
163. Караваев В. Российская реформа: взгляд ученых экономистов мира. Международная жизнь. №№ 11-12, 1992.
164. Квинтэссенция. Философский альманах. М., Политическая литература, 1992.
165. Китов А.И. Рынок: психологические барьеры. М., 1990.
166. Клинтон Б. Я вернулся. "Мы". М., октябрь, 1992.
167. Козларич Р. Приватизация, предпринимательство и деловая этика. ЮСИА. 1994, 18 ноября.
168. Козловский Ю.Б. Идеализм и религия в современной Японии (формы взаимодействия). Философия и религия на зарубежном Востоке XX век. М., 1985.
169. Коковцев Л.К. Еврейско-хазарские переписки в X веке. Л., 1932.

170. Колгин С. Россия - ближнее зарубежье: взаимоотношения, интересы, цели политики. Международная Экономика и Международные Отношения, № 4, 1995.
171. Комиссаров. Безопасность и сотрудничество. (опыт Европейского Совета). М., Международные отношения, 1989.
172. Конституции стран Африки. М., 1973.
173. Конференция ООН по окружающей среде и развитию. Информационный обзор.
174. Коран. М., 1963.
175. Корпунов А.В. СНГ и Запад: модели интеграции. США -ЭПИ, № 4 1994.
176. Косолапов. Новая Россия и стратегия Запада. Международная Экономика и Международные Отношения, 1994, № 1, 1994, № 2, № 3, 1994.
177. Крымский А. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). Сб. статей Е.Ф.Ольденберга. Л. 1934.
178. К проблеме этногенеза Азербайджанского народа. Баку, 1984.
179. Криченко А.А., Белоусов Л.В. Роль политического лидера в преодолении общественного кризиса. Управление политическими и социально - экономическими процессами в экстремальных условиях. Баку, 1992.
180. Линк А. Первая глобальная революция. М., 1991.
181. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ВДИ, №№ 1-4, 1974.
182. Лебедева Л.Ф. Кто и как платит налоги. США. Экономика, политика, идеология. № 9, 1992.
183. Левин З.И. Ислам и национализм. М., 1968.
184. Левин Т. История основания города. ВДИ. № 1, 1949.
185. Левшин Ф.М. Внешнеторговые цены. М., 1990.
186. Лейк Эн. Нью-Йорк Таймс, 25 сентября, 1994.
187. Линк А. Шнейдер Б. Первая глобальная революция. М., 1991.
188. Лос-Анджелес таймс. 13 декабря, 1992.
189. Лука. Евангелие от Луки. Международное Библейское Общество. М., 1991.
190. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы. М., Л., 1961.
191. Макконелл и др. Экономика: принципы, проблемы и политика (в двух томах). Баку, 1992.
192. Максимычев. Куда идешь... Германия? Международная жизнь, № 2, 1992.
193. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской

Албании (III в до н.э. - VIII в н.э. и XII-XIII вв.). Баку, 1986.
194. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1955.
195. Меликсет - Беков Л.М. К истории появления гуннов в Восточном Закавказье. Доклад АН Аз. ССР. № 6, 1957. т. 13.
196. Меликсет - Беков Л.М. Обзор источников по истории.
197. Мехтиев Э. Р. Международные отношения на исходе XX столетия: проблемы теории и политики. Баку, 1995.
198. Мировоззрение Дж. Неру. М., 1973.
199. Молчанов В.М. Шаповалов А. Молодежь: экономическое и политическое сознание. Киев, № 14, 1989.
200. Морин Дауз. Горькое чувство утраты. Нью-Йорк таймс, 7 декабря, 1992.
201. Мунипов В.М. В мире бизнеса. М., 1992.
202. Мустафаев Ф.М. Силуэты времени. Баку, 1981.
203. Мусульманское право. М., 1984.
204. Мухидин. История развития тюркского (азербайджанского) языка. Маариф ве меденийет. №№ 1-2, 1923.
205. Нариманов Н. Избранное. Баку, 1989.
206. Неру Д. Взгляды на всемирную историю. Письма к дочери из тюрьмы М., 1975
207. Неру Д. Внешняя политика Индии. М., 1963.
208. Неру Д. Воспоминания, исследования. М., 1989.
209. Неру Д. Открытие Индии. М., 1955.
210. Новейшая история арабских стран Африки. М., 1988.
211. "Новое русское слово", 1992, 10 июля.
212. Нуреєь Р.М. Азиатский способ производства как экономическая система. М., 1993.
213. Облинский Э.Е. Глобальные интересы и национальный эгоизм: экономический аспект. М., 1992.
214. О развитии в приморских и приграничных районах и бассейне реки Янцзи, Пекин, 1993.
215. О сближении политики России и США в области обороны. М., 1993.
216. Открытие Янцзы. Пекин, 1994.
217. Папарин А. Что же такое наука о политике? Международная Экономика и Международные Отношения, № 4, 1994.
218. Пичикян Е.М. Капиталистическое развитие нефтяной промышленности в Азербайджане. Тифлис, 1930.
219. Попов Н. МЭМО, № 4, 1994.
220. Политические отношения на Востоке. М., 1990.

221. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941. Политическая мысль и история США. М., 1976.
222. Полонская Л.Р., Вефа А.Х. Восток: идеи и идеологии. М., 1982.
223. Попов Г. Модель международного валютного фонда перехода к рынку. Вопросы экономики, № 2, 1993.
224. Попов И. Внешняя политика России. Международная Экономика и Международные Отношения, № 4, 1994.
225. Проблемы политики, идеологии и культуры стран современного Востока. М., 1983.
226. Путешественники об Азербайджане. Баку, 1991.
227. Развитие института уполномоченного по правам человека в Российских регионах. С-Пб, т. 3, 1999.
228. Расизаде А.И. Все-таки, кто агрессор? Бакинский рабочий, 4 ноября, 1992.
229. Риселят аль Джахад. Триполи, № 4, 1982.
230. Рогов С.М. Новая военная доктрина России. США -ЭПИ, № 4, 1994.
231. Россия способна сыграть решающую роль в урегулировании войны в Нагорном Карабахе. Известия, 1992, 5 сентября.
232. Роттердамский Эр. Похвала глупости М.,-Л., 1931.
233. См. Иоаннисян А.Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XX столетия. Ереван 1958, Дживелегов А. И. Армяне в России. М., 1906. Чахгхуньян Гр. Армянский вопрос и армянские погромы в России. Ростов-на-Дону, 1905.
234. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991.
235. Смутс М. Международные организации и неравноправие государств. Международный журнал социальных наук, № 11, 1955.
236. Статистические сборники Всемирного банка за 1993, 1994, 1995 гг., Вашингтон.
237. Соколов Ю.Н. Цикл как основа мироздания. Ставрополь, 1990.
238. Сафаров Н. Динамика процесса: Геополитика. Тренд. Сентябрь - октябрь, 1996.
239. Самуилов С.М. НАТО, восточные европейцы, Россия: интересы и поиски компромисса. США - ЭПИ, № 6, 1994.
240. Светлов Т.Е. Путь богов. М., 1985.
241. Себеос. История. Ереван, 1939.
242. Сиган Б. Основы демократии. ЮСИА, 1994.
243. Современное предпринимательство в современной мировой экономике. М., 1992.

244. Современные теории социализма национального типа. М., 1967.
245. Современный национализм и общественное развитие зарубежного Востока. М., 1978.
246. Сорос Дж. Советская система: к открытому обществу. Гл. Открытое Общество. М., 1991.
247. Сорос Дж. ЮСИА, 4 августа.
248. Сосин В.А. Альтернативный путь: проблема посредничества и проблема ориентированного похода в разрешении региональных и этнических конфликтов. Управление политическими и социально-экономическими процессами в экстремальных условиях. Баку, 1992.
249. Стародубровская К. Монопольный рынок и политика стабилизации. М., Свободная мысль, № 11, 1992.
250. Страбон. География в 17-ти книгах. М., 1879.
251. Стратегия для России. Независимая газета, 1992, 19 августа.
252. Стратегия национальной безопасности США. США-ЭПИ. №№ 11-12.
253. Сумбатзаде А. Азербайджанцы: этногенез и формирование народа. Баку, 1992.
254. "Трагедия, виновников которой невозможно оправдать. Доклад Московского правозащитного центра "Мемориал" о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы в ночь с 25-го на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями", газ. "Свобода", 12 июня, 1992 г.
255. Тиммерман Х. Внешняя политика России: поиски новой идентичности. Международная Экономика и Международные Отношения, № 2, 1994.
256. Топоро С. Современное общество и нитиренизм. Токио - Москва, 1972.
257. Травин Д.Я. Экономическая роль акционерной собственности. Иваново, 1992.
258. Турция: история, экономика, политика, М., 1963.
259. Устинов А. Европейская оборона: станет ли ЗЕС гарантом мира в 90-е годы? Международная Экономика и Международные Отношения, 1994.
260. Уткин А.И. Политика США на североатлантическом направлении. США - ЭПИ, № 1, 1995.
261. Уткин А.И. США - Западная Европа: меняющаяся роль Германии. США - ЭПИ, № 2, 1994.
262. Фараби. Трактат о взглядах читателей добродетельного города. М., 1990.
263. Федоровский А. Азиатско-тихоокеанский регион: год больших перемен. Международная Экономика и Международные Отношения, № 1, 1994.

264. Философия и прогностика (перевод с немецкого). Редколлегия. М., Прогресс, 1977.
265. Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. М., 1990.
266. Федоровский А. Стратегическая оборона и политическис реалии. Международная жизнь, № 2, 1992.
267. Фишер - Томпсон Дж. ЮСИА, 1 сентября, 1989.
268. Хартия экономических прав и обязанностей государств от 12 декабря, 1974 г. Международное право в документах.
269. Хамруен А. Революция 23 июля 1952 года в Египте. Перевод с арабского. М., 1984.
270. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Полис, № 1, 1994.
271. Цывин А.Т. Золотая волчица на красном поле. Баку, № 1, 1992.
272. Цагевский В.И. Борьба развивающихся стран против империализма за равноправные экономические отношения. Борьба за демократию международных экономических отношений. М., ИНИОН, 1979.
273. Чешков М.А. Преображаемая Россия и обновляемый в конце XX в. Восток. Афро-азиатские общества: история и современность, № 3, 1994.
274. Чукеев В.Я. Внешнеполитические проблемы администрации Клинтона. США - ЭПИ, № 2, 1994.
275. Шатров В.П. Международно-правовые аспекты установления нового мирового экономического порядка и освободившиеся государства Африки. М., УДН, 1989.
276. Монтескье Ш. О духе законов. М., 1955.
277. Эрцбергер М. Германия и Антанта. М. - Л.
278. Это - КНР, Пекин, 1993.
279. Это - КНР, Пекин, 1994.
280. Эфендиев И.К. История медицины в Азербайджане. Баку, 1964.
281. Янковский А. О древней Кавказской Албании. ЖМНГ. 1946.
282. Яно С. Японская экономика на пороге XXI века. М., Прогресс, 1972.
283. Янковский З.М. К вопросу об одноименности древней Атропатены и Албании. Тр. Института истории и философии АН Аз. ССР. 1954.
284. Ямпольский З.И. Две заметки к трактовке Страбонова текста об Азербайджанской Албании. Изв. Аз. ФАН-а СССР, 1942.
285. Ямпольский З.И. О тюрках V в. до нашей эры. Уч. зап. АГУ им. С.М.Кирова. Серия "Язык и литература", 1979 г.
286. Azerbaijan Human Development Report, 1995.
287. Cristol I. "Public Interest", 1991.

288. Country Human Development Indicators. New York, 1993.
289. Conditions of employment in the European Social Charter. Council of Europe publishing.
290. Commentary on the Trid Geneva, 1960 mart. 14.
291. Commentary on the Trid Geneva, 1960 mart. 14.
292. Crimes of War. New York, London, 1999.
293. Desicion 94/ 697/ PESC du Consil, relative a la postion commune, definie sur la base de l'article J.2. du traite sur Iunion europeene, Cjncermant les objectifs et priorites de l'Union europeenne vis-a-vis du Rwanda, Bulletin de l'Union europeenne, Commission,n 10, 24 octobre 1994.
294. East-West Energy Efficiency. New York, 1992.
295. Frank W."Foreign Affairs", 1993.
296. Human rights today. European legal texts. Council of Europe publishing.
297. Human rights in international law. Council of Europe press.
298. Israel's Foreign Relations. Jerusalem, 1993.
299. Johnson M. The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Forty-five years later // Temp. Intern. And Comp Law Journal. 1994, vol. 8.
300. Ombudsman and Human Rights Protection Institutions in OSCE Participating States. Warshaw, October 1998.
301. Pakistan: Socio-Economic Profile. Islamabad, 1994.
302. Pamcharan B.G. Development and international economic cooperation. Annuaro de derecho Internationali. 1988, vol. 29.
303. Preventing Torture. 1st Edition Warshaw, 1999.
304. The minority question in Europe. Texts and commentary. Council of Europe publishing.
305. Wedgwiid R. War crimes: Bosnia and Beyond: Comments on the International War crimes Tribunal // Virginia Journal of International Law. 1994, vol.34.

Ровшан МУСТАФАЕВ
МЫСЛЬ СВОБОДНА

Rovshan MUSTAFAEV
IDEA IS FREE

Müəllif müxtəlif vaxtlarda ona dəyərli məsləhətlər verdiklərinə görə Faiq Mustafaya, Kəmaləddin Heydərova, Ruhulla Orucova, Seyfəddin Qəndilova, Ağalar Abbasbəyliyə, Fuad Ələsgərova, Rövşən Xəlilova, İsmixan Bayramova və başqa görkəmli alimlərə, dövlət xadimlərinə öz ehtiram və minnətdarlığını bildirir.

REDAKTOR
Mürsəl Cavad

MENECER
Musa Musayev

KOMPÜTER DİZAYNI
Elşən Hacıyev

KORREKTOR
Züleyxa Əliyeva

OPERATOR
Esmira Hümbətova

Tiraj 1000 nüsxə

МҮНДӘРИЧАТ

Іүәллифдән 3
әркстмә ирәлиләјишин амили кими 7
ијаси лидерлик
ә'нәви әмәлин категоријасы кими 17
XI әср — информасија чәмијјәтинә доғру 32
ома мә'рузәси 59
өвләтин ролу вә лидерлик 72
зәрбајчанлылыг идејасы:
әркетмә = мән + јени мүһит 87
еһранын фәлсәфәси 109
ллүзијалар синдрому 126
илик јени чәмијјәтин мүһүм ресурсу кими 156
зәрбајчан вә дүнја 165
зәрбајчан вә НАТО:
мәкдашлыгын мүмкүн јоллары 176
Іүасир дүнја мәканы 183
зәрбајчан дүнјанын
мерика модели контекстиндә 195
афгаз еви 207
әмијјәтимиздә мүдрик
омпромис сијасәтинә даир 216
ерарәнкиз Шәрг 228
үһ вә силаһ 237
Іирзә Шәфи Вазеһ вә Русија 246
нсан кенинин әзәмәти заман кәсијиндә 260
вторское резюме 269
ummaries of the articles 274
bout author 278
стифадә олунмуш әдәбијјат 280